

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

UC-NRLF

B 4 094 333

НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЯ В ДОБРУДЖА

1917

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

BOOKS
LIBRARY
UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЯ В ДОБРУДЖА 1917

**НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЯ
В ДОБРУДЖА
1917**

Доклади на университетски и други учени

Съставител и редактор проф. Петър Петров

**УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„Св. Климент Охридски“**

06372629

MAIN

© Петър Христов Петров, съставител
ISBN 954-07-0366-2

ПРЕДГОВОР

CR 95
D6.135
1917
MAIN

Според Санстефанския мирен договор от 3 март 1878 г. Румъния получи Северна Добруджа като компенсация за отстъпената на Русия Югозападна Бесарабия. А на Берлинския конгрес, приключил на 13 юли 1878 г., от България бе откъсната и предадена на Румъния и Мангалска околия.

През лятото на 1913 г. Румъния се възползува от затрудненото положение на България в Междусъюзническата война и без каквото и да е повод, при това без да срещне съпротива окупира почти цяла Северна България и армията ѝ достигна на 30 км от София. Според Букурещкия мирен договор, сключен на 10 август 1913 г., Румъния откъсна от България и Южна Добруджа.

Така една исконна българска земя, люлката на българската държавност, за по-малко от четири десетилетия стана притежание на Румъния без последната да има каквито и да е исторически, демографски или други права за това. При това апетитите на нашата северна съседка нарастваха и към други български земи. Изгледи за България по мирен път да си възвърне загубените земи нямаше. Това бе възможно само със силата на оръжието. Оставаше войната.

По време на Първата световна война Румъния се нареди на страната на Антантата (Съглашението). България пък воюваше на страната на Централните сили. Така през есента на 1916 г. между двете съседни страни започнаха военни действия и до края на годината цяла Добруджа бе освободена и присъединена към отечеството. Скоро след това български и германски войски окупираха цяла Румъния.

Още със започване на военните действия Главният щаб на действащата армия натовари запасния поручик Стефан Димитров Недев, участвувал през лятото на 1916 г. в научно-разузнавателната мисия в Македония и Поморието, да даде съответните данни за стопанско-икономическите условия в Добруджа. През ноември 1916 г. Ст. Недев представил своя доклад. Само след месец, през първата половина на декември с.г., още по време на бойните действия той посетил Южна Добруджа, където можал да проведе анкети и да събере конкретни

данни. Като ги допълнил със сведения и данни от официални румънски източници, на 15 януари 1917 г. той представил допълнителен доклад.

За проучването на Добруджа Главния щаб на действащата армия прибягнал до помощта на Стефан Л. Костов и Антон П. Стоилов, етнографи към Първа и Втора армия в Македония и Поморавието. Те били командирани в Добруджа: първият от 5 декември 1916 до 13 април 1917 и от 19 юли до 2 август 1917г.; вторият - през януари и февруари 1917 г. По-късно към Трета армия (в Добруджа) бил назначен специален археолог-етнограф - Любомир Попов.

На 14 март 1917 г. между Главния щаб на действащата армия и ръководството на организацията за национална култура „Добруджа“ били водени преговори и съгласувани условията за комплексно проучване на Добруджа, подобно на научната експедиция в Македония и Поморавия през лятото на предната 1916 г. За общ отговорник-координатор бил определен поручик Милан Г. Марков, прокурор при Софийския военно-полеви съд. Негови помощници били Драгомир Пачев, д-р Ив. Пенаков и варненският адвокат Александър Дякович. И четиримата били изтъкнати дейци на Добруджанската организация. За участие в научната експедиция били командирани още: проф. Михаил Арнаудов - по въпросите на фолклора; проф. Стоян Романски - по въпросите на етнографията и историята; Стилиян Чилингиров, поддиректор на Народната библиотека в София - по въпросите на културно-просветното дело; варненският археолог Карел Шкорпил - за археологическите ценности; Димитър Т. Страшимиров и Петър Габбе - по общоисторически и политически въпроси. Със специална мисия в Букурещ бил изпратен и Богдан Филев, директор на археологическия музей.

Една част от участниците в експедицията заминали още в началото на април, а друга - малко по-късно. Общо взето цялата експедиция се вместила във времето от април до юли 1917 г. Както личи от доклада на Милан Г. Марков, пък и от другите доклади, участниците в експедицията получили максималните за военните условия улеснения. Не липсвали и пречки, особено от страна на немските власти.

Успоредно с научната експедиция група научни работници от София също така се включили в проучването на Добруджа. Това са професорите Ан. Иширков, В. Златарски, Л. Милетич, Д. Мишайков и Вл. Моллов. Те именно издали през 1918 г. сборника „Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение“, издание на Съюза на българските учени, писатели и художници. В този сборник били включени и проучванията на четирима участници в експедицията: М. Арнаудов, Ст. Чилингиров, К. Шкорпил и Ст. Романски.

Останалите участници в експедицията публикували своите проучвания в отделни книги и брошури, издание предимно на Добруджанската организация. По този начин изследванията върху Добруджа били разпръснати в множество издания. Оттук произтича и необходимостта за събирането на максимален брой изследвания - публикувани и непубликувани, в един том.

* * *

В сб. „Добруджа“ са поместени проучвания на девет души български учени.

Студията на проф. Анастас Иширков е озаглавена „Физическа география“. Със своето съдържание тя въвежда в проблемите на посочения сборник. Тук преди всичко се уточняват границите на тази географска област, като дебело се подчертава неделимостта ѝ в геолого-географско, историческо и стопанско отношение. След това авторът се спира подробно на бреговата линия на Добруджа, като не само описва крайдунавските и крайморските райони, но и значението им за икономиката на областта. Също така изчерпателно и с оглед на стопанската характеристика са разгледани въпросите на орохидрографията, климата, растителността и животинския свят.

Проф. Васил Златарски е написал статията „Историко-политическа съдба“ на Добруджа. Това е цялостен исторически очерк, започващ от времето на големите демографски промени на Балканския полуостров - от нашествията на готи и хуни до установяването в тези районни на славяни и прабългари. На В. Златарски принадлежи мисълта, че българската държава в края на VII век се изгражда като „политически съюз между българи и славяни“, поради което той говори за „федеративна българо-славянска държава“. И тъй като този процес се развива предимно в Добруджа, авторът заключава: „Така Добруджа станала страната, дето възникна, формира се и се осъществи идеята на основанието на българската държава; тя стана и център, отдето се почна нашето национално обединение.“

По-нататък авторът проследява мястото на Добруджа в българската история: вътрешна област от края на VII до втората половина на X век; нашествията в тази област на унгарци, руси и печенези; завладяването ѝ на два пъти от Византия - в 972 и в 1001 г.; съдбата ѝ през XI и XII век като гранична византийска територия и настаняването в нея на печенези, узи и кумани; включването ѝ във възобновената през 1186 г. българска държава; настаняването на кумани в областта около средата на XIII век и периодичните татарски нашествия след това; формирането на феодалното княжество на Балик, Добротица и Иванко

през втората половина на XIV век. Целият този исторически очерк показва ясно и убедително българския характер на областта от края на VII до края на XIV век.

Петвековното османско господство довежда до сериозни демографски промени в Добруджа. Първоначално турската колонизация тук е съвсем слаба. От XVI век обаче започнала усилена татарска колонизация. По време на войната между Русия и Турция от края на XVII век насетне Добруджа става арена на остри военни сблъсъци. Така се стига до оредяване на нейното българско население, до повторното заселване на българи през XIX век и количественото им надмощие над останалите етнически групи. За румънско население в тази област изобщо не може да се говори. Затова Добруджа и по време на турското робство си остава неделима част от земите на българското отечество.

Студията на проф. Любомир Милетич е озаглавена „Българи и румъни в техните културно-исторически отношения“. Тя се явява обобщение на дългогодишни проучвания на автора върху тази проблематика.

Първата част на студията има подчертано исторически характер. Тук е проследено римското влияние на Балканския полуостров и Дакция, романизирането на местното население и формирането на три групи власи - в Истрия, Македония и във Влашко. Настаняването на славяни в тези области през V - VII век обаче променя техния демографски облик. Специално във Влашко, от Карпатите до Днестър, се установява българска власт и през целия период от края на VII до началото на XI век тук съществува така наречената от византийските автори „България от татък Дунава“. Тук съществували български воеводства, като в изворите се сочат имената на Ахтум, Глад, Менуморот и други български боляри.

По време на византийското иго унгарците завладяват Банат и Трансилвания, а печенезите - областта източно от р. Олта. В централната част обаче, в Олтения, българското воеводство се запазва, макар и временно изпаднало под печенежка, а по-късно под куманска хегемония.

И след 1186 г., когато се възстановява българската държава, в земите на север от Дунава съществува силно българско влияние. Формирането на Влашкото княжество около средата на XIII век става в борба против Унгария, при пълната подкрепа на България. Затова и през XIV век отношенията между двете съседни държави са много добри и съюзни. Затова не е случаен фактът, че дори и през XIV век в редица извори за Влашко се говори като за „земя на българите“.

Този кратък исторически очерк дава възможност на Л. Милетич да констатира силно българско влияние в откъддунавските земи не само в периода на Първото и Второто българско царство, но и през XV - XVIII век, когато влашките княжества упорито се придържат в писмеността си към българския език. И той заключава: „И наистина, колкото повече вниква човек в културното, историческото и социалното значение на преголямото число българизми в румънския език, толкова повече излиза наяве някогашната сила на етничните български елементи в политическата и културна история на румънския народ. Като оставим настрана по-специалните случаи, стига да вземем по-обикновените български термини из разните области на живота, за да схване всеки колко много нещо са научили румънските прадеди от своите някогашни славянобългарски съжителни“. Затова във втората част на студията си авторът привежда обилни данни от политическата организация във влашките княжества, от литературата и църковния живот, от топонимията и езика, от грамотите на влашките владетели, за да илюстрира това огромно българско влияние.

Цялата студия аргументирано разобличава фалшификациите на румънските учени, насочени към отричане на българското влияние в Румъния и българската принадлежност на Добруджа през вековете.

Проф. Михаил Арнаудов е един от авторите, които предприемат обиколка из Добруджа и събират материалите си на терена. Обиколката му е започнала на 27 април и продължила до 1 юни 1917 г. Както съобщава в писмото си от Бабадаг, писано на 13 май 1917 г., „материалите събирани на място идат да потвърдят отново правата на нашите национални и политически домогвания“.

Студията на М. Арнаудов е посветена на фолклора на населението в Добруджа. Той се спира върху песенното творчество в редица селища, като при това дава сведения за тяхното българско население, от кой район на страната са се преселили, и т.н. На щателен разбор са подложени песните, групирани по народопоеетични мотиви: хайдушки, любовни, баладни и битови. Затова много убедително звучи изводът, който авторът е направил от своите проучвания: „Във фолклорно отношение румънска Добруджа, подобно на така нар. стара Добруджа, която бе българска до 1913 г., образува неделима част от целокупното българско отечество. Тук срещаме същите обреди и поверия, същите предания и същите песни, каквито могат да се чуят и до ден днешен в източната половина на Царството. Както по език, по народен говор, страната на север от линията Силистра - Мангалия представя продължение от разположените южно краища, така и откъм тъй характерната за селянина мъжка и женска носия, откъм начина на живеене, откъм

устната литература, свързана с празници, сборове и полска или домашна работа, тя е съвсем българска, пазейки етнографския си лик чист и предадена с любов на поетическата ни старина“.

Когато се говори за участието на М. Арnaudов в научната експедиция в Добруджа, необходимо е да се подчертае голямата работа, която той извършил при редактиране и отпечатване на сборник „Добруджа“, както и издаването на този сборник на немски и френски.

Стилиян Чилингиров предприел пътуването си в Добруджа през април и май 1917 г. Той работил в митрополитските архиви в Русе и Варна, а така също събирал и много материали в посетените от него селища в Добруджа. Студията му „Възраждане (1810-1878 г.)“ съдържа обилни сведения за откриването на български училища, читалища и църкви, изобщо за българския културен живот в Добруджа през XIX век. Тази дейност, която е съставна част от общобългарското възраждане, често е срещала противодействие от страна на турци, гърци и румънци.

Карел Шкорпил предприел научната си експедиция в Добруджа през юни и юли 1917 г. Той извършил археологически проучвания върху редица обекти, като съсредоточил вниманието си върху лагера при с. Николицел. От направените проучвания в самия лагер, както и чрез паралели с други старобългарски обекти, особено със столицата Плиска, авторът достига до извода не само за прабългарския характер на този укрепен лагер, но и за принадлежността му към времето на заселването на прабългарите на Балканския полуостров. Затова в заключение той пише: „Лагерът е начало на трайната славна история на българите на Балканския полуостров“. Този извод и днес е актуален, като се има предвид тенденцията на румънската историография да отрича включването на Северна Добруджа в пределите на Първата българска държава.

Професор Стоян Романски пропътувал Добруджа от 28 април до 23 юни 1917 г., придружаван от Георги Трайчев, фотограф от Народния музей. Неговата студия „Народностен характер“ е посветена на демографските отношения в Добруджа.

Като се спира на съдбата на българското население, авторът сочи: пълното му преобладание през средновековието; големите преселвания от XV век насетне; потурчването на голяма част от българското добруджанско население; заселването тук на татари и турци; повторното заселване на българи в Добруджа през XIX век, като конкретно е посочено от кои райони и селища са дошли.

От чуждите елементи в Добруджа Ст. Романски се спира на заселването на турско-татарско население, на румънско население особено

след 1878 г., на руси и немци. Затова логичен е изводът на автора, че българското население в Добруджа е коренно, а всички други са пришълци.

Проф. Димитър Мишайков е автор на студията „Стопанско значение“. Като се спира на територията и населението на Добруджа, той сочи че в навечерието на Руско-турската освободителна война от 1877/8 г. българското население съставлявало $\frac{3}{4}$ от числото на всички християни. След това, като проследява стопанските условия, авторът сочи особеното значение на българите за стопанския живот на областта. С много данни е обоснована тезата за стопанската общност на Добруджа с България, а така също на Долния Дунав и Кюстенджа за външната търговия на България. Накрая авторът дава мрачна прогноза в случай, че Добруджа бъде предоставена отново на Румъния: „По всяка вероятност животът на нашите сънародници там ще стане невъзможен. Те сигурно ще бъдат принудени да избягат в стара България; оставайки имотите си, те ще бъдат съсипани икономически и от тяхното досегашно благосъстояние, създадено от упорития им труд, няма да остане следа.“

Последната статия в сборник „Добруджа“ е на Владимир Меллов. Тя е озаглавена „Държавно-политическо значение“. В нея авторът се спира на решенията на Санстефанския и Берлинския договор, за да подчертае как Румъния получава една област над която няма никакви права. След това са проследени мерките, които предприема Румъния за да овладее тази територия: създаване на специално законодателство; отнемане земите на българите; колонизиране на влашкото население; ограничаване и преследване на българите; фалшифициране на историята; териториални претенции и -за Южна Добруджа. Накрая авторът заключава, че Добруджа е българска земя и естествената граница между България и Румъния е р. Дунав.

Последният дял на този сборник съдържа публикувани и непубликувани материали от други автори, предимно дейци на Добруджанската организация. С оглед да бъдат избегнати повторения, пък и не всичко от написаното поради големия обем може да бъде предоставено, наложи се някои от публикуваните материали да бъдат предадени само представително - чрез най-характерните откъси.

Рапортът на Антон П. Стоилов е твърде кратък. Той съдържа сведения за българските колонии в Букурещ, Плоещ, Браила; за състоянието на книги и документи, свързани с българската история; бележки по църковни книги.

От обширния доклад, озаглавен „Окръг Кюстенджа“, тук е поместена само първата част, отнасяща се до демографските отношения и

административното устройство. От документацията се вижда, че негов автор е Стефан Д. Недев, макар неговото име да не е посочено. И тук, по подобие на студията на Ан. Иширков, са дадени най-необходимите данни за границите и големината на Добруджа, за нейната повърхност и административно деление. Особено внимание обаче е обърнато на населението: сведения за отделните етнически групи, демографски промени до 1913 г., живот и поминък на населението в градските центрове.

Археологът-етнограф към Трета армия Любомир Попов в доклада си се спира на българите във Влашко - Букурещ, Куртя д'Аржеш, Плоещ. Той дава сведения за състоянието на българските колонии в тези селища, за техните културно-исторически паметници, за намиращите се там български книги и документи. Втората част на доклада (изоставена тук) съставлява пълен опис на богатата архива на русенския възрожденски деец Никола Обретенов.

Милан Г. Марков е автор на две големи брошури върху Добруджа. От втората (Историческите права на България върху Добруджа, 84 с.) тук са поместени само последните пет глави (XI-XV), отнасящи се до историята на Добруджа през XIX и първото десетилетие на XX век. Много факти и документи е показан българският характер на областта и участието на добруджанското българско население в нашето възраждане до освободителната Руско-турска война от 1877/8 г. Особено внимание авторът отделя на дипломатическите преговори и комбинации, довели до предаване на Северна Добруджа на Румъния. По същия начин авторът се спира върху съдбата на Добруджа под румънска власт и предприеманите мерки за смазване на българското население, за колонизиране на румънско население и пълно обвързване на областта с Румъния.

Брошурата на д-р Иван Пенаков, бивш адвокат в гр. Кюстенджа, „Кюстенджанското пристанище“, С., 1918, 72 с., е посветена на стопанското и търговското значение на това важно черноморско пристанище. В поместените тук увод и глава първа авторът посочва историята на това пристанище и предприетите от Румъния мерки за неговото разширяване, за да могат чрез това да обосноват претенциите си да владеят цяла Добруджа. Авторът подлага на аргументирана критика тезата на румънските политици, че без Кюстенджа Румъния не може да съществува и че Добруджа била „дробовете“ на румънската държава.

Участник в Добруджанската експедиция е и Димитър Т. Страшимиров. В армейския в. „Военни известия“ от него са публикувани три статии: Разсъждения за Добруджа, бр. 224 от 4 октомври 1917 г.; Някои исторически и политически данни за Добруджа, бр. 228 от 10 октомври

1917 г.; Въстаническото минало на Добруджа, бр. 234 от 17 октомври 1917 г.

Във в. „Военни известия“ са поместени четири статии за проведения на 16 и 17 декември 1917 г. в Бабадаг Добруджански народен събор (бр. 285-288, от 18-21 декември 1917 г.).

Петър Габе, също участник в експедицията, провежда анкета и написва книга за румънската власт в Южна Добруджа от 1913 до 1916 г. (Румъния в Добруджа 1913-1916. Анкета под уредничеството на П. Габе, С., 1917, 173 с.). Това е една цялостна панорама на всестранния натиск на румънските власти над българското население. От тази книга тук е поместена само последната, XVI глава, отнасяща се до жестокостите по време на войната. Това са вземане на по-личните българи като заложници, отвлечане на много други, арести и убийства, ограбвания и опожарявания, изнасилване на жени и т.н. Разказите на очевидци разкриват наистина една страхотна картина на насилия и жестокости, развихрили се на национална основа.

Варненският адвокат Александър Дякович е автор на три материала - проекто-мемоара на Добруджанския народен събор и два доклада до Главния щаб на действаща армия.

В първия доклад Ал. Дякович се спира на обиколката си из Добруджа, говори за пречките от страна на германските власти поради икономическите и политическите им интереси в тази област, и набелязва мерки, които са необходими за присъединяване на цяла Добруджа към България.

Вторият доклад представлява цяла студия в обем повече от 100 страници. Той се състои от осем дяла и заключение.

В дял I „Страна и население“ се говори за българския характер на областта, за фалшификациите на румънските политици и учени за Добруджа като „древна румънска земя“, за условията при които Северна Добруджа е била предадена на Румъния като компенсация за Бесарабия.

Дял втори „Анексия и българска опасност“ разглежда мероприятията, предприети от Румъния за анексирането на Добруджа и за смазване на българското население с оглед мнимата заплаха от страна на България.

Дял III „Преврат“ разглежда въпросите на политическото и културно подтискане на българското население с оглед на неговата асимилация.

Дял IV „Управление“ показва как цялата румънска администрация била поставена в служба на целите на прокарваната от правителството политика: лишаване на българското население от политически права, политически и административен тормоз.

Дял V „Черкова и училища“ разкрива политиката на Румъния да обсеби българските църкви и училища, да пречи на културно-просветния и духовен живот на българското население в Добруджа.

Дял VI „Земни и поминък“ разкрива какви драконовски мерки били предприемани от румънските власти за отнемане на имуществата на българското население, за смазването му с данъци, за обогатяване на румънските колонисти.

Дял VII „Колонизация“ е посветен на колонизирането на Добруджа чрез създаването на големи икономически и политически привилегии на румънското население.

Дял VIII „Процвет“ разобличава румънската пропаганда за направеното от Румъния в Добруджа и с много примери показва колко голяма е била експлоатацията на местното население и колко малко държавата се е грижила за него.

След всичко казано в този доклад авторът заключава: Добруджа насила бе откъсната от България; населението ѝ никога не е загубвало своя български национален дух; Румъния винаги е гледала на областта като на чужда и не я е интегрирала към своята територия; след Северна Добруджа Румъния изостри апетитите си към Южна Добруджа; Добруджа винаги е била българска и право на България е да претендира за тази своя исконна територия.

Докладът на Ал. Дякович е сериозно изследване за историческите права на България върху Добруджа и разобличение на домогванията на Румъния върху тази област.

Като приложение са дадени три материала: Проектомемоар за Добруджанския народен събор изработен от Ал. Дякович, Резолюция на проведеня на 16 и 17 декември 1917 г. в Бабадаг Добруджански народен събор, Мемоар от представителите на Добруджа. В тези три документа във възможно най-синтезиран вид, но по един категоричен начин е показан българският характер на Добруджа и искането на нейното население да се обедини със своето отечество България.

* * *

Материалите в този том, публикувани и непубликувани досега, са предадени с нормализиран съвременен правопис. Те са снабдени накрая с най-необходимите бележки. Използвам случая да благодаря на архивистите от Централния военен архив за оказаното ми съдействие.

Проф. д-р Петър Хр. Петров

Дял първи
ОРГАНИЗИРАНЕ НА ЕКСПЕДИЦИЯТА

ДОКЛАДИ НА ЗАП. ПОРУЧИК СТЕФАН ДИМИТРОВ НЕДЕВ

1

До Началник щаба на действащата армия

Д о к л а д от запасния поручик Недев Стефан Димитров, член на научно-разузнавателната мисия, делегирана от Главната квартира

Съгласно дадените ми инструкции чрез подпоручика от Главната квартира Орешков, считам за длъжност да Ви представя, господин полковник, на първо място настоящия си доклад, в който са изложени бележки и впечатления от някои факти и събития от по-актуален характер и значение, които обърнаха по-специално вниманието ми през време на пътуването ми из старите и новозаети земи на Добруджа с научно-разузнавателна цел.

Специалния си доклад върху стопанските и икономическите условия в Добруджа ще приготвя и представя по-късно.

I. НЕРЕДОВНОСТИ ПО ДВИЖЕНИЕТО НА ЖЕЛЕЗНИЦИТЕ

1. От София отпътувах на 25 ноември н.г. с първия новоучреден бърз пътнишки влак София-Варна [следва описание на пътуването].

3. Движението на влаковете по жп линия Варна-Добрич-Меджидие-Кюстенджа, възложено върху германски технически части, не е по-редовно...

Влаковете се пушат от изходните и междинните станции и се движат изобщо без спазване на определените по разписанието часове. Трябва да се прибави още и обстоятелството, че германският персонал по гарите и влаковете обикновено не съобщава точно часа на тръгването на влаковете; от друга страна, влаковете тръгват без всякакво предизвестие, само по сигнал на началник влака. Така се случи във Варна с влака, който трябваше да отпътува оттам на 26 ноември заранта за София. Пътниците спокойно си стояха на перона, разговаряйки със своите близки и изпращачи, когато в един миг тренът изпищя и тръгна без всякакъв сигнал, като остави и пътници и самия български комен-

дант на гарата да се чудят и маят на тази постъпка на железничарския персонал. Трябва да се протестира, да се застъпи и нашият комендант, за да се подадат тревожни сигнали, които да заставят машиниста да повърне обратно трена и вземе пътниците.

Често пъти треновете заминават от станциите не в посочените от самите жп чиновници и служачи часове, а по-рано, вследствие на което наши офицери и войници остават излъгани и непревозени. Такива случаи наброяваха много. Изобщо като че ли се забелязва едно нежелание от страна на германския жп персонал по тия линии да услужва на българските военски чиновци. Като че ли по тая железница трябва да се превозват само германци. Ще приведа само един-два от многото примери.

а/ Поручик П., пратен от Софийския арсенал да прегледа в Кюстенджа и Черна вода какво и колко машинно масло може да се намери там за нуждите на арсенала, трябвало да отпътува от Меджидие за Кюстенджа; запитал на чист немски език служачите на гара Меджидие на колко часа ще тръгне тренът за Кюстенджа и получил отговор, че трен ще има на 5 часа сутринта. Понеже часът бил около 12 полунощ, той се прибрал на подслон да прекара 4-5 часа до тръгването на влака и към 4 часа сутринта отишъл наново на гарата за да отпътува с трена. След като очаквал повече от 1/2 час влак за Кюстенджа, запитал по едно време служачите, които му отговорили, че тренът отпътувал на 3 часа сутринта и че друг влак ще има чак на другия ден в същия час. С този същия влак трябвало да заминат и няколко български войници, които тоже останали излъгани.

б/ На 10 декември аз исках да отида от Меджидие в Кюстенджа. През тия дни тренът заминаваше от Меджидие обикновено към 5 часа сутринта. Аз останах през нощта на гарата при българския комендант. Тренът пристигна от Добрич към 3 часа сутринта. Пратих едного от служачите при нашето комендантство, владеещ добре немски език и служач като преводчик, да разбере кога ще отпътува тренът за Кюстенджа; той се завърна и ми доложи, какво началникът на гарата му казал, че него ден влак няма да се пуска за Кюстенджа. След малко обаче друг служач при нашето комендантство притича и ми доложи, че един влак от 2 третокласни купета с една машина веднага ще бъде пуснат за Кюстенджа. Набързо се приготвих и догоних влака, който след минута отпътува. Вагоните бяха пълни само с германски войници.

По тия линии български щаб и оберофицери се поставят да пътуват в мръсни товарни вагони, рядко в нечисти III-класни купета. В българските влакове от Варна за София и обратно млади германски оберофицерчета заемат I-класните купета, пълнят ги с всевъзможни бага-

жи, там поставят и кафези с патки, гъски и разни други животни, и никак не се безпокоят, когато някой стар български полковник или подполковник не може да намери за себе си подходящо място в трена.

Германската система да се пушат влаковете без всякакви предварителни сигнали е много непрактична по тези линии, където болшинството от пътниците не са германци, не разбират немски език и не са привикнали на тази система. След дълъг престой тренът внезапно тръгва от станцията без предварителен сигнал и мнозина от пътниците, слезли от каруците през време на дългото застояване на трена, остават на гарите или пък тичат да догонват отпътувалия влак, за да се качат когато последният е в движение, изложени на всевъзможни нещастия. Трябвало би да се възприемат и по тия линии нашите предварителни сигнали с биене звънци.

4. Отпускането вагони от германската жп администрация за нуждите на българските войскове части и учреждения става нередовно и с губене на много време. По гарите в Меджидие и Кюстенджа срещнах мнозина български офицери и войници, приемчици или изпращачи, които очакваха с дни пристигането на товарни вагони или отпушането на празни такива за своите части. Те обясняваха, че исканото в такива случаи разрешение за отпушане празни вагони се давало веднага от София; за да се получат обаче вагоните, трябвало да последва заповед от германското жп управление във Варна, отдето разрешението се получавало обикновено след 10-тина дена; но и след като се получи подобно разрешение, в Меджидие и Кюстенджа вагони не се дават или ще се получат след дълги разправии и молби.

Пристигнали вече на известна гара вагони с войкови вещи, които трябва да се разтоварят, стоят с дни на линиите (ако по погрешка или невнимание не се закачат на някой влак и откарат напред или назад до друга станция), без да се изкарат на рампата, за да бъдат разтоварени. И тук трябва много разправии и молби, докато се постигне целта. Впрочем кражбите по тия линии са доста чести. Един германски войник, пътуващ от Меджидие за Берлин в отпуск, открадна 2-те ръчни чанти на придружаващия ме войник и после при претърсването след 4-6 часа някои от вещите и дрехите на българския войник се намериха в раницата на първия. Доложено бе за този случай на българския комендант на гара Добрич, който разпита неколцина от пътниците с влака, но повече нищо не стори: германският войник бе оставен свободен да продължи пътя си.

Изобщо българските комендант по гарите по жп линия Варна-Добрич-Меджидие-Кюстенджа правили много донесения на своето непосредствено началство за всевъзможни нередовности по движението

на влаковете и за negliжиране нуждите на българските войскове части от страна на германската жп администрация, и са ходатайствували да се направят постъпки за изземване службата по тия линии от ръцете на германците и предаването ѝ на български персонал. Сам началникът на военните железници г. полковник Лудогоров инспектирал службата на място и се убедил в това.

II. НАЛИЧНИ ХРАНИ В ДОБРУДЖА

1. В Балчишката околия има до 30 милиона кг. жита у местните земеделци от тазгодишната реколта, които жита рискуват да се повредят, ако не се вземат час по-скоро мерки да се пренесат и складират другаде. Обикновено местният земеделец продава излишъка от храните си веднага след вършитба, или пък ги отнася и депозира в складовете на Балчик, откъдето се товарят на параходи и изнасят; у дома си на село той няма добри складове и хамбари, в които да държи житните си храни запазени от повреди. Таз година обаче в околията не са останали никакви коли и други превозни средства: всички са отнесени от румънските войски. Вследствие на това храните няма с що да се пренесат до Добрич или до някоя по-близка гара. Пристанището в Балчик е пък затворено. Явяват се купувачи от стара България, представители на местните комитети, милитаризирани мелници и др., които намират тук големи количества храни на сравнително низки цени, ала не могат да закупят нищо, понеже нямат възможност да го пренесат.

Такова е донякъде положението и в Добришка околия, дето също има 30-35 милиона кг. храни от ланската и тазгодишната реколта.

Труден е превозът и по железницата.

Трябва да се доставят превозни средства, за да се спасят големи количества храни от разваляне.

2. По селата из старите и новозаетите земи на Добруджа нашите войски констатирани, че забегналите земеделци скрили храните си в дупки, изкопани в земята из дворовете на къщите си. Почти във всеки двор са намерени такива складове. Могло би да се възложи на отделни специални команди да обиколят навсякъде по селата, да разтърсват из дворовете и да прибират каквото намерят.

3. В Балчик, Каварна и Добрич били намерени храни (жита, брашна, боб), вълна, трици, закупувани за турската армия и за сметка на английското правителство преди войната с Румъния; тия храни трябва да се броят за безстопанствени, за каквито и били обявени в последствие от нашите военни и финансови власти. Говори се, обаче, че с част от

въпросните произведения били вършени спекули от известни местни хора. По тоя въпрос има правено на мястото разследване от военните и финансови власти и има заведена преписка.

По въпроса за вълната узнах следното. Преди Румъния да вземе участие във войната, румънското правителство наредило всичката вълна в страната да се закупи и депозира за сметка на държавата; последната оперирала в случая чрез банка „Мармараш“; никой частен търговец нямал право да депозира вълна за своя сметка. В разните области имало пълномощници на държавата, един вид агенти-доставчици, на които било възложено да закупуват вълната от частните производители; тия упълномощени лица работили с контракти сключени с държавата. В българска Добруджа такъв главен пълномощник на държавата била фирмата Братя Димитрови С-ие Цонко Ханджиев от Добрич. От своя страна тая главна фирма имала свои агенти в отделните местности: за Добришка околия такива били Ченко Йорданов и Йосиф Меламед, а за Балчишка околия - Пенаков и Хр. Попов. Пенаков (българин от Кюстенджа, румънски запасен офицер, пленен от нашите войски и задържан в щаба на III-та армия като преводчик) закупил големи количества вълна из Балчишко по 2,50 лева килограма, като сключвал сделките с продавачите от името на държавата, броил им парите и в някои случаи оставял у тях на хранение закупената вълна до поискване. Нашите войски намерили списъци на производителите, от които Пенаков закупил вълна, с означение количеството на закупената вълна. Закупената по тоя начин за сметка на румънската държава вълна не могла да бъде прибрана всичката до войната с Румъния; останали големи количества, депозирани в няколко складове на балчишки граждани. След окупирането на тия места от българската армия, известни лица наново започнали да търгуват с тая вълна, която по право принадлежи на държавата като безстопанствена.

Подобни сделки били вършени и с някакви брашна, закупени от турската армия франко мелницата Балчик, част от които останали във фабриката. Оттогава брашно взема балчишката реквизиционна комисия срещу разписка, голямо количество (около милион кг.) получила една войскова част от III-та армия, и останало още в няколко магазина в Балчик.

Жита и фасул, закупени от една английска компания, също останали в Балчик. От тия жита взел един офицерски кандидат от III-та армия, млял и отнесъл значително количество брашно за армията. В Добрич е намерено в частни магазини до 200 вагона фасул и до 200-300 вагона зимница (червенка).

В складовете на забегнали гърци и руси от Добрич (между другите Андон Майлов, грък от Турция, руски поданик, главно производител на кашкавал) останали големи количества (4-5 вагона) кашкавал, който бил разграбен без сметка.

Същото станало с рапица, трици и др. произведения, останали след отстъплението на румънската армия.

III. ДЕЙСТВИЯ НА НАСТЪПВАЩИТЕ ВОЙСКИ

Преминавайки през градовете и селата на Добруджа, някои наши и съюзнишки войсковы части рушили и разхищавали имущества на българската държава. Така архивата на нашето финансово управление в Балчик до 1913 г. била запазена от румъните, подредена в едно здание, заключено и запечатано; при дохождането на нашите войски комендантът разбил вратите на зданието и разхвърлил цялата архива. Новоназначеният наш финансов чиновник трябвало да я събира лист по лист из улицата и по двора измокрена, изкаляна и изпокъсана.

Същото станало и с архивата на българското мирово съдилище в Балчик. Изобщо навред се забелязва най-безбожно разхвърляне, разбъркване и изпокъсване на архивни и библиотечни книжа. А тези архиви и библиотеки биха могли да ползват българската държава и народа ни.

Като се докоснах до този въпрос, нека спомена, че в Кюстенджа, Черна вода и др. намерих някои частни и обществени (на разни банки и др. официални учреждения) румънски библиотеки, макар разхвърляни и разнебитени, но с много ценни съчинения. Така в Кюстенджа ми се удаде да разгледам, ведно с окръжния управител и градоначалника, частната библиотека на бившия кюстенджански кмет Андронеску, добре запазена в 5-6 големи шкафа в жилището му; между многото френски, немски и румънски ценни съчинения намерих 4-5 тома стари румънски ръкописа с кирилица, от голямо значение за нас, които предадох на окръжния управител за изпращане в Софийската библиотека. Помолих го даже да се погрижи за прибирането на цялата тази библиотека и за изпращането ѝ в София. Вярвам, че много ценни за нас библиотеки и архиви ще се намерят и в други частни къщи и официални учреждения както там, така и в Тулча, Бабадаг и др. Добре ще бъде да се вземат мерки, за да могат да се приберат поне тия ценности за България, тъй като от другите материални богатства, които остават като военна плячка, ние едва можем да успеем да турим ръка на една съвсем незначителна част.

IV. ДЕЙСТВИЯ НА ГЕРМАНСКИТЕ ВОЙСКИ В ОКУПИРАНИТЕ ОБЛАСТИ

В старите земи на Добруджа, заети по Берлинския договор през 1913 г. от румъните и току-що освободени наново от нашата армия, германските войници се отнасят много зле с българското население, държат се като в завоювана неприятелска страна. Нападат къщи, рушат, разграбват частното имущество пред очите на стопаните. Всяка запечатана от нашите военни власти като безстопанствена къща на забегнали с румънските войски румъни, гърци, руси и др. трябва да бъде разпечатана от германските войници, разтворена, разтарашувана и разграбена. В българските къщи, където им е дадено гостоприемство, същите безчинствуват. Нощно време, в нетрезво състояние правят скандали по улиците и из къщите, чупят, събарят. При срещи с български войници, изпращани от комендантството да въздворяват нарушаван и от тях ред и да залавят и арестуват провинените, германските войници пълнят пушките си, вадят револверите си и са готови да стрелят. Офицерите и началниците им, предупреждавани в подобни случаи, не взимат никакви мерки и с това още повече поощряват подчинените си. Градският комендант в Добрич г. подполковник Симеонов ми разказа маса подобни случаи, за които той донасял писмено и своевременно на началника на тиловото управление на III-та армия. Често ставали нежелателни разpravии между него и местния германски комендант по повод на такива случки. Донесенията трябва да са достигали и до по-горното германско военно началство и да са имали за резултат сменяването на германските коменданти, тъй като в продължение само на 20-25 дни трима такива били сменени, без обаче поведението на германските войници да се е изменило.

От многото подобни случки, имали място в Добрич, ще спомена тук само една-две,

а/ 3-4 германски войници от телеграфна команда нападат къщата на Коста Недялков (I участък, ул. Преславска 133) и в отсъствието на стопанина се настанили в нея на своя глава, без да се отнасят по реда към квартирната комисия при комендантството. Докато стоели в къщата, задигнали и отнесли оттам 7 стола, огледала, 1 ламаринена печка, 2 чувала боб по 75 кг., 1 омивалник, кюмюр 100 кг., изкъртили оградата в двора, прозорци, врати и пр. да ги горят, изобщо нанесли щета на стопанина за около 300-350 лв. и си излезли.

б/ В къщата на бедно българско семейство бил настанен на квартира един германски оберофицер. Една вечер му дошли на гости двама негови другари и след като гуляли и пили, късно през вечерта напад-

нали стаята, в която спели домакинята и дъщеря ѝ с цел да блудствуват. Уплашените жени могли да избягат навън, на улицата, развикали се за помощ, дошли съседи, които успели да заключат неканените гости в спалната стая на домакинята, където ги намерили. След малко българският и германският комендант били известени веднага за случката. По тоя случай българският комендант поискал от германския си колега най-строгото наказание на провинените германски офицери, които, възползувани от оказаното им гостоприемство, си позволяват подобни безчинства, във висша степен противни и осъдителни от гледище на морала на „простия“ българин. В отговор на това германският комендант помолил нашия да не обръща внимание на такива „дребни работи“ и да не прави от тях никакъв въпрос, като съжалявал даже задето бил извикан за разследване на „една нищо и никаква обикновена история“.

Случки от подобен род ставали всекидневно из българските градове и села в Добруджа.

2. В Кюстенджанско, Меджидийско, Черноводско германците турят ръка на всичко. Макар българските войски да са освободили тия места и да са влезли първи в градовете, военна плячка обрала и продължават да обират германски тилови части, навлезли в градовете и селата след нашата армия, която е продължавала да гони противника.

Разказаха ми, че германски войскови команди ходели из кюстенджанските улици с камиони и големи товарни коли, обирали от магазин на магазин стоките на забегналите кюстенджански търговци, товарили камионите и колите и пренасяли плячката в специални складове. Оттам пък вещите били сортировани, опаковани в сандъци, товарени в специални вагони, последните пломбирани и изпращани по железницата в Германия. На първо време германците използвали местните евреи, бивши комисионери и агенти, с помощта на които разкривали и изземвали останалите в Кюстенджа безстопанствени стоки и вещи. Най-напред били обрани по тоя начин златарските, часовникарските и бижутерийни магазини. Към 10-15 декември, когато аз бях в Кюстенджа, по улиците почти не бе останал неизпразнен магазин; стоките от няколко магазина тъкмо по това време се изземваха и пренасяха с коли в германските складове. А пред няколко други дюкяни се разхождаха германски часови - види се, плячката от тях още не бе изнесена, та часовите пазеха докато се изнесе.

Едновременно с магазините германците обирали оставената покъщнина (дрехи, мебели, посуда и всичко друго) из къщите на избягалите. А почти всичкото население от Кюстенджа, Черна вода и околните села е избягало. В Кюстенджа са останали само около 5000 жители

българи, мохамедани, румъни, гърци и др. и то по-бедните; от Черна вода пък са избягали всички жители. Големите и богати къщи, хотели, обществени заведения, бани и пр. са били оставени пълни с богата мебелировка. Всичката покъщнина и мебели в салоните, спалните, кабинетите, бюрата, канцелариите - личи и днес, е била оставена по местата си. Германците пренасят и тая плячка. На всяка още неограбена къща е поставен часовей и надпис на вратата на немски и български „заета от германското коменданство“. В най-хубавия квартал на Кюстенджа и в най-големите и разкошни къщи са разквартирувани германски офицери и войници, по един в цяла къща, за да могат да ангажират така за себе си повече къщи. В големия хотел „Палас“ покрай морето, с около 300 стаи, пълни със скъпа мебелировка (гардероби, шкафове, легла, маси, огледала, нощни долапчета, омивалници и пр. и пр.), на вратата на всяка стая е залепен надпис „заета от германското коменданство“ или „заета от (едикой си германски офицер)“; скъпата мебел обаче се изнася от стаите и се отнася в германските складове.

Някои магазини и къщи били запазени от нашите войски, но германските насила изгонвали българските часовей, неслужили войници и оставяли свои.

За да бъдат напълно спокойни и невъзпрепятствувани от никого в изземване всичката плячка за себе си, германците положили всички усилия и успели да издействуват преместването от Кюстенджа на единствената оставена там войскава част, една етапна дружина, която била изпратена на фронта. Останали само една или две погранични български роти, но те са разставени за охрана на морския бряг и не могат да пречат на германците; все пак германското коменданство зорко бди и за тяхната служба.

Най-големият магазин за манифактурни и галантерийски стоки в Кюстенджа, на някой си грък Ласкардис, пълен със стоки за около 200-300 хиляди лева, след като бил в началото малко разграбен и разнебитен от влезлите първи в града настъпващи войски, по ходатайство на българската 3-членна общинска комисия бил запазен и отстъпен на общината. Членовете на общинската комисия молили германският комендант да бъде запазен поне този магазин, та да има откъде да си набавя градското население на първо време, след като настанат по-нормални дни, най-необходимото. Комендантът повидимому уважил молбата на комисията, разпоредил да се назначат от последната работници, които да приведат в ред разхвърлената в магазина стока, и след това магазинът бил затворен и пазен от германски часовей. Един ден, обаче, аз констатирах ведно с общинския съветник Мих. Ничев следното: едната рулетка на магазина бе дигната, вътре германският

часовой с пушка на ремък и 5-6 други германски войници продаваха разни стоки на 4 германки от близките села, а по-навътре в друго отделение други две германки от града купуваха платове и заплащаха покупките на троица германски войници. Там бе и един български войник от авиаторската школа, който купуваше бели домашни копринени ръкавици. Кой е разрешил да се продават по този начин стоки от магазина, за сметка на кого се вършат тия продажби, упражнява ли се някакъв надзор и контрол, и пр. и пр. - нищо не се знае. За случката бе донесено на българския комендант, който нареди разследване и резултата изложи писмено на германския генерал.

Трябва да се предполага, че отделни германски войници използват лично подобни случаи и вършат частна търговия с изземваните стоки и вещи. В добришките села са констатирани от нашите власти подобни продажби. Германски войници с пълни коли са обикаляли по селата и са продавали разни мебели, стоки, покъщнина. В едно арменско семейство е намерено пиано, продадено от германски войници за 23 лева.

В петролните резервоари на Кюстенджанското пристанище са намерени големи количества петрол, бензин и др. петролни деривати. Една смесена комисия от представители на съюзните армии описала намереното и го разпределила между българите, германците и турците. Един ден обаче един от местните евреи отворил магазин и почнал да продава газ на дребно по 30 ст. килограма. Българското комендантство не знае произхода на газта, с която се търгува, и естествено допуска да е контрабандирана. Оказва се, че германците, които държат порта и резервоарите, отпущали на този еврей дневно по 10 000 литра газ, да върши търговия. За чия сметка се продава, кой събира сумите от продажбата, как е сключена сделката - българското комендантство не знае.

Германците нападали и разграбва и български къщи. В Кюстенджа има доста български семейства, между тях и доста състоятелни търговци и занаятчии (манифактуристи, обушари и пр.). Мъжете почти на всички тия български семейства са отвлечени от румъните. При всичко че останалите членове на тия семейства са там, по домовете си, германски войници навлизали и в техните къщи и ограбвали имотите и стоките им. Ограбени са няколко такива къщи; между другите, къщата на Никола Минчев (обушар, отвлечен), отдето задигнали с кола обушарски стоки, които госпожата на отвлечения могла да спаси и да пренесе в дюкяна си; къщата и дюкяна на Колю Димитров, манифактурист, и др. Най-скандалното, е че когато и от дома на комендантския адютант поручик Ничев, добре известен на всички в Кюстенджа, гер-

мански войници са изкарвали един празничен ден, когато всички са отсъствували от къщи, файтона на брат му Мих. Ничев (почетен гражданин, член на 3-членната общинска комисия) и няколко каси газ, които са отнесени в германските складове. Там поручик Ничев, съпроводен от един германски войник, е успял да намери файтона и да изобличи германците.

Тия некрасиви действия на германските войски са изострили в голяма степен отношенията между нашите там комендантства и германските местни военни управления. Особено в Кюстенджа, между българското комендантство и върховното представителство от една страна, и германския генерал (който доскоро се е титулувал губернатор на Добруджа, а напоследък със заповед на фелдмаршал Макензен е преименуван инспектор на етапните германски управления), от друга страна, всекидневно се водят преписки, предизвикани от нелоялци и несъюзнишки отношения на германските войски към останали там български войсковы части и към местното българско население. Нашите военно комендантство и представителство донасят съвременно за всяка подобна случка в щаба на III-та армия. Г. генерал Петров Р. е бил 4-5 дни в Кюстенджа, осведомил се е за всичко от българското комендантство, сам е бил свидетел на няколко такива случки, снабдил се е с документи и навярно е докладвал в Главната квартира.

И в Меджидие германците събират и обират всички храни и др. богатства на забегналите тамошни жители. Между другото тук техни команди обикалят селата из околията и събират всякакви машини, главно земеделски (вършачки, жетварки, сенокосачки и др.), разни уреди, сечива и др. подобни, пренасят ги в града, складират ги там и поставят свои часови. Пренесени са маса земеделски машини, мотори, локомотиви и пр. и пр. Тук са намерени и складове от такива машини, на които германците също турили ръка. Поне тези земеделски машини и уреди можеха да се отстъпят на България, страна земеделска, която е изхранила и храни още голяма част от съюзните войски, и чието земеделско стопанство се нуждае от всякакви машини, сечива и уреди.

Също такава е положението и в Черна вода. По време на пребиваването ми в това малко, но богато градче, не забелязах да има да квартируват там никакви германски войсковы части. Но всекидневно прииждаха отделни германски войници и групи от такива, които обикаляха по къщите, магазините и фабриките, изкарваха мебели, машинарии и др. неща, товареха коли и си отиваха. По-често, германски войници съпровождаха селянки германски колонистки (по тия места има няколко села с такива), които дохождат със своите коли от близките села, пълнят ги с разни вещи и ги отнасят в селата си. Направи

ми впечатление, че повече в Черна вода е можело да се запази всичко от нашите военни власти. Всичкото население на градчето е избягало заедно с отстъпилите неприятелски войски. Тук е имало много богати гърци, евреи и арменци, търговци, фабриканти и индустриалци, забегнали и изоставили всичкото си богатство. В града има няколко големи фабрики (циментова, железарска, рафинерия за петрол, мелница, електрическа юзина и др.), с богата машинария и с големи складове сурови материали и фабрикати. При настъплението си войските са разтършували къщите, дюкяните, фабриките, ала почти всичко е останало по местата си. Даже през първата половина на текущия месец, когато аз посетих Черна вода, по къщите и заведенията имаше още маса вещи (мебели, машинарии, материали и пр.). Нямахме обаче власт, която да приведе в ред тази плячка, да я прибере и запази от по-нататъшно разграбване и разпиляване. Българският военен комендант, стар и тежък човек, не излизаше от канцеларията си. Назначеният околийски началник, подплашен от бомбардировката, избягал и се установил в една малка сграда на гара Мирча вода. Председателят на общинската 3-членна комисия стоеше в Меджидие. Нямахме изобщо кой да се погрижи, да събере, складира и запази останалото, все още доста голямо богатство. Възползувани от това положение, отделни войници, български и германски, и граждански лица обикалят от къща в къща и вършеха каквото им е угодно.

Между другото, в тукашните фабрики и складове е могло да се запази машинно масло, бензин, газ, цимент, сурово желязо, разни железни изделия, машинарии, трансмисии и пр. и пр. В складовете на железарската фабрика все още се намираше голямо количество сурово желязо на пръти, макар германски войници да бяха изнесли вече голяма част от него и продължаваха да изнасят още. По думите на коменданта, те изнесли и част от машинарията на същата фабрика. Машинното масло, бензинът, газта, циментът били разграбени и разхищени най-безчеловечно. Пиана, къщна мебелировка, посуда, разни канцеларски мебели (маси, бюра, столове, огледала, каси, етажерки и пр. и пр.) могат да се съберат за много наши училища, пансиони и приюти, канцеларии и подобни заведения. На връщане от Черна вода срещнах околийския началник в Мирча вода и го увещавах да се прибере в околийския си център и вземе мерки за запазване останалото имущество.

3. Германското военно началство в Кюстенджа не зачита никакви български военни и граждански власти в тая област. Германският генерал заявил официално това в едно писмо до българският комендант в града, препис от което писмо, предполагам е представено в Главната квартира от г. генерал Петров Р. Назначената в Кюстенджа 3-членна

общинска комисия не е толерирана от страна на германското военно управление. След като по официален ред се е водила дълга преписка по нейното назначение и по функциите, които има да изпълнява, правени били опити, тайно, за оскандаляване тримата почтени български граждани, членове на тази комисия, домогвали се даже да ги арестуват, да разтурят тоя състав и да поставят свои хора - евреи и румъни, за членове на общинската комисия. Началникът на тайната военна германска полиция в същия град разпоредил за арестуването на 3-4 добри българи, председатели и секретар бирници на няколко съседни селски общини, обвинявайки ги в шпионство. Говори се, че имало опит за оскандаляване и арестуване даже и на българският комендант г. полковник Данев. Назначените окръжен управител и градоначалник в Кюстенджа не могат да влязат в изпълнение длъжностите си, понеже германският генерал не ги признава; те стоят там и чакат надлежни постъпки от своя министър.

4. Всички постъпки и действия на германските военни власти в Добруджа са насочени като че ли да вкоренят в съзнанието на тамошното население, какво в тази област днес и за в бъдеще ще има само германско управление. И това убеждение полека-лека обладава населението, без разлика на народност. И последното се старее с всички средства да спечели още отсега покровителството на германците. Забелязва се, че даже и българи в Кюстенджа избягват сношенията си с българската община и изобщо с българските граждански и военни власти; при нужда те се обръщат за помощ и съдействие към германското комендантство.

София, 26 декември 1916 г.

Зап. поручик Недев

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 987, л. 178-197)

2

До Началник щаба на действащата армия

В допълнение на доклада ми от ... ноември м. год. предоставям Ви, господин полковник, приложените бележки върху стопанско-икономическите условия в някои части от новозаетите земи в Добруджа, които успях да обиколя през първата половина на миналия м. декември.

Състоянието на времето и на пътищата в този сезон, както и обстоятелствата, свързани с водените по това време военни действия в областта не ми позволиха да разширя анкетата си, като обхода по възможност и Северна Добруджа и посети повече населени пунктове, села и градове. От друга страна, всичкото население от местностите, заети от нашите войски, бе напуснало домовете си, и в селата не бяха

останали почти никакви жители. В тия места нямаше още установени власти. Най-после, по време на обиколката ми военните действия още се водеха само на няколко километра северно от линията Черна вода - Меджидие - Кюстенджа, и мен не бе възможно да проникна по-нагоре от последната линия.

При тия обстоятелства аз се ограничих да посетя само градовете Балчик, Каварна, Добрич, Меджидие, Черна вода и Кюстенджа, и там чрез беседи и разпит да събера някои сведения в изпълнение на възложената ми мисия.

Бележките си допълних с данни и сведения из официалните отчети, рапорти и статистики за Румъния и Добруджа.

София, 15 януари 1917 г.
(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 939, л. 151)

Зап. поручик Недев

РОЛЯТА НА ОРГАНИЗАЦИЯ „ДОБРУДЖА“ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА МИСИЯТА

1

**„Добруджа“
Организация за национална култура
Върховен управителен съвет
№ 340
София, 17 март 1917 г.**

**До господина
началник щаба на
действующата армия
в Кюстендил**

Господин полковник,

Съгласно устния ни разговор от 14 т.м., почително молим разпореждането Ви да се издадат засега на поручик Милан Г. Марков, прокурор при Софийския военно-полеви съд, нужните книжа, удостоверяващи че му е възложено да прави разни изучавания в Добруджа (бивша румънска), че му е разрешено свободно да пътува из тоя край и че се канят тамошните власти, учреждения и войскови началници да му дават най-всестранно съдействие за изпълнение на възложената му мисия.

Последователно ще Ви отправим същата молба и за другите лица, които се натоварват с подобни изучавания в Добруджа.

Приемете, господин полковник, уверение в отличното ни към Вас уважение.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л.1)

2

**„Добруджа“
Организация за национална култура
Върховен управителен съвет
№ 350
София, 24 март 1917 г.**

**До господина
началник щаба на
действующата армия
в Кюстендил**

Съгласно устния ни разговор от 14 того, почително молим разпореждането Ви, да се дадат всекиму поотделно нужните назначения и книжа на:

г. Ал. Дякович

г. Ст. Чилингиров

г. Ст. П. Романски (сега Цензурна секция - София)

г. И. Пенаков и

г. д-р П. Вичев (сега в Соф. етапно комендантство), удостоверяващи че им е възложено да правят изучавания и изследвания в Добруджа (бивша румънска), че им е разрешено свободно да пътуват из този край и че се канят тамошните военни и граждански власти, учреждения и войскови началници да им дават най-широко съдействие в изпълнение на възложената им мисия.

Молим същевременно да се предоставят на разположение на гореспоменатите господа и необходимите парични средства.

Предварително Ви благодарим и молим, господин полковник, да приемете уверение в отличната ни почит.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л.2)

ОТКРИТ ЛИСТ

Дава се настоящия открит лист на Драгомир Пачев в удостоверение на това, че той е член на научната мисия, назначена от Щаба на действующата армия за проучване Добруджа.

Драгомир Пачев е натоварен да събере данни и да направи изследвания в историческо, археологическо, етнографско, икономическо и просветно отношение.

Умоляват се всички граждански и военни власти да дават на същия най-широко съдействие и всяко улеснение, което му се окаже необходимо при изпълнение на тая мисия.

На същия се разрешава да пътува безплатно с всички държавни превозни средства, I класа.

Гр. Кюстендил
25 март 1917 г.

Началник щаба на действующата армия
Полковник Луков

Подобен е даден на:

2. Милан Г. Марков

3. Д-р Пенаков

4. Александър Дякович

} негови помощници

5. Проф. М. Арnaudов - фолклора

6. Проф. Ст. Романски - етнография и история

7. Ст. Чилингиров - културно-просветно дело

8. К. Шкорпил - археологически ценности

9. Д. Т. Страшимиров

10. П. Габе

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 21)

УЧАСТИЕТО НА ПОРУЧИК МИЛАН Г. МАРКОВ

1

Щаб на действующата армия
Отдел оперативен
Секция оперативна
№ 3282
26 март 1917 г.
Кюстендил

До поручик
Милан Г. Марков
София

Като Ви съобщавам, че се командирова в Добруджа за да съберете данни и направите проучвания в историческо, археологическо, икономическо и просветно отношение, предлагам Ви най-късно на 30-и того да заминете за там и почнете изпълнението на възложената Ви мисия.

За Ваши помощници се дават редник Драгомир Пачев и военнопленникът д-р Пенаков, които ще Ви се явят за получаване нужните указания.

За заминаването си донесете.

Началник щаба на действующата
армия полковник Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л.4)

2

Поручик Марков Милан
Софийски военен полеви прокурор,
командиран в Добруджа при щаба
на 3-а Отделна армия
№ 3

Бързо. Поверително
До началник щаба на
действующата армия
Кюстендил

10 април 1917 г.
Бабадаг

Р а п о р т

В изпълнение възложената ми в Добруджа работа, донасям Ви, господин полковник, за следното:

1. На 30. III. т.г. тръгнах за Добруджа с маршрут Варна - Добрич - Кюстенджа. След едnodневно престояване във Варна, където имах

свиждане с г.г. Шкорпил и Каросеров по въпроса за тяхната евентуална командировка в Добруджа със същата цел, на 2 април стигнах в Кюстенджа, където престоях 4 дни - до 6 т.м. Тук оставих помощника си д-р Пенаков, който има за главна задача да проучва и изложи Добруджанския въпрос от гледна точка икономическа - с оглед на всичко онова, което може да се противопостави на претенциите, че Румъния без морето и без Кюстенджа не можела да съществува, и че България нямала особени икономически интереси и нужди от присъединяването на Добруджа. Все по тоя въпрос и наедно с д-р Пенаков ще има да работи и г. Каросеров, лице което добре познава икономическите нужди и връзки на Добруджа с България.

Независимо от това, на д-р Пенаков е възложено: да дава съдействия и упътвания на всички други членове от научната мисия, които има да минават през Кюстенджа и да пътуват в Кюстенджанския окръг, а също да образува там от обществените и частни библиотеки една справочна библиотека от всички румънски и други издания относително Добруджа.

2. За съставянето там на тая справочна библиотека трябваше да се вземе разрешението на германската комендантска власт, която е завзела и здраво държи всичко в свои ръце. Такова разрешение биде дадено не без известно колебание, под предлог, че Хагската конвенция не разрешавала реквизиция на книги преди всичко, че въпросът се касаеше не за реквизиция, а за изнемване на книги от обществени и безстопанствени библиотеки, повечето от които са вече разграбени, разпръснати и почти опустошени. Заявих на г. генерал Назлъмов, че поставям тая библиотека под негова закрила, с която цел ще му донеса с рапорт, но понеже той изказа известни опасения да не би това да му създаде някаква неприятност, изоставих подаването на такъв рапорт. Библиотеката ще се помести в една от стаяте на тамошното градоначалство, защото там намерих по-пригодна за целта стая.

Външно, органите на тамошната германска власт са крайно учтиви и любезни и в последния ден на пребиваването ми в Кюстенджа в нашето представителство се получи препис от окръжното 6659 от 2. IV. на генерал фон Унгер до всички германски комендантства в областта да се дава пълно съдействие и закрила на всички членове на мисията. В действителност обаче един суров сепаратизъм и егоизъм, дори една враждебност е ръководното начало в техните отношения с всички българи и органите на нашата власт. Вследствие на това аз срещнах сериозна спънка и неприятност при отпътуването си за в Бабадаг, поради липса на превозни средства. С такива нашата тамошна власт не разполага, понеже германското управление е турило всецяло

на тях ръка и въпреки това то ги пази изключително за себе си и за своите хора. По ходатайството на адютанта на нашия представител, бе ми обещано да ми се дават два впрегнати коня, понеже в нашето комендантство имаше запазен един безстопанствен файтон; всъщност обаче изпратиха се две съвсем негодни и едва стоящи на краката си дръгливи кончета, които аз трябваше да изоставя и да загубя цял ден да диря из махалите частни коне, за да мога да отпътувам. Отказано ми бе да се отпусне поне някой от файтоните от пияцата, които германската власт е реквизирила и не отпуска на българите за никакво ползуване; преходящите през Кюстенджа офицери са длъжни да се лутат като загубени по гарата и често пъти да носят сами багажите си. Въпреки, че в града има прокарана вода и електричество, с тях не се ползват освен германските управления и помещенията служещи за жилища на германците.

Както у г. генерал Назлъмов, тъй е у коменданта, тъй е у техните адютанти, страхът от конфликти или от прости откази от страна на германската власт сковава у тях всяка инициатива и всеки импулс за действия или съдействия.

За да не би и другите членове на комисията да се срещнат със същите спънки, в тия дни ще изпратя в Кюстенджа оттук коне и файтон на тяхно разположение. Линията Кюстенджа - Касапкьой е неудобна за целта първо защото в интерес на работата е да се минава през някои села, находящи се на шосето Кюстенджа - Касапкьой, и второ, защото в Меджидие трябва да се чака тренът за Касапкьой цели 3-4 часа посред нощ.

3. В Бабадаг пристигнах с помощника си Драгомир Пачев на 7 т.м. вечерта. Господата от щаба на 3-а армия оказват пълно съдействие и съчувствие за делото. Тук, като център на областта, аз ще остана да работя при щаба на 3-а армия, а помощника си Драгомир Пачев, след една обиколка в Тулча, ще оставя там. Господата от мисията, които идват от Кюстенджа, ще има да се справят за всички свои нужди с мен и оттук ще им се дават всички възможни упътвания, улеснения и съдействие. Същото ще става от помощника ми Пачев за всички по-нататъшни пътувания до Тулча закъм крайните западни или източни села и местности в Добруджа.

Тук уреждам засега една канцеларска работна стая, която да служи както на мен, така и за другите господа, които ще има да дохождат. Същото ще стане и в Тулча, както това е направено и в Кюстенджа в хотела назначен за преходните български офицери, който до моето отиване там носеше фирмата „Хотел полковник Данев“, обстоятелство, което будеше насмешка, подигравки и разни злоезичия. Успях да

склоня коменданта да се махне тая фирма и да се постави надпис „Българска военна гостоприемница“, като се тури тоя хотел под негов надзор и закрила, а персоналът му да бъде заменен всецяло с български такъв. Съмнявам се обаче дали всичко обещано ще бъде направено и не би било излишно, ако по Ваше разпореждане се даде нужната заповед тоя хотел да се устрои изключително като дом за преходящи български военнослужещи по типа на тия, които немците имат за своите хора, като същевременно се нареди, щото при всяко пристигане на влака да има на гарата кола и по двама ординарци, поставени в услуга на преходящи офицери и други български служебни лица.

4. Към щаба на 3-а армия намерих учителя-етнограф Попов, който досега се е занимавал със събиране на документи, книги и други вещи и старини, които имат историческо, етнографско и народностно-културно значение. Действувал е обаче без насока, без дадена цел и без ясно определен кръг на действия; вследствие на това нищо завършено няма, а много от книгите и вещите е изпратил едни във Военното училище, други в Етнографическия музей, трети задържал за бъдеще свое книжовно използване, а четвърти е опаковал в сандъци за изпращане тоже в музея. Узнавам също, че и други лица са вършили същото. Някои от събираните вещи и книжа са изземвани от българското читалище в Тулча и от някои български черкви, дадени там като дарове.

Това не би трябвало да става така безсистемно, така разхвърлено и така разпокъсано, а всичко изходящо от Добруджа и предназначено за нейното изучаване и опознаване би трябвало да се централизира в едно общо историческо-етнографско и народо-културно учреждение, където всеки да може да се справи. Независимо от това не би трябвало да се разстройват тукашните български местни културни учреждения, които са спомагали за духовната устойчивост на българина и неговото национално съзнание.

Разбрахме се донякъде с г. Попов по тоя въпрос и пригответе за изпращане книги и вещи ще се задържат засега тук и само в случай на нужда ще се изпращат. Всички изпратени обаче решихме да се предадат в Етнографическия музей, отдел исторически, където да се образува общ Добруджански отдел. Вследствие на това, моля нареждането Ви всички такива изпратени във Военното училище да се предадат там, като за горното се пише и в Министерството на просветата да образува тоя Добруджански отдел.

Научавам тоже, че от някои наши части са изпращани разни черковни одежди, свещени книги, потири, патерици и пр. Между това, тукашните черкви са лишени от такива и от сведения узнавам, че мит-

рополитите от Русе и Варна търсят такива за свещениците, които готвят да изпращат тук.

Моля, следователно, да се нареди всички лица и части да се справят по подобни находки, изучавания и пратки с мен, тук в щаба на 3-а армия, като книги, документи и пр. вещи с музейно назначение да се изпращат тук, в Бабадаг, а всички черковни принадлежности да се изпращат до енорията на българската в Тулча черква „Св. Георги“.

5. Понеже един от най-важните отделни въпроси от общия Добруджански въпрос е Дунавският въпрос и тоя за владението и управлението плаването в неговите устия, писах капитану II ранг Недев, началник на подвижната отбрана във Варна, лице което дълго и обстойно е изучавало Дунавския въпрос, да се позанимае специално с тезиса: нуждата от българското владение над Добруджа с цел да се гарантира и обезпечи от всяка военна опасност най-правилното уреждане на тоя въпрос с оглед на общоевропейските интереси и специално нуждата на това владение с оглед на необходимостта на една пълна и ефикасна наша черноморска брегова отбрана, която без Добруджа остава застрашена откъм добруджанската граница и добруджанския черноморски бряг. Не ще бъде излишно, ако моята молба до г. Недев бъде подкрепена и с нужното разпореждане от Ваша страна.

6. Донасям най-после до Ваше знание, че едно, вследствие на отрицателния дух у българина, друго, вследствие на неприятните и агресивни отношения и действия на германците спрямо нас, тук и навсякъде в Добруджа духът е понижен до оскърбителен за българското национално съзнание урвен.

На запитванията от населението дали Добруджа ще остане наша, офицери от нашата армия са отговаряли отрицателно, или най-много „не се знае“. Това според моето разбиране, е крайно опасно за общото дело и то независимо от факта дали Добруджа действително ще бъде или не окончателно анексирана към България. Ето защо аз моля да се обясни с тайна заповед до всички тукашни части, че подобни обезкуражителни отговори и приказки всяват смут и разстройство в духовете и на армия, и на население, и че техните автори и разпространители подлежат на съд и углавна отговорност за тия тревожни слухове, за каквито началниците би трябвало да ги отдават под съд.

Това се налага още повече, че германците в противовес на това наше държане разпространяват слуха, че Добруджа щяла да стане немска или румънска и експлоатират с наивността и страха у българското население до крайни размери. А всичко това създава условия неблагоприятни и за работите на нашата научна мисия.

7. За възстановяването на духа и националното стремление у тукашното население необходимо е да се възстановят в българска служба всички тукашни черкви и да се отворят навсякъде български първоначални училища, а румънското население, което вследствие на гореописаните обстоятелства почва да се зъби и заплашва, а забегналото почва да се възвръща, да бъде изселено и интернирано, като реторзия за отвлечените оттук българи, числото на което надминава няколко хиляди - списъците на които може лесно да се съставят.

Това би могло да се осъществи, както следва: на всички полкови свещеници да им се повери службата в тукашните черкви поне в градовете и селата от областта, завзета от нашите войски. Свещениците при двете дивизии и при болниците са достатъчни за службите в частите. Навсякъде из щабовете и нестроевите части има войници учители, с които ще могат да се открият училищата.

Отстранението на румънското население би могло да се осъществи по следния начин: нашето правителство да влезе в споразумение с турското, което да определи място в Анадола и там да им се устрои пленнически режим, където да се изпращат по групи. Тази мярка ще бъде спасителна и за нашето военно дело тука, което сега често бива излагано на предателски изненади без да може да се открият авторите им, и за нашето национално дело, което и сега се намира под гнета на един морален терор и в същото време това ще се окаже единствената ефикасна мярка да се освободят отвлечените оттук български първенци с жени и деца, както из градовете, тъй и из селата, броят на които достига докъде 4000 души.

На тая мярка турците имат всичкия интерес да се съгласят, защото между отвлечените има и турци.

По тоя въпрос рапортирам и министру председателю.

На него ще трябва да се съгласят и немците за румънското население в Кюстенджанския окръг.

Подробности по уредбата на въпросите от тоя пункт мога да изложа допълнително, ако бъда уведомен, че той се възприема по начало. Тук ги излагам в общи черти с известие, че те ми са познати доста добре във всичките им евентуални мъчнотии, спънки и сложности.

Като завършвам тоя си пръв рапорт по възложената ми мисия, моля да бъда известен дали и занаяпред аз бих могъл да бъда тъй обширен в своите донесения и осветления до всичко, което интересува българското национално дело в Добруджа.

Поручик М. Марков

[Резолюция на началник щаба]. Да не си губи времето в обширни рапорти, а по всички въпроси да се отнася до командующия 3-а армия, който ще му оказва пълно съдействие и който е независим в своите разпореждания в окупационната зона. 20. IV.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 43-49)

УЧАСТИЕТО НА ПРОФ. Д-Р МИХАИЛ АРНАУДОВ

1

Щаб на действующата армия
Отдел оперативен
Отделение оперативно
№ 3285

26 март 1917 г.
гр. Кюстендил

До господин професор
д-р М. Арнаудов
София

За да може народното дело да бъде изкарано до желания край, необходимо е да бъде утвърдена пред всички неоспоримостта на нашите исторически и национални права. С всички средства ние трябва да вкореним и у нашите съюзници и у нашите врагове убеждението, че извоюваните на север и на юг с толкова много кръв земи са неотделима част от общото българско отечество, за чието политическо единство еднакво и свободни и новоосвободени българи през вековете са се борили.

В това отношение за нашите претенции за Добруджа е твърде малко направено. Необходимо е да бъдат допълнени и разширени сведенията за нея, които показват историческата ѝ принадлежност към българската държава, културно-националната ѝ общност с българския народ, вътрешните връзки, които никога не са преставали да я свързват с нас, следователно и политическата ѝ неотделимост от България.

Ценейки Вашите научни трудове и вярвайки в голямото Ви родолюбие, Щабът на действующата армия се обръща с молба към Вас да предприемете една научна обиколка из Добруджа с цел да изследвате нейния фолклор, който несъмнено ще послужи за един твърде ценен аргумент в полза на нашата кауза. Вярвайки че с готовност ще се отзовете на тая покана, Щабът очаква в най-непродължително време да съобщите за деня на тръгването си, както и за всички улеснения, от които бихте имали нужда.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 8)

**До Началник щаба
на действующата армия
в Кюстендил**

Като благодаря на почитаемия щаб на действующата армия за честта, която ми направи, и като изказвам от своя страна най-живо съчувствие за добрата инициатива да се проучи Добруджа с оглед към защитата на нашите национални и политически права, съобщавам Ви, господин полковник, че приемам да изпълня възложената ми задача.

Мисля да отпътувам щом привърша някои неотложни работи, към Великден. За точната дата на заминаването си ще Ви съобщя допълнително в деня на тръгването. Всякак, за да бъда готов, моля почитаемия щаб да разпореди, за да се сдобия дотогава:

а/ с една карта от австрийския генерален щаб на земите североизточно от Търново;

б/ с едно отворено писмо за свободно пътуване, като се впише в маршрута ми и минаване през Румъния /Букурещ/, гдето ще искам да взема бележки от румънската научна литература върху Добруджа; и

в/ с един ординарец, както бе и при македонското ми пътуване лани, по поръка на щаба.

Оставам с най-отлично почитание

София, 3 април 1917

ул. Чепино 16

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 13)

проф. М. Арнаудов

Бабадаг
13 май 1917

**До господина началник щаба
на действующата армия
в Кюстендил**

Известявам Ви за сведение, че от 27 миналия месец се намирам по обиколка из най-северна Добруджа и събирам материали за бита и миналото на българските селища. Остава ми да обходя още някои села североизточно от Бабадаг, за да се спусна след това южно от последния град и да проуча, все тъй системно както и досега, страната до бившата румънска граница, разбира се с оглед към българския характер на населението.

Без да влизам в каквито и да е подробности, мога да заявя, че материалите събирани на мястото идат да потвърдят отново правата на нашите национални и политически домогвания.

Смятам да продължа обиколката си още 3 - 4 седмици.

Смятам да продължа обиколката си още 3 - 4 седмици.
С най-голямо уважение

проф. М. Арнаудов

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 51)

4

До началник щаба
на действующата армия
в Кюстендил

На 1 юни т.г. аз привърших научната си обиколка из Добруджа и в най-непродължително време ще Ви предоставя своя рапорт върху фолклора на тая страна.

София
5 VI 1917

С най-отлични почитания
проф. М. Арнаудов

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 52)

5

София, 21 септември 1917

Многоуважаеми г-н генерале,

Пращам Ви четири от печатаните си през тази война трудове като вярвам, че все можете да отделите по малко време и за неща, които не спадат в кръга на Вашите преки интереси и грижи в тоя момент.

Засега съм зает с редактиране на сборника Добруджа, гдето влизат статии от професорите Златарски, Моллов, Иширков, Данаилов и др. и гдето ще се даде един пълен свод на знанията ни за тази страна. Той ще бъде същевременно издаден на немски и на францужки (тук, в София), за да се защити нашата кауза и в чужбина. Печатането на трите издания на Съюза върви трудно, понеже печатниците не могат да насмогнат с хора и с хартия, но не се отчайваме и караме; успели сме доста.

Г-н Шкорпил, от когото се печати в Сборника статия за старобългарските лагери в Добруджа, ми съобщи, че сте желаели да имате няколко отпечатъци от нея. Моля съобщете ми колко Ви са нужни, за да ги поръчам още сега (статията е вече наредена).

Понеже не можах да привърша изучаванията си в Добруджа (остана ми да споходя някои места в Силистренско), имам намерение да ида там към началото на идущия месец, та да попълня материалите си.

Моля Ви за това да разпоредите да ми се издаде един открит лист, подобен на първия, що ми биде поискан от полицейската секция.

Отчета си за първото ходене аз вече дадох на времето. Той е доста пълен сам по себе си и сега ще Ви го пратя отпечатан от сборник Добруджа, понеже е излязъл.

Като Ви пожелавам твърдост и постоянство, и като Ви пращам най-искрени поздравии, оставам Ваш предан

проф. М. Арнаудов

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 110-111)

УЧАСТИЕТО НА ПРОФ. Д-Р СТОЯН РОМАНСКИ

1

Щаб на действующата армия
Отдел оперативен
Отделение оперативно
№ 3285
26 март 1917 г.
гр. Кюстендил

До господина професор
д-р Ст. Романски
София

За да може народното дело да бъде изкарано до желания край, необходимо е да бъде утвърдена пред всички неоспоримостта на нашите исторически и национални права. С всички средства ние трябва да вкореним и у нашите съюзници и у нашите врагове убеждението, че извоюваните на север и на юг с толкова много кръв земи са неотделима част от общото българско отечество, за чието политическо единство еднакво и свободни и новоосвободени българи през вековете са се борили.

В това отношение за нашите претенции за Добруджа е твърде малко направено. Необходимо е да бъдат допълнени и разширени сведенията за нея, които показват историческата ѝ принадлежност към българската държава, културно-националната ѝ общност с българския народ, вътрешните връзки, които никога не са преставали да я свързват с нас, следователно и политическата ѝ неотделимост от България.

Ценейки Вашите научни трудове и вярвайки в голямото Ви родолюбие, Щабът на действующата армия се обръща с молба към Вас да предприемете една научна обиколка из Добруджа с цел да изследвате всички исторически и етнографски данни, които могат да ни послужат за горната цел. Вярвайки че с готовност ще се отзовете на тая покана, Щабът очаква в най-непродължително време да съобщите за деня на тръгването си, както и за всички улеснения, от които бихте имали нужда.

Началник щаба на действующата армия
полковник Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 9)

До г. началник щаба на действующата
армия - Кюстендил

Господин полковник!

Поканата Ви да предприема една научна обиколка в Добруджа за да изследвам етнографията на тоя кът българска земя приемам с голяма благодарност, тъй като искрено желая и аз да спомогна за постигане на целта, изтъкната в писмото Ви под 3285 от 26 т.м. Тръгването би могло да стане още през първите дни на м. април.

Желал бих обаче в свързка с това пътуване да споходя също и някои български села оттатък Дунава във Влашко, за да попълня материалите си, събрани за тях при по-раншните ми пътувания в Румъния. За това ще ми бъде потребно почти толкова време, колкото и за пътуването в Добруджа.

За по-добро използване на това пътуване необходимо ми е да взема със себе си един фотограф, именно майстор-фотограф при Народния археологически музей г. Георги Трайчев, който е съгласен да ме придружи. Необходимо ми е още да имам и един войник ординарец, а също и едно пособие - карта на австрийския или румънския генерален щаб за Румъния.

София, 28 март 1917 г.

С отличен почит
проф. д-р Ст. Романски

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 12)

Телеграма

№ 3358, 8 IV 1917

Кюстендил

София - Директора на
Народния археологически музей

Даденият във Ваше разпореждане данъчен войник Трайчев Георги, фотограф, се командирова временно в Добруджа. Да се яви на професор Романски, от когото ще получи указания.

Началник щаба на действующата армия
полковник Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 17)

София, 26 април 1917

Господин полковник,

След като получих открития лист за научното пътуване в Добруджа и Румъния, отправих се заедно с колегата г. Арнаудов във военно-полицейската секция за уреждане формалностите по пътуването. Оттам ни казаха, че трябва да чакаме разрешение от съответните германски военни власти в Добруджа и Букурещ.

Разрешение от германското етапно комендантство получихме на 21 т.м., а от Букурещ е получен отговор едва вчера и то, както можете да се уверите от приложения препис, в отрицателен смисъл.

Понеже и без това закъсняхме доста, за което вярвам ще ни извините, ние решихме да заминем за Добруджа, надявайки се, че почитаемият щаб на действующата армия въпреки всичко станало ще съумее да ни издайствува разрешение за пътуване и в Румъния. Това е особено важно и за мене, тъй като сега, при по-благоприятни условия, искам да попълня материалите си за българските колонии във Влашко, събирани при по-раншните ми пътувания. В същото време сега по-добре би могло да се схване настроението на тези колонисти, пръснати в южните влашки окръзи, в свръзка с въпроса за евентуалното им преселване в България.

Като Ви известявам, че утре сутринта тръгваме заедно с чиновника фотограф при Българския археологически музей г. Трайчев в изпълнение на мисията си в Добруджа, оставам с отлична почит

проф. д-р Ст. Романски

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 37)

До началник щаба на действующата армия
Кюстендил

Високоуважаеми господин генерал !

Считам за свой дълг да Ви известя, че на 23 т.м. се върнах от научното си пътуване в Добруджа, което предприех на 28 април. Това ми пътуване, в което бях придружаван от майстора фотограф при Научния археологически музей г. Георги Трайчев, трая точно осем седмици. През това време успях да кръстосам в разни точки областта на присъединената в 1878 г. към Румъния част от Добруджа и да посетя повечето от нейните поселища.

Ползвайки се на отиване от параходното съобщение по Дунава, пътуването си в Добруджа започнах от града Черна вода, гдето престоях един ден, посветен на изучаване, каквото сетне правех във всеки добруджански град - историята на града и етническото му състояние. Сетне отидох в Меджидие, гдето също престоях ден и половина и успях между другото да добия предварителна ориентировка за разпространението на татарския елемент в околността. Оттам снабден, благодарение на любезността на началника на тиловото управление на III армия г. генерал Перниклийски, с превозни средства, със завиване на югоизток през селата Ендекаракъой, Тюркмурфат, Мурфатлар, Омурча и Хасанча, пристигнах на 3 май в Кюстенджа. Тук на първо място чрез разпит на стари котленци изучавах разпространението и значението на котленските къшли в турско време в Добруджа, прегледах също някои документи и статистики на Кюстендженската префектура от първите години на румънското владичество, а също направих два етнографски излета в околността. От 9 до 20 май пропътувах в криволинейна областта между Кюстенджа и Бабадаг, като спирах в българските села и в ония небългарски, които представяха интерес. От Бабадаг нататък посетих всички села в „Буджака“ източно по шосето от Бабадаг за Тулча, гдето пристигнах на 28 май. След тридневно престояване в тоя град заминах през с. Къшла и Фрикацей да споходя българските села западно от шосето от Тулча за Бабадаг, гдето пристигнах наново на 5 юни. От Бабадаг при липованското с. Руска Слава, през Башбунар и немските села Чукурово и Атманджа, пътувах в посока за Исакча, гдето пристигнах през с. Николицел на 10 юни. Оттук посетих манастира Кокош и продължих пътуването си през селата, разположени на шосето за Мачин, гдето стигнах на другия ден. Сетне през с. Греч отидох в българските села Черна и Ново село (Сатул ноу, Еникъой) и оттам в с. Печенега на Дунава, гдето направих дълбок завой на изток към с. Шахман и пак на югозапад към Хърсово, гдето пристигнах на 14 юни и престоях целия следен ден. От Хърсово продължих в югоизточна посока към Меджидие, и оттам между 17 и 21 юни споходих набързо българските села в югозападния кът на Добруджа накъм Силистра, отгдето се върнах през Русе в София.

По такъв начин при това пътуване, при което остана непропътувана от мен Мангалска околия, успях да си съставя добро понятие за населението на разноплеменното население и силата на българския елемент в тоя дял от българското население.

Резултатите от това мое научно пътуване ще Ви представя, господин генерал, след като проуча събраните си материали, в специален доклад.

Ако между това пожелаете да чуете моите впечатления от пътуването ми в Добруджа, с готовност бих се отзовал да Ви ги изложа устно.

София, 26 юни 1917

С отлична почит
проф. д-р Ст. Романски

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 61)

УЧАСТИЕТО НА СТИЛИЯН ЧИЛИНГИРОВ

1

Щаб на действующата армия
Отдел оперативен
Отделение оперативно
№ 3285
26 март 1917 г.
гр. Кюстендил

До господина
Ст. Чилингиров
София

За да може народното дело да бъде изкарано до желания край, потребно е да бъде утвърдена пред всички неоспоримостта на нашите исторически и национални права. С всички средства ние трябва да вкореним и у нашите съюзници и у нашите врагове убеждението, че извоюваните на север и на юг с толкова много кръв земи са неотделима част от общото българско отечество, за чието политическо единство еднакво и свободни и новоосвободени българи през вековете са се борили.

В това отношение за нашите претенции за Добруджа е твърде малко направено. Потребно е да бъдат допълнени и разширени сведенията за нея, които показват историческата ѝ принадлежност към българската държава, културно-националната ѝ общност с българския народ, вътрешните връзки, които никога не са преставали да я свързват с нас, следователно и политическата ѝ неотделимост от България.

Ценейки Вашите научни трудове и вярвайки в голямото Ви родолюбие, Щабът на действующата армия се обръща с молба към Вас да предприемете една научна обиколка из Добруджа за да се съберат и изследват всички данни за нейната роля в духовното възраждане на българския народ и неотделимост. Вярвайки че с готовност ще се отзовете на тая покана, Щабът очаква в най-непродължително време да съобщите за деня на тръгването си, както и за всички улеснения, от които бихте имали нужда.

Началник щаба на действующата армия
полковник Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 11)

Многоуважаеми господин полковник,

С удоволствие приемам мисията, с която Щабът на действащата армия е благоволил да ме натовари. Трябва обаче да упомена, че аз като подчинен на Министерството на народното просвещение мога да напусна задълженията си само с негово съизволение. Ето защо ще моля Щаба на действащата армия да направи съответните постъпки пред него, каквито направих и аз.

Сърдечно благодаря за голямото внимание, което бих желал да оправдая.

С почит и поздрав: С. Чилингиров

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 14)

Телеграма

3291, 26 III 1917

Кюстендил

София - Министъра на
народното просвещение

Щабът на действащата армия покани г. Ст. Чилингиров, поддиректор на Народната библиотека, да предприеме една научна обиколка из Добруджа с цел да се съберат и изследват всички данни от културно-просветен характер, които могат да послужат на нашата национална кауза. Моли се Министерството да разреши на г. Чилингиров отпуск за времето, което ще му бъде необходимо за изпълнение на тая мисия.

Началник на щаба на действащата армия
полковник Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 18)

София, 3 април 1917

Многоуважаеми господин полковник Луков,

Макар още да не съм получил пътен лист от щаба на действащата армия, бързам да Ви съобщя, че аз се вече готвя за път и може би към края на тази седмица ще отпътувам. Като Ви съобщавам това, моля покрай другите улеснения за по-успешното изпълнение на възложената ми мисия, правени от щаба на действащата армия и на други лица

натоварени с научни изследвания, да се пише на светите старци в Русе и Варна, за да ми дадат достъп в архивите преди освобождението, съхранявани в техните митрополии. От такова високо ходатайство, каквото е Вашето, има особена нужда, защото, доколкото ми е известно, светите старци не на едного са отказвали да проникне в тези архиви по съображения неизвестни на никого от нашите учени.

А без проучване на митрополитските архиви в Русе и Варна моята мисия, при всичките ми желання и при най-голяма ревност, може да не даде очакваните от Вас и от мене резултати. Не ще е зле, мисля, ако пред светите старци се разкрие същината и значението на моята работа за доказване пред враговете и съюзниците правото ни да владеем Добруджа като исконна българска земя.

Накрай считам за нужно да Ви съобщя, че за моите проучвания в Добруджа Министерството на народното просвещение благоволи да ми даде двумесечен отпуск.

Моля Ви, приемете моите най-дълбоки към Вас почитания.

С. Чилингиров

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 39-40)

5

Многоуважаеми г. полковник Луков,

Тукашната митрополитска архива ми отвори доста работа, макар и доста материали да събрах от нея. При все това аз можех още преди пет дена да продължа обиколката си по Добруджа и Северозточна България, ако русенският митрополит не ме забави. А забави ме той, защото не ме допусна да работя - не се работело през великденската седмица. Надявам се, че срещата си и разправните с тоя своеобразен старец ще имам възможност да Ви изложа подробно отпосле.

Освен туй, тук можах да се срещна с някои българи от Тулча и Бабадаг. Сведенията, които добих от тях, макар и не дотам ценни, правят известен принос към близкото минало на Добруджанския край. Почти всички тия лица ме отправят към Слави Н. Дреновски, доскорошен председател на читалището, у когото предполагат да се съхранява и част от архивата на тулчанската българска община. Той сега се намирал като пленник в Шумен, ул. „Левски“ 593. Тулчанци смятат, че той би могъл да бъде пратен на служба при комендантството напр. в родния си град, дето ще бъде от голяма полза както за българщината, така и за изследването на нейното доскорошно минало.

Трябва да Ви се оплача накрай, че през пътуването ми до Русе железопътните власти, въпреки открития ми лист, не само не ми оказваха съдейс-

твие, но дори ми пречеа. Особено се отличи началникът в Мездра, който даже разпореди да ми се обискира куфара: бил много тежък и аз - силният човек!, едва съм го носел. Ако продължават все така да ми услужват, боя се да не се завърна с един куфар бележки и една торба кокали.

Съобщавам Ви това, защото мисля, че не е без интерес за Вас да знаете на какви неприятности, в състояние да провалят мисията ни, се натъкваме.

Утре заминавам за Варна. Дано Симеон, варнено-преславския владика, като грък излезе повече българин от българина Василий.

Поздравява Ви преданият

Русе, 21.4.1917

С. Чилингиров

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 42 - 42 а)

6

Бабадаг

15.5.1917

Многоуважаеми господин полковник,

Въпреки моите очаквания, варненският митрополит Симеон ме посрещна повече от добре. Той ми остави веднага на разположение цялата митрополитска архива, от която, за жалост, събрах твърде малко материал.

От Варна заминах за Мангалия, дето намерих доста ценни данни. Такива данни намерих и в Кюстенджа. Обаче най-доволен съм от обиколката си из кюстенджанските села. В някои от тях съм склонен да открия огнища със значение за възраждането на Добруджа. Намереното в Бабадаг обаче не ме задоволи твърде много, макар да прекарах в този град близо седмица, като се притурят и дните, употребени за обиколка из селата.

Днес се каня да замина за Черна вода, а оттам за Хърсово. Ако намеря сгода, мога да отида и към Тулча. Не отидох в този последен град досега поради особените условия, при които беше поставен и при които мъчно би могло да се мисли за спокойна работа. Па освен това оттам са извлечени и пратени в София почти всички ценни материали, необходими за моята работа.

Накрай дължа да Ви се похваля, че вредом военните власти ми даваха най-широко и най-любезно съдействие. За тяхната услуга и внимание благодаря Вам.

С почит:

С. Чилингиров

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 65 - 66)

Русе
25 V 1917

Многоуважаеми господин полковник Луков,

Вече съм в Русе. В предприетото пътуване из хубавата Добруджа обиколих почти всички по-важни градове и села, за които нямах никакви данни по-рано, било по отношение на техния народностен състав, било по отношение на тяхното близко минало. Както вече Ви писах, аз се спрях най-първо в Русе, дето в митрополитската архива намерих доста потребни - да не кажа ценни - материали. В същото време се срещнах с неколцина тулчанци преселници, които ми помогнаха доста за ориентировка в част от сведенията, които бях вече извлякъл от нашата предосвобожденска преса. От този град заминах за Варна. Там дядо Симеон ме посрещна така ласкаво, както аз не предполагах, особено след приема, познат вече Вам, на дядо Василий. Но, за жалост, в митрополитската архива на Варна не намерих почти нищо. Затова пък някои от преселниците тулчанци, на първо място между които трябва да поставя стария деятел г. Сивков, ме снабдиха не само с добри сведения, но и с няколко доста важни документи, установяващи отношенията на Добруджа с току-що учредената българска екзархия. От Варна отпътувах с автомобил, даден на мое разположение от любезния генерал Топалов, за Балчик и Каварна. В последния град ме чакаше файтонът на г. майор Елефтеров, пратен по негово нареждане от Мангалия за мене. В Мангалия бяха на моя пълна услуга поручик Куманов и поручик Иванов, запасен офицер. Благодарение на техните грижи аз можах да се снабдя с няколко не без значение бележки за този град, чието близко минало ми беше съвсем непознато. В Кюстенджа тоже имам да благодаря на любезния прием, оказан ми както от генерал Назлъмов, така и от всички военни органи, до които ме отнесе моята работа. В този красив град, в който българщината още се чувства малко угнетена по причини, известни Вам, аз тоже се снабдих с нещо, макар от живота му само през последните години на турско робство. Оттам моята работа ме заведе в Меджидие, най-новия, не по постройки, а по заселване град. Данните, които събрах там, говорят само за интензивен български живот, въпреки голямото желание на турското правителство да направи от него един голям център на отоманизма в Добруджа. По-интересно се оказа, обаче, миналото на селата между Кюстенджа и Бабадаг, като Каранасуф, Касапкьой, Бейдаут и пр., някои от които - Касапкьой и Башкьой, са били нещо

като огнища и разсадници на българската просвета из цялата тяхна околност. В Бабадаг също намерих незначителни спомени за близкото минало, впрочем, твърде слабо запазени в паметта на един неотвлечен старец. И в този град бях добре приет, както от командувачия трета отделна армия генерал Нерезов, така и от всичките офицери на неговия щаб. От Бабадаг се отправих за Черна вода, отдето се прибрах в Русе. Не продължих надолу по Дунава, едно, защото в Хърсово и Мачин, по моите сведения, бих намерил твърде малко, друго, защото ми се явяваше по-удобно да отида първен в Букурещ и оттам с трена до Браила и поменатите градове.

Завръщането ми в Русе се наложи до известна степен и от думите на проф. Ст. Романски, според които на мисията било отказано да посети Букурещ, защото нейните цели не спохождали с тия на войната. А аз не можех по-скоро и по-удобно да проверя тия думи чрез Вас от другаде, освен от Русе. Ето защо ще моля най-почтително разпореждането Ви да ми се съобщи: така ли е в действителност и сега или не. Бих желал това Ваше съобщение да дойде по възможност по-скоро, тъй като стоенето ми тук е свързано с големи разноски, а аз и без туй не само привърших моите пари - колкото са получили и другите членове на мисията, но и останах без дрехи. А Вие сами добре знаете с какъв гардероб разполагат хора като мен в такива скъпи години.

Както виждате, почти цялото си писмо изпълних с имена на подчинени Вам органи. Направих така, защото чрез Вас искам да им благодаря, както за услугите, така и за непоколебимата им вяра и силата на българското оръжие и на българското перо. Впечатленията ми, добити от Вашите храбреци, са такива, че те винаги ще носят упрек за скептицизма ми към българския офицер, когото за жалост, не съм познавал добре и комуто аз вече станах един от върлите почитатели.

Накрай мога с доволство да Ви съобщя, че събраните от мене материали, предадени към онези, които вече имах, ми дават правото да вярвам, че бих могъл да отстоявам твърдо нашите права на двете освободени от неподобния български войник области Поморавия и Добруджа вред, където би се появила потреба.

Почтително Ви поздравява

С. Чилингиров

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 63 - 64)

УЧАСТИЕТО НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

1

Щаб на действующата армия
Отдел оперативен
Отделение оперативно
№ 3285

До господина
Карел Шкорпил
Варна

26 март 1917 г.
гр. Кюстендил

За да може народното дело да бъде изкарано до желания край, необходимо е да бъде утвърдена пред всички неоспоримостта на нашите исторически и национални права. С всички средства ние трябва да вкореним и у нашите съюзници и у нашите врагове убеждението, че извоюваните на север и на юг с толкова много кръв земи са неотделима част от общото българско отечество, за чието политическо единство еднакво и свободни и новоосвободени българи през вековете са се борили.

В това отношение за нашите претенции за Добруджа е твърде малко направено. Необходимо е да бъдат допълнени и разширени сведенията за нея, които показват историческата ѝ принадлежност към българската държава, културно-националната ѝ общност с българския народ, вътрешните връзки, които никога не са преставали да я свързват с нас, следователно и политическата ѝ неотделимост от България.

Ценейки Вашите научни трудове и вярвайки в голямото Ви родолюбие, Щабът на действующата армия се обръща с молба към Вас да предприемете една научна обиколка из Добруджа с цел да изследвате всички важни за нас археологически ценности, находящи се там. Вярвайки че с готовност ще се отзовете на тая покана, Щабът очаква в най-непродължително време да съобщите за деня на тръгването си, както и за всички улеснения, от които бихте имали нужда.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 10)

До господина началника на Щаба на действующата армия в гр. Кюстендил

Господине началник!

В отговор на писмото Ви под 3285 от 26 март т.г., чест ми е да Ви съобщя, че с пълна готовност приемам предложението Ви за изследване археологическите ценности из северната част на Добруджа, толкова повече, че тя се пада в черноморските страни, които са главният предмет на досегашните ми изучавания. Северната Добруджа може да се счита като люлка на българската държава, разширенията на която са означени с до днес запазени погранични окопи (Малкото герме в Добруджа, балканските окопи и Еркесията в Южна България). В Добруджа до с. Николицел предполагам е първата българска столица (вж. Известия рус. археол. института в Константинополе, т. X. Материали для болгарских древностей. Абоба - Плиска. Приложение II, глава XX; Известия на Варненското археол. д-во, кн. III. Преслав).

Ще замина веднага щом ще получа от Вас нужните открити листове; в открития лист до немските военни власти няма да бъде излишно да се прибави, че съм член кореспондент на императорските археологически институти в Берлин и във Виена.

Ако е възможно, ще Ви моля, господине полковник, да се разреши и на моя син от 43-и набор, който е свършил сега зрелостен изпит и ми помага при моите научни екскурзии, да ме придружи при обиколката ми из Добруджа.

Като се надявам за уреждане и въпроса за материалните средства, свързани с възложената ми мисия, оставам господине полковник с отличните ми към Вас почитания.

Варна, 31 март 1917 г.

К. Шкорпил

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 16)

Телеграма

Букурещ, 16 VI 1917 г.

№ 2529

До началник щаба на действующата армия

Германското етапно управление в Добруджа донесло на групата Макензен, че в неговата зона били почнати от наша страна археоло-

гически разкопки с цел да се изнесат скулптурни паметници и надписи. Като ми известява това, групата Макензен запитва по чия заповед са предприети тия разкопки и за какви именно разкопки се касае в случая. Групата добавя, че при всичката си готовност да посреща благосклонно нашите искания в подобни случаи, счита се длъжна да настоява да иска предварително нейното съгласие или съгласието на германското етапно управление в Добруджа. № 3624.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 55)

4

Телеграма

Кюстенджа, 17 VI 1917 г.

№ 3230

Германското етапно управление с № 10216 пита с каква цел и на кои места ще се произведат археологическите разкопки. Моля указания. № 2478.

До началник щаба на
действующата армия

Генерал майор Назъмов

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 56)

5

Телеграма

Бабадаг, 19 VI 1917 г.

№ 4030

Разкопки засега не стават. По нареждане на Шкорпил са приборани тридесет каменни надписи, зазидани в старата крепост при Каранасуф, които ще се изпратят във Варненския музей. Разпоредено сондажните разкопки при с. Руска Слава, които не са почнати. В Каранасуф по поръка на Шкорпил действувал учителят Панайотов. В Руска Слава ще действа поручик Икономов. Сам Шкорпил е в Николицел, изследва и снима стари български окопи и укрепления. Частите отказват прикомандироването на учителите войници, заемащи нестроеви длъжности и всички такива от допълняющите дружини. № 60.

До Главната квартира
в Кюстендил

Поручик Марков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 57)

Телеграма

20 VI 1917 г.

№ 3624, Кюстендил

До полк. Станчов

Букурещ

Професор Шкорпил е наредил да се направят сондажни разкопки при село Руска Слава, с цел да се открият някои археологически паметници, важни за нашето минало. Разкопките още не са почнати. Същият е наредил да се приберат около 30 каменни надписи от старата крепост при Каранасуф, от същото значение и ценност за нас. Проф. Шкорпил е член на научната мисия, назначена от Щаба на действащата армия за проучване Добруджа и за неговото изпращане там Германското етапно управление е предизвестено и е дало съгласието си. № 4044.

Генерал майор Луков

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 60)

Телеграма

Варна, 21 VII 1917 г.

До Щаба на действащата армия

Кюстендил

Вчера се завърнах от Добруджа. Рапорт ще представя.

Шкорпил

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 62)

**Началник щаба на действащата армия
Кюстендил**

Довършвам обработване на първата част от възложената ми от Вас, господине генерале, работа, а именно: „Старобългарските окопови укрепления в Добруджа. I. Аспаруховите лагери до Галац и Николицел.“

От Щаба на III-а армия в Бабадаг командироваха един картограф при мене да направи план на Николицелския лагер и да го изработи във Варна при музея за репродукцията (заедно с разрези на окопите), към моето описание. Преди няколко дена повикаха картографа назад в Бабадаг и планът остана недовършен. Затова Ви моля, господине

генерале, да се определи един чертожник при тукашния укрепен пункт, да довърши казания план (всичко 4 или 5 дена работа) и разрежете му.

Съюзът на учените в София иска от мене описанието на старините в Добруджа за своите публикации за новозаетите страни. Моля, господине генерале, да ми съобщите съгласни ли сте да изпратя монте описания направо на казания съюз или чрез щаба на действующата армия.

С дълбоките ми към Вас почитания оставам

гр. Варна, 14 август 1917 г.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 67)

К. Шкорпил

УЧАСТИЕТО НА БОГДАН ФИЛОВ

Изх. № 244
11.VI.1917г.

До началник щаба на
действащата армия в
Кюстендил

Р а п о р т

върху резултатите от командировката ми в Букурещ, която извърших съгласно предписанието Ви под № 2880 от 24 януари т.г., донасям Ви, господин генерал, следното:

При пристигането си в Букурещ представих се веднага на генерал Тантилов и на полковник Станчев, които ми обещаха пълно съдействие и от които се научих, в какво положение се намира въпросът за вземането на българските ръкописи от румънската Академия на науките. Макар че с вземането на ръкописите бе натоварен специално подпоручик Орешков, този въпрос интересуваше и мене, тъй като от неговото разрешение в една или друга смисъл зависеше напълно и моята по-нататъшна дейност в Букурещ. Ако германските власти се съгласеха да ни предадат въпросните ръкописи, можеше да се надяваме да получим и други паметници, които биха представлявали интерес за нас. Ако ли те откажеха да ни предадат ръкописите по някакви принципни съображения, твърде малко можеше да се разчита, че ще успеем да получим и други някои материали.

За жалост, както Ви е известно, въпреки даденото формално от фелдмаршал Макензен съгласие да ни се предадат ръкописите, германските власти в Букурещ спряха тяхното предаване, след като те бяха вече изнесени от Академията. При пристигането ми в Букурещ аз заварих ръкописите в помещението на германската полиция, отдето на другия ден бяха върнати обратно в Академията до окончателното решение на въпроса. Като повод за това отмятане на германските власти от тяхното първо решение послужи протестът, подаден от румънската академия на науките, който разбира се трябваше да се очаква и следователно трябваше предварително да бъде обезсилен от наша

страна, за да не може да окаже никакво влияние върху по-нататъшния ход на работите. Излишно и безполезно ще бъде сега да се спирам тук върху мерките, които по моето мнение би трябвало да се вземат по този случай на времето си и които биха зависели от такта и разбирането на лицата, натоварени с извършването на тази работа.

След повръщането на ръкописите в академията, подпоручик Орешков замина за Букурещ. На 8 февруари полковник Станчев ме повика и ме натовари да напиша на немски език едно подробно изложение по въпроса за ръкописите в отговор на протеста на академията. Препис от това изложение, в което по най-енергичен начин се протестираше против назначаването на арбитър по въпроса за ръкописите, бе Ви изпратен своевременно от полковник Станчев. Въпреки това в Букурещ беше повикан професор Гьоц от университета в Бон, който беше натоварен да прегледа всички български ръкописи в академията и да се произнесе доколко нашите искания са основателни от научно гледище. Аз често се срещам с проф. Гьоц частно като негов колега и се стараех при тези срещи, доколкото ми беше възможно, да повлияя за разрешението на въпроса в благоприятна за нас смисъл и скоро можах да се убедя, че проф. Гьоц ще подкрепи напълно нашите претенции. Неприятното в случая беше само, че окончателното разрешение на въпроса се отлагаше доста много, тъй като проф. Гьоц не искаше да даде официално своето мнение преди да проучи всички ръкописи. Няма да се спирам тук по-подробно върху по-нататъшното развитие на този въпрос, тъй като то трябва достатъчно да Ви е познато от рапортите на другите господа, които бяха изпращани в Букурещ по него.

Независимо от въпроса за ръкописите, с който аз, както вече изтъкнах, трябваше да се заема не само поради заминаването на подпоручик Орешков от Букурещ, но също и по длъжност, първата ми работа в Букурещ беше да се ориентирам върху положението на тамошните музеи за археологически и художествени паметници. Най-голям интерес представляше за мене румънският народен музей, който се помещава в зданието на университета. Още при първото ми посещение на този музей констатирах, че най-ценните предмети като съкровището от Петроса, историческите стари църковни одежди и други подобни липсваха и, според събраните сведения, били пренесени от румъните, преди напускането на Букурещ, в Яш. От останалите в музея предмети за нас представляваха интерес главно старите надписи, писани на български език, и античните паметници от Черноморското крайбрежие и Добруджа.

На второ място трябва да се споменат сбирките, които се намират в големия павилион на изложението в парка „Карол“. Те съдържат преди всичко една богата колекция от картини на румънски художници

и копия от класическите произведения на някои от най-знаменитите западноевропейски художници (Кореджко, Тициан, Рубенс, Рембранд, Мурило и др.); освен това разни репродукции на антични и средновековни румънски паметници, както и всички скулптурни украшения от така наречения Тгораеум Трајани при Адамкиси в Южна Добруджа, който е бил въздигнат от император Траян по случай покоряването на Дакия в началото на II век сл. Христа.

По-нататък има да се споменат сбирките в Атинеума от картини и скулптури, повечето от румънски художници, между които особено добре е застъпен най-известният румънски живописец Григуреску. Тези сбирки представляват интерес само за развитието на най-новото румънско изкуство и следователно нямат никакво особено значение за нас. Същото нещо важи и за музея Аман, в който са събрани произведенията на този твърде плодовит, макар и не особено талантлив румънски живописец. Най-добре уреденият музей в Букурещ е музеят на Атанас Симу - един твърде състоятелен любител на изкуството, който, макар и да минава за румънин, произхожда от чисто българска фамилия от Сливен, която по-късно се преселила в Браила. Музеят Симу, който е частна собственост на основателя му, съдържа оригинални картини и скулптори почти от всички съвременни западноевропейски школи и по своята образцова уредба може да съперничи с който и да било западноевропейски музей от този вид.

Между събраните в Букурещ старини ние имахме право да търсим преди всичко тези, които румъните през 1878 и 1913 г. бяха задигнали от Видин и Гиген. За да могат тези старини да се намерят, трябваше да се прегледа инвентарът на музея. Обаче, за голямо очудване, в музея ми се каза, че нямали никакъв инвентар и по мое настояване ректорът на университета, професор Богдан, който заместваше директора, ми заяви това нещо писмено. Интересно е, че румъните категорически отказаха да имат инвентар и за българските ръкописи в академията. Може с пълна увереност да се каже, че и двете тези твърдения са неверни, понеже както ръкописите така и музейните предмети са всички номерирани и следователно не може да се допусне, че те не са вписани в никакъв инвентар, без какъвто въобще не може да се държи никаква сбирка. За жалост не разполагахме с никакви средства, за да заставим румъните да ни дадат инвентарите на музея в ръкописната сбирка на академията, или поне да кажат какво са ги сторили. Същото нещо важи и относително Манасиевата летопис, за която се правеха отделно официални постъпки чрез германските власти и за която същият проф. Богдан, като подпредседател на академията, заяви пак писмено, че била изпратена в Яш. В случая според моето мнение би могло да се прибегне само до едно ефикасно

средство, а именно: да се задържат от нас като залог някои по-ценни румънски ръкописи и паметници, които се намираха в Букурещ дотогава, додето румъните ни върнеха онези паметници, правото върху които никой не би могъл да ни отрече (на първо място Манасиевата летопис и старините на Гиген, за които притежаваме разписка от румънския офицер, който ги е задигнал). Обаче германските власти, по-неже на време, преди да се реши окончателно въпросът за ръкописите от академията, не се съгласиха с прилагането на тази мярка.

Изобщо всеки път, когато ставаше дума за вземането както на ръкописите, така и на други старински или художествени паметници, германските власти се позоваваха на постановленията на Хагската конференция от 1907 г., за да отхвърлят исканията ни относително вземането на подобни научни материали. На същата конференция германските власти се позоваха, за да отхвърлят и исканията ни относително имота на някои румънски научни институти в Букурещ, като Медицинския факултет, Висшето ветеринарно училище, Висшето земеделско училище и др. (гл. писмото на фелдмаршал Макензем под № 999 от 29.IV., отправено до българския делегат генерал Тантилов). По тази причина не можеше да се очаква да получим каквото и да било от тези материали, додето се не разрешеше по принцип въпросът, дали в случая постановленията на казаната конференция ще бъдат зачитани или не. Това нещо можеше най-добре да стане в свързка с въпроса за ръкописите в академията и затова в споменатото по-горе наше изложение по този въпрос, препис от което Ви бе изпратен своевременно от полковник Станчев, се изтъкваха обстойно и мотивите, според които постановленията на Хагската конференция от 1907 г. не можаха в случая да бъдат приложени. Додето аз бях в Букурещ, този въпрос, по който трябваше да се произнесе и германското външно министерство в Берлин, не беше разрешен, и затова аз не можах да искам да ни отстъпят каквито и да било други археологически и художествени материали. Едва в деня на тръгването си от Букурещ аз научих, че този въпрос е бил разрешен най-после в Берлин в наша полза, но вследствие на изпратената от Вас до полковник Станчев телеграма, с която ме викахте да се върна обратно, не можах да остана по-дълго в Букурещ.

Остава още да спомена, че през време на пребиваването ми в Букурещ прибрах и изпратих в София библиотеката на астрономическата обсерватория, която беше останала без надзор и можеше да се дигне без значението на германските власти.

Директор: Д-р Б.Филов

(НБКМ-БИА, ф.209, а.е. 28, л. 350 - 352)

ОТЧЕТ ЗА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ЕКСПЕДИЦИЯТА

Записка от адютанта
на началник щаба на
действуващата армия
№ 471

2 февруари 1918
гр. Кюстендил

До военно-политическото
отделение при щаба на
действуващата армия

Тук

По заповед, изпращам във Военно-политическото отделение преписката по научно-разузнавателната мисия в Добруджа, водена досега от мене.

С тази мисия бяха натоварени: поручик Милан Г. Марков - като за помощници му бяха дадени д-р Ив. Пенаков и Драгомир Пачев, професорите Арнаудов и Романски, директорът на Народната библиотека Ст. Чилингиров, адвокатът от Варна Ал. Дякович, Карл Шкорпил, д-р Д. Т. Страшимиров и П. Габе.

Резултатите от тази мисия са следните научни трудове: „Историческите права на България върху Добруджа“ от М. Г. Марков, „Добруджа и нашето духовно възраждане“ от Ст. Чилингиров, „Румъния в Добруджа“ от П. Габе, „Кюстенджанското пристанище“ от д-р Ив. Пенаков, „Етнографията на Добруджа“ от проф. Ст. Романски (под печат), „Фолклорът на Добруджа“ от проф. М. Арнаудов (в сборник „Добруджа“), студията на К. Шкорпил в същия сборник, статията на Д. Т. Страшимиров във „Военни известия“ и писмения доклад на Ал. Дякович.

Изразходвани са всичко 2500 лева от сумите, с които разполага началник щаба; разписките се намират в касата на същия.

Понеже мисията вече е привършила работата си, откритите листове трябва да се приберат (за листовете на проф. Романски, Ст. Чилингиров и първият открит лист на проф. М. Арнаудов е писано във В. - полицейската секция да ги прибере). Остава на Отделението да реши оставането и занаяпред откритите листове на д-р Ив. Пенаков и Драгомир Пачев, които са членове на Върховния Добруджански съвет.

Приложение: Преписката

Капитан Василев

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 943, л. 142) -

Дял втори
СТАТИИ ОТ СБ. „ДОБРУДЖА.

**География, история, етнография, стопанско и
държавно-политическо значение“. Издание на Съюза
на българските учени, писатели и художници. София, 1918.**

ФИЗИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ¹

I. ПОЛОЖЕНИЕ, ИМЕ, ГРАНИЦИ И ГОЛЕМИНА НА ДОБРУДЖА

Добруджа заема североизточната част на Балканския полуостров. Тя е заградена на запад и север с река Дунав, на изток от Черно море, а на юг се тясно споява с българската Дунавска равнина. Добруджа представя полуостровна земя, чиито най-важни провлачни места се намират в проходните пътища между Дунав и Черно море и по късите напречни линии, пригодни за лесна отбрана. Железните линии Черна вода - Кюстенджа (66 км.) и Русе - Варна (255 км.) са най-важните провлаци на полуострова Добруджа досежно съобщението. Надлъж по тия провлаци са прокарани пътища още в най-старо време, в краищата им и надлъж по тях съществуват важни селища откак свят светува. Мочурливата долина на Карасу между Черна вода и Кюстенджанската равнина представя същевременно важна линия за отбрана и от двете ѝ страни се редят стари валове, чиято древност е свързана с името на император Траян. Но най-тясната част на Добруджа се намира на север от Карасу - между езерото Ташаул и Дунава (35 км.). На юг от долината Карасу яка линия за отбрана представят ридовете между Тузла гьол и Расово на Дунава. В тая линия спада и Кубадинската укрепена височина.

Добруджа е проходна земя и главните пътища от Полша, Седмоградско, Румъния и дори Русия за Цариград са минавали през нея. Кога се свърши железната линия Добрич - Тулча и се построи в Русия линия от Исмаил за вътрешността ѝ, ще се създаде в Добруджа важен железен път, който ще свързва най-лесно и най-късо Русия с Цариград, Бяло море и дори с бреговете на Адриатическо море. След направата на дунавския мост Фетещи - Черна вода и модерно пристанище при Кюстенджа железната линия Черна вода - Кюстенджа придоби голямо значение за румънския внос и износ, а румънското правителство се грижеше да я направи пригодна дори и за западно и за средно европейското движение към Цариград и по-далечния изток. Важен път за

търговия представя Долни Дунав със своите делтни ръкави, от които Сулинският е най-важният.

Името на Добруджа се споменава писмено за първи път в латинския превод на Л.Халкокондиловото съчинение върху Турция (от 15 в.), дето изразът „земята на Добротич“ в гръцкия текст е преведен с името Добруджа в латинския. Изказани са досега много мнения за произхода на името на Добруджа, но най-приемливото е, че то стои в свързка с името на Добрица (Доброта, Добрич, Добротич), който владел във втората половина на 14 век полуостровната земя от устието на Дунава до източна Стара планина. Това мнение изказаха Енгел, Саси, Дринов, Каниц, Иречек, Сирку, А.Т.Илиев и други. Според второто най-разпространено мнение в името Добруджа се съдържа славянската дума добро; него поддържат Убицини, Буе, д-р Алард, Брун, Назаретян, Питард и други. В една моя къса статия в „Отечество“, г. IV, бр. 1, с. 11, приведох доводи за първото приемане. Най-важни от тях са следните: Земята, която владел Добротица, дълго време подир смъртта му се наричала „земя на Добротича“ и тъкмо тоя израз е преведен на латински с името Добруджа; Хаджи Калфа, който първи се опитва в средата на 16 век да опише Добруджа, отбелязва с това име тъкмо земята, която по-рано се е означавала като „земя на Добротича“; А.Т.Илиев посочи, че българският суфикс ица в местните имена се замества от турците с ча и джа. От Доброта - Добротица - Добрица се образували имената Добрич, Доброча и Добруджа.

Името Добруджа за североизточната полуостровна част на Балканския полуостров не изключваше никога до годината 1878 имената Черна България, Източна България, Дунавска България или Приморска България, с които имена е означавана тая област от средните векове насам от много чужди и наши писатели и картографи.

Добруджа е тясно споена с Дунавска България и в историческо, географско, етнографско и културно-стопанско отношение представя неразделна част от нея. Затова мъчно може да се прокара ясна южна граница на Добруджанската полуостровна земя. Хаджи Калфа, който първи описа границите на Добруджа, дава следните размери на тая земя: „Добруджа се нарича земята, която се простира покрай Дунава от Силистра надолу и покрай черноморския бряг до Айтос; нейните кадилъци² зависят от Силистра. Тези кадилъци са: Умурфаки³, Айтос, Бабадаг, Текефугьол⁴, Чардак, Провадия, Шумен, Хаджиоглу Пазарджик⁵, Караагач, Исакча, Мачин, Хърсово“. От различни части на Хаджи Калфовото съчинение „Румелия и Босна“ се вижда, че щом се прехвърли източна Стара планина, навлиза се в окръзите на Силистра и Добруджа; Варна, Екрене⁶ и Тулча са също в Добруджа, но Разград „близо до Добруджа е в Делиорман“. По-късно, в края на 17 и нача-

лото на 18 столетие молдавският историк Мирон Костин, като говори за настаняването на българите на юг от Дунава в двете Мизии, отъждествява последните с Долна и Горна Добруджа и винаги, когато говори за Мизия, прибавя т.е. Добруджа (*την Μυσίαν, ἤτοι τὴν Δοβρουτζάν*). Личи и от описанията на други по-раншни писатели, че границата на Добруджа се поставяла много по на юг отколкото в днешно време. Така и нашият историк Н.Х.Палаузов поставя добруджанската граница покрай Черно море чак до Варна, а край Дунава до Силистра (1854 г.). Но френският писател д-р Allard, който препътувал Добруджа в Кримската война (1855 г.), ограничава Добруджа на юг с линията Силистра - Добрич - Балчик.

Ако се вслушаме как народът схваща южната граница на Добруджа, то се получава следната линия: от езерото Голтина край Дунава, на юг покрай с. Липница, Краново, между Кюсеайдън⁷ и Кадикьой⁸, Базаурт⁹, Карапелит, Хъсьм деде¹⁰ и Коркут¹¹. От последното село границата отива с източна посока до Халачлийски дол и от него по Батовска река до Черно море. Характерно е, че Батовска река, която се казвала в старо време Зирос, била южна граница на Малка Скития, чието име знаем от Страбон. Меридионалната граница на Добруджа отделя последната от гористата област Делиорман¹².

Когато в Берлинския договор се прекара границата между България и Румъния от Силистра на Дунава до с. Иланлък на Черно море, захванаха да различават румънска и българска Добруджа; а когато тази граница се премести според Букурещкия договор (1913 г.) на юг до линията Тюрк Смаил¹³ на Дунава и Екрене на Черно море, в границите на България не остана нищо от Добруджа и румънската територия в Балканския полуостров, макар и да обхващаше дял от Делиормана и Батовско, се наричаше изцяло с името Добруджа.

За по-голяма леснота, кога говорим по-нататък за Добруджа, ще имаме пред очи оная област на Балканския полуостров, която владееха румъните преди 1916 г., според Букурещкия мирен договор от 1913 година.

Според Сан-Стефанския договор на Румъния се отстъпваше само Тулчанският санджак. В Берлинския конгрес се разшири територията на румънска Добруджа и нейното пространство достигна 15623 кв.км. Тя се делеше на два окръга: Тулчански с 8713 кв.км. и Кюстенджански с 6910 кв.км. Според Букурещкия договор Румъния получи българска територия от окръзите Силистренски, Шуменски и Варненски с пространство 7609 кв.км. От новоприсъединената земя към Добруджа румъните образуваха още два окръга: Доростолски с окръжен град Силистра и Калиакренски с град Пазарджик (Добрич).

Цялата повърхнина на Добруджа е 23 232 квадратни километра.

II. БРЕГОВА ЛИНИЯ НА ДОБРУДЖА

Добруджа като полуостровна земя се отличава с дълга брегова линия край Дунав и Черно море, която ѝ придава важно стопанско и стратегическо значение.

Дунав, ако и да е най-пълноводната и после Волга най-дългата река в Европа, ако и да е свързан тъй тясно чрез многобройни притоци с Германия, Швейцария, Австро-Унгария, Сърбия, Румъния, България и Русия, не представя най-главната артерия на европейския организъм. По търговия и съобщение Дунав стои много по-назад от Рейн и Елба, па и от малката Темза дори; и това стои в свързка с обстоятелството, че най-важната му част - долното течение, се пада в пределите на наполовин културни държави, с рядко население, и че той се втича в море, което е почти затворено и много отдалечено от главните центрове на търговията и съобщението в Европа и цялото земно кълбо - от градовете около Немско море. Басейнът на Дунав не притежава още един център като Хамбург на Елба или Лондон на Темза, който да послужи за сърце на съобщението и търговията, които се извършват по Дунава, плавателните му притоци и сухоземни пътища (железници и шосета), що са добили посоката си от водите на Дунава, и на съобщението и търговията отвън. Но при все това значението на Долни Дунав е голямо и стига само да проучим различните договори, които имат за предмет тази част на Дунава и се взрем в работите на европейската дунавска комисия, за да видим как големите европейски държави схващат голямата стойност на Долни Дунав, а заедно с това и значението на Добруджа като ключ, като яка твърдина в най-долното течение на тоя мощен воден път с посока от запад към изток.

Централните сили, които водят сега борба за живот и смърт с най-силните европейски и презморски моряшки държави, са обърнали особено внимание на Дунав като тяхна обща водна връзка с оглед към бъдещата народостопанска обмяна. Много конгреси, много техники и държавници се занимават в последно време с проекти за удобна свързка на Дунав с Немско и Балтийско море и с вътрешността на Германия и Австро-Унгария.

От Тюрк Смил надолу, отдето захваща Добруджа, бреговете на Дунава запазват все същия характер както между България и Румъния по на запад. От лява страна на Дунав се простира алувиална низина, широка 45 - 60 километра, и румънският бряг бива често скрит зад камъша на многобройните блата и честите върбалаци, когато от дясна страна се издигат тераси, покрити с лъос (белюга) и високи 30 - 120 метра. На тях отговарят високи тераси и хълмове в Румъния тепърва зад алувиалната низина. Покрай десния бряг се намират също низини,

които отделят Дунав от високия бряг, но те са тесни и често изпълнени с блата, в които се изтичат малките реки на Добруджа. По-друг характер показва левият дунавски бряг между Серет и Прут, дето той образува доста високи льосови тераси, и в Бесарабия, дето той се спуска стръмно към делтата.

Между Силистра и Хърсово Дунав и неговият ляв ръкав Борча образуват пространна балта, която е изпълнена с блата, ръкави, малки езера и острови, покрити с върбалаци. Самият Дунав от Силистра до Хърсово не напуска високия добруджански бряг, под чиято дилувнална покривка изпъкват често значителни миоценски напластявания, дори и по-стари пластове. Между Расово и Хърсово те се явяват често като величествени скали, каквато е скалата при Черна вода, върху която е сложен железопътният мост, при с. Топал, а най-вече при Хърсово, дето градът е вгнезден амфитеатрално между две скали.

От Хърсово надолу Дунав поради малкия си увес, 0.5 см. на километър, се разклонява наново и образува голямата Балта, която се простира до Браила - Мачин. Източният или Мачински ръкав рядко достига добруджанския бряг, както е случай при скалистите височини до селата Печеняга, Туркьой (Яков планина), Иглица и до града Мачин. На другите места се разстилат между Дунава и високия бряг езера или мочурливи низини, които при висока вода се наводняват.

Мачинската планина отбива източния дунавски ръкав към Браила, дето се съединява със западния ръкав под самия град. Дунавското корабоплаване се извършва по западния дунавски ръкав, който е предпочетен не поради предимството на водата му, която се разделя на много ръкави, а като по-къс път за Браила и Галац.

От Галац надолу Дунав извира на изток и тече покрай широка низина, изпълнена от много блата и ръкави, чиято вода се изтича в Дунава близо до Исакча, дето той наново достига скалистия бряг на Добруджа. Между Исакча и двата края на езерото Картал отсреща - село Картал и манастира Терапонт - се намира последното най-тясно място на Дунава, затова то е служило от най-старо време за удобно преминаване от южноруската равнина за Балканския полуостров. По-долу от Исакча, който град се поставя в актовете на парижката конференция като връх на дунавската делта, Дунав тече между блатливи места, които го отделят и от двата бряга. Покрай стръмния добруджански бряг застъпва мястото на старото дунавско течение пълноводното гърло Сомово.

22.5 км. по-долу от Исакча, при Килийски чатал, Дунав се разделя на два ръкава, от които единият - Килийски, отива на север към руския град Исмаил, като поема 63% от водата на Дунава, а другият - Тулчанският, отива на юг към важния добруджански град Тулча. Килийс-

кият ръкав върви покрай руския бряг около 100 км. и се изтича в Черно море с 10 ръкава; той има средна широчина 300 м. и дълбочина от 8 до 24 м.; често се разклонява и образува много острови и мочури. При Сулински чатал, 7 километра по-долу от Тулча, Тулчанският Дунав отделя ръкава Сулина, по който се извършва сега корабоплаването между Дунава и Черно море. Тулчанският Дунав отделя само 1/5 част от водата си (7.4% от водата на Долни Дунав) за Сулински ръкав и с останалата вода под името Св.Георгиевски ръкав върви с посока югоизточна и се държи близо до високия добруджански бряг, но при град Махмудия, който лежи при полите на Беш тепе (242 м.) той прави голяма дъга в мочурите на делтата и, след като отдели ръкава Дунавец, който заобикаля последната издигнатина на източната висока добруджанска земя и се втича в езерото Разим - отива с многократни извивки в Черно море. Свети Георгиевският ръкав е дълъг 190 км., широк 250 - 400 м., а водното му количество е средно 2600 куб.м. в секунда, средна дълбочина 7 метра.

Делтата на Дунав образува триъгълник, чийто връх е при Килийския или Исмаилския чатал, а основата (63 км.) на Черно море, между устията на ръкавите Килийски и Св. Георгиевския. В тези граници делтата има пространство 2690 кв.км. Ако към дунавската делта прибавим и Драновски остров между ръкава Св. Георги и езерото Разим в протока Портица, който е образуван от наносната земя на Дунав, то пространството на делтата се качва на 3500 кв.км.

Сулинският ръкав, дълъг 63 км., широк най-малко 100 м., дълбок до 7 м., чрез непрекъснато оправяне от дунавската европейска комисия е преобърнат почти на праволинеен канал с хубави зидани первази. Да се предпочете Сулинският ръкав, който има най-малко вода и минава през пуста мочурлива низина, са помогнали много политически сметки: Килийският ръкав се господства от руския бряг, а Свети Георгиевския - от добруджанския.

Дунавската делта представя широка низина, покрита почти непрекъснато с тръстика, между която лъщат тук-таме езера и ръкави. Но често всред морето от тръстика и в далечния хоризонт се чернеят туфи от върби, треперушки и дъбове, които представят растителността на пясъчливите дюни острови, между които най-големи са Лета и Карарман. Цялата делта представя едно голямо езеро, което се разделя от надлъжни и напречни пясъчни язове в няколко басейна, чиято повърхнина е покрита с плаваща тръстикова вегетация, както е случай в Стралжанското, Енидже-Вардарското и други наши езера. Този плаващ тръстиков пласт, който местното население нарича „плаур“, представя плетеница от хоризонталните корени на *Phragmites communis*, които достигат дължина до 15 м. и се сплитат помежду си чрез водните

корени, които се отделят от техните коленца. Плаурът е дебел от 0.90 до 1.10 м. и потъва във водата само наполовина. Върху него растат различни ксерофилни растения и дори малки кичести върби (*Salix cinerea*).

Дунав, както и другите големи реки, които имат големи басейни, менят наспоред годишните времена количеството на водата си. В долното си течение Дунав носи при ниски води само 2000 куб.м. вода в секунда и има скорост 0.31 м. в секунда, когато при високи води, при прииждане водното количество се качва до 35000 куб.м. в секунда и скоростта до 2 м. в секунда. Водното ниво на Дунав при Галац се мени при ниски и високи води с 6.5 м. Като имаме това пред очи, можем лесно да си представим, че при големи води голяма част от крайдунавските низини, блата, езера и самата делта се наводняват и водната им повърхнина се много разширява.

На юг от делтата се захваща областта на лагуните, която стои в непосредствена свързка с нея, защото Дунавец, който носи най-малко една десета част от водата на ръкава Св. Георги, се втича в езеро Разим и пясъчните коси, които го отделят заедно с другите езера от откритото море, са плод от утайките главно на Св. Георгиевския ръкав. Височината Кара баир при Дунавец, варовитата планина Петрос (204 м.) при укрепление Ираклия при с. Ени Сала, носът Долойман при руското село Журиловка са предпланини на някогашен морски залив, на чието място са останали сега езерото Разим, лиманите Головица, Змеица, Синое и още няколко малки езера, свързани с Разим. Водата на тези езера лимани е различно солена. В северната част на Разим тя се доста разреждава от сладката вода на Дунавец, особено след като се оправи неговото течение, а близо до протоците, дето се меси с морската вода, се приближава по солено съдържание с нея, като в горещото лято я дори надминава. Най-важен проток на лагуните е Портица. В лагуните има острови, но особено лично се издига в северната част на Разим скалистият остров Попина (49 м.). Лагуните имат повърхнина по-голяма от 900 кв.км.

От гърлото Буазулуй, чрез което се изтича в морето езерото Синое и дето се свършва областта на лагуните, която заедно с делтата образува 139 км. дълга ниска брегова линия на Добруджа, до южната добруджанска граница в устието на Батовска река, по-голямата част от крайбрежието е високо 30 - 40 метра, но на много места големи крайбрежни езера се отделят от морето с тесни пясъчни водоравни ивици. Езерата са лимани, образувани от устията на малките добруджански реки чрез колебание на морското ниво.

Между нос Мидия и Кюстенджа се разстилат езерата Гаргалъшко, Ташаулско и Канарско или Суитгьол. Първите две се отделят от мо-

рето с дюнена пясъчна ивица, широка до 1.5 км., а преградата на Канарското е съвсем тясна пясъчна коса. Въпреки това първите две езера са солени, а Канарското е сладководно поради значителната изворна вода, която получава. В северния край на Канарското езеро, което е получило името си от с. Канара, се намира курортът Мамай, свързан чрез железница с Кюстенджа. По цялото добруджанско крайбрежие тъкмо при Кюстенджа се вдава в морето най-типичният нос, който запира северните ветрове и създава тихи води покрай южния си бряг. На това благоприятно място възникнал в баснословна древност градът Томи, в днешно време там лежи най-главният и най-значителният град на Добруджа Кюстенджа или Констанца, наричан от българите Костенец. По на юг от Кюстенджа се разстилат къси ниски и пясъчливи крайбрежия край езерата Тузла, Татлажак, Мангалското, Дуранкулашкото, Каргалското, Саталмъшкото¹⁴, Шабленското и други по-малки.

На юг от шабленския фенер захваща да се показва постепенно изпод рохкавата плодородна земя варовиковата основа, която взема скоро надмощие и образува на дълго разстояние отвесен скалист бряг на Черно море. При с. Каябейкьой той достига височина 40, а при нос Калиакра (Геларето) вече 60 м. От последния нос, чийто хубав край е завзет от развалините на старовремска крепост, черноморският бряг поема западна посока, става все по-висок (при Каварна 100 м.), но не е вече гол и скалист, а се покрива лека полека с пръст, докато най-после изгуби своя скалист характер. При Каварна се спуща към морето дълбок и богат с извори дол, който дава възможност на високоразположения град Каварна (170 м.) да се съобщава лесно с морето.

От Каварненския дол на запад Добруджанското плато, което има височина 180 - 200 метра, се спуща към морето ту като широко разпокъсан чрез сриване бряг, както е от дола на Турски суютчук¹⁶ до Балчик, ту като равномерен стръмен спуск, както е от Балчик до низината на Батовската река. Между Балчик и Каварна добруджанският бряг достига своята най-голяма височина (180 м.).

Батовската река образува при устието си широка (2.5 км.) мочурлива и добре залесена низина, в нея се разстила и Гейчиклерското блато¹⁷; в същата низина се изтича и Екренската река, близо до която вървеше румъно-българската граница.

Морето край бреговете на Добруджа е плитко и плавателната линия от Кюстенджа на север е 5 км. далеко от брега, на юг от тоя град тя се приближава на много места до 1300 м.; а между шабленския фенер и Калиакра дори до 500 - 700 метра. Морско течение с посока от север към юг носи нови пясъци край брега и ги насипва в тихите места. Някогашните заливи са преобърнати чрез наносните пясъци на лимани.

III. ОРОХИДРОГРАФИЯ

Столовата земя на Дунавска България продължава и в Добруджа. В основата си тя се състои от кредни варовици, затова се нарича и кредна столова земя. Но по-голямата част от дунавската равнина на България и Добруджа е покрита дебело от лъос (белюга), който е дилувиално образуване и има еоличен произход. Лъосът образува на много места наслаги дебели до 200 метра.

Земята на север от реката Касъмча, която се изтича в Ташаулското езеро, съставя планински дял, който се отличава от останала Добруджа по своята орографска и геоложка направа. А характерно е за цяла Добруджа, че тя на малко пространство представя значително орохидрографско и геолошко различие, та е мъчно да се представи изобщо с няколко думи, а трябва да се разчлени на по-малки еднородни късове.

Най-западната част на политическа Добруджа, която е известна с името Делиорман, състои в основата си от креден (баремски) варовик, в който карстовите явления са типични. Там, дето лъосът, който в крайдунавската ивица образува дебели наслагани, е отнесен и скалата оголена, както е случай на много места в Кеманларско¹⁸ и Аккаданларско¹⁹, се появяват типичните карстови явления: долини, въртопи, ями, пещери и бездни. Водата на реките, които възникват в южната по-висока част на Делиорман (400 - 500 м.), се скоро изгубва под земята щом стигне карстовия терен. Не се срещат вече извори и течаща вода на повърхнината и населението пои себе си и добитъка от плиткни кладенци, изкопани в лъоса, които задържат малко почвена и валежна вода, но пресъхват бързо през лятото, от изкуствени локви и дълбоки кладенци, които стигат водата в скалите на дълбочина 100 - 160 м., дето тя се поддържа хидростатически от Дунава, към който се отводнява подземно Делиорман. Има кладенци, чието дъно лежи по-ниско от морското равнище, при с. Месим махле²⁰ 22.9 м. Не липсват обаче богати подземни водни басейни, дето изобилната вода се стича на плитко; на такива места се копаат много кладенци наблизко един до други, чрез които се вади вода от общ подземен басейн. Такъв е случаят при с. Хасанфакъ²¹ и другаде. И докато из дълбоките кладенци водата се вади с помпи и мотори, в плитките тя се вади с кофи, прикачени често на големи колелета, въртени от коне.

Южната част на Делиорман, която влиза в границите на Добруджа, е добре залесена хълмиста земя, чиято височина не достига 300 м. и повечето хълмове с полегати спускове имат височина от 220 до 270 метра. Към Дунава в плешивата лъосова земя височината спада на 100 - 140 м. и суходолията, като се вкопават в лъоса, оголват скалистите

наслаги от сарматско време. Последните личат ясно и в стръмните спускове на дунавския бряг.

В същинска Южна Добруджа основата на столовата земя образуват сарматски варовикови пластове, които нямат голяма дебелина. Голяма част от скалите е припокрита от дилувиум, който не е дебело наслаган. Ако искаме да прокараме естествена граница на Добруджа, то най-подхожда границата между баремските и сарматските образувания. Тя захваща от езерото Гърлица, източно от Силистра, и върви с меридионална посока до с. Кючук Ахмед²², после завива на изток до Хъсъм деде, оттам поема наново южна посока до с. Сюнбей²³ над Девненското езеро и оттам на изток отива до Евксиноград на Черно море. И в областта на сарматските наслаги в доловете на реките и в суходолията се явяват кредни пластове. С геологическата граница на Делиорман и Добруджа съвпада граница на горите и степта, и тая граница се приближава най-вече до южната граница на Добруджа според народното схващане.

Водата на дъжда и снега в Добруджа попива чрез варовика и стига до непроницаем глинестомергелен пласт, по който водата тече през пукнатини с посока северозапад-югоизток, без да образува пещери, както е случай в типичния карст. Тази вода може да се стигне в кладенци, дълбоки най-много до 80 м. (в с. Яплъджа 76 м.), но тя се явява и като извори, дето долове пресичат непроницаемия мергелов пласт, както е при с. Михал бей²⁴, Балчик, Каварна и другаде.

В Южна Добруджа липсват по-високи изворни области на реки, затова и повърхнината ѝ е по-равна, много по-малко разчленена, отколкото на Делиорман.

Южна Добруджа и Делиорман са много богати с подземна вода и въпросът за водопоя на тези покрайнини е само технически въпрос: как да се вади по-лесно подземната вода из големите дълбочини. Засега водопоят в Добруджа създава големи мъчнотии и представя типично явление за тоя край в много отношения. Водата на повечето кладенци е вкусна, но тя рядко бива бистра, а често има цвят от кръвночервен до черен. Боята на водата стои в свързка с пластове, през които тя тече.

Старата политическа граница между Добруджа и България (според Берлинския договор) не беше естествена нито във физикогеографско, нито в антропогеографско отношение. Чак до долината на Карасу, най-ниската напречна депресия в Добруджа, се продължават същите пластове, се разстила същата дилувиална покривка, се запазва същата физиономия на пейзажа. Само покрай Дунава се появяват тук-таме скали от трияска формация.

Долината на Карасу (Черна вода) е характерна депресия между Северна Добруджа, която е наклонена към Черно море, и Южна, чиито води се изтичат главно в Дунава. Тя е била дълбок дунавски лиман, който се е образувал също тъй както и крайморските лимани. Долината се захваща 5.5 км. на запад от Кюстенджа и свършва при Дунава до Черна вода. Низината изпърво няма нито стръмни склонове, нито вода. Тепърва при Хасанча се появява от южна страна стръмен склон, 8 метра висок, който при селото Урумча достига 11.5 м. и открива не само младотерциерния варовик на областта, но и кредата, която лежи под него. И без да се снишава дъното на долината, южният склон се възвишава постепенно, макар и да се пресича тук-таме от напречни долове, и достига височина 17 м., а равнината, чийто краен спуск е той, лежи на 120 м. над морското равнище, когато височината на равнината при Кюстенджа е само около 60 м. висока. Северният склон е нисък и само далеко от широката долина достига значителна височина. Забелязва се да тече вода тепърва при селото Алакапо, дето височината на железопътните релси е около 12 м. над морското равнище. Там се образува блато само кога придойде Дунав, но 7.5 км. по-нататък се разстила постоянно блато 1200 м. дълго и 400 м. широко. Оттам нататък захваща да се издига и северният склон на долината и последната се загражда вече чак до устието си с високите склонове на равнището. Цялата долина е доста широка, многократно извита и блатлива; най-голямото блато в нея, което носи името ѝ Карасу, е дълго повече от 12 км. Дъното на долината е покрито с гъста тръстика или дебела трева, в която мътят безчет водни птици. Релсите на железната линия са положени сред блатата и тренът се промъква между високата тръстика, както в областта на Гебедже²⁵ край Варна. Водното количество на водата в блатата на Карасу стои в свръзка с прииждането на Дунава.

От долината на Карасу към север захваща повърхнината на Добруджа да се подига наново, образува височини до 170 - 200 метра, но запазва геоложкия и орохидрографския характер на Южна Добруджа. Тепърва на север от долината на реката Касъмча захваща планинската Добруджа, която по своята направа и вид се явява съвсем чужда на съседните три земи: Дунавска България, Румъния и Южна Русия.

От двете страни на Карасу далеко на север и юг се простира степната земя на Добруджа. Тя е изгубила много от оня характер, който е имала преди 50-60 години и който ни описва тъй добре д-р Алард, защото голяма част от пространните пасища в тая покрайнина са преобърнати вече на ниви, лозя, а на много места са направени опити и за залесяване със салкъми и брястове. Но все пак безлеснето, плешивостта характеризира и сега добруджанската степ и я отличава от Дунавската равнина

на България, дето в нивите се издигат кичести круши, които често придават парков характер на покрайнината. В Средна Добруджа десетки километри на дълж и шир по пасбища и ниви не се вижда нито едно дърво и ако някъде случайно стърчат няколко круши, то техните клони са отрупани с гнезда на по-едри птици. Добруджанската степ е хубава на пролет, особено в месец май, когато тревата е силно избуяла и цъфналите ечемични и житни стръкове се издигат високо и се люшкат като вълните на морето и при най-слаб ветрец. И степта има своята прелест и поезия и всички пътници през нея не могат да нахвалят захождането на слънцето в летните вечери над степта. Безграничността, широкият хоризонт на степната земя напомня много морето. Тя дава широк полет на духа; чедата на равнината се еднакво чувствуват притеснени в тесните долини на планините, както морякът, както крайморският жител, чийто поглед е свикнал с безкрайния простор.

Планинска Добруджа представя хорст или планинска издигнатина, заградена от вси страни със снишени повърхнини.

В планинската област на Добруджа особено ясно се изтъква депресията на долините на реките Таица и Лункавица, от които първата се изтича в Бабадашкото езеро, а втората - в Дунава. Петерс предполага, че тази депресия се дължи на процеп в пластовете на Добруджа, а Мургоч е наклонен да я смята за синклинала. На запад от тая депресия се простират с посока от северозапад към югоизток редица планини, които би могло да ги наречем за леснота с името на града Мачин, най-голямото селище в тяхната област. Планините, които съставят Мачинската група, са Прикупану, Гречинска и Приопча. Тези планини вървят успоредно с Дунава. Като тяхно по-нататъшно продължение се явява Бабадашкото кредно плато.

Мачинската планинска група се състои от най-стари скали, гнайс и гранит и представя откъсната част от сдиплена планина, която намира своето продължение в Кавказ. Гранитни ядки представят и изолираните височини Яков планина над с. Туркьой до Дунава и Пиатра Рошие, западно от с. Черна. Весели лъкатушни долини с бистри потоци разчленяват най-разнообразно Мачинската планинска група и богати гори, кичести градини и добри лозя покриват с буйна зеленина техните склонове и била.

От планините на Мачинската група най-високо и най-лично се издига Гречинската гнайсова планина над с. Гречи, с посока северозапад към югоизток. Върху нейното било се издигат пет слабо заострени скалисти върхове, от които най-висок е Гиуналту (Цуцуйт Маре) 456 м.; този връх е същевременно най-голямата височина в цяла Добруджа.

Гречинската планина се простира далеко на северозапад и свършва в Дунавската низина срещу Галац с изолираната височина Буджак (88 м.), която не се състои от гнайс, както главната хубава планина, а от глинести плочи. Склоновете на Греченската планина се спускат доста полегато към дунавските низини на запад и север; в по-голямата си част те са добре залесени.

Прикупану или същинска Мачинска планина се издига над град Мачин и се простира западно и успоредно на Гречинската, ката вдава своя висок северозападен край Орлига (110 м.) далеко в крайдунавската низина отсам град Браила. Прикупану се състои от кристалинни шисти, по-ниска е от Гречинската планина, гола е, билото ѝ прорязано от седловини, образува гребен с много остри върхове, които със своята пирамидална форма придават живописен изглед на цялата планина. Най-високият неин връх Сулукулак се издига 364 м. Долините на реките Жижила и Гречи, които са изпълнени с дебел льос, отделят ясно Прикупану от Гречинската планина, но при техния вододел се образува седловина, през която води път от с. Гречи за с. Лункавица, и която свързва двете планини.

Като продължение на Прикупану се явява планината Приопча на север от Черна; тя се състои от гранит, стари еруптивни скали и кристалинни шисти. Най-голямата височина на тая планина достига 402 м.

На юг от с. Ортакьой и западно от долината на Таица се простира чак до областта на лагуните Бабадашкото плато. Реката Слава и нейните притоци разчленяват платото, което се състои от горнокредни, ценомански и сенонски мергел и варовик. Бабадашкото плато е слабо дислоцирано и гъсто покрито с дъбова и липова гора. От върховете, които се издигат в Бабадашкото плато и го правят характерно и хубаво, са Сакар баир (400 м.), Султан баир (392 м.) и Консул (329). Първите два върха са гранитни и стоят в свързка с гранитните ядки на Яков и Меджина, разположена на изток от с. Черна. Консул, който привлича със своя конусообразен вид погледа на пътника, що се движи от Бабадаг за Тулча, се състои от порфирни скали и се издига стръмно из долината на Таица, дето клокотливата ѝ вода се кани да излезе от планинската теснина в по-широката плодородна долина, в която се редят богати български села.

На юг от Бабадашкото плато главните неравности се образуват от дислоцираните зелени плочи, които са особено типични за голям дял от Добруджа.

На изток от Таица, най-голямата река на Добруджа (80 км.), се разстилат по-ниски планини, които Петерс на времето ги схвана поотделно и кръсти по имената на селата, които лежат в полите им. Сега

географи и геолози искат да ги схванат като една планинска група с име Исакчанска или Тулчанска. Тази планинска група се простира от Исакча до Бештепе над Махмудия и от Дунава до Таица. Основата на планините от тая група се състои главно от триасови и юрски образувания, които рядко излизат на повърхността, покрита с дилувиални наслаги, най-вече лъос. Ридовете на Тулчанската планинска група се слабо изтъкват, както и самите гънки на старите добруджански формации. Триасовите и юрски образувания са пресечени на много места с еруптивни възвишения от същата старост. Особено голямо разпространение достигат еруптивните скали, порфир и мелафир, на запад и образуват преходна зона между Мачинската планинска група и отчасти Бабадашкото плато, колкото се отнася до еруптивните му върхове, и Тулчанските планини.

Планините от Тулчанската група, които спадат в областта на Горна Таица и се разчленяват от хубавите долини на нейните притоци Телица и Тръстенишка река, по своята височина (250 - 363 м.), гориста покривка и дори геолошки състав приличат много на планините отвъд Таица. На изток от Тръстенишката река се простират плешивите планини на Тулчанската планинска група, дето не се срещат вече завършени планини, гъсти гори и весели долини.

В областта на планинска Добруджа се издигат често из лъосовата равнина и изолирани височини, между които особено видно място заема Денис тепе (266 м.), което се издига величаво из лъосовата плодородна низина край Бабадашкото плато. От лъосовото възвишение на Тулча до града Бабадаг погледът на пътника се привлича непрекъснато от великански пясъчник, около който са преплетени цяла редица легенди. Всеки разправя, но никой не е виждал железните пръстени по него, в които били връзвани корабите що плували в морето или езерото, когато Денис тепе (морско или езерно тепе) стърчало гордо над широката водна повърхнина.

Планините на Северна Добруджа са ниски и не могат да се сравнят с Карпатите, Стара планина, Рила и Кавказките планини, които ги ограждат отдалеко и с които имат геолошко родство, нито по големина, нито по величавост, но пътникът, който иде от степна Бесарабия, от равна Румъния, от голата равнина на Южна Добруджа или от безкрайното Черно море, се изпълня с възторг кога зърне още отдалеко наъбените върхове и острите четки на наредените един зад други, подобно на кулиси, ридове от Северна Добруджа. Височините от 300 - 400 метра, които във високите планински покрайнини се едва забелязват, представят тука значителни възвишения, защото се издигат непосред-

редно от низини, които малко се различават по височина от морското ниво.

В Добруджа не могли да се образуват големи реки, защото страната е тясна и значителна нейна част представлява равнина, чиято вода се губи подземно; планините на Северна Добруджа са ниски, климатът е изобщо сух. Освен Дунав, който образува граница на Добруджа, в тая полуостровна земя не навлиза река, чийто извор е вън от нея. По-големи реки с вода във всяко време през годината има само в северна планинска Добруджа. Понеже главните вододелни планини на Северна Добруджа се протягат близо край Дунава, то могли да се развият само в източната ѝ част по-големи реки. Като обща характеристика на добруджанските реки може да се изтъкне, че техните долини към устието им се много разширяват и преминават в повечето случаи в езера или блата. Ако долината се огражда в долното течение на реката от високи склонове, то последните биват образувани от дебела льосова земя, много по-рядко се показва оголена скалата, която образува основа на покрайнината.

Най-голяма и най-значителна река на Добруджа, както споменах по-рано, е Таица. Тя приема и най-много притоци, между които Телица е най-важният. Почти успоредно с Таица тече по на юг р. Слава, която извира от Сакар баир, дето пада най-много валеж. Тя се изтича в езеро Головица. Река Слава, която разчленява Бабадашкото, и р. Акорман, що се изтича в Дунава северно от Хърсово, дължат своите долини главно на голямата дислокация северно от областта на зелените скали. От планинската част на Добруджа освен Лункавица, чиято долина се съвпада с главната депресия на Таица, се изтичат в Дунава още Жижила, Калистра (Гречинската) и Черненската река. Най-южна значителна река е Касъмчанската (80 км. дълга, басейн 600 кв.км.), която протича през безлесната покрита с льос Добруджа; тя се изтича в езерото Ташаул, носи малко вода.

В хидрографско отношение характерна особеност в Добруджа представят дунавските балти, делтата и многочислените крайдунавски и крайчерноморски езера и блата. Техният произход стои в свързка с колебание на морското ниво. Преди да настъпи сухото време, когато се образувал в степите на Добруджа льоса, водното ниво на Черно море било 40 метра по-ниско. Също по-ниско е било и нивото на водите в Дунава и другите добруджански реки. Когато по-късно се повдигнало водното ниво на Черно море и се изпълнили широките долини на реките при устията им, образували се заливи, които после били преградени с пясъци, що са носили край брега водните течения. По тоя начин се обясняват лиманите в Южна Русия и у нас. В Добру-

джа са намерени много факти, които сочат на промяната във водното ниво на Черно море. Езерата край Дунава са доста големи, но имат дълбочина 1 - 1.5 м. във време на ниска вода. Кога придойде Дунав, увеличава се и тяхната дълбочина. Езерата на делтата са два пъти по-дълбоки. Но особено дълбоки са крайчерноморските лимани, напр. в Ташаул има дълбочина до 40 м. Най-интересно от крайморските езера е Мангалското, което много прилича на Гебедженското, но е много по-тясно. То е запазило досущ формата на река. Неговата най-голяма дълбочина е 20 м. Лагуните се отличават с малката си дълбочина от 2 до 2.5 м. В някои от тях дълбочината спада лете до 50 сантиметра. Добруджанските езера много приличат на нашите езера край Бургас. Големина до 20 км. не е рядкост и за езерата на Добруджа.

Многочислените малки и големи езера и блата край Дунава, в делтата и край Черно море (повече от 400 кв.км.), както и начинът на наводняването край Дунава създали много благоприятни условия за риболовство в Добруджа.

IV. КЛИМАТ

В климатическо отношение между Дунавска България и Добруджа няма граница. Континенталният климат на Дунавска България се продължава и в Добруджа, като се видоизменява само в свързка с географската ширина и орографската направа на страната.

Преди да се проучи климатът на Добруджа въз основа на по-дългогодишни метеоролошки наблюдения, се приемаха за верни твърденията на римския поет Овидий (род. 43 г.пр.Хр., умрял 17 г.сл.Хр.), който в своето изгнание в град Томи, сегашна Кюстенджа, преживял големи студове, видял ледове по Черно море и ни представил в многочислени хубави стихове ужасните мразове и силни бури край Черно море. На древните гръцки и римски писатели, които живели в прочутите с благ климат средиземноморски земи, им правели силно впечатление студовете в северната част на Балканския полуостров, затова те са отбелязвали особено грижливо студените зими край Черно море и Дунава. В съчиненията на Арго, т. VIII, са събрани много стари бележки за замръзване на Дунава и Черно море, срещат се такива бележки и у много други автори. В годината 401 било замръзнало цяло Черно море и ледената покривка траяла един месец. На 462 г. готите преминали Дунава по лед. Голям студ имало също в 558 г., тогава замръзнало Черно море и българи минали Дунава по лед и напреднали чак до Цариград. Но особено студена била зимата през 763 - 764 година. Още в октомври 763 г. замръзнали западните и северните брегове на

Черно море и ледът траял до февруари следната година. По заледената повърхнина на морето се натрупал толкоз много сняг, че не се различавала сушата от морето. Имаме доста такива сведения и за до-късно време и колкото и да ни се показват те преувеличени досежно размера и дебелината на леда по Дунав и Черно море, все свидетелствуват за много сурови зими в Добруджа. Сега се води вече статистика за заледяването на Дунава и според наблюденията от 1836 до 1896 г. Дунав не е замръзвал 13 години. Най-краткотрайно заледяване траело 12 дена (1880 до 1881 г.), най-дългото 96 дена (1878 - 1879 г.), средно годишно за времето 1836 - 1896 г. 39 дена. Ледоход се появява на Дунава обикновено между 20 ноември и 15 декември, а се очиства от него до края на февруари или средата на март. През това време спира корабоплаването. В последните три години Дунав не замръзна и корабоплаването по него беше много полезно първо на сърби и руси, а отпосле на българи и техните съюзници.

При големи студове Черно море покрай северозападните си брегове замръзва за известно време. Това се дължи на две причини: 1. студът в северните райони е по-голям, и 2. водната повърхност на Черно море близо до устието на Дунав и руските големи реки има много малко солено съдържание от 12 до 14 градуса на хилядата, когато в Средиземно море е три пъти по-голямо. А знае се, колкото е по-солена водата, толкоз при по-ниска температура замръзва тя.

Добруджа, макар и да е ниска и крайморска земя, има средна годишна температура само 11 градуса С. И докато лятото е твърде горещо (юли и август имат средна месечна температура до 22 градуса), зиме става много студено не само във вътрешността на Добруджа и при Дунава, а и край Черно море. Добруджа е открита за студените североизточни ветрове, които веят от покрити с дебел сняг Русия, затова зимата бива много студена. Както в Кюстенджа, тъй и в Сулина малко са януарските месеци, които имат средна месечна температура над нулата, когато често пъти средната януарска температура спада 5 градуса под нея. В Сулина била средната януарска температура в 1896 г. 5.2 градуса, 1888 г. -5.5 градуса, 1893 г. -6.7 градуса, а януарски минимум стигнал 1876 г. -24 градуса и 1903 г. -21 градуса. В Кюстенджа януари е малко по-топъл, само в 1888 г. спаднала температурата до -6 градуса, а минимумът до -20.7 градуса. За да покаже как спада януарската температура от морето към вътрешността, ще приведа средната януарска температура на годината 1901: Кюстенджа -3.4 градуса, Бабадаг -4.0 градуса, Исакач -4.6 градуса, Браила -5.7 градуса. Понеже морето продължава да изстива и във февруари, то и през тоя месец температурата в Добруджа бива доста ниска.

Кога продължи по-дълго време ниска температура през зимата, замръзват най-напред езерата и блатата край Дунава и в делтата, после захване да се трупа и споява плаващият лед, който лека-полека сковава изцяло мощния дунавски поток и неговите ръкави. Ледът често достига голяма дебелина и по неговата повърхнина могат да ходят хора и коли с големи товари. Когато делтата замръзне изцяло, става голямо преселение на вълци от равнината на Русия в Северна Добруджа.

Студът в Добруджа се чувствува особено силно и неприятно кога веят ветрове. Източните и североизточните зимни ветрове имат скорост по-голяма от 20 метра в секунда, те веят продължително и докарват често страховити катастрофи. Тогаз морето се силно вълнува, издигат се високи вълни и се тласкат с бяс и с голяма мощ в брега, разбиват се там с оглушителен шум и образуват море от пяна. В незащитените пристанища скелите се трошат, лодки и мавуни биват изхвърляни на брега, параходи и гемии, които не са намерили в такова време тихи води зад вълноломите на Кюстенджанското пристанище или в устието на Сулинския ръкав, бягат далеко в морето, за да не ги разбие бурята в скалата или изхвърли на крайбрежните пясъци.

Не по-малко страшни се явяват крайморските бури и на сушата. Зимно време те оголват земята, като нахвърлят снежни преспи в трапищата, които не в един буран са ставали гробища на заблудени пътници и добитък, когато снежинките, преобърнати на ситни ледени зрънца, шибат без милост в лицето и замрежват погледа. Силните ветрове, след като изметат снега, изриват и почвата, оголват засеяните полета, изтръгват дори дребни растения и всичко това ведно със снега, що вали, се върти и носи с голяма бързина, като помрачава и денем цялото ширине. В селищата картината става още по-страшна, защото вятърът разкрива покрива на къщата, събаря комини, порти и огради. В такива дни не е съвсем безопасно да се ходи по улиците.

След зимна буря се забелязват обикновено на завенте, по дърветата и зданията смръзнати купчини пясък, корени и сняг, които се запазват така дълго време. Като имаме пред очи и доволно ниската температура при такива случаи (-13 градуса), лесно можем да си обясним защо измръзват често зимните сеитби край черноморския бряг.

В Добруджа лятото е продължително и топло. Месеците юли и август имат температура 22.5 градуса, септември 18 градуса и дори в октомври се задържа край морето температура средно 15 градуса. Продължителната лятна топлина подпомага доброто вриене овощни дървета, чиито плодове зреят при по-продължителна висока температура.

Средното годишно количество на валежа в Добруджа е по-малко от 500 литри на кв. метър. В стара румънска Добруджа вали повече и

е изчислено на 508 литри на кв.метър. В Южна Добруджа се продължава чак до Кюстенджа край морето и Остров край Дунава сухата област на Източна България, дето вали по-малко от 500 литри на кв.метър, а на някои места по-малко дори от 400. Също малко валеж пада в делтата около Сулина (по-долу от 400, в Сулина 366 л. на кв.м.). Най-много валеж пада в планинската област между Бабадаг и с. Черна (от 600 до 800, на Сакар баир над с. Атмаджа дори 837 литри на кв.метър).

Разпределението на валежа по годишни времена е много различно. В това отношение Добруджа заема средно място между Дунавска България и Южна Русия. Най-много вали през летните месеци, средно месечно по 40 литри на кв.м. за юни и юли, а най-малко вали през февруари - близо половината (21 литра на кв.м.). През лятото ваят често силни дъждове, които докарват големи порон и наводнения, но вали рядко, затова към края на лятото става голяма суша, всичко погаря, по селските пътища се дига голям прах и всичко наоколо е много опрашено и повяхнало. Пролет, особено през месец май, вали често и тогаз по цяла Добруджа полета и гори са покрити с хубава, прясна зеленина.

Числото на дъждовните дни се колебае между 57 и 76, покрай морето вали сняг средно 12 дена, снежната покривка трае около 20 дена, но навътре в страната вали повече сняг и се задържа за по-дълго.

Добруджа е ветровита страна и ветрените мелници придават облика на много нейни покрайнини. Най-често веят ветрове от север на изток (40%), после от юг (24%) и запад (22%). Североизточният вятър се нарича кривец, той е сух и студен. В голямото българско село Касапкьой различават следните ветрове: есенец - западен вятър, морли - морски, поръз - северен, белия вятър - от юг, от „пуста плъня“. Западният вятър е дъждоносен. Особено лош е североизточният вятър лете в големите жеги; той погаря всичко и суши кладенците, затова го наричат черния вятър.

Според наблюденията на морето при Сулина в 13.6% от дните на годината вятърът е продължително силен и морето опасно за корабоплаването; 53% от дните на годината морето е тихо.

През лятото продължават често ясни дни и звездни нощи, сутрин растителността се покрива с богата роса, която замества отчасти липсата на дъжд. При мразовити нощи в късната есен слана попарва оцелялата от сухота прясна растителност.

V. РАСТИТЕЛНОСТ

Добруджа, като част от Дунавска България и проходна земя на Средна и Източна Европа към средиземноморската област, се отличава с разнообразна и богата растителност. Растенията на Дунавска и Черноморска България се срещат и в Добруджа, но в нея са разпространени и растения, чието отечество е Банат, Трансилвания, Румъния и Влашко, Южна Русия и Крим; срещат се и средиземноморски растения. За голямото разнообразие на растителността в Добруджа е спомагало много и нейното географско и геолошко разнообразие, нейната тясна свързка с Дунав и Черно море.

Д-р Брънза, който описва подробно флората на стара румънска Добруджа, изброява за нея 1186 вида растения, които се разпадат така:

Dicotyledoneae:	77	фамилии с	386	рода, съдържащи	969	вида
Monocotyledoneae:	16	фамилии с	87	рода, съдържащи	201	вида
Cript.vasul:	3	фамилии с	9	рода, съдържащи	16	вида

Всичко: 96 фамилии с 482 рода, съдържащи 1186 вида

Не е наша задача да опишем растителността на Добруджа, а само да я характеризираме дотолкоз, доколкото тя придава физиономия на покрайнините и има значение за живота на хората.

Добруджа има две гористи области: едната се простира в северната част между Тулча, Исакча, Мачин, с. Черна и Бабадаг, а другата припада към Делиорман, който се присъедини към Добруджа в 1913 година. Между тези две области се намира голямата степна област, която се отличава с липса на гори. Могат да се отделят още: крайдунавска област с блатливи растения в мочурливите низини, черноморското крайбрежие с дюнна растителност, а и самата делта съставя сама за себе си типична растителна област.

Понеже планините на Добруджа са ниски и цялата страна е доста суха, то букът, който по високите планини на България съставя най-пространните гори, почти липсва от добруджанските гори, среща се съвсем рядко в Бабадагската планина и в някои височини между Чилик и Майданкьой. Същото е с иглолистните гори. Но затова пък се срещат четири вида дъбове, много брястове, габър, осен, а в Бабадашката планина и особено в най-северната гориста област се намират много липи. Добруджанските гори се отличават чрез своята гъстота, те са често гъсто преплетени с диви лози, повитак и дърветата покрити с много лишен. По-рано Северна Добруджа, особено околността на селата Атмаджа и Чуорово, се е славил с хубав дървен материал за строене на кораби, и в Тулча много гърци са се занимавали с корабостроене. Но още в турско време хубавите гори бяха силно разредени и

турското правителство забрани сеченето им. Много от горите на Северна Добруджа и Делиорман са унищожени чрез пожари, за да се отворят места за плодородни ниви. Когато румънското правителство прокара аграрната реформа като сгрупира малките пръснати имения в големи, много гористи части на Северна Добруджа бяха обърнати на ниви. Румънското правителство взема мерки за залесяването на Добруджа като създаде много разсадници, също и общините се грижеха за това. Най-много се сееха салкъми и брястове, които могат да виреят най-добре в степната област. Срещат се малки хубави гори (кори) и вън от големите области на Добруджа, но те представят рядкост. Хубави гори имат още островите Лета и Караорман в делтата, особено първият. Между храстите и ниските млади гори на юг от Добрич заемат първо място дъбовете. Голямо е разпространението на драката и смрадликата, но липсва люлякът. Покрай морския бряг на Южна Добруджа са типични дивите смокинени храсталаци. Залесената повърхнина в стара румънска Добруджа е около 140 000 хектара, а в Южна Добруджа 171 120 хектара или всичко хектара 311 120.

В Добруджа се сеят същите културни растения, каквито и в Дунавска България. От овощните дървета първо място заемат орехи, сливи, ябълки, череша, круши и вишни. Най-много овощни дървета има в Тулчанския окръг. От житните храни се сеят най-много ечемик, после жито, овес, царевича, ръж и просо. Най-много ечемик се сеят в Кюстенджанския окръг, там се сеят също най-много и овес, а ръж се сеят най-вече в Тулчански окръг. В Южна Добруджа, особено в Силистренско, се сеят много нисък боб, който придава особена физиономия на пространни равнища и е придобил голямо стопанско значение. От маслодайните растения се сеят най-вече рапица. Лозята виреят добре в цяла Добруджа, виреят също черницата, която допуска копринарството. Има доста зеленчукови градини, фуражни растения избилствуват. В Тулчански окръг изкуствените ливади са повече отколкото естествените.

VI. ЖИВОТНИ

Фауната на Добруджа не е тъй добре изучена както флората, но все пак личи, че тя не се различава много от животния мир на Дунавска България. Мечката и рисът липсват от ниските планини на Добруджа, но вълкът се среща още в голям брой и зимно време, кога замръзне делтата, прииждат много вълци от Южна Русия. Други хищни животни са дива котка, лисица, видра, пор, невестулка и собол; срещат се и в полето и в къщата различни видове мишки, често се виждат къртичини и суеци (лалугери); в горите живеят катерици. Пакостник на ни-

вята е бурсукът (*Meles taxus*). От дивечът първо място заемат заекът и сърната, има също много диви свине, рядко се среща еленът. Към млекопитаещите на Добруджа трябва да причислим още водните животни делфин, който игриво се премята по водната повърхнина на Черно море, и фоката (*Phoca monachus*), един вид тюлен, който живее във водните пещери на Добруджа между Каябейкьой и Калиакра.

В Добруджа има много местни и прелетни птици. Това стои в свързка с многобройните блата, езера и мочурливи низини, които я заграждат, и с нейното проходно положение. Между птичия свят на Добруджа срещаме представители на всички родове птици, които мътят и в България, като почнем от орела и стигнем до ситното орехче (*Troglodytes parvulus*). Голям е броят на соколовите (*Falknidae*), които в степна Добруджа се явяват като бич на дребните птици и слаби бозайници.

Пойни птици изпълват горите и храсталаците, а чучулигата се издига със звучна песен и над златните ниви в степна Добруджа. Бият в очи по нивите едрите черни врани. От птиците за лов първо място заемат многобройните пъдпъдъци, разните видове гълъби (*Colombidae*), яребици, дропли, бекасини, гъски, патици и др. Но най-типични за Добруджа са водните птици, които със своето масово появяване допълнят често изгледа на пейзажа. От типичните водни птици ще спомена пеликана, лебеда, рибара и водния бик (*Botaurus stellaris*).

От рептелините и амфибиите най-типични са костенурката и водната змия.

Добруджа е богата с най-разнообразни риби. Д-р Антипа е описал нещо и подробно рибите, които живеят в Долни Дунав, в Черно море и в многобройните езера и блата край Дунав и Черно море. От рода *Ganoidei*, които прекарват в морето и пролет преминават в Дунава, дето ги ловят, са: моруна, есетра, пъструга и виза. От рода *Faleostei* заслужават да се изтъкнат: дунавска скумрия, писия, калкан, който ловят пролет в голямо количество, кефал, попчета (*Gobius bathrasccephalus* и *G. niger*), паламут, морски скумрии, барбуни и други.

От речните риби по-важни са: чига (в Дунава), сом, мряна, скубар, шаран, щука, лин, косат и платика, бяла риба, окун (*Perca fluviialis*, рум. *Biban*), бабушка (*Scardinius erythrophthalmus*), каракуда и други.

От насекомите на Добруджа особено място заемат комарите, които в мочурливите места измъчват хора и добитък и разнасят малария. Особено много комари има в делтата на Дунава.

В Добруджа се отглеждат същите домашни животни, както и в България. Изключение правят само малкото камили, които са развъдени в Югоизточна Добруджа. По-рано, когато Добруджа беше рядко на-

селена, вирееше много скотовъдството, особено отглеждането на овце. Степна Добруджа представяше голяма къшла, дето хиляди българи от Котленско и също толкоз мокани от Седмоградско пасяха многобройни стада овце. Също и татарите бяха добри скотовъдци. Когато румънското правителство разпредели земите, раздаде и продаде държавните имоти, постави големи данъци на дребния добитък, числото на овцете и козите в Северна Добруджа бързо и постоянно намалява. В Южна Добруджа броят на овцете и козите е още твърде голям (на 1000 жители се падат 2880 овци и 376.6 кози). Румънското правителство обърна особено внимание за размножаването на едрия добитък, особено на конете и кравите. Добруджа се е славил винаги с добри коне. Малък е броят на биволите в Северна Добруджа, в Южна се падат 113 на 1000 жители. Черниците виреят добре в Добруджа, но отглеждането на копринената буба е слабо. Домашни птици се отглеждат доста в Добруджа, най-вече кокошки и гъски, по-малко пуйки и патици. Отглеждат се доста и пчели.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БВЛЕЖКИ

- 1 Сб. Добруджа, с. 1-42.
- 2 Кадилък - административна единица в Османската империя, подчинена на юрисдикцията на един кадия; обикновено съвпада с територията на една каза.
- 3 По-точно: Омурфакъх.
- 4 По-точно: Текфургьол.
- 5 Дн. гр. Добрич.
- 6 Дн. с. Кранево, Балчишко.
- 7 Дн. с. Голеш, Силистренско.
- 8 Дн. с. Ведрина, Добричко.
- 9 Едно от днешните села Горско, Житница и Тянево.
- 10 Дн. с. Ябълково, Добричко.
- 11 Дн. с. Страхил, община Вълчи дол.
- 12 Дн. Лудогорие.
- 13 Дн. с. Нова Черна, Тутраканско.
- 14 При с. Взерец, Каварненско.
- 15 Дн. с. Камен бряг, Каварненско.
- 16 Дн. с. Топола, Балчишко.
- 17 При с. Рогачево, Балчишко.
- 18 Исперихско.
- 19 Дуловско.
- 20 Дн. с. Мъдреве, Кубратско.
- 21 Дн. с. Грънчарово, Дуловско.
- 22 Дн. с. Огняново, Добричко.
- 23 Дн. с. Баново, Девненско.
- 24 Дн. с. Божурец, Каварненско.
- 25 Дн. гр. Белослав.

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКА СЪДБА¹

След оттеглянето на римляните от провинцията Дакия при император Аврелиан (270 - 275) в 270 г. сл. Хр., когато Дунав бил определен за северна граница на римските владения на Балканския полуостров, и особено след реформите на Диоклетиан (284 - 305) и Константин Велики (324 - 337), от североизточния кът на полуострова между Черно море, устието и долното течение на Дунав биде образувана особена провинция под името Скития или още Малка Скития, т.е. днешна Добруджа в тесен смисъл. Организирана по образа на другите придунавски провинции, тя е имала назначение да служи като страж против нахлуванията на варварите в пределите на Римската империя; а пък с въвеждането в нея и на църковна организация в IV век като отделна епархия, се предполагало чрез разпространението на християнството да се влияе върху местното дакийско население и другите варварски племена, които към това време се били настанили в тая област, за да ги привържат към империята и по тоя начин да ги принудят да защитават нейната североизточна граница.

Това положение обаче не се задържало за дълго време. През епохата на почналото се от последната четвърт на IV век ново движение на варварските народи, подтикнати от нашествието на страшните хуни, Скития била първата област, която трябвало да изпита ударите на всички народи, на които било определено да минат тогава през Балканския полуостров. Благодарение на това, че делтата на Дунав представляла за ония времена най-удобно място за преминаване на тая естествена преграда, през тука са минали, както е известно, вестготи и една част от остготи, а след тях и отделни хунски племена, някои от които се били вече настанили там, особено след разтурянето на Атиловата държава през втората половина на V век.

От началото на VI век тук почват да се явяват славяни от източния клон - антите, които постепенно си прокарвали път към вътрешността на полуострова. Почти едновременно с тях хунобългари от западния клон - кутригурите, след като се закрепили по северните брегове на Черно море подир изселването на остготите, предприемали походи ред години през Малка Скития, като грабили и опустошавали богатите

центрове на полуострова и дори се покушавали с нападения и върху столицата на Източната империя. Но всякога почти или отбивани от византийските пълководци, или с нападения на собствените им владения от техните съродичи от източнобългарския клон - утигурите, които се намирали под влиянието на цариградското правителство, те бивали принудени да се връщат пак в черноморските си степи, като напущали Малка Скития разорена и опустошена. Обаче след унищожението от една страна държавата на кутригите през времето на варварското нашествие към средата на VI век, което увлякло със себе си повечето от тях на запад, а от друга - след покорението на утигурската държава от турците² през втората половина на същия век, за Малка Скития настанало едно по-мирно време. От това се възползвали славяните.

Антите, за да избегнат игото на силните авари, които към това време били успели да закрепят властта си северно от Средни и Долни Дунав, засилили своето прехвърляне откъм Дунав. Докато Византия от края на VI век и в началото на VII век трябвало да води тежка борба на полуострова с аварите, а в Азия с персите, и докато византийската политика чрез приятелски и дори съюзнически отношения към възстановената в това време по северните и източните брегове на Черно море и Азовско българска държава на Кубрат (584 - 642)³ се стремяла да преустанови нахлуванията на хунобългарите в пределите на империята, - славяните, било в съюз с аварите, било свършено самостоятелно продължавали да се разселват по Полуострова в разни посоки, като прониквали във всички кътове от Дунав до Пелопонес и от Черно море до Адриатическо. По този начин след тая бурна епоха (V - VI в.), към средата на първата половина на VII век, когато се завършило заселението на славяните по Балканския полуостров⁴, няколко отделни славянски племена към това време окончателно се настанили в източна Долна Мизия и в Малка Скития, които заварило тук важното в историята на Балканския полуостров събитие - основанието на българската държава.

* * *

Около средата на VII век по северните брегове на Черно море станала нова политическа промяна: „старата и велика“ България след смъртта на своя основател Кубрат се разпаднала на съставните си отделни хунобългарски племена или орди, вследствие на което те не могли да издържат силния напор на появилите се в това време нови азиатски завоеватели - хазарите, и за да избегнат покорението си под тяхна власт, пръснали се в разни посоки. Едно племе-орда от тях българите - уногундури под началството на третия Кубратов син Исперих

(Аспарух) също така напуснало приазовските си живелища и в началото на 50-те години на VII век достигнало североизточната граница на византийската империя при устието на Дунав, в днешна Бесарабия, с цел да търси безопасно място за поселение. Но, като не се считал там достатъчно осигурен с безопасност, Исперих, в силата на добрите и приятелски отношения на баща си с Византия, влязъл в сношение с тогавашния византийски император Констанс II (648 - 668) с просба да го приеме на византийска територия. След като получил съгласието на императора, Исперих се прехвърлил (след 660 г.) с ордата си в северната част на днешна Добруджа със задължение да бъде съюзник на империята и да пази границата ѝ тук от нови нахлувания на варварските народи. Българите разположили своя укрепен с окоп лагер при днешното с. Никулища (Никулицел) южно от град Исакча⁵, като в същото време задържали под своя власт и Южна Бесарабия според съществуващия и днес там пограничен окоп.

Но тука Исперих не останал завинаги като верен страж на Византия. Ползвайки се от критическото положение, което Източната империя преживявала в това време поради тежките войни на изток и запад, той в споразумение с местните славянски племена веднага след смъртта на Констанс II при неговия племенник Константин IV Погонат (668 - 685), когато самият Цариград се заплашвал от арабите в течение на няколко години, се обявил за самостоен владетел на Добруджа, което той изразил с отказа си да признава върховната власт на византийския император и с прокарването на пограничен окоп в най-тясното място между Дунав и Черно море, от Черна вода до Кюстенджа. Това самоволно отцепване на българския вожд обърнало вниманието в Цариград и там решили да накажат и „с война“ да изгонят българите от завзетата от тях територия. Обаче още първият опит за изпълнение на това решение не постигнал целта си. Предприетият от императора поход, веднага след освобождението на Цариград от арабската опасност, против самия център на българите се свършил с пълна несполука. Като непосредствена сетнина от това събитие било основанието отначало на политически съюз между българи и славяни, а по-сетне и на нова федеративна българо-славянска държава. Начело на тая държава застанал българският вожд Исперих (679 - 701) като пръв господар, който най-сетне принудил византийското правителство да признае новото положение за свършен факт с един позорен мир в 679 г.⁶, като се турило с това край на византийската власт в тая област. Така Добруджа станала страната, дето възникна, формира се и се осъществи идеята за основанието на българската държава; тя стана и център, отдето се почна нашето национално обединение.

Докато новоосновената на византийска територия българска държава през първите векове (VII, VIII и IX) след възникването си се ширила на север и юг от Дунав, като обединявала едно след друго мизийските и дакийски славянски племена и докато източната ѝ граница достигала до Днестър, а може би и по-нататък към Днепър, Добруджа оставала вътрешна област и нейният политически живот се развивал паралелно и еднакво с развитието на държавата, макар че поради географическото си положение между Черно море и устието на Дунав тя била най-лесно уязвимата българска област: така, през времето на походите на император Константин V Копроним (741 - 775) в VIII век против България Добруджа е бивала на няколко пъти прицелна точка на византийската флота. Когато обаче през IX век се почнало движението на нови азиатски народи от изток към устието на Дунав и източната покрайнина на българската държава - Бесарабия била завзета от маджарите, Добруджа се обърнала от вътрешна област в погранична. Тая промяна значително изменила и нейната историческа съдба в сравнение с другите български области, но и при все това тя си останала като верен страж на България през целите средни векове.

Всички злополуки, които постигнали България откъм северозток, може да се каже, се струпвали изключително и най-вече върху Добруджа. Първ удар, който бил нанесен на тая вече българска област, било нашествието на маджарите. Повикани от византийския император Лъв VI Философ (886 - 911) против България, маджарите, прекарани на византийски кораби при устието на Дунав, нахлули в 895 г. в Добруджа и я страшно опустошили, като достигнали до Силистра. Тогавашният български цар Симеон (893 - 927) сполучил само с помощта на печенезите, съседи и винагишни врагове на маджарите, да ги изгони обратно и отново да освободи Добруджа. Но маджарското нашествие донесло и други злини на България: след него всички почти заддунавски български владения били загубени, защото след поселението на маджарите в Тисо-дунавската равнина, на техните места в Южна Бесарабия и Молдова и Източно Влашко здраво и за дълго заседнали печенезите. Благодарение на постоянните мирни отношения и дори съюзнически връзки между българи и печенези, Добруджа за много време била запазена от ударите на тия нови съседи-варвари, макар че цариградското правителство се опитвало на няколко пъти да ги повдигне против България. Но тоя неуспех не спрял византийската политика да не въоръжава и други по-далечни народи.

Към края на царуването на слабия цар Петър (927 - 969)⁷ византийският император Никифор Фока (963 - 969), като искал с чужда сила да

подготви разгрома на България, докато той воювал успешно с арабите в Азия, сполучил да повдигне, при посредството на херсонския воевода, руския княз Светослав (945 - 972), който в 968 г. със своята дружина нападнал на Добруджа и я завзел, като се установил в Преславец или Малки Преслав при големия завой на Дунава между Расова и Хърсово. Извикан обаче обратно в Киев поради голямата опасност откъм печенезите, той в следната 969 година отново се явил в Добруджа, но вече с намерение окончателно да завоюва тоя чуден и богат край. Но Светослав не се ограничил само с това. След като се закрепил отново в Добруджа, действайки с най-големи жестокости спрямо местното население, той разширил оттам завоеванията си навътре в държавата и завзел българската столица Преслав. Оттука той се впуснал на смело предприятие - завоеванието на Цариград, в което обаче той не само не сполучил, но бил и съвсем изгонен от българските земи след пълното му поражение при Силистра от император Иван Цимисхий (969 - 976) в 972 г. Руското господство в Добруджа не било за дълго, но то било гибелно за България: то докарало подпадането на източната половина на българското царство, а с нея и на Добруджа под византийско владичество. Макар че в края на X век при цар Самуил (980 - 1014) и да била отново освободена за късо време, но след окончателното покорение на българския народ от император Василий II (976 - 1025) в 1019 г. Добруджа влязла като съставна част на новообразуваната от придунавска България византийска провинция, известна под името „тема на Пристрийските градове“.

Новата политическа промяна в българската област не могла нито да ѝ гарантира едно по-продължително спокойствие, нито изобщо да ѝ подобри положението: напротив, предишната сила - българската държава, която удържала северните варвари отвъд Дунав от каквито и да било нахлувания на полуострова, вече не съществувала, а пък новите ѝ владетели малко, или по-добре съвсем не се интересували от положението на тая отдалечена страна. От това тъкмо се възползвали печенезите. След смъртта на силния и енергичен Василий II те почнали цял ред нахлувания със същата цел, както и техните предшественици-варвари, и най-напред се нахвърлили върху Добруджа. Оттогава последната станала арена на жестоки войни между византийци и печенези, през времето на които византийското правителство, чувствайки се не в сила да сломи мощта на тия варвари, било принудено към средата на XI век (1049) да им позволи да останат в пределите на империята, в Добруджа и в Източна Северна България, като предполагало, че тук то ще бъде в състояние да ги подчини под властта си и със своето културно влияние да ги държи в покорност. По тоя начин Добруджа

попаднала под двойно владичество - византийско и печенежко, което оставило дълбоки дири на своята жестокост. Обаче очакванията на цариградското правителство не се оправдали. Възползувани от голямото въстание на павликяните в Южна България и повикани от последните на помощ, печенезите отново се повдигнали против Византия. Подкрепени от хищните тълпи на друг азиатски народ - куманите, те преминали Стара планина и се спуснали към Цариград. Само след дълги и тежки войни най-сетне император Алексий I Комнин (1080 - 1118) можал не само да отблъсне, но и съвсем да унищожи тия варвари в 1094 г., а техните събратя куманите да прогони отвъд Дунава в следната година.

Наистина силата на печенезите, които били разпръснати по целия полуостров, за да изчезнат завинаги, била съвсем сломена и византийската власт била отново възстановена, обаче Добруджа не се освободила от спохожданията на заместниците на печенезите. Тласкани от татарското нашествие към устието на Дунав, куманите, след като завзели бившите печенежки земи, зачестили своите нахлувания през Добруджа по полуострова и през XII век малко по малко се закрепили в тая област, тъй че, когато в края на същия век България бе освободена от византийското владичество, куманското влияние там било твърде силно. Но поради политическите и родствени връзки, които първите Асеновци имали с куманите, тая област след възстановяването на българското царство отново била присъединена към България; обаче куманският елемент там се дотолкова засилил, че не малка роля почнал да играе по-сетне в политическия живот на българите, особено след прекратяването на Асеновата династия. Само благодарение на по-високата българска култура и на несъмнено подавяващото числено надмощие на българите, куманите не могли да се издигнат като властваещ народ в Североизточна България: те били принудени да усвоят българските традиции и да се явят като продължители на българската политика. Не по-малко побъркал на куманския елемент да се издигне в Източна България, респективно в Добруджа, и новият удар, който я постигнал през втората половина на XIII век. Това било по-напред нашествието, а сетне и господството на татарите.

Викани на няколко пъти от византийския император Михаил VIII Палеолог (1261 - 1282) през време на гражданските войни в България и при слабите Тертеровци с цел да прокара там политическото си влияние, черноморските татари - тохарците при своя силен хан Ногай (+ 1299) често спохождали Добруджа, като най-близка до тях българска област, и не веднаж я подлагали на своите хищнически грабежи. Под влиянието на византийската политика там се появило дори цяло

турско-татарско селище, каквото било поселението на Саръ Салтук, чичото на селджукския ех-султан Изедин, с 10 хиляди туркменски семейства в Бабадагския окръг (ок. 1263). Тия поселенци напуснали Добруджа заедно с татарите след похода в 1265 г. Така татарската власт се задържала в Добруджа до началото на XIV век, когато българският цар Тодор Светослав (1299 - 1321) сполучил да сваля владичеството на татарите и да унищожи всяко тяхно влияние, като присъединил отново Добруджа към българската държава.

С премахването на татарската власт в Добруджа куманският елемент не само не бил унищожен, след като била сломена силата на куманската държава, но още повече се засилил. След възникването на влашкото княжество в края на XIII век, неговите воеводи почнали да разширяват границите му от Карпатите на юг в равнината, като постепенно изтиквали куманската власт на изток към устието на Дунав, тъй че през първата половина на XIV век Добруджа се обърнала в кумански национален център. Обаче куманските главатарии през времето на първите Шишмановци все още признавали върховната власт на българския цар, а Добруджа се смятала като част от българската държава. Само когато в царуването на цар Иван Александър (1331 - 1371) в България повеял духът на сепаратизма, той намерил отглас и в североизточния ѝ кът.

През първата половина на XIV век в Карвона (или Карвуна) на Черно море (дн. Балчик) управлявал почти самостоятелно архонт (воевода) Балик, от кумански произход⁸, който впрочем във външните си отношения се строго придържал в общобългарската политика на полуострова. Той вземал участие в тогавашната византийска междуособица между император Иван V Палеолог и узурпатора Иван Кантакузин. Подобно на цар Иван Александър, Балик поддържал страната на законния император, комуто изпратил в 1346 г. на помощ двамата си братя Тодор и Добротича с 1000 души конници. В Цариград Добротич се оженил за дъщерята на византийския велик доместик Апокавк и бил назначен за комендант на черноморската крепост Мидия; но в 1348 г. той бил принуден от Иван Кантакузин да се предаде и бил зачислен на византийска служба. Брат му Тодор успял овреме да се върне с войската си в Карвона при Балик. В края на 50-те години на XIV в. Добротич отново изстъпва на историческата сцена, но вече като деспот (владетелен княз) в Карвунската област, която той наследил очевидно от брат си Балик, и на цяла Добруджа.

Както Балик, тъй и Добротич се намирали, поне през живота на цар Иван Александър, във васални отношения спрямо българския (търновския) цар, както това се доказва от договора с Венеция, който

бил сключен в 1352 г. при посредството на венецианския консул във Варна, Марко Леонард, от самия цар Иван Александър; обаче във вътрешните работи на владенията си били съвсем самостоятелни, що най-ясно се види от това, че в църковно отношение Добротич подчинил княжеството си на цариградската патриаршия. Главните му крепости били Варна и Калиакра; на юг границата на владенията му отивала до крепостта Емон (на върха Емине); на север тя достигала по-сетне до устието на Дунав, после вървяла по Дунав и по-горе от Силистра се спущала западната граница, като обхващала обсега на Варненската епархия.

След смъртта на Иван Александър (февруари 1371) Добротич по-видимому съвсем се отцепил от българската държава и повел съвършено самостоятелна политика. След като сполучил да си стъкми своя флота, той се почувствал дотолкова мощен, че в 1374 г. неговите военни кораби се явили под Трапезунд, за да изгонят оттам законния наследник на Трапезундското царство Андроник Комнин и да покачат на престола Иван-Палеологовия син Михаил, зет Добротичев. По-после Добротич, под влиянието на побегналия при него след капитулацията на о-в Тенедос в 1383 г. венециански байло (консул) Джовани Муацо, нападнал на генуезките колонисти в Крим, които често спохождали и грабили българското черноморско крайбрежие, но в това предприятие Добротич нямал успех. След пленението и заточението на Джовани Муацо в 1384 г. на о-в Крит Добротич се помирил с генуезците и наскоро се поминал (1385).

Неговият син и приемник деспот Иванко, известен у турците под име Добричоглу, т.е. син на Добротица, вече сключил търговски договор с Генуа на 27 май 1387 г. в Цариград, Пера, чрез своите пратеници Коста и Йолпани. Според тоя договор двете страни се обещавали да забравят миналото, а Иванко се задължавал да освободи затворените по негова заповед генуезци и да им се върнат имотите. В случай, че враждата се поднови, Иванко трябвало да отпусне кораби, на които генуезците-търговци своевременно да се оттеглят от неговата земя; в случай на война те имали право да изнесат стоките си без пречки в един месец, а солта и корабите - в шест месеци. Генуезците придобивали в Иванковото княжество права, каквито имали и венецианците: могли да имат консул; да получават места за черкви и магазини; давало им се свобода да търгуват; митата на вносните и износни стоки били определени само 1%; от мито освобождавали се кораби, златни и сребърни материи, скъпоценни камъни и бисери.

След сполучливото сражение при Плочник на р. Топлица в 1387 г., което бе повдигнало отпадналия дух на южните славяни в борбата с

турците, деспот Иванко, който малко преди това бил принуден да признае върховната власт на султана, подобно на българския цар Иван Шишман (1371 - 1393) се опитал да се отметне от Мурад I (1359 - 1389); но тоя негов опит се свършил с новото му подчинение и докарал появяването на турците в Добруджа още в 1388 г. и на Дунав до Силистра, която била предадена на турците. Иванко обаче не преживял окончателното покорение на княжеството си от новите завоеватели на Балканския полуостров: наскоро след това той се поминал, като оставил Добруджа да стане жертва на ламтежите на още един чужд за нея владетел.

След смъртта на Иванко тогавашният влашки воевода Мирчо I (1386 - 1418), ползувайки се от това, че след Косовската битка (на 15 юли 1389), в която той взел участие на страната на сърбите, главните сили на турците в това време били съсредоточени в западната част на полуострова, сполучил да проникне в Добруджа и да я присъедини към владенията си, а също така да завоюва и Силистра, защото вече в 1390 г., когато сключил втория си договор с полския крал Владислав II Ягело (1386 - 1434) Мирчо се подписвал: „деспот (княз) на Добротичевите земи и господар на Силистра“. Обаче властта на влашкия воевода в Добруджа не се задържала за дълго време. Макар и да бил принуден Мирчо да признае васалната си зависимост от султан Баязид I (1389 - 1403) на два пъти: в 1391 г., когато повидимому били признати всичките дотогава направени от него териториални присъединения - на Добруджа и Силистра, и в 1393 г. след падането на търновското царство, обаче опитът му да разшири още повече владенията си в току-що покорената България и да си върне отново независимостта се завършил катастрофално за влашкия воевода: разбит съвършено в сражението при Ровини (сег. с. Ровинари в окръга Горджи) на 10 октомври 1394 г., Мирчо се спасявал с бягство в Маджарско и неговата власт южно от Дунав била унищожена. Баязид I след това побързал да напусне Влашко и като преминал на десния бряг на Дунава, „постави“, според българския летопис от XV век, „и блюстителя по всему броду на Дунавъ рѣцѣ“. Наистина след като Мирчо с помощта на маджарския крал, чиято сюзеренна власт той признал, сполучил да си върне престола в 1395 г. и дори влязъл между съюзниците на маджарския крал в похода му против турците в 1396 г. и особено след като одържал победа над турците в 1398 г. в окръга Телеорман, когато Баязид I поискал да го накаже за участието му в Никополския бой (1396), той продължавал все още да се подписва между другото и „господарь...оба пола по всему Подунавю, даже до великаго морѣ и Дръстру граду владѣлецъ (самодържец)“ в 1399 и 1406 г., но фактически целият десен

дунавски бряг се намирал вече под турска власт, а пък малко по-късно след 1412 г. турски гарнизони завзели двете най-важни крепости във Влашко - Гюргево и Турну Северин, които станали за турците две главни военни бази, отдето те могли да действуват веднага в случай на нужда⁹.

* * *

Със закрепата на турската власт в Североизточна България Добруджа изпаднала в еднаква с другите български земи участ на покорена страна. Новият завоевател на Балканския полуостров турил край на всички чужди ламтежи за владенето на тая от векове българска земя и единството на тамошното население с българския народ било отново възстановено. Поради това, че турците не срещнали тука голям отпор при завоеването, Добруджа на първо време повидимому не била подложена на някои коренни промени. Увлечени от бързото разширение на завоеванията си, турските султани не приложили тука в широк размер обичната си в новопокорените земи колонизаторска система, а се ограничили само с поставяне гарнизони в по-големите градове: това е било по-скоро една окупация, както се изразява Дринов, и то не яко осигурена. Вниманието на турците върху Добруджа почва да се съсредоточава тепърва след осуебяването на знаменития поход на полско-маджарския крал Владислав III (1434 - 1444) в сражението при Варна в 1444 г., когато те разбрали, че за да могат да държат в покорност Влашко и Молдова и по тоя начин, от една страна едновременно да отблъсват всеки опасен за тях опит за нападение на християнските народи от север, а от друга - за да гарантират разширението на завоеванията си в североизточна посока, те трябвало да се закрепят по дунавската линия. Взетите след това репресивни мерки в Добруджа станали причина за изселването на част от българското население, което се било компрометирало със съчувствие и помощ на полско-маджарското опълчение.

Положението на Добруджа се още повече влошило след присъединението на Кримското татарско ханство в 1476 г. към османското царство, когато тя станала най-близката сухопътна връзка на Турция с новата ѝ васална държава. От XVI век големи татарски ордин, отивайки на война против Маджарско и Австрия, почнали често да преминават през нея, като не малко я опустошавали и грабели местното покорено население, което е било принудено да напуща своите родни пепелища и да бяга в по-закрити места. Към това време ще трябва да се отнесат и първите татарски поселения в Добруджа, за съществуването на които се срещат известия от края на същия век. Едновременно

с постепенното намаляване на българското население вървяла и мирна турска колонизация от юг: турски поселенци, главно от еничари и от други бездомни елементи почнали да се настаняват както в градовете, тъй и в селата. Колонизационният процес тук пуснал още по-дълбоки корени през XVII век, когато поради постоянните и продължителни войни на турците в северозападна посока с австрийците и по другите покрайнини на тюрското царство тая област се радвала на сравнително по-спокоен живот поне от външни нападения, тъй че през тоя век владенето на земята и търговията постепенно преминали в ръцете на завоевателите: Добруджа малко по малко получила съвсем турски изглед, а силно намалялото българско и изобщо християнско население вече се губело между многобройните мохамедански селища.

Осемнадесетият век донесъл за Добруджа нови промени. Почналото се след Карловещкия мир в 1698 г. постепенно падане на тюрската мощ се изразило в последователното изгубване на много от европейските провинции на тюрската империя. И през тоя век султаните били принудени също да водят постоянни войни - едни предизвикани от тях самите за отстояване на своите провинции, а други наложени им от европейските им съседи, главно от Австрия и Русия, които били почнали вече да кроят и подялбата на Турция; от друга страна поради настаналото вътрешно разложение на тюрската държава те трябвало да се борят с разни властолюбиви паши - управители на отделни области, които се били отцепили и престанали да признават султанската власт. В тия външни войни и вътрешни борби преобладаващото вече тюрско население в Добруджа, както и в другите области на Балканския полуостров, трябвало постоянно да се намира в редовете на войските, а това повлякло подире си икономическото разстройство на страната, понеже там вече било останало твърде ограничено количество работни ръце от предишното покорено българско население. Това разорение на Добруджа се засилило откак тя станала погранична област и на тюрската империя.

Русия, която с разширението на южната си граница за сметка на Кримското ханство малко по малко изтиквавала върховната власт на султаните от северните брегове на Черно море, към края на XVIII век станала в непосредствено почти съседство с тюрските североизточни владения, особено след първия раздел на Полша в 1772 г. Последвалите оттогава чести войни на Турция с Русия, чиято военна мощ и насока бил Балканският полуостров, имали за главен театър Добруджа като най-близка тюрска провинция. Още през войната в 1773 - 1774 г. руските войски, след като преминали Дунав на два пъти при Браила, в движението си през цяла Добруджа стигнали първия път до Силистра

и Варна, а втория - до Шумен. Тая война, както е известно, се свършила в 1774 г. с Кючуккайнарджийския мир, чрез чийто договор се подготвило присъединението на Крим към Русия и за първи път било санкционирано влиянието на руското правителство върху Балканския полуостров. След свършването пък на следната война (1787 - 1791) между Турция и Русия, към която се присъединила и Австрия, - война, която също така засегнала и Добруджа подир голямото сражение при Мачин (9 юли 1790) и която по Яшкия договор (9 януари 1792) донесла унищожението на Кримското ханство и присъединението на владенията му към руската империя, това влияние на руското правителство биде провъзгласено за покровителство над всички християнски народи на Балканския полуостров.

Засилването на руското влияние на полуострова, което се изразило в непосредствените сношения с южното славянство и предимно с българите, оказало не малко, макар и косвено, въздействие и върху съдбата на Добруджа. Успехите на руското оръжие във войните с Турция породили у българите надежда да очакват своето освобождение от дългото и тежко робство само с помощта на руския народ. В непосредствена свръзка с тая надежда се намирала и българската емиграция в Русия, която се била почнала още след Яшкия мир и особено през размирното време на страшните кърджалийски върлвания в европейските провинции на Турция, понеже българските преселенци мислели да намерят там свободен и сигурен живот. Руското правителство на първо време посрещнало симпатично българската емиграция, защото тя давала едно близко на руския народ и по религия, и по език, и по произход население, което би могло да бъде най-добре използвано за заселяването на широките свободни простори земя в новопридобития Новорусийски край. Но докато в края на XVIII век българската емиграция носела още случаен и частичен характер, в XIX век тя се обърнала в масово народно движение.

Според негласните условия на Тилзитския мир (8 юли 1807), както е известно, руските войски навлезли в 1809 г. в Добруджа, а в 1810 г. те вече окупирали почти цяла североизточна България като достигнали до Разград и превзели трите главни турски крепости - Силистра, Русе и Никопол; но при настъпването на зимата те отново се оттеглили от Добруджа. Същото нещо се повторило и през руско-турската война в 1828 - 1829 г., когато русите, след като минали пак през цяла Добруджа, разширили своя поход и южно от Стара планина към Цариград; обаче след Одринския мир (2 септември 1829) те трябвало пак да напуснат балканските провинции на Турция. По тоя начин нито едната, нито другата война, след като оставили в Добруджа своите дири от опус-

тошение и разорение, не оправдали възлаганите на тях надежди на българския народ; те не донесоха тъй желаното от него освобождение. Разочаровано от резултатите на тия войни, българското население от окупираните от руските войски области, като предвиждало каква грозна участ го очаквало след това от страна на турската власт и на разореното турско население, което било твърде много икономически разстроено, от цели села както от Северна, тъй и от Южна България безогледно напущало бащините си огнища и тръгвало веднага след оттеглящите се руски войски, блазнено от мисълта, че ще се посели и настани в богатите и плодородни земи на Бесарабия и другите южно-руски области.

Обаче не всички преселенци достигали крайния пункт на желаната цел. Много семейства още по пътя на движението, което се извършвало при най-неблагоприятни условия, оставали в разни части на разорената и опустошена Добруджа и тук намирали места, за да се поселят и да турят край на големите теглила, които ги придружавали. Това били първите пионери на новото българско заселване в тая от векове българска земя! Техният пример последвали и други преселенци. Много български семейства, които наистина били достигнали до новите си живелища, след като не могли да се свикнат с новите и чужди тям условия на живота, след стихването на войната връщали се обратно в България и, понеже Добруджа била на обратния им път първата българска област, дето те намерили свободни земи за поселение и свои сънародници, а често пъти и свои съселяни, оставали там и се настанявали. Тук трябва да се отбележи и това, че Добруджа била в онова време една от ония турски провинции, които най-малко или дори съвсем не била засегната от зулумите както на кърджалините, тъй и на другите след тях и подобни тям мъчителни на българския народ, що в не по-малка степен е гарантирало спокойствието, имота и честта на българското население и е способствувало за поселението му в Добруджа. Освен това и турската власт и особено едрите турски земевладелци в Добруджа посрещнали това българско население с мълчаливо съгласие и не само не му пречили, но понякога и спомагали за неговото задържане и уголемяване, защото в него те намирали готови работни ръце за разработване на собствените обширни земи и по тоя начин то давало възможност на агите да възстановят разнебитените си стопанства.

Едновременно и наред с посочения тук път е вървял и други приток, който е засилвал обратната приливна вълна на българското население в Добруджа. Това било постепенното преселение на овчарите от Котленско и от съседните балкански места. Тия овчари отначало са до-

хождали в Добруджа всяко лято, за да развиват по широките добруджански полета своето занятие - чобанството в по-големи размери; но по-сетне по настояването също на местните аги земевладелци те почнали да се заселват в селата им, „за да можели да доставят работа и живот на бедните им съселяни“. От друга пък страна и турското правителство улеснявало желаещите да се заселят и да построят къщи на празните места. Тоя приток на чисто българско население се почнал още от началото на XIX век и е вървял непрекъснато до Руско-турската война в 1877 - 1878 година. Само когато изгонените от Русия татари след Кримската война (1854 - 1855) били преселени в Добруджа, той донейде понамалял и бил стеснен, но това не попречило за размножаването на поселилото се вече там население.

Благодарение на своя предприемчив дух, на своята добросъвестност и на прословутото българско трудолюбие, което плодородната земя и добрите условия за развитие на земеделието и овчарството преизобилно възнаграждавали, добруджанските българи малко по малко достигнали едно завидно материално благосъстояние, в свързка с което се намирало и тяхното културно издигане, удовлетворение на чинито нужди те почнали да търсят в градовете. Така българското население почнало да се прехвърля от селата в градовете и в навечерието на нашето освобождение българите по количество имали почти в повечето градове на Добруджа надмощие над другите националности. В пълно и добре кристализирано съзнание на своята българска народност добруджанските българи не останаха назад през времето на нашето възраждане: те вземаха най-живо участие в българския църковен въпрос, тъй и в революционното ни движение и всякога са живели един живот с целия български народ, защото те се чувствуваха като една неделима част от него, а своята Добруджа смятаха като една от земите на българското отечество. Но и при все това европейският ареопаг на конгреса в Берлин в 1878 г. безмилостно откъсна от тая исконна българска земя, от тоя зародиш на българския политически живот, по-голямата част и я изкуствено прилепи към Румъния, макар че румънският народ не само нямаше никакви исторически права върху Добруджа, но и по своите национални тежнения стоеше далеч от нея¹⁰.

Д О П Ъ Л Н И Т Е Л Н И Б Е Л Е Ж К И

1 Сб. Добруджа, с. 43 - 68.

2 Става дума за западните тюрки.

3 Хан Кубрат е управлявал от 631 до 50-те години на VII в.

4 Заселването на Балканския полуостров било извършено от групата на така нар. южноизточни (дакийски) или български славяни.

5 Разпадането на Кубратовата България и придвижването на Аспаруховите българи към Дунава се отнася към 60-те години на VII век. В науката се оспорва твърдението за заселване на прабългари в Добруджа със съгласието на Византия до 680 г.

6 Войната и мирът са в 680 г.

7 Смъртта на цар Петър е в 970 г.

8 Надценена е ролята на куманското присъствие в Добруджа. Пресилено е и твърдението за куманския произход на Балик и на неговите приемници.

9 За Добруджа и за ролята ѝ в българското средновековие вж. История на България, т. 2 и 3, С., 1981-1982.

10 За Добруджа през периода на османското владичество вж. по-подробно: История на Добруджа, т. 3, С., 1988.

БЪЛГАРИ И РУМЪНИ В ТЕХНИТЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ¹

Допреди четири години румъните бяха еднички между съседните ни народи, с които през многовековното ни съседско минало не бяхме водили война и с които, напротив, особено след нашето народно възраждане толкова се бяхме сблизили, че не се виждаше невъзможно един ден да влезем заради общите си взаимни интереси дори и в потясна политическа дружба. Ако и да се смятат румъните чужди нам по потекло, всъщност етнически и културно ние имаме много общо с тях, защото докато да се образува сегашната румънска народност римските прадеди на румъните постоянно са заимствували от българския народ, нямайки своя напълно оформена национална самобитност.

Известно е, че румъните се явяват в историята като особен народ със своя държавна организация тепърва в XIII век, когато българският народ бе вече прекарал славна шествековна история с военни и културни подвизи от мирово значение. Па и тогава, когато румъните за пръв път влизат в кръга на историческите народи, те се явяват носители изключително на българската средновековна култура - духовна и материална. Те нямат и своя народна писменост, а си служат във всички сношения на държавния, обществен и частния живот с българския книжовен език от тъй наречения среднобългарски период. Хилядите писмени документи от тая влахобългарска културна епоха, която трае до XVII век, показват че българският език е хванал такива дълбоки корени в Румъния главно защото е имало за това особено благоприятна почва в самото население, не малка част от което е била от българско потекло. Исторически е установено, че румънската народност е произлязла чрез кръвно смесване на първоначалния римски (латински) елемент с български славяни, - същите тия славяни, от които след преминаването на Аспаруховите турански прабългари се образува славянобългарската народност. Постепенно, в течение на вековете това славянобългарско население в Румъния е изчезнало, като е възприело румънския език, ала в замяна на туй пък е оставило в подирния много следи от своя български език. Извънредно голямо множество български думи в румънския език, които и ден днешен още се употребяват в писмената, а още повече в престонародната румънска реч, са най-не-

оборимото свидетелство за казаната завършила се расова асимилация в Румъния; те най-добре обясняват и споменатата културна зависимост на румъните до епохата на тяхното народно възраждане, когато се създаде и румънската народна писменост^{*}. Наистина подобни езикови заемки има и у други народи, ала нигде не се явяват те в такъв голям размер, както у румъните. Още по-голямо значение имат тези български елементи в румънския език като се вземе пред вид, че те означават твърде важни понятия и предмети от областта на духовния и материалния живот на народа. Да не говорим вече за особеното историческо значение, което имат старовремските български местни названия по цяла Румъния^{**}. Румънските елементи в българския език, наопаки, са незначително количество.

Изчезналото старобългарско население в Румъния първоначално се е простирило по равнините северно от Дунава, - по цяла Влахия и отчасти по Молдова, а румънското население е заемало главно планинските Карпатски области на запад. По спасените български местни названия, а също тъй и по упоменаваните в множество писмени документи такива названия на селища и местности, може да се съди за границите на българската колонизация в областите северно от Дунава. Въз основа на данни от този род се доказва, че румънският елемент, постепенно асимилирайки българския от XIII век насам, сравнително бързо се е движил от областта на река Алута (Олтения) в посока към реката Серет и през тая още надалеч на изток. Българи е имало на Серет още в XV век, както се вижда от една бележка в т.нар. Путненска хроника, гдето под година 1486 е казано, че станал „разбойу българехъ на Сиретъ“ (вж. у J. Bogdan, *Vechile cronice inedite*, с. 147; вж. и у мене „Дакоромъните и тяхната славянска писменост“, Мин. сбор., XI, с. 271). - Така, постепенно напредвайки, румъните в своя исторически живот са се движели, ограничавайки се само в областите северно от Дунава. Отсам Дунава те никога не са прехвърлили що-годе значител-

* Румънският историк проф. Богдан, като говори за старата „румънска култура“, казва че тя се завършва „с отхвърлянето на славянския език от държавния живот на румъните“ (вж. J. Bogdan, *Cultura veche romîna*, 1898).

** Румънският историк Ксенопол, като обръща внимание върху българските („славянските“) местни названия казва в своята „История на румъните“, че само една официална употреба на славянския език не би могла да повлияе върху народната маса дотолкова, че тя да създава и географични названия на славянски език, та заключава, че тия названия ни принуждават да приемем какво във Влахия и в дакийските страни също е съществувало съприкосновение между народ и народ и че в това съприкосновение славяните са изгубили, а румъните чрез тая загуба на славяните се обогатили (вж. Xenopol, *Istoria romînilor*, I, 381).

ни колонии, нито са имали някаква трайна политическа власт. Затова е понятно недоумението, което решението на Берлинския конгрес на 1878 г. да мине част от Добруджа под Румъния, бе предизвикало у мало и голямо у тях. Известно е, че самият румънски крал Карол тогава с огорчение се бе изразил относително размяната на Бесарабия, гдето има румъни, с Добруджа, гдето почти нямаше такива, че дипломацията забравя, какво в случая не се разменят само територии, ами и хорски души...

След като грубата сила на 1878 г. прекара границата на Румъния през Дунава до Черно море, в умовете на ръководещата част на румънския народ бързо се извърши забележителен преврат, който доведе румънската интелигенция до небивало самомнение. Румъните почнаха да се мислят за културно високо стояща нация, предопределена да играе първа роля в съдбините на Балканския полуостров; те съвсем забравиха своето скромно историческо минало и многовековното политическо и културно надмощие на българския народ, комуто в частност дължат своята стара култура... В гордото си отнасяне към българите румънските ръководители смело замислиха нова завоевателна политика спрямо България. Като възпитаха в тоя надменен дух цяло поколение, те на 1913 г. вече не скриваха намеренията си да проникнат много по-далеч в българската земя. За оправдание на една такава политика и самите румъни не считаха достатъчни доводите от чисто държавно-икономическо естество, какво че Добруджа им била необходима, защото трябвало да излязат на море и пр. Затова зачестиха в румънската литература исторически изследвания с тенденция да се докажат и исторически права над цяла Добруджа, която едно време бил завладял влашкият воевода Мирчо I, и нещо повече: заговори се доста у тях и за някогашното румъно-българско царство, когато уж заедно с българите възстановили второто българско царство на Асеновците. Същевременно румънското правителство не щадеше средствата да прекара час по-скоро и колкото се може повече румънско население в Добруджа, за да има в своя полза и етнографически доводи...

Всичко туй показва, че у тях се съзнава, какво над силата, която може да руши и да създава каквито си ще политически граници, стои правото, - моралната сила, без която едно политическо създание не може дълго да живее, а още по-малко - да напредва. Събитията от 1915 г. по отношение на Румъния това го потвърдиха; тя биде възврънатата зад Дунава в старите си исторически граници. Сега и ние по-спокойно можем да подложим на обективна оценка новата румънска политика от историческо и морално становище. С тая цел тук накъсо ще хвърля поглед върху културно-историческото минало на румънския

народ, за да стане по-ясно какво са румъните в старото си минало, докъде се е простирала тяхната държавна власт и какво те дължат на българската култура. От това ще се види за какви исторически права изобщо те могат да говорят с оглед към новопоявилите се у тях политически стремежи.

I

Началата на румънската история, ако и да захваща тя толкова късно - от XIII век, още не са напълно уяснени. Преди всичко е необходимо да се установи родината на целокупната румънска народност, разделена сега на три главни клона: дакорумъни, заседнали на север от Дунава, македонорумъни - в Македония и в по-малки групи пръснати по целия Балкански полуостров, и истрорумъни - населени в полуострова Истрия, в австрийското приморие. Езикознанието установи, че трите румънски наречия, които говорят споменатите три клона румъни, са се развили от един общ тям прарумънски език в известно време, когато прадедите на всички румъни са живели негде в постоянни междусобни сношения, та е можал да се оформи у всички тях един откъм основните си черти еднообразен език (вж. Gust. Weigand, *Vlacho-Meglen*, 1892, с. 56). Где е била общата родина на румъните?

След римското завоевание на Балканския полуостров една силна римска колонизация постепенно изменя дотогавашния етнографически състав на народонаселението. Понеже всичките варварски нахлувания във Византия главно идели през Дунава откъм Дакия, римският император Траян в началото на II век сл.Хр. е настанил главно в северната част на полуострова голямо множество свят, събран „от цялата римска империя“, и заселил с тоя римски елемент и самата Дакия, за да я осигури по този начин под римска власт. Ако и да е станало сетне необходимо, през времето на царя Аврелиан - около 271 г., да се прехвърлят римските колонисти от Дакия наново през Дунава в крайморска Мизия, безспорно е, че не малка част от потомците на Траяновите колонисти си останали в защитените планински области на Дакия - в Карпатските гори*. След римското завоевание по-старото трако-илирийско жителство на Балканския полуостров почнало постепенно да намалява, изложено на двойно чуждо културно влияние - на гръцкото в южната част на полуострова, гдето се е разпространявал гръцкият език, и на римското в северната половина, гдето по-бързо и по-силно

* Този въпрос подробно съм разгледал в съчинението си „Дакорумъните и тяхната славянска писменост“ (вж. Мин. сбор., IX, 1896, с. 211 сл.).

се налагал латинският език. Известно е, че римляните са превъзхождали гърците чрез способността си да асимилират други народности. Вследствие на това в VI век, преди да се почне заселението на славяните на полуострова, от илирийското население са били останали само албанците, защитени от чуждо влияние в своите непристъпни гори, а от тракийците, с изключение на една част от тях настанени в Родопските гори, вече почти нищо не се чува в историята. Изглежда, че особено бързо е напредвало романизирането на тракийците. Границата между латинската и гръцката езикова сфера на полуострова е вървяла приблизително от Лиса на Адриатическо море в източна посока през Миридитските планини и през Дебър, минавала е северна Македония между Скопие и Стоби (развалините на Stobi стърчат сега още при Грацко), под Ниш и Ремеснана, така че Кюстендил (Pautalia) и Средец (Sardica) заедно с Пирот оставали в гръцката сфера. Оттук границата е отивала по северния склон на Балкана до Черно море. Към латинската област ще отнесем и Дакия (сегашна Румъния), а в свързка с нея област, в постоянни сношения, се е намирал и романският запад - Панония и адриатическото крайбрежие. В границите на всички тия далечни области на латинската територия - от Адриатическо до Черно море, са се развили, въз основа на старолатинския език и под влиянието на внесените в него примеси от множеството романизувани нелатински народи, два романски диалекта: единият на изток, в крайдунавските земи, който е бил говорим език на прадедите на румъните, поради което ще го наречем прарумънски; и втори в адриатическите крайморски земи, главно в Далмация, тъй наречен стародаматски диалект, последните остатъци от който изчезнаха в наши дни на остров Veglia. Най-дълбок е бил романизуваният пласт от Панония на юг до Стоби, а от Арчар (Ratiaria) на изток латинският елемент е отивал само няколко часа ход на юг от Дунава (вж. К. Иречек в *Archiv für slav. Philologie*, XV, 28, и в *Geschichte der Serben*, 39). В тия области латинският елемент, легнал върху трако-илирийския между Адриатика и Дунава, е останал господстващ, налагайки езика си през дългия период от Октавиан Август до началото на Христовата ера и сетне до VII век*.

Нахлуването на „варварите“ - авари, славяни, прабългари - измества римския елемент от речената латинска област южно от Дунава, та се почнала емиграция на вси страни. Най-много емигранти са търсили прибежище на юг - в Македония, Епир, Тесалия. От Пинд до Девол

* Върху романизацията на римските провинции в северната част на полуострова вж. у Jung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, 1881.

са били главните селища на заседналите там румъни. Център им станал т.нар. Велика Влахия (*Μεγάλη Βλαχία*) в Тесалия (вж. Иречек, История болгар, Одесса, с. 746). Една малка част прарумъни се отдръпнала до бреговете на Адриатическо море в Истрия, гдето сега има малки остатъци от тях. Няма съмнение, че значителна част от румънския елемент пред аварското и славянското нахлуване е търсил закрила на север през Дунава в Карпатските планини, гдето още от Траяново време, както се каза, ще да е имало останало римско население. И откъм Панония ще да е имало тогава емиграция към Карпатите. В Дакия е засилен тоя румънски елемент и чрез пленници - римски жители, завличани от аварите и българските славяни на Полуострова в земите на север от Дунава*.

Славянското население, което е останало да живее оттатък Дунава, след като по-главната част от същото население се е заселила на Балканския полуостров в VII век, е влязло в близки сношения с румънския елемент в Карпатите. Когато прабългарите дошли в Дакия и се настанили на север от устието на Дунава начело с Аспарух, дълго време преди те да преминат на Балканския полуостров са били в тесни връзки със славяните в Дакия, така щото подирните още от самото начало на основаването на Аспаруховото българско княжество политически са били съединени с него. Известно е, че през времето на княз Крум тъй наречената у византийските историци „България оттатък Дунава“ (*Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ*) се е простирала далеч на север и запад, като са достигали границите ѝ до Унгария и дори до Моравия. След разсипването на аварската държава (796 г.) и областите край река Тиса, дотогава подчинени на аварите, се присъединили към българската държава. Преди да дойдат маджарите (895 г.), границите на прездунавска България** били толкова обширни, че баварският географ (от края на IX век) казва, че е страна грамадна с многочислено население (*regio est immensa et populus multus*).

В дакийска България са владели отделни български князе начело на някои областни княжества (войводства) - всички подчинени на върховната власт на българското царство. Когато дошли маджарите, те усвоявайки Трансилвания и Темешкия Банат се натъкнали на съпротивата на пограничните български княжества, с които били принудени да водят борби. В маджарските хроники, като се разказва за тия съ-

* В житието на св. Димитър Солунски се съобщава за това, като се казва, че аварите и славяните опустошавайки северните провинции на империята, свършено са ги обезлюдили като са откарвали жителите в плен през Дунава.

** У Иречек тя е наречена „Задунайская България“ (вж. История болгар, с. 178).

бития в източните прикарпатски области, споменуват се и имена на български князе. Разказва се за князете Кеан - „княз на българите и славяните“, Ахтум, Глад, Менуморот и пр. (вж. подробно за тях у мене, цит. съч., Мин. сбор., IX, с. 242 сл.). В тия български княжества населението е било тогава отчасти румънско. Румънските историци смятат, че това са били „румънобългарски“ войводства, васални на България. Според Ончул маджарите заварили в Дакия три такива войводства - едно в Трансилвания, друго в Темешки Банат с главен град Кеве (сега гр. Кубин), и трето в областта между реките Самеш и Муреш с главен град Бихор. Последните две са били зависими от българското царство южно от Дунава: „Следователно българската държавна власт в Дакия е съществувала във вид на супрематия (хегемония) над тия войводства, чието население се е състояло от румъни и славяни, наричани българи“ (numiți și Bulgari - вж. D. Onciul, Originele principatilor române, 1899, с. 17). Маджарският хронист, анонимният нотарнус на краля Бела, нарича българския княз Глад войвода български и влашки (dux Bulgarogum et Blacogum). За Глад разказва, че управлявал едно княжество между р. Марош и Тиса, че бил по произход от гр. Видин и че когато маджарите искали да преминат реката Темеш Глад им излязъл насреща с голяма войска - пехота и конница, която състояла от кумани, българи и власи^{*}. Българското войводство в Темешкия Банат е съществувало още някое време, до 1003 г., като васално на маджарския крал. И войводството в Трансилвания, източно от Муреш, е просъществувало при същите условия до тая дата. Анонимният маджарски хронист споменува, че войската на Глад, след като била победена при р. Темеш от маджарите, се оттеглила към българските земи (versus fines Bulgariae). Трябва да се разбира тук Западна Влахия, именно Олтения, гдето тъй също е имало подобни областни румъно-български войводства подчинени на България. По всяка вероятност в Олтения е имало две войводства, западно и източно от р. Олта, гдето било основано банството на Бесарабите и гдето старото румънско предание, спазено в анонимната румънска хроника, поставя сетне владението на легендарния Радул Негру, основател на влашкото войводство на р. Дъмбовица с главен град Къмполунг (вж. D. Onciul, цит. съч., с. 9).

След падането на първото българско царство (1018 г.) границата на Византия е достигала само до р. Дунав. В туй време в Дакия станали

^{*} Анонимният нотарнус на крал Бела изрично предава това название като казва, че Трансилвания била населена от „власи“ и славяни (et habitatores terre illius...Blasii et Sclavi).

важни политически промени. Докато в Трансилвания и Банат владеели вече маджарите, източно от Олта, в областта на Серет, Прут, Буг, Днестър и Днепър заседнали към края на IX век печенегите, туранско племе от турския клон. Вероятно е мнението на Ончул, че тогава между Унгария, Византия и Печенежката държава е оцеляло от първото българско царство само българското войводство в Олтения, в известна васална подчиненост спрямо печенегите. И когато куманите сетне изместят печенегите в XII век, българите и румъните в Олтения все ще да са запазили своята автономия под хегемонията на куманите. Макар и маджарските хронисти да наричат тогавашна Влахия и Молдава с име „Кумания“, не трябва да се разбира това сериозно в смисъл, като че ли всички предишни народи заедно с автономните си областни организации в тия страни напълно се обезличили под властта на куманите. Напротив. Куманите, чиито главен център е бил в степите между Днепър и Дон, не са тъй плътно заселили днешна Румъния, та са могли тук покрай тях мирно да живеят и други народи (вж. Tomaschek, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, t. 51, Zeitschrift für öst. Gymnas., 1876, с. 344; Мин. сбор., IX, с. 245).

Като се вземат пред вид многовековните държавноправни връзки на първото българско царство с областите северно от Дунава, доказаното съществуване в тях на плътно българско население, което, размесено и с румъни - наричани тогава само с името „власи“, е било организувано в отделни областни княжества и войводства; като се вземе още пред вид, че е безспорно, какво тези подирните са били под върховната власт на първото българско царство, не изключвайки от тях и войводството в Олтения, не може да се допусне, че след внезапното сгромолясване на това наше царство южно от Дунава не се е продължила българската власт що-годе самостоятелно поне в Западна Влахия, в Олтения, гдето не е била достигнала дори и номинално маджарската хегемония. Катастрофата, която постигна България на 1018 г., ще да е имала за следствие силна емиграция през Дунава във Влашко на много боляри и знатни българи, а вероятно и на някои оцелели членове на българския царски дом. През време на византийското иго от 1018 до 1186 г. сношенията между българите от двете страни на Дунава не са били свършено прекъснати, а без съмнение мисълта за освобождение от гърците не малко е занимавала умовете и на българската емиграция, която се намирала във Влашко. Затова съвсем не е чудно, че в българското въстание, избухнало в Търново на 1186 г., излизат начело братята Петър и Асен и заедно с тях и много български боляри в дружба с власи и кумани. Установено е, че Петър и Асен, след като през лятото на 1186 г. били разбити от византийския

император Исак Ангел, веднага се оттеглили през Дунава в днешна Румъния, отгдето още през есента същата година се върнали назад с „кумански“ чети. Че в тия чети е имало не толкова кумани, колкото българи и власи, няма съмнение (вж. Мин. сбор., XI, с. 250 сл.). Твърде е възможно, щото българското княжество в Олтения след падането на първото българско царство да е било васално на Византия, така щото поддържането старите връзки между българите от двете страни на Дунава през XI и XII век да е било по-лесно. С това схващане се съгласява известното бележито съобщение на Кинам, историографът на византийския император Мануил Комнин, за похода му против маджарите на 1166 г. Тогава една армия на императора навлязла през Влашко в Унгария, а в тая армия е имало и много власи, за които Кинам узнал, че били по произход от Италия**. Никой не оспорва, че съобщението на Кинам се отнася до власи северно от Дунава. Ако след двайсет години от тая дата се говори у византийските историци за власи, които вземат деятелно участие в българското въстание на Асеновците, няма защо да се мисли, че тези власи били от Балкана, а не същите заддунавски власи. Присъствието и на кумани във въстаническите чети на Петър и Асен, избягването им във Влашко и връщането им оттам с подкрепление, за което по-горе се споменава, мисля достатъчно осветляват въпроса за участието на румънския елемент при възобновяването на второто българско царство. Да се смятат Петър и Асен за румъни, както това твърде охотно поддържат румънските учени***, е съвсем безосновно.

Че Асеновците може да са били и от стар царски род - става вероятно и от думите на папа Инокентий III в писмо до унгарския крал от 1204 г.: „*duo fratres Petrus videlicet et Iohanitius de priorum regum prosapia descendentes* (вж. у Theiner, Monumenta slav. meridion., I, No 57)“. Добре

* И цар Асен е бил в приятелски връзки с куманите (Иречек, История болгар, с. 301). Според Иречек и българските боляри, които взели участие във въстанието на Петър и Асен, са били в дружески отношения „със задунайските кумани“ (цит. съч., с. 299). И цар Калоян сетне е дружил с куманите и дори сам е бил женен за куманка (на 1196 г., Иречек, с. 308).

** „*Kai Blaxov poliv smilon, oi tavn ex Italias apokoi palai legontai*“ (Cinamus, ed. Bonn., с. 260).

*** Ксенопол и Ончул, Йорга и Богдан - всички смятат Петър и Асен за румъни, и защото всички поддържат, че второто царство е било румъно-българско, Onciuл изрично казва, че Петър и Асен са „*rominii din muntele Hemului*“ (цит. съч., с. 25). И J. Bogdan казва, че след 168 годишно робство на българите сигналът за въстание се дава на 1186 година не от българи, а от румъни от Балкана: „*rominii din Hem*“ (вж. Rominii și Bulgaria, с. 24).

забелязва Иречек по повод на това свидетелство, че втората българска царска династия не е била румънска. Новата титла на Асеновците: „царь блъгаромъ и гръкомъ“ е старата титла на цар Симеон (вж. Иречек, История болгар, с. 301). Най-приемливо е мнението, изказано от Василевский, че Петър и Асен са българи от старата династия, израснали във Влашко, гдето научили и румънски (вж. Archiv für slav. Philologie, t. IV, с. 627 сл.). Никита Акоминат разказва подробности за началото на Търнавското въстание, в което взели участие и власи*, които той нарича уж с по-старо тяхно име мизи. Като говори за политиката на Петър и Асен, след като се завърнали от Влашко с кумански подкрепления, Никита казва: „Сега те вече не се задоволяваха само да удържат своето и да станат главатари на Мизия, но се решили да повредят колкото се може повече на гърците (ромейте) и да съединят в едно владение, както е било някога, земята на българите“. Очевидно е от това място у Никита, че се говори за две земи, които и по-рано са били под една власт, сир. за областите северно и южно от Дунава. Това схващане пълно възприема и румънският историк Ончул, който казва, че в царството на Асеновци са се възстановили връзките на двете страни, България и Румъния, от време на бившето българско царство (din timpul fostului imperiu bolgar, цит. съч., с. 31). Според Ончул, макар и румънският елемент да е играл най-важна роля при основаването на второто българско царство, сетне когато Влашко се освободило от зависимостта си спрямо България - държавата на Асеновците става чисто българска (цит. съч., с. 29)** . Че към второто българско царство е принадлежала и Влахия - както е било и преди подпадането на България под Византия, свидетелствува и титлата на Калоян „imperator bulgarorum et blasorum“, която се среща само в някои латински писма на Калоян до папата от 1202 до 1205 година. Че Калоян е искал корона, като цар не на някои си пастири власи по Балкана, а на власите, които живеят в земята Влахия, добре се установява от други източници. Най-

* Акоминат, наричайки власите „мизи“, казва че те така се наричали по-рано, а в негово време се наричали власи: „οἱ Μισοὶ πρότερον ἰνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κληθσκονται“ .

** И Богдан, макар и да се различава от Ончул с мнението си относително родината на власите, взели участие в Търновското въстание, тъй също заключава, че няма защо румъните да си присвояват второто българско царство и да го считат „румъно-българско“. Това е грешка - то принадлежи на българите, защото, при все че румъни са помогнали във въстанието, главната маса, която се е борила, са били българи: „Ar fi însă greșit dacă din acest motiv am revendica istoria imperiului al doilea bulgar numai pentru noi; ea aparține bulgarilor“ (вж. Românii și Bulgarii, с. 26).

важно обяснение на този въпрос намираме в едно друго писмо на Калоян до папата от 1204 г. (Theiner, цит. съч., I, No 46), в което Калоян се оплаква, че на неговия пратеник Василий, архиепископ на „цяла България и на Влахия“ (totius Bulgariae et Blachiae), когато стигнал в Драч, не позволили да мине в Италия и пр. И Villehardouin нарича Калоян крал на Влахия и на България („roi de Blaquie et de Bulgarie“, вж. и Иречек, История болгар, с. 494). Няма следователно основание да не приемем като най-правилно тълкуването на приведените данни в смисъл, че второто българско царство е било възстановено при помощта на румъно-българското княжество във Влахия, останало полу-независимо и през XI и XII век, когато България е била под византийско иго².

Въпреки очевидните връзки между България и Влашко, и през времето на Калоян българската държава всъде и във всичко се проявява като чисто българска и няма ни едно доказателство, че е съществувало някакво държавно-правно равенство между тия две страни, та да има основание да се нарича второто ни царство „румъно-българско“, под което название то минава у румънските историци. Подирните, с изключение на Ончул, в желанието си да представят възникването на румънската държава в XIV век не из предшествовало васално отношение спрямо България, а съвсем независимо от подирната, макар че от друга страна много наблягат на „голямото“ участие на румъните в Търновското въстание на 1186 г., като изкарват всички Асеновци и особено Калоян по народност румъни, решително изхвърлят всяка връзка на второто българско царство с Влахия северно от Дунава. Докато Калоян всъде минава за българин и такъв се смята и в днешната историческа наука^{*}, за румънските историци той е несъзнателен „влах“, който е работил само за величието на България. Така напр. Йорга в своята история на румънския народ казва, че „Йоница (Калоян), ако и да е бил „влах“, не е разбирал значението на тая дума, той не е знаел думата „влах“, да преведе в „румънин или аромънин“ (romîn î aromîn). Какво е знаел той за Рим и за римляните! Напротив, той се е стремил да се създаде ново източно царство на българския народ. Когато е носил пурпурната мантия и искал да го наричат цар Калоян, той е мечтаел за едно славянско царство „на българите и гърците“ - блъгаромъ и гръкомъ, τῶν Βουλγάρων καὶ Ρωμῶνων, та е поставял тази императорска титла начело на своите писма и укази“^{**}. Факта, че в писмата до папата

* Иречек и в скоро излязлото си съчинение върху историята на Сърбия изрично нарича Калоян българин („der Bulgare Kalojan“, вж. Geschichte der Serben, с. 288).

** Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes, I, 1905, с. 123.

титлата на Калоян гласи „rex bulgarorum et blasorum“, Йорга тълкува с „умишлено погрешен превод“*, като поставили вместо *Rumacorum* (сир. на ромеите, на гърците) - blasorum и в други случаи пак *Rumacorum* (в смисъл на Византия) превели все тъй умишлено с „Wlachia“.

През XIII век северно от Дунава са се извършили важни политически промени. Татарите унищожават куманската държава и изгонват куманите на 1241 г. Наскоро след това Унгария простира властта си и над Влашко. Държавните връзки между България и Олтения трябва тогава да са се прекъснали, така че към края на XIII и в началото на XIV век там вече се води борба от страна на румъно-българското княжество в Олтения, за да се отърси то от унгарската хегемония. От това време датуват и първите исторически известия за румънското войводство и румънски владетели в Западна Влахия, именно в Олтения. Според едно известие от маджарски източник на 1247 г. крал Бела подарил на Йоанитския орден цяла Влахия („Кумания“), с изключение на земята на изток от Алута, която принадлежала на Сенеслав, войвода на власите**. Името на този Сенеслав показва, че и в XIII век влашкото княжество в Олтения още е имало поне полубългарски характер щом владетелят не е румънин. В същото известие се говори и за друго едно княжество, наричано тъкмо тъй по български (предадено *Kenezatus*), управлявано от войвода, който е бил, съдейки по името му, пак българин. То е погрешно предадено: *Litriwy*, на друго място *Lytuon* (вж. у Ончул, цит. съч., с. 37). Най-добре отгатва същинската форма на името Йорга, който го чете Литовой (*Litowoi*, Йорга, цит. съч., с. 144). Ончул въз основа на тези данни приема, че след 1241 г., татарското нашествие, имало две румънски войводства, и двете в зависимост от Унгария: в Олтения тогава владеел войвода Литовой (*Lytuon*), а в Източна Румъния - войвода Сенеслав (цит. съч., с. 37). Ончул поддържа, че дори и през времето на татарското нашествие тия влашки войводства са били политически съединени с България (цит. съч., с. 35).

Забелижително е, че и в началото на XIV век продължавали да считат Влашко за „българска земя“. Важно свидетелство за това се намира в хрониката на персийския историк Рашид, който е писал на 1303 - 1304 г. върху похода на монголите (татарите) в Трансилвания и Влахия, основавайки се на официални данни, получавани от монголските власти, между другото и следното: „През пролетта на 1240 г.

* „In absichtlich fehlerhafter Vebersetzung“ (цит. съч., с. 125).

** „Terram de Zewrino... cum Keneziatibus Ioannis et Forkasii usque ad flumen Olte, excepta terra Kenezatus Litriwy woiwode... totam Cumaniam...excepta terra Szenezlai woiwode Olahorum“, вж. Fejér, IV, с. 447.

монголските князе преминали Галицките планини, за да навлязат в земята на българите и на унгарците. Орда, който вървял от дясно, преминал планините на тая земя, за да влезе в Кара Влахия, минал планините и влязъл в земята на Мисеслав (?). Като преминал през земята Алута, насреща му излязъл с войска Бесеренбам*. Това ценно съобщение потвърждава, че във Влашко в половината на XIII век е имало две войводства, че начело на едно от тях бил войвода със славянско име (предадено неточно), подобно на името на споменатия вече Сенеслав, а начело на другото войводство, намиращо се през реката Алута - войвода Басараб бан, очевидно от династията на Басарабите. Под „българска земя“ и според Ончул тук може да се разбира само днешна Румъния (с. 36). Че тия войводства са съществували непрекъснато след падането на първото царство и през XI и XII век, има доказателство в известния германски епос „Песента на нибелунгите“ (Nibelungenlied), съчинен в XII век, гдето се споменува „херцог Рамуне на земята на власите“ (der Herzoge Ramune über Wlachen Land). Името Ramune без съмнение не е собствено лично, а означава „румънин“. Тоя румънски войвода ще да е владеел сигурно в Олтения. Какви са били отношенията на румъно-българските войводства към българското царство през първата половина на XIV век не е ясно. Вероятно в борбата им да се освободят от унгарското влияние не са били достатъчно поддържани от България, в която държавната власт през туй време бе твърде отслабнала поради династическите раздори и сектантските гонения вътре в страната. При все това поне номинално старите връзки с България традицията ги е поддържала, та в т.нар. Каталански атлас от 1375 г. страната северно от Дунава между Унгария, Русия и Кумания, именно областта, която обхваща днешна Румъния заедно с Молдова, е отбелязана с име Bugaria, а пък областта отсреща на юг от Дунава - с име Bugaria (вж. Onciul, цит. съч., с. 77).

Как и кога се съединили и двете влахобългарски войводства, които са съществували, както видяхме, в Олтения в едно воеводство, от което произлезе сетне Влашкото княжество, румънската историография няма сигурни данни. Народното предание смята за основател на съединеното влашко войводство войводата Раду Негру, който по-рано бил херцог на Амлаш и Фогараш в Трансилвания и към 1290 г., като пре-

* Последната част на това място гласи във французкия превод на D'Ohsson, Histoire des Mongols, Paris, 1834, II, с. 627; вж. Onciul, op. c., с. 156: „Traversa les montagnes de ce pays pour entrer dans le Gara Oulag, passa les monts et entra dans le pays de Mischelav. Ayant passé par le pays de Mishelav. Ayant passé par le pays d'Ilaute, vit venir à sa rencontre Bezerenbam“.

минал планините, слязъл в Мунтения и се установил първом на р. Дъмбовица, гдето съградил града Къмполунг с великолепна черква. Оттук той слязъл по-надолу до Аргеш и пак направил голям град, който му станал столица. Това предание е спазено в безименната румънска хроника, която носи заглавие „История на румънската земя, откога са заседнали православните християни“ (Istoria țerii românești decând au descălicat pravoslavnicii creștini). Румънският историк Ксенопол взема това предание за историческо и смята, че е вероятно какво тъкмо около 1290 г., когато в Маджарско след смъртта на крал Владислав настъпнали вътрешни бъркотии и понеже е имало и големи гонения от страна на католическата черква против православните румъни в Трансилвания, Радул Негру ще е използвал случая да се изсели с част от „православния“ си народ в съседната равна Влахия (вж. Xenopol, Istoria românilor, II, с. 14 сл.). С право Ончул по-критически се отнася към това предание, основавайки се на необоримите доказателства, които се споменаха по-горе и от които се вижда, че много по-рано от тоя Раду Негру е имало в Олтения румънски воеводства под властта на България от първото и второто царство. Ончул смята Раду Негру за измислено лице, „поетически образ, който олицетворява обединената с България Влахия“ (цит. съч., с. 35). Ксенопол е решително против „хипотезата“ на Ончул, че войводството Мунтения (Влахия) било резултат от разкъсването на второто българско царство. Според Ксенопол верността на въпросното предание се подкрепяла и от постепенното местене на влашката столица в посока от север към юг: от Къмполунг в Аргеш, оттук в Търговище и най-сетне в Букурещ. Като важен факт се посочва от Ксенопол, че влашките войводи, както се вижда и от титлите им, са владели и двете трансилвански херцогства, Амлаш и Фогараш - тъкмо срещу Къмполунг зад планините.

За нас в случая не е важен спорният въпрос дали династията, дошла от Трансилвания, е основала влашкото войводство в края на XIII век, или не, а по-важен е фактът, че това войводство, в което току-що е почнало да се образува държавен строй в средновековен дух, в поло-

* И молдавското войводство има подобна история. Според маджарски източници (Thurocz, III, гл. 49) около 1359 г. маджарският велик войвода от Трансилвания с една част от народа се дигнал и отишъл в Молдава, гдето основал войводство. Според молдавските хроники тоя войвода основател се наричал Драгош. Ала и в Молдавия дотогава е имало местни управители, както е било и във Влашко: и тук е имало старо славянобългарско население в южната част на Молдова, размесено с румънско. Затова и тук, както и във Влашко държавното устройство е също по български образец, с български език в черквата и държавата. Само че тук отрано почва да владее и малоруският език, главно в извънчерковната писменост...

вината на XIV век вътрешно и външно се представлява с български характер като му служи българският език за държавен и черковен език. И да е дошла нова династия от Трансилвания, тя не е била в сила да прекъсне старите сношения с България, които главно е поддържало могъщото българско население в страната, нито да измени в нещо дотогавашния полубългарски характер на официалната власт, както ще се види по-долу. В този вид именно се явява Влашкото войводство, когато минава вече за независимо при Дан войвода, предшественика на Мирчо войвода, който го е наследил след 1387 година. В големите смутове, които в това време бе внесло турското нашествие в България и в целия Балкански полуостров, при общата разслабеност на българската държава, обстоятелствата помагат да се издигне за малко време държавицата на Мирчо войвода, обаче само за няколко години. Това е първият и последен проблясък на известна самостоятелност на румънската държава до падането на България под турците. Най-много се изтъква от румънските историци временното завладяване на Добруджа от Мирчо войвода заедно с града Силистра (Дръстър). Този факт е толкова незначителен, че надали щеше толкова да се пише в Румъния за него, ако не му се придаваше особено значение с оглед към сегашния политически момент. В същност историческите факти в свързка със завладяването на Добруджа от Мирчо Велики само потвърждават българския характер на тази област в ново време.

След смъртта на българския цар Александър (1365 г.)³, Добротич е бил полунезависим владетел на земите до брега на Черно море под върховната власт на цар Шишман (вж. Иречек, История болгар, с. 424). Той имал своя силна флота, с която се явил на 1374 г. пред Трапезунд. След смъртта му неговият син Иванко, пак в качеството на български владетел, сключил на 1387 г., 27 май, договор с генуезците, в който се споменуват като поданици на Иванко в Добруджа само българи и покрай тях още и гърци („bulgari“ и „graeci“). Последните сигурно са били гръцки колонисти по крайбрежните места. За българин признава Иванко и румънският историк проф. Богдан, като го нарича „български владетел на Добруджа“ (Ivanco Dobrotiĉ, un dinast bulgar din Dobrogea, вж. Bogdan, Lupte le romînilor cu turcii, с. 2). Че и Иванко е бил васален на Шишман се вижда от туй, че на 1387 г. той се присъединил към Шишман против турците (Иречек, История болгар, с. 437). Иванко умрял наскоро и Добруджа попаднала под влашкия войвода Мирчо, който тогава завладел и Силистра. Много е вероятно досещането на Иречек, че владението на цяла Добруджа под Мирчо повече е било само титла и то навярно по „наследство“, взета подир смъртта на Иванко (цит. съч., с. 449), - а не досущ фактически, защото то е

главно зависело от това в чии ръце е била Силистра. А Силистра много малко е била под Мирчова власт, а няколко пъти е минавала под турците. Успехите на Мирчо в борбите му с Баязид се обясняват и с голямото множество българи, които се борили заедно с него против турците. Особено след падането на Търново и София много българи са емигрирали във Влашко. Така ще да е успял Мирчо да надвие Баязид в сражението на 1394 г., 10 октомври, във Влашко, в което загинал и Крали Марко, който се е бил като турски васал. След Никополската битка на 28 септември 1396 г., в която съюзните войски били разбити от турците, сам Мирчо още докато битката продължавала, като видял, че неприятелят побеждава, се измъкнал през Дунава във Влашко. Тогава паднал и Видин и тогава „много народ заедно с болярите и духовенството бягал във Влахия, Унгария и Сърбия“ (Иречек, История болгар, с. 461). Мирчо успял да се задържи независим до 1416 г. и се поминал на 1418 г. Неговата власт на десния бряг на Дунава е била кратковременна. На 1409 г. Мирчо владее само още няколко крайдунавски градове по левия бряг на Дунава. На 1413 г. турците завладели дори и Гюргево, който остава окончателно под тяхната власт. Кога е видял Мирчо Добруджа се вижда и от неговите грамоти, гдето само у няколко от тях личат в титлата му думите: „и оба пол по всему Подунавиу даже и до великого морѣ и милостиж божіеж и Дръстру граду владѣлецъ“. Сам Мирчо ще да е бил по дух и възпитание полу-българин, каквито са били повечето влашки войводи и знатни от това време. Той трябва да е знаел добре български, защото неговите грамоти и особено грамотите на сина му Александър Алдея са писани на такъв жив и правилен тогава говорим български език, какъвто не е спасен ни в един друг български писмен паметник от онова време. В Александровите писма има такива интимни фрази, че не може да се заключи друго, освен че той сам лично ги е диктувал, че той е знаел отлично български език. По-долу ще приведа две-три от по-кратките му грамоти, за да се види какви румъни са били Мирчо и наследниците му, за които толкова много говорят днешните румъни. Нека припомним тук, че наследникът на Мирчо, който става влашки войвода на 1421 г., се нарича „Radul Praznaglava“ (Празнаглава). И известното свидетелство на немца Шилтбергер, пленен от турците в битката при Никопол 1396 г., се съгласява с всичко гореказано, а именно, че тогавашна Румъния не се е тъй отличавала от България, както е в днешно време и че въпреки туй че Мирчо е завладял „Добруджа“, тя продължавала да се нарича България. Затова и любознателният Шилтбергер отбелязал, че имало тогава три България, именно покрай Търновска и Видинска България третата се намирала „там, гдето Дунав се влива в морето“.

със столица Калиакра (вж. *Reisen des Joh. Schiltberger, herausq. von K.F. Neumann, 1857*)⁴. В Добруджа е имало, както видяхме, през времето на Иванко Добротич само българи и малко гърци, а от румъни, разбира се, не е имало ни помен. Сетне в течение на вековното турско робство в Добруджа се настанявали множество турско-татарски жители. Поради войните и опустошенията българското население там е водило мъченически живот и пак една част от него е оцеляла през цялото време на турско робство. В XVIII век, когато ученият астроном Руджиер Бошкович е минал през Добруджа, той е срещнал там българи, за което разказва в описанието на пътешествието си, преведено и публикувано от мен в Мин. сборн., т. VI. - Руският инок Партений, който през половината на XIX век минал от Мачин до Русчук разказва, че запитал българите, защо са тъй бедни в страна тъй плодородна и тъй богата, а те му отговорили, че причината са войните, че всеки 20 години се повтарят опустошения, чуми, бягане през Дунава във Влашко (вж. *Странствие и пътешествие по европ. Турция и в св. Горе Афонской, Москва, 1855*; вж. и Д. Мишев, *България в миналото*, с. 238).

Ето това е самостоятелното политическо минало на румънския народ до падането на България под турците, когато и румъните стават турски васали. Може да се каже, че румъните почти до надвечерието на турско владение остават неизвестни в историята на европейския югоизток, живеейки все в подчиненост и то главно под България както през първото, така и през второто българско царство. Видяхме, че във Влашко и през XI и XII век, когато България бе под византийско иго, българската власт северно от Дунава е продължавала да се крепи в автономните влахо-български войводства, макар и да са били във васални отношения спрямо по-силните съседи - печенеги, кумани, маджари и пр. Най-сетне в XIV век постепенно се издига едно обединено румънско войводство в Мунтения, покрай Молдавското войводство, което почти същевременно по същия начин се образува и развива. Ала при все това и двете влашки войводства имат български характер, са в пълна зависимост от българската средновековна култура. Това още по-добре ще се види от следния кратък очерк на по-главните културни заемки на румънския народ от българския, засвидетелствувани най-добре чрез множеството български думи спазени в румънския език. Тези думи показват културните понятия и предмети, а така също и държавната и обществена уредба, с които румъните се запознали чрез българско посредничество.

Ала преди да пристъпя към тоя очерк, смятам за уместно да предам тук как видният румънски историк проф. Богдан схваща историческото

минало на своя народ до турското нашествие. Именно в уводната част на своята брошурка „Борбите на румъните с турците до Михаил Витезът“ (Luptele romînilor cu turcii pînă la Mihai Viteazul, 1898) Богдан дава следната сбита характеристика на румънското историческо минало до казаната дата:

„Историята на румънския народ е дълга борба за съществуване. Хвърлени от съдбата в устата на варварите, румъните, заселени от Траян, не прекарали в мир нито половин век, вече трябваше да се борят с варвари, които повече от две и половина столетия ги насилваха да напуснат земята, в която бяха настанени. Затрупани от пороя на растящата навалица от народи - готи, хуни, българи, славяни и авари, румъните от дясно и от ляво на Дунава бяха принудени да се оттеглят по полите на планините и тук под властта на българите поставиха основата на бъдещата си организация в княжествата и войводствата. Когато дошли маджарите, тези подирните са съществували вече. И те продължавали да съществуват в Унгария под върховната власт на маджарите, а във Влашко (in țările), в равнините - на печенегите, куманите, татарите. След изгонването на подирните старите княжества се сляха в по-големи войводства и така се образуваха двете румънски войводства Влашко (Румъния) и Молдова.

Влашкото войводство, сетне княжество, се е образувало от две по-стари войводства, отначало междуособно независими едно от дясно на реката Олта (Алута) - старото войводство на Басарабите, а другото от ляво - войводството на румънските Негри, и двете подчинени (васални) на българското царство - първото и второто царство*.

И двете тези войводства се съединяват в едно по-голямо румънско войводство, което скоро подпада след монголското (татарското) нашествие под суверенитета на Унгария, именно между 1242 и 1247 г.

Борбата с румъните от Влахия, за да се освободят от унгарското васалство, продължава повече от 100 години; в тая борба те са имали случаи да покажат своята храброст и военна умелост в две големи битки на 1330 г. На 1373 и 1374 г. румънската държава (țara romînească) явно се смята в унгарските официални дипломи за независима държава. В същото време и Молдова се бори за независимост. Ала едвам се избавили от чужда подчиненост (васалство) към края на 14 век, след кратко време се явяват турците, нов противник, много по-силен.

* „Țara Romînească s'a constituit din două voievodate la început independente, unul de a dreapta Oltului - vechiul voevodat al Bassarabilor, altul de a stînga lui - voevodatul Negrilor Romîni, a mîndouă vasale imperiilor bulgarești întîi și al doilea“ (op. cit., c. 6).

На 1366 г. румъните от Влашко се вестяват като съюзници на българския цар Срацимир против турците: България пада под турците, цар Шишман става турски васал. Румъните участвуват заедно със сърби, българи и маджари в нещастната битка при Марица на 1371 г. под водителството на сръбския крал Вълкашин...

След това идат вече борбите на Мирчо с турците, които скоро се завършват след неговата смърт в полза на подирните..."

Авторът, сам виден румънски учен, като е изрисувал горната от скромна по-скромна картина на бедното историческо минало на своя народ до половината на XV век, не може да се обвини от никого в недостатъчна обективност. И тая наистина напълно съответствува на историческите факти, които аз по-горе изложих.

II

В студиите си върху „Дакорумъните и тяхната славянска писменост“ и сетне върху „Влахобългарските грамоти от Брашов“ аз подложих на най-щателна оценка всички данни, които се отнасят до старите етнически сношения между българи и румъни и до последвалата от тях културна зависимост. Полемизувайки по-сетне с проф. Богдан по повод на съчинението му „Documente privitoare la relațiile țării românești cu Brasoarul etc. in sec. XV - XVI (1905)“, аз постоанствувам на тезата си, че в Румъния е имало особени условия, за да се поддържа толкова упорито в писмеността през XV до XVII век българският език, че е имало там нещо повече от тая „чисто книжовна“ почва, култивирана уж само от професионални чиновници, както мислят румънските учени, па и инак много по-обективният проф. Богдан. Не само в по-старо време, през първото българско царство, българският елемент в Румъния е бил важен обществен и културен фактор; но и много по-сетне, през второто българско царство той не е бил изчезнал и нещо повече - той е продължавал да съществува в значителни остатъци и през XV - XVI век, не само между простолудието, но и между болярите (вж. и моето съчинение „Към брашовските грамоти“, Мин. сборн., XXV). И наистина, колкото повече вниква човек в културното, историческото и социалното значение на преголямото число българизми в румънския език, толкова повече излиза наяве някогашната сила на етническите български елементи в политическата и културна история на румънския народ. Като оставим настрана по-специалните случаи, стига да вземем по-обикновените български термини из разните области на живота, за да схване всеки колко много нещо са научили румънските прадеди от своите някогашни славянобългарски съжители. Извлича се впечатле-

нието, че подирните са стоели и на много по-високо културно стъпало от старите румъни, които са били отчасти потомци на римски колонисти в страната, а в по-голямата си част романизувани тракоилири и други народи от Полуострова. И това впечатление е вярно, то се налага и на самите румънски учени, които не могат да не го изкажат, когато се касае да се даде що годе обективно разяснение на подавящото число българизми в румънската терминология... За да бъде по-убедителен в своя си очерк, аз ще цитирам по-долу повече от признанията на румънските учени по засегнатия въпрос, главно на проф. Богдан, Йорга и Ончул. Особено ценни са прямите признания на фактите у Богдан, главно в очерките му „Romîniî și bulgariî“, „Cultura veche romînă“, в предговора на споменатите „Documente etc.“, както и в други негови исторически съчинения. Йорга, който като историк често пъти пренебрегва всяка научна метода и е твърде лек в научните си обяснения, все пак в своята „История на румънския народ“ не е отменил леко българските културни заемки.

България се издига мощно, казва проф. Богдан, от 680 до 1018 г., основава царство, което обхваща почти целия Балкански полуостров на югозапад до Олимп, от Черно море до Темешкия Банат и голяма част от Трансилвания. В тая епоха цъфти и българската литература, която преминава и към другите славяни. Какво са правили в туй време румъните? Захвърлени в Дакия, бившите румънски колонисти и римски войници се преобърнали в пастири, изгубили съвсем връзка със старата римска цивилизация и станали неграмотни номади и полуномади по Карпатските планини и по Балкана. За някакъв организиран политически живот у тях не може и дума да става*. Живели те обособени в

* „Vremuri, în care noi am pierdut aproape cu totul civilizația antică a Romei și din care am eșit semibarbari uitându-ne până și știința de carte“ (Bogdan, Romîni și Bulgari, c. 15); „În curs de trei veacuri și mai bine dela 680 - 1018, cît a ținut întîiul imperiu bulgăresc, Romîniî, rupți de cultura romană antică, trăcau ca păstori nomazi și seminomazi în munții Carpași și în Hem. De o viață politică organizată nu poate fi vorba în aceat timp“ (ibid., c. 17).

Йорга в своята история на румънския народ тъй също е принуден да признае, че отначало румъните се явяват „на прага на историята като народ от селяни и пастири“ (als Volk von Bauern und Hirten - so erscheint das rumänische Volk an der Schwelle seiner Geschichte, вж. Geschichte des rumänisch. Volkes, I, c. 148). Ала след това съзнавайки, че тая характеристика не е ласкателна за изтънчените днешни румънски интелегенти, Йорга се старее да се поправи като казва, че прадедите на румъните са знаели и земеделие, че са били и земеделци, а не само номадски пастири, та не било истина, „че само от такива хора се образувала румънската народност“ (цит. съч., c. 151). Противоречи си обаче по-нататък като казва, че войводите в Аргеш намерили в равнината, която те постепенно идейки

големи патриархални семейства, подобни на славянската задруга. Подчинени в течение на повече от три века на българската власт и влияние от двете страни на Дунава, румъните приели от тях част от обичаите и институтите им. Така напр. от българите научили щото старейте на отделните братства (clanurilor) да наричат snezi (староб. кмазь), а началниците на повече братства (кланове) - да ги наричат vovodî (воеводи). Като възприели да си основават постоянни селища, тогава кнезозете станали началници и на селищата, а и войводите по същия начин станали главатарии на земи (șefi de teritorii). На войводите са съдействували боегї (боляре) - хора отначало собственици на големи земи, подарени от войводите за военни заслуги, а сетне с развитието на разните държавни служби и главни чиновници в страната.

Тогава румъните заедно с черковното устройство заели от българите и българския език - черковен и дипломатически, сир. езика на българската литература*. Румъните са били по-рано покръстени от българите. Преди да дойдат българските славяни, имало е в Мизия и Дакия християни, имало е и латинска епископия със столица в Първа Юстиниана (Охрид), основана на 535 г. за целия Илирикум - именно за всички римски провинции южно от Дунава. Възможно е и Дакия да се е числила в черковно отношение към тая епископия. След покръщането на българите (864) и румънците приели славянското богослужение заедно с българите, което се одържа в румънската черква до XVII столетие (вж. Onsiul, цит. съч., с. 140). Ала на румъните е липсвала черковна йерархия, която може да съществува само у заседнали народи (care nu poate exista decît la popoare așezate). Следователно не християнството, а официалното християнско черковно устройство румъните са заели от българите. Латинските християнски термини, спазени у румъните, са от първата епоха на тяхното християнство, та и днес те казват, както си казвали и тогава: cruce (от латин. cruce), а не кръст; biserică (лат. basilica), а не църква; dumnezeu (лат. domino deo), а не бог; а cominesa или cominesătură (лат. comunicare)** , а не причест, причещение (старобълг. причастъ); creștin (лат. creștiano), а не кръстиянин, и др.

от север завладявали, „села със земеделско население, уседнали в селища“ (Die Woiwoden von Arges finden in der allmählich von Norten aus eroberten Ebene Dörfer und ackerbauender Bevölkerung mit siliști und țarine, op. cit., с. 258). Йорпа не се сеща, че това население, което е дало името „селища“, не е румънско.

* „Romîniîmpromutară della conviețuitorîilor Bulgari limba bisericască și diplomatică, cu alte cuvinte - literaturalor. Tot ce a fost la noi de origine bulgărească eșezăminte religioase sau politice, toate sunt îpromutate în aseasta pocă“ (вж. J. Bogdan, цит. съч., с. 19).

** Сръ. новобългарското комка, заето от същата латинска дума.

Християнската терминология у румъните показва два слоя: по-стар, латински (*stratul vechiū latin*), това са по-горе изброените думи, и по-нов, славянски (*stratul nou slavon*): *molitvǎ* (бълг. молитва), *spovedanie* (изповедание), *feştanie* (свѣщение), *blagoveštenie* (благовещение), *cădelniţa* (кадилница) и пр. Има и някои двойни форми: *sîn*, *sîntu* (от лат. *sanctus*) и *sfînt* (от старобълг. свѣтъ); *păgîn* (от лат. *paganus*) и *pogan* (от староб. поганъ). И тъй откак се явяват румъните с образуванa държава всичките им институти си водят началото от тая първа епоха на българското надмощие, а именно политическата им и социална организация в княжества и войводства, черковната им йерархия, началата на болярския институт, българския език в канцеларните на владетелите, в черквата и в светската литература и в частната кореспонденция*. Според проф. Богдан с първото българско царство се завършва силата на българското влияние върху румъните, а всичките сетнешни следи от българско влияние били повече следствие (*efecte*) от старите заимствувания, а не са нови. Напротив, с падането на първото българско царство почвало обратно румънско влияние върху българите. Видяхме, че напротив българското влияние у румъните е действувало непрекъснато и сетне до и подир възстановяването на българското царство, а след падането на България под турците поради голямата емиграция на българска интелигенция във Влашко още повече се засилило това наше влияние във всичките отрасли на държавния и общественя живот. Сам Богдан казва на друго място, че след падането на България под турците, румъните стават най-добри крепители на българската култура, която изцяло се е прехвърлила и увековечила в румънската земя. „От началото на 14 век в Румъния и в Молдова, по-малко в Трансилвания и в унгарския Банат, почва епоха на процъвтвяване на българската литература и на българското изкуство, както не са цъвели в самата България през време и на най-голямата ѝ слава. Тази епоха се продължава до 17 век, а върха си достига в 15 и 16 век. В това време румънските земи бяха Италия на българщината. Както избягалите гърци след падането на Византия в Италия предизвикаха възраждането на класическите науки и художествата, също тъй и избягалите българи в Румъния, допуснати до двора на владетелите и в манастирите, турнаха основа на българо-румънската („славяно-румънската“) литература, която господствува в Румъния в 14 - 17 век“**. На румънска почва са се усъвършенствуваели калиграфията на кирилицата (*arta de a scrire cu*

* Bogdan, op. cit., с. 22.

** Bogdan, op. cit., с. 20.

ciilica), черковната живопис и декоративните изкуства. Може да се каже, че Румъния от падането на България насетне бе център на убежище на българщината и на славянското православие (un centru de refugiu al bulgarismulu și ortodoxismului slav).

Мисълта на Богдан, че падането на България под турците е предизвикало емиграция на българската интелигенция във Влашко, която е дала нов подтик на литературата и изкуствата в тая страна, както бе станало в Италия подир падането на Византия, е вярна. Това същото сравнение бе направил много по-отрано П.Сырку на 1882 г. в Журн. Мин. Нар. Просв., IV, с. 300 - 305, гдето казва, че Румъния е служила за прибежище на българските учени тъй, както Италия на византийските учени след падането на Цариград, и заключава: „Одним словом, румыни сделались в политическом и культурном отношении, как бы наследниками южнослав. государств и в особенности Болгарии“.

Ще прибавя една поправка на това историческо сравнение, да не се взема в смисъл като че ли Румъния тогава е имала своя някоя румънска култура и изобщо условия да си развие такава самостоятелно, защото и преди да дойде она наплив от интелигентна емиграция из България ръководещата културна роля в Румъния е била вече в ръцете на българския интелигентен елемент в тая страна. Колко назад са стояли румъните през цялата доста дълга епоха до началото на тяхното литературно възраждане - XVII век, вижда се от думите на угровлахийския митрополит Теодосий в предговора към издаденото от него на 1860 г. „румъно-славянско“ богослужение, гдето се оплаква от бедността на румънския език и липсата на грамотност в Румъния поради липса на учители: „пентру скурта лимба ноастра... ши пентру липса дъскалнолор“ (вж. у мене, Мин. сбор., IX, с. 276). Особено трябва да се изтъкне силната културна роля на манастирите в Румъния, най-важните и най-старите от които като Водица, Нямец, Прислоп, Мотру, а най-вече манастирът Тисмана, са основани в XIV век повечето от пришелци из България монаси (вж. Xenopol, Ist. romîn., II, с. 245). Манастирът Бистрица се основал в началото на XV век от Александър Добри по настояването на дошли от България калугери. Пак тогава и по същия повод се основал и манастирът Бесерикан и др.

Трябва да възразим още, че българското културно влияние в Румъния е било особено силно тъкмо през второто българско царство, което румъните обичат да наричат дори „румъно-българско“. Не е маловажен факт, че още първите румънски владетели носят в началото на титлата си онова *Iw* (съкратено от *Iwanъ*), което е характерно в титлите на Асеновците. И Ксенопол приема, че това *Iw* в титлите на влашките и молдавските господари е заето от българските царе (Istor.

212). Разбира се, че от това схващане истинското състояние на румънската народна култура още по-далеч стоят румънските учени като Йорга, комуто е мъчно да признае на българската култура и толкова участие в образуването на румънската, колкото това правят по-обективните историци като Богдан и Ончул. Йорга казва именно, че „свободната държава на Молдава и Влахия е притежавала своя собствена култура, която тя е възприела от западните (!) държави южно от Дунава и която, особено в Молдава, е намирала нова почва за самостоятелно развитие, главно в областта на краснописанието, орнаменталното изкуство, тъй също ако и по-малко, в литературата“. Йорга избягва да спомене името на България. Ала все пак нещо трябва да признае, та казва на друго място, че когато последните владетели на възстановеното второ българско царство изчезнали, емигрирали въде в съседните земи учениците на великия си учител архиепископ Евтимий и донесли там покрай някои други познания и един обработен славянски черковен и държавен език. Йорга представлява работата, като че първи Евтимиевите ученици са донесли и във Влашко българския книжовен език, а нищо не казва за правилния български книжовен език, с който вече предшественици на Мирчо Велики си служили официално. Ала нека преминем към по-интересните български термини, отнасящи се до разните области на живота, които, както се спомена, и Йорга не премълчава, разбира се без да им дава надлежното историческо значение.

Над всички в държавата стои войводата (voivod). Двата основни елемента, върху които се е крепил целокупният живот на румънския народ, са боерите (boerii) и селяните (ȧarani). Царан (ȧaran) означава човек селянин, който обработва земя. Думата произлиза от латинската дума terra - земя. Румъния се казва ȧara romăneasca. Боерското достойнство, както показва и името boeri, изцяло е заимствано от България, а разните боерски придворни служби са от произход византийско-български: логотет, спатар, комис, ворник (дворник), столник, постелник и др. Почетното име на болярина е жупан (jupan). Ворник означава придворния хофмаршал на войводата. Важна роля е имал придворният пивничар (pivnicer).

Кнезове (snezii) се срещат в XII и XIII век в Трансилвания, Унгария, Влашко и Молдова.

Съгласно с патриархалния живот на румънските войводства и администрацията и правосъдието са били твърде прости. Господарят е

* „Der freie Staat der Moldau und Walachei besass seine eigene Kultur, die er von den versunkenen Staaten südlich der Donau übernommen“ etc. (Iorga, Gesc. d. rumän. Volkes, I, c. 395).

управлявал страната чрез боерите, а тези според възложената им служба носели названия: бирчим (birčii) и бирари (birari), сир. бирници, които събирали данъците, глобичи (globnici), които събирали глобите, бранищари (braništarii), които пазели боерските лесове (лесничеи), и др. Имало и пристав (pristav).

Чиновниците на войводата се наричали уредници (urednici); инак те се казвали и правители (pravitele). Имало е специални т.н. припашари (pripašari), чиновници, които събирали таксата припас (pripas) - за щета от добитък, който е пасел в чужд синор.

Един особен род чиновници се наричали душегубинари (dušegubinari), преследвачи на неморални действия.

Румънинът е различавал в същност само два вида духовенство: попи (popi) и владци (vladici). И началникът на манастира се е наричал попа (pora), ала в по-важните манастири игуменът се наричал от народа владика (vladică). Игумените още се казват старци (stareți).

Писарите се наричат дяци (diaci).

Свободните селяни-войници се казват войници (voinicii). Оръжието им е сулица (sulici) - копия и саби (sabi).

По-избраните храбреци се наричат юнаши (junasi) и витези (vitezi).

Твърде стара българска дума, която се среща в първите румънски грамоти, е очина (ocina); множ. ч. очине (ocine), с която се означава поземелната частна собственост, в смисъл на бащина (отъ стб. отъць, баща). Казва се и охабница (ohabnița). Всичките села са ocine. Селата се наричат и селища (seliști).

Селянинът работи с плуг (plug); плугари (plugari) се наричат орачите.

От житните растения, които селянинът сее, български са имената овъс (ovăș), рапица (rapița).

Имало е задължение всеки да дава на войводските хора съдействие освен в храна още и с подвоз (podvozi, podvod) и квартира - посад (posad).

Градът - паланка се е казвал търг (tirg); търговец (tirgovet) е гражданинът. Градът Търговище е стара столица на войводите. Сетне търг значи и търговска стока. Улица (ulici) - означава улица в град или в село.

Таксата за право да се сади лозе се е казвала винарич (vinariciu).

Заплас (zaplas) означава ограда, плет, ливада (livada) и помет (pomet) значи и овощна градина.

Близо до къщата се намира зимникът, пивница (pivnița). По край стената в стаите наредените постелки се наричат лавица (lavici).

Домакинът се казва господар (gospodari, в множ. число gospodarie).

На кръчмата се казва също тъй кръчюма (circiuma). Лихвата се казва добънда (dobinda) - от стб. добывъ, добыти.

От облеклото на селянина българско име носят качула (caciula) - зимният кожен калпак, сукман (susnap) - вълнена кафява връхна дреха, кожок (cojos) - кожух.

Политическите бежанци се казват **прибег**, **прибежи** (pribegî), местата за прибежище се казват **слобози** (slobozii).

Празникът се казва **надеие** (nadeie), от стб. неделя; **крачию** (craciun) означава Рождество Христово; **Свента Мария** (Sfînta Maria) е „**Майка Домнулуй**“ (Maica Domnului) - божа майка.

Румъните вярват в **змеј** (zmei) и змейове, грозни чудовища, които с голям шум се явяват, махат с тежки буздугани (buzdugane) и предсказват **наздраван** (năzdravan) - подобно на орисниците (вж. Iorga, Gesch d. r., V, с. 226).

Ромъните вярват във **вълва** - **вълве** (vîlva - vîlve) - влъхви. **Снове** (snoave) от стб. сън, мн. ч., се наричат гатанки и сатирични разкази

Народните приказки се казват **басме** (basme) - от стб. баснь, мн. ч. басни; също тъй се казват **приказките** и **повести** (povești). Според Йорга обикновено майките или бабите приказват на децата си **повести** (цит. съч., с. 229).

За пеене, песен имат си румъните латинска дума: **кънта** (cînta, от лат. cantare). Те знаят за **кънтече хайдучещи** (cîntece haiducești - хайдушки песни; познато е името **хайдук** (haiduk)).

Под **обичеюл памънтулуй** (obiceiul pamîntului) разбират народен обичай, народен закон и пр.

Нека тук още да споменем, че румъните наричат немците с българското название, което е общо славянско: **Неамц** (Neamț).

Ето от тоя род са още много и много български думи в румънския език. Мисля, че горните примери доста ясно говорят.

Нека в заключение да кажа още нещо за писмения език на румъните.

За езика на черковните книги няма да говоря - той е същият среднобългарски, който ни е известен и от нашите писмени паметници от търновския извод от 14 и 15 век. Той в течение на времето до 17 век никак не се мени и във Влашко, както и у нас. Съвсем друг е езикът, на който се пише в канцелариите на влашките войводи в издаваните от тях официални грамоти, заповеди и в частните им писма. Този език е жив в българския език, който се мени с течение на времето. В писмените документи от края на 15 век той е чист от чужди примеси, правилен и служи сега на българското езикознание като най-ценен източник за историята на българския език от най-важната преходна епоха - от среднобългарски към новобългарски. Подробно оценка на езика на влахобългарската писменост съм дал в посочените си по-горе съчинения. Тук за пример ще изтъкна само някои езикови факти и ще дам

два-три образца. Както и на български за писмо, грамота се казва престоноародно книга; официално грамота (указ) се казва повеление или по гръцки орисмо. Писарят, който пише грамотата, се казва писар или дяк. Обикновено се праща „много здравие“ или се казва „бог ви даст здравие“.

Има доста новобългарски форми: ази, азе (покрай аз), вие, тия, той-зи; що щж учинит на тойзи град и на вас; имам взати от вас двойно и по-много. Има членувани форми: длъжникот, искът, момкот, книгдвж, вашено, молдовените. Новобългарски са: приидохж, видехж, кажете, три дни ход, гонете, съберете, дениж, и пр. и пр.

Какъв е езикът изцяло, може да се види добре от няколко кратки грамоти на Мирчовия син, както споменах по-горе. И езикът на Мирчо е същият. Ще избира от писмата на Александър Алдея (1431 - 1433) до града Брашов⁵.

1

Брашовѣномъ всѣмъ и земли Бръсе

† Јо Александръ воевода и господинъ всѣи земли угровлахійскои, синъ Мирча великааго воеводѣ, пишеть господство ми Брашовѣномъ всѣмъ, пръгаремъ,* и сиракомъ и земли Бръсе, много здравіе и радованіе, както мoinъ приятелѣмъ и братиямъ. Того ради, зде приидохъ ваша братіа и видѣхъ съ очима мои животъ, на що стожъ азъ день и ношъ; того ради да знаеть ваша милост, понеже стожъ 4 господари великы съ войскы готови у Дръстръ на Дунав, Феризъ бѣгъ и Азбуга бѣгъ и Карача бѣгъ и Балабанъ бѣгъ, а друга войска стои на Пиргосъ а великыи царь Амуратъ бѣгъ естъ три дни ходъ от мене. Того ради, моа братіа, азе съ вами могъ а безъ васъ не могъ станжти прѣдъ ними, нж се съберете и стоите готови, да е въ кои часъ фтаса речъ господства ми, въ тои часъ да доидете. И пакы, що вы рекжъ ваша братіа, да их веруете. И богъ ви веселит.

† Јо Александръ воевода

милостіа божіа господинъ

2

† Брашевѣномъ

† Јо Александръ воевода и господинъ всѣи земли угровлахійскои, пишеть господството ми Брашевѣномъ всѣмъ, и такази да знаете, оти

* Пръгаремъ значи на гражданите; пръгар - гражданинъ брашовски, от немската дума Bürger.

ево турци гдѣ са паднѣли по Дунаву по всѣхъ бродовохъ, та иду^{*} на зема да плѣнятъ и да расипатъ, да по-скоро деня и ношия да спѣшите да дойдете на помощъ. Оти ако намъ бядетъ зло, и вамъ щетъ бити по-злѣ; да колко можете, спѣшѣте, колко войскя можете повдигнатъ на скорѣ, да доидете. А що нѣсть готово, а вие гонѣте послѣдъ, да вѣтасатъ скоро. Ино да не сторите по рѣчи наши.

† Јо Александръ воевода
милостіа божіа господинь

3

Брашовномъ и земли Бръси

Јо Александръ воевода и господинь, пишеть господството ми Брашовномъ вѣсемъ и земли Бръси. И такози ви орисуеть господството ми: аще сте да ми помогете, елате по-скоро, понеже сѣ турци возжѣтъ отъ сяботи, та поспешайте на потечѣ, а храна ви щетъ и напаконѣ дойти. Аше ли не щете дойти, а вие ми кажете, да знамъ, како да учинѣ. И весели ви Богъ.

† Јо Александръ воевода
милостіа божіа господинь

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Сб. Добруджа, с. 68 - 118.

2 Византийските хронисти от XI и XII век, а под тяхно влияние и някои западни автори, употребяват за Балканския полуостров административно-териториалните названия, а не държавно-етническите. Така напр. с термина България те обозначават темата България, т.е. областта от Белград до Воден и от София до Албанските планини; с термина българи пък обозначават населението на тази тема. По същия начин с термина Влахия са означени земите между Дунав и Стара планина, а населението им - съответно власи или мизи. Поради това под „България и Влахия“ в тези извори се подразбира цялата българска земя от Дунавските устия до Албанските планини, а под „българи и власи“ - населението на тази територия.

3 По-точно: 1371 г.

4 Нов български превод: Ханс Шилтбергер. Пътепис. Прев. М.Киселинчева. С., 1971.

5 Върху българо-румънските културно-исторически връзки Л.Милетич е публикувал следните трудове: Бележки от едно научно пътуване в Румъния (с Д.Агура). СБНУ, IX, 1893, с. 161 - 210; Дако-румъните и тяхната славянска писменост, т. II (с Д.Агура), пак там, с. 211 - 390; Седмиградски българи, СБНУ, XIII, 1896, 104 с.; Нови влахо-български грамоти от Брашов, пак там, 152 с.; На гости у банатските българи, Български преглед, 1896, кн. 1 - 2, с. 44 - 88; Заселението на католишките българи в Седмоградско и Банат,

* В иду у има значение на я (-ъ).

СБНУ, XIV, 1897, 262 с.; Книжината и езикът на банатските българи, СБНУ, XIV - XVII, 1900, с. 339 - 482; Една грамота на Дан II от год. 1422, октомври 23, пак там, с. 1 - 11; Старото българско население в Северозточна България, С., 1902, 224 с.; Към грамотите на Брашовската сбирка, СБНУ, XXV, 1910, 34 с.; Езикът на приписките на влахо-българската църковна писменост от XV - XVIII в., СпБАН, 1937, кн. 54, с. 129 - 138.

Михаил Арнаудов

ФОЛКЛОР¹

Между явните и решителни белези на една народност твърде голямо значение се пада и на нейния фолклор. (Думата е английска: Folk значи народ, а lore - значение). Ако с това понятие обхващаме духовната култура и поезията на простата селска среда, незасегната от влиянието на градските нрави и на книжнината, несъмнено е, че там се крият едни от най-ценните свидетелства за националното самочувствие и националната принадлежност на населението в даден край. Гдето намерим население, което пази праотеческия си език, ала е забравило напълно своите стари обичаи, своите вярвания и песни, там ние можем да бъдем сигурни, че народността му е заплашена и че то ще бъде скоро асимилирано от другоезичници, щом тя го владеят политически, надминават културно и гнетят икономически. Наопъки, гдето това население, въпреки чуждото владичество и въпреки прекъснатите връзки с родината, запазва не само езика си, но и всичките си битови традиции, при което и упорито отбива опитите за тяхното потъпкване чрез училища, черкови и всевъзможни насилнически мерки, там ние имаме най-силен доказ за развито племенно съзнание, което не може да бъде току тъй лесно затрито. Така стои въпросът и за бившата румънска Добруджа, доколкото тя е заселена от българи и доколкото тя образуват там най-заседналата и най-съзнателната от всички етнически групи. Макар и зле подтискани в продължение на 40 години от пришелците румъни, макар и непризнати като народност и гонени заради езика си и националните си тежнения, те са увардили здраво своя фолклор и не са се поддавали на порумънчване.

I

Във фолклорно отношение румънска Добруджа, подобно на така нар. стара Добруджа, която бе българска до 1913 година, образува неделима част от целокупното българско отечество. Тук срещаме същите обреди и поверия, същите предания и същите песни, каквито могат да се чуят и до ден днешен в източната половина на царството. Както по език, по народен говор, страната на север от линията Силис-

тра - Мангалия представя продължение от разположените южно краища, така и от към тъй характерните за селянина мъжка и женска носия, откъм начини на живеене, откъм устна литература, свързана с празници, сборове и полска или домашна работа, тя е съвсем българска, пазейки етнографския си лик чист и предадена с любов на поетическата си старина. Интересно е да отбележим, че в тази най-северна българска страна се наблюдава не един единствен тип на битови и фолклорни явления, а няколко различни, които се кръстосват и смесват в зависимост от потеклото на селищата. Защото познато е, че в Добруджа се заселват пришелци и бежанци от разни места на Североизточна България и на Тракия, при което докато в известни села преобладават изселените от един само център, в други се настаняват семейства от много краища, така щото говорните особености, поетическите традиции и носите се изравняват в един среден тип.

В Горно Чамурли например, което е заселено преди 98 години и брой сега 242 чисто български къщи, живеят само пришелци из двете села Кривна² и Равна в Провадийско (от т.нар. „съртски“ села). В Саръгьол, заселено след Руско-турската война в 1828 г., което брой сега 175 български къщи и 5 румънски; са настанени само преселенци от с. Риш (Преславско). В Конгас, което е заселено в Севастополската война и брой сега 150 къщи чисто български, са настанени бежанци главно от селата Дюкмен³ и Попово (Ямболско). Ала в повечето останали села около Тулча, Бабадаг и Кюстенджа ние намираме пъстр конгломерат от преселенци и бежанци, надошли от различни краища на Източна България - именно от Шуменско, Котленско, Сливенско, Старозагорско, Пловдивско и Одринско, така че Добруджа ни дава в миниатюра картина на близо половин България. Прибавим ли към тази пъстрота, произлязла от досягане на различни по потекло жители в едно и също село, влиянието, което неминуемо упражняват едно върху друго съседните села, както и странствуването на известни обикнати поетически мотиви, ние можем лесно да си въобразим колко разнообразие ще царува в една такава тясно ограничена земя между Дунава и морето. Да се изучи това разнообразие е задача примамлива за етнографа, и тя става толкова по-важна, че много от битовите особености на старата Източна България са опазени тук с присъщата на компактно изселените от едно място ревност, бидейки те в прародината вече на изчезване.

С оглед към фолклора на румънска Добруджа ще изтъкнем само онова, което ни се струва най-важно за науката, именно народните песни. Колкото се отнася до другите продукти на народното творчество, те не представят тук нещо особено оригинално, което да не е поне

отчасти известно от етнографските записи из Източна България. Преселенците от Тракия напр. носят със себе си празнуването на Кукеровден през Сирни заговезни с неговия прастар маскарад, останал от култа на Дионис, който е непознат на жителите от Северна България (освен гдето те не са дошли късно от юг). Вече по един такъв критерий - дали има или няма нейде кукери, ние можем да установим и без помощта на диалекта отгдето идат поселенците. Но този род свидетелства за миналото и за бита отстъпват на заден план пред могъщата стихия на народната песен, поддържала в Добруджа най-усърдно и непресекнала до днес като най-скъп завет от първата родина.

Народни песни от Източна България имаме записани доста. Но като вземем пред вид какви богати и изчерпателни сборници са излезли за Западна България, особено за Македония, оставаме очудени, че същото не е направено и за земите на изток от Искър, Средна гора и Пирин планина, макар това да е по-плодовитата и по-даровита откъм поезия половина на нашето отечество. Какво може да се очаква, ако систематически се проучат Родопите, Тракия и Балканът, показват ни вече материалите събирани без надлежната пълнота у Христо Недялков. Сборникът на тогава, съставен към 1872 г., съдържа повече от 400 песни, главно из Горнооряховско, Габровско и Търновско (вж. изданието на Н.Чехларов, в Сборник за народни умотворения, София, 1912, кн. XXVI). Странното е, че докато за българите в Бесарабия и в Южна Русия ние разполагаме вече с две ценни сбирки (тая на Г.Янков, Български песни, Пловдив, 1908, и оная на А.Върбански, Песните на бердянските българи, Ногайск, 1910), за местата, отгдето те са се иселили през втората половина на 18 век и през първата на 19, не са предприемани никакви планомерни проучвания, макар това и да е толкова необходимо пред вид на обстоятелството, че от ден на ден старината заглъхва и паметта за приказки и песни слабее. Толкова пощастливи можем да се броим сега, че поне за Добруджа и то за северната ѝ част, която не влизаше по-рано в пределите на царство България - тази задача е донякъде решена. Ние прекарахме там доста време, за да споходим почти всички български села и да запишем около 400 песни от устата на най-добрите певци, голяма част от които песни бяха по-рано съвсем неизвестни. Като оставяме за друго място да публикуваме изцяло сбирката си и да дадем по-подробни сведения за средата, ще се задоволим тук да изтъкнем само най-важното или изобщо характерното.

II

Между многото категории народнопоетически мотиви, известни в Добруджа, четири или пет обръщат особено внимание - по своето богатство и по своето значение. Това са обредните, хайдушките, любовните, баладните и новелистичните, или битовите.

Обредните песни представят сигурно най-старинен слой поетическа традиция у народа ни, понеже възлизат откъм главните си мотиви най-късно към времето, когато нововъведеното християнство се споява неразривно със завещаните от езичеството възрения и поражда една своеобразна религиозна поезия, прикрепена към големите празници на календара. По тия обредни песни ние съдим и днес за мироглед, вяра и поетически схващания на една отдавна изчезнала епоха, която науката иска да възстанови във всичката нейна историческа пълнота. И, което е най-интересно, тези обредни песни показват известно родство с подобните у близки по кръв народи, особено у малорусите, отгдето трябва да заключаваме, че много елементи в тях, както формални, тъй и идейни, са наследени от праславянско време и говорят за духовен живот и поезия на неразделените още славяни. Както и да е, частно за историята на българското племе и за характеристиката на неговото творчество тези песни имат несравнима цена. Ако искаме да изучим етически и религиозни понятия и житейски идеали на българина, ние трябва да се обърнем тъкмо към тях и да вникнем в техния смисъл. Пред нас се разкрива тогава истинският вътрешен лик на народа ни, с неговите наивно-религиозни представи, неговата дълбока вяра, неговите икономически интереси и неговите семейни чувства. Какво българинът мисли за ад и рай, какво той смята праведно и грешно, как си въобразява бога, Христа и светците, за какво мечтае в живота, какво очаква от съдбата, за кое се тревожи или радва - всичко това като материал за характеристиката на колективната душа е поетическо изказано в множеството коледни, лазарски, гергьовски и други пролетни песни, които по разнообразие на мотивите и по броя си нямат нищо равно в друга национална поезия. И в Добруджа, както и в останала България, особено в Софийско и Тракийско, тези обредни песни виреят изобилно, пеят се с чувство и се коренят яко в бита на населението. И макар да са записани досега около 200 коледни песни (в безброй варианти, които увеличават числото им четворно, щом само в Сборник за народни умотворения, до том XVII, са публикувани 295 песни; в сборника на Илчев - 129; в сборника на Върбански - 55, и т.н.), все пак остават нови мотиви, неизвестни досега, или интересни варианти, които съдържат нови черти и свидетелствуват за непресекнало творчество.

В село Черна, югоизточно от Мачин, което броя 811 български къщи и е заселено главно от провадийци и ямболци, избягали в 1811 и 1812 г., ние записахме следната коледна песен, която не се покрива с никоя от публикуваните досега (донякъде напомня за нея само Върбански, 34):

Ръшета съ стар стариниу^{*},
 Стани мише, гуспудине^{**} !
 Сутрум рану тѣ ф иидея,
 Със митлица бусилкова,
 Дѣ рѣзмиа на шѣроку,
 На шѣроку й на високу;
 И постила фсе постелки,
 Фсе постелки куприйѣни;
 И нѣржда фсе студѣца,
 Фсе студѣца мѣламяни;
 И нѣлага фсе гламнички,
 Фсе гламнички пузлатени,
 Чи му идѣт дубри гости,
 Дубри гости - сѣмси Госпуд,
 Сѣмси Госпот на сурѣя^{***} ;
 По-подир иди Бужа майка,
 Бужа майка на кошута,
 На кошута бялобрада;
 По-подир иди свити Иван,
 Свити Иван на гѣлѣба,
 На гѣлѣба златумкрица,
 Златумкрица - сребрумуста;
 По-подир иди свити Герги,
 С негува си дубра коня,
 Ф рѣка дѣржи тѣнѣк мождрак,
 На мождраку мряна риба.
 Присрешна гу свит Никола,
 Свит Никола на сукола,
 На сукола златумнога,
 Чи му юзде мряна риба,
 Нѣготви я девѣт манджи,
 Девѣт манджи - три курбани;
 Нѣречи гу курбан да е,
 Курбан да е свит Николуф.
 Нѣздрави ти, стар старинио!

* Станенин, домакин. Формата „стариниу“ е никнала късно по аналогия с епитета „стар“, прибавян в някои песни редовно към първоначалното „станенин“.

** Тоя стих се повтаря след всеки друг.

*** Сур елен.

Наивното въображение е нарисувало тук, по вкуса на християнските легенди, една странна картина, гдето не е трудно да се долови как народът идеализира своето гостоприемство и как той увежда бога, Богородица и светците в кръга на познати нему отношения. Високите гости идат да почетат домакина тъй, както идат и певците коледари; но за разлика от тях, и за да покажат на какво чудо са способни, те пристигат на кошута, на сур елен, на гълъб и на сокол. Към познатата от черковната иконопис представа за св. Георги, яхнал кон и вдигнал маждрак, се дотъкмява бързо друга такава, никнала на местна почва, за останалите светци.

Все тъй неизвестна бе досега и следната коледна песен от Черна, с нейните оригинални образи на птици - светци:

Царску дяти кон сидлае, куладе де!
Низ ливади църмчану, куладе ле !
Кон сидлае, кон биздае,
Сини сидла юсидла гу,
Жълти юзди юбизда гу,
Въседна гу, припусна гу,
Та ютодя татък долу,
Татък долу ф дожня змя,
Ф дожня змя Доброджанска,
За лоф ходи, за лоф гледа.
Де сугледа идно дърво,
Идно дърво столувату,
Столувату - триклянуату,
На клонити дур три фтици.
То зъяри първа фтица,
Юдгуваря първа фтица:
„Ни ма миря, ни ма трипя,
Ни съм фтица за бяни,
Най съм фтица свита Сряда“.
То зъяри фтора фтица,
Юдгуваря фтора фтица:
„Ни ма миря, ни ма трипи,
Ни съм фтица за бяни,
Най съм фтица свита Петка“.
То зъяри трета фтица,
Юдгуваря трета фтица:
„Ни ма миря, ни ма трипи,
Не съм фтица за бяни,
Най съм фтица свита Няля**“.
Нъздрави ти, царску дяти.

* Тоя стих се повтаря след всеки друг.

Нов мотив, неизвестен досега, съдържа и тая коледна песен, записана в село Башкьой, което има 312 чисто български къщи, заселени най-много от Пловдивско и Ямболско, в 1818, 1828 и 1883 година:

Служба служи, куладе ле,
Свити Иван, куладе ле !
Слугар му бе свити Герги,
Слугувъл му й малку-млогу,
Малку-млогу три гудинки,
Нищѐ вечи да слугува;
Чи пумска да утиди,
Да утиди въф рай бужй.
Юдгуваря свити Иван:
„Йой та тебѧ, свити Герге!
Слугувъл си толкуз времи,
Слугувй ми ошйък малку,
Дурде додат двата денѧ,
Юрданувден, Иванувден,
Да си кръстим гурия удѧ,
Гурия и уда, змия й нибѧ,
Дребни дицѧ иврейчета,
Дѧ ги увирйм христйънчета“.
Чи утиди свити Герги,
Чи утиди въф рай бужй.
Хѧдйъл Герги и съ върнъл,
Пупита гу свити Иван:
„Йой та тебѧ, свети Герге!
Къкѧ видѧ въф рай бужй“?
Юдгуваря свити Герги:
„Сичку хубуф въф рай божи,
Най нѧкраю млогу лѧшуф,
Най накраю дур три огня,
Ф огън гурйът дур три млади:
Първу младу кръкам гурй,
Фтору младу рѧцем гури,
Третю младу кръстум гури“.
Юдгуваря свити Иван:
„Дету младу кръкам гури,
Кръсникум си пѧт миналу;
Дету младу рѧцем гури,
Рѧбутялу й свет Нидѧля;
Дету младу кръстум гури,

Ндяля, вм. Неделя.

• „Куладе ле“ се повтаря в средата и в края на всеки стих. Първите два реда образуват един стих: „Служба служи свети Иван“.

Пусрещялу^{*} и майка бѣща[•].
Туй на здрави, свити Иван!

Най-сетне ето още една коледна песен, от с. Камбер, което брои 110 български къщи и няколко румънски (тия последните заселени от ветерани едва в 1906 г. по административен ред):

Сад съдилъ малкъ мома,
Калино ле, Калинчице^{**} !
Дур три прѣчки ябълчуви;
Съдилъ ги, фанъли съ,
Фанъли съ, лис пуснъли,
Лис пуснъли, цвят цѣфнъли,
Цвят цѣфнъли, врсѣ вѣрзъли.
Нѣгдѣ са три гълъбъ,
Три гълъбъ, три билбюлъ,
Със кръка си клони кърштъ,
Със уста си зобум зубът.
Де ги зъздра малкъ мума,
Плянъ рѣце вити гримни:
„Къш гълъби, къш пушѣни“!
Удгварѣйт три гълъбъ:
„Ой гъ тебѣ, малкъ мума!
Ния ни сми три гълъбъ,
Ния най сми три згледникъ,
Дѣ йзгявѣми малкъ мума,
Шѣ ли бѣди зѣ цѣрицъ,
Зѣ цѣрицъ дѣ цѣрувъ“.

Тая песен спада, откъм мотив, към широко разпространените коледни и лазарски величально-символически песни, разгледани с вещина от проф. А. Потребня в неговите „Объяснения малорусских и сродных народных песенъ“ (Варшава, 1887, II, с. 472 сл.). Тя се явява съвсем оригинален мотив, който стои в успоредица с други подобни в малоруската и югославянската народна поезия, но без да се покрива ни с един от тях.

За да не цитираме повече обредни песни, ще приведем и следната от поменатото вече село Конгас, която тоже съдържа някои интересни черти, - както показва сравнението с близките ней от стара България (вж. А. П. Стошлов, Молба за дъжд, Сборник за народни умотворения, XVIII, с. 641 сл.). Тя се пее на 1 май, когато момичетата ходят из село

* Отвърщало с думи.

** Повтаря се след всеки стих.

и празнуват с хоро във всяка къща известната „пеперуда“ (магически обичай за дъжд):

Пиширѹдъ йѹди
Ют къщъ нъ къщъ,
Дъ съ богу моли:
„Дай, боже ле, дъждец,
Дъ съ рудѹ житу,
Житу жълтуклѹсу,
И кѹкъсту прусѹ,
Дъ ми меси майкѹ
Сѹтъи питѹтъи кървѹи:
Фъ търпѹнѹтъ и мѹсѹтъи,
Нъ хърманѹтъ и плѹскѹтъи,
Нъ слѹнцѹтъи и пѹкътъи,
Със чугѹлѹтъи и стъргѹтъи,
Със чувалѹтъи и трѹпѹтъи“.

III

Ако обредните песни ни дават възможност да надзърнем в оня мир от идеи и възрения, които образуват религиозно съзнание на първобитната народна среда и ни увещават същевременно в жизнените интереси на селското земеделско население, хайдушките песни хвърлят светлина върху друга страна на духовния живот, запознават ни именно с националните и обществени идеали на подтиснатия доскоро народ. Като исторически епос, никнал през 17, 18 и 19 век, те отразяват вярно състоянието на България през това тъмно и трудно време, а като поезия, която предава копнежа за политическа свобода и възторга от борците за нея, тя е вярно огледало на националния дух, проникнал дълбоко в сърцата на масата. Като почнем от въстанията в Търново и Чипровец през 16 и 17 век и свършим с голямото Априлско въстание в 1876 г., което преля чашата на търпението у европейските народи и даде повод за Руско-турската война от 1877 г., българският народ не е могъл никога да свикне с игото и постоянно е мислел как да си възвърне изгубената отдавна независимост. И когато след 5 века тоя народ заживя пак свободно, хайдушките песни, в които се описват и величат подвизите на смелите народни защитници, застанали начело на горски дружини, не изчезват тутакси от паметта му, а се пеят и до ден днешен по цялата българска земя като живо ехо от преживените

* Вж. нашите „Студии върху българските обреди и легенди“, в Списание на БАН, кн. IV и XIV (1912, 1917).

тегла. Ала ако има българска страна, гдето е особено будно чувството за тия песни, за техните тъжни мелодии и техните горди юнаци, това е тъкмо румънска Добруджа. Правеше ни впечатление, когато пътувахме тук и пожелавахме да чуем някоя старинска песен, че първото, за което се сещаха еднакво и жени и мъже, и стари и млади, беше хайдушката песен. Без много подкани нам запяваха за Ненчо войвода, който се прочул из гора и поле, завардил царски друмища, гонен бил от потеря и накрая, хванат, се спасява като обещава богу да хариже на черковата една кола бял тамян и една кола бял восък (с. Черна); или за Стоян войвода, който начело на 77 души дружина ходи от Великден до Илинден, заболява и бива носен от другарите си до върха Бакаджик, после бива лекуван скритно от сестра си на село, оздравява, хваща пашата, който карал на ангария народа, и го завежда при дружината си, обрадвана много че вижда своя главатар здрав помежду си (с. Башкьой); или за Стойко войвода, който минува с дружината си посред Сливен, уж празнувайки сватба, и който хваща самия сливенски паша, когато тоя го догонва с триста сеймени (с. Налбант); или за Гарван войвода, който пратил едного от четата си да му купи в Ямбол сачми и барут, а тоя, Младенчо по име, попада между войниците на пашата и едва се освобождава, като ги изколва, та после вика гарвана да види „каква е нива поженал, какви е снопи натрупал“ (с. Хаджилари); или за Добри юнак, който повел дружина из Рила планина и, когато посред лято паднал сняг, влезнал в манастира да се сгрее с дружината, изгорил иконите, а после ги подновил със сребро и със злато (с. Канлъбуджак); или за Бойка войвода, мома хубава, която не може да трае дома да преде къдели и иска да води дружина в гората (с. Бейдаут):

Мали мо старъ, мали мо!
 Упустялу ти й фуркътъ,
 Фуркътъ, мамо, вритено!
 Гуръ съ, мамо, ръзвивъ,
 Ръзвивъ, ръзвидийвъ,
 Мойту съ сърци нъливъ
 Със ясни кърви гуреши -
 Яс със хъйдути шъ нды!...

Останали в свободното царство само като спомен от миналото, в Добруджа тия песни са били жива мечта за по-добри дни. Гордият и независим дух на хайдутите е движел сърцата на българите в поробената страна и колкото по-трудно е било да се говори открито за надежда и народност, толкова по-свободно се е ширило патриотическото чувство при пеенето на тия песни.

IV

Насрещу авантюрата и мъжеството в хайдушката песен стои задушната преживелица и женственото в любовната песен. И ако първата е най-често произведение на професионалния певец, който с глас или при акомпанимента на гъдулка описва пред събраните на трапеза мъже и жени страшните или странните подвизи на горските хъшове, втората с нейния рисунък на интимни чувства, най-често с нейната меланхолия, с тихата скръб що вее оттам и по-рядко със своя хумор е дело на момата, на певицата, която на хоро, на седянка или на жетва импровизира песен върху най-новата случка, покъртила сърцата или възбудила въображението на младите.

Интересно е да се отбележи при българската любовна песен отсъствието на всякакъв грубо-еротически елемент. От нея ни облъхва някаква девствена свенливост, ней е присъщо някакво чувство за нравствена чистота и в това отношение тя е верен показалец за етоса на цялата среда, в която никне. Най-често това са малки символически картини или кратки диалози, в които бързо се рисува една история на нещастна любов, една любовна задявка, една среща между влюбените на хоро, на седянка, в градината, на чешмата и т.н. Певицата-авторка, една от многото що пеят, не засяга нито отдалеч представи и мотиви, които биха загатвали нещо похабно, и дори най-опасната тема се третира с деликатен усет за приличното. В това отношение Добруджа не прави изключение от правилото в цяла България - като не вземаме във внимание, разбира се, ония градски песни в псевдонароден дух, които са никнали под влиянието на турски и гръцки песни и в които се шири поквара на нравите, чужда за истинския народ.

Като пример за любовна лирика от Добруджа ще наведем следната песен, записана в голямото село Касапкьой, което брои 277 чисто български къщи, заселени към 1828 г. главно из Драгоево и Риш (Преславско):

Женълъ ѝ дюлбел Янъ
На два пътйъ, на три друмъ.
Ис път върви юлварчи,
Юлварчи, бивуларчи,
Ис път върви, кула води
И нъ Янъ тиу думъ:
„Мъри Яно, дилбел Яно!
Къту жениш нъ два пътйъ,
Нъ два пътйъ, на три друмъ,
А дъ съ двамаъ нъдженвъми!“
Женъли съ, нъдженвъли,
Чи гу Янъ нъдженълъ

Девйѣтъ снопѣ, три рѣкѣи,
Нѣдженѣлъ юлуварчи,
Юлуварчи, бивуларчи.
Удгубѣрѣй юлуварчи:
„Ой гѣ тебѣй, дюдбел Яно!
Ти си менѣй нѣдженѣлъ -
Както сми сѣ нѣдженѣли,
И тѣй шѣ сѣ събиреми.“

Друг подобен мотив ни дава тая песен, записана в с.Хаджилари (200 къщи български), основателите на което са дошли в 1827 г. (след като бягали в Русия) от Ямболско и Сливенско:

Николѣ Ради думѣши:
„Радо лѣо, либе Радо лѣо!
Юнари йойни биряхѣ,
Чи ги нѣдолу карѣхѣ,
Нѣдолу към Цариградѣ;
И ас шѣ, Радо, дѣ идѣ
С юнари йойни дѣ карѣм,
Имани дѣ си пичелѣй;
Куга сѣ нѣзат пувѣрѣй,
Нѣ мума кѣкѣф ѣрмѣган?“
Радѣ Николѣ думаши:
„Николѣ, либе Николѣ!
Ти ли ни знаиш, Николѣ,
На мума кѣкѣф ѣрмѣган?
Армѣган - ѣлтенѣйни гирдан,
Нѣ бялу лица бѣйлилу,
Нѣ тѣнки вежди тиглилу,
Нѣ тѣнкѣ снегѣ куланчи,
Нѣ тебѣй, либе Николѣ,
Уйдурмѣ медни кѣвали.
Кугату идиш уд долу,
Зѣсвири, либе, в ѣдѣтъ,
В ѣдѣтъ срищу вѣртатѣ,
Мамѣ ши дѣ мѣ пушитѣ:
„Радо лѣо кѣзѣм, Радо лѣо,
Кой свири, Радо, в ѣдѣтъ?“
Пѣк ас ши мамѣ дѣ йѣлѣжѣ:
„Мале мо старѣ, мале мо!
Николѣ мою либовник,
Дет мѣ нѣ негу ни давѣш,
Чи нѣмѣл млогу имани.

* Овнари (овчари); овни.

V

Народната балада ни увеща в света на чудото, на тайнственото, на свръхестественото и на всичко онова, което въображението схваща като контраст към обикновената житейска действителност. Вярата в орисници, в самодиви, в змейове и в други демонически същества, с които е толкова богата нашата народна митология, образува естествената почва, на която никнат тези поетически създания. Баладата се отличава по това от другите разкази, че докато в тях централно място държи героят, извършил някой подвиг, тук всичкият интерес е обърнат към странното събитие, към чудното стечение на обстоятелствата, както това се допуска от суеверието на народа. Доколкото поводът за такива е даден от намесата на бога, на ангелите или на светците, ние имаме балади, които се досягат с легендите, т.е. с чисто религиозния епос на народа, никнал под влиянието на библейските разкази, на апокрифите и житиетата на светците. Балади и легенди характеризират, наедно взети, дълбоко вкоренения в народа мистицизъм, който намира своя израз и в поезията. Ако песните из семейния и обществения живот задоволяват потребността за един чисто реалистичен или психологически рисунък, отправяйки вниманието на слушателя към близкото и познатото, песните, почерпили мотиви из демонологията, пренасят въображението в царството на предчувствието и суеверието, щом там решава волята на провидението.

Баладите, които чухме и записахме в Добруджа, се родят отблизо с ония, които се пеят в Източна България. И откъм тоя род песни Добруджа образува, значи, дял от общия източнобългарски етнически тип. Особено обикнатите мотиви, изнесени в сборниците на Янков, на Чолаков, на Академията и т.н., са всички познати и в най-северните краища на отечеството ни. Това са мотивите за вграждане на жена в основите на мост или на кале от майстор Манол; за мъртвия брат Лазар, който става от гроба и води сестра си Петкана на повратки; за любовта между зменца и овчар; за вдигането на хубава мома от влюбения Месечко или Слънчо; за булката, орисана да умре кога се ожени; за самодиви, които отвеждат със себе си едничката дъщеря на майка; за майка, която с омагьосани билки превръща сина си в змей; за праведна булка, наклеветена от зла етърва и останала, с помощта на ангелите, невредима в опалена пещ; за сирачето, на което било писано да умре, и което бог оживява, когато плачовете на сестра му достигат до небето; за отчаяната жена на Богдан хайдутин, която бива превър-

ната в галичка и прехвърква до майка си; за чумата, която е яхнала кон и със стрели мерн хората, ала пощадява бедно сираче, на което е додеяло да преде по чужди хурки, и т.н. (вж. вариантите в нашия „Фолклор от Еленско“, СБНУ, XXVII, с. 155 сл.). Бидейки невъзможно тук да привеждаме по-важните нови текстове и обработки от Добруджа, ще се задоволим да цитираме само една твърде оригинална балада от с.Канлъбуджак (с около 200 български къщи, заселени след 1828 г. от Ямболско и Одринско), гдето чумата се явява като помощница на Господа:

Запраил Госпут сѣраи,
Се ут чилешки кокѣли -
Тимелю се стари хорѣ,
Колити се избур момци,
Пенджури се млади булки,
Покриву се дребни дица;
Чи му покриву ни стигѣ.
Сам си сѣ Госпут прувикнѣ:
„Куя ѣ боляѣс най-брѣзѣ,
Нѣ измет шѣ ѣ прудѣѣ,
Дѣ ми измету завѣрши,
У Кърѣджови дѣ иди,
Дѣ му уднеми, удземи
Кърѣджой девѣѣт синувѣ,
И девѣѣт снѣи хубѣви,
И девѣѣт дребни унуки?“
Чумѣ сѣ боляѣс убади:
„Божене ле, вишни Госпуди!
Ас сѣм си боляѣс най-брѣзѣ,
Ас ши измету зѣвѣршѣ.“
Госпут нѣ чума думѣши:
„Дѣ идиш, чумо, дѣ идиш,
у Кърѣджови дѣ идиш...“
И чума трѣгнѣ, утиди,
Вѣн нѣ портити пулопѣ.
Сѣмси сѣ Кърѣджа убади:
„Какви сти хорѣ удѣвнѣкѣ?
Дѣли сти гости хубѣви,
Ъли сти вѣрди хѣйдутѣ?“
Чума сѣ боляѣс убади:
„Нету сми гости хубѣви,
Нету сми вѣрди хѣйдутѣ,
Я най сѣм чернѣта чумѣ.
Менѣѣ мѣ Госпут прудѣи,
Дѣ ти уднема, удземѣ
Тоити девѣѣт синувѣ,

И девѣтъ снѣм хубави,
 И девѣтъ дребни унуки.“
 Кърѣджа чумѣ думашн:
 „Чумо лѣо чернѣ, чумо лѣо!
 Я нди Госпут пупнтѣй,
 Със пѣри дали ниможи,
 Пѣри нѣ Госпут да пратѣй;
 Със чужду дѣли нибнѣвѣ,
 Чужду нѣ Госпут дѣ пратѣй?“
 И чумѣ трѣгнѣ, утиди,
 И си нѣ Госпут думѣши:
 „Менѣ мѣ Кърѣджа пруоди,
 Дѣ тѣ, боже ле, пупнтѣм,
 Със пѣри дѣли нибнѣвѣ,
 Пѣри нѣ тебѣй дѣ прати;
 Със чужду дѣли ниможи,
 Чужду нѣ тебѣе дѣ прати?“
 Госпут нѣ чумѣ думѣши:
 „Чумо лѣо чернѣ, чумо лѣо!
 Дѣ ндиш Кърѣджа дѣ кажиш:
 Дѣ би Госпут чужду зимал,
 Свят пу свитѣ уставѣши;
 Дѣ би Госпут пѣри зимал,
 Зимѣтѣ би пусрибрѣнѣ,
 Тривѣтѣ би пузлѣтѣнѣ.“
 Триннѣ нм милѣт уддади,
 Да ндѣт н дѣ пупнтѣйѣт
 С негуви девѣтъ синувн,
 И девѣтъ снѣм хубавн,
 И девѣтъ дребнн унуки.
 Триннн съ ялн н пилн,
 Кърѣджа диван сидѣши,
 Цѣкленѣ чашѣ дѣржажи,
 С ройну гн вину слугува.
 Кѣту идѣхѣ н пнѣхѣ
 Кърѣджовнтн синувн,
 И нѣ тѣйну сн думѣхѣ:
 „Тѣйнн ле, старн бубалѣо,
 Що нн нѣ тѣшку мнрншн?“
 Кърѣджа думѣ синувн:
 „Сннунн мон, сннунн!
 Дуфнѣлн морскн вѣтрувн,
 Затун нн на тѣшку мнрншн.“
 И чумѣтѣ й прнфлѣяглѣ,
 И снчкнтн нѣрет нзмурн.

В с. Карманкьой (315 чисто български къщи), отдалечено около 10 км. североизточно от Канлъбуджак и заселено с пришелци от Преславско (с. Драгоево) и Одринско (с. Делджилери и с. Голям дервент) след 1828 г., ние чухме един по-особен вариант на тази същата песен, който заслужава да бъде посочен поради легналите в основата му митологическо-поетически нагледни. Той е доста дълъг, затова ще го предадем в съкращение. Тук мома Янка кани майка си да я гледа и да ѝ се нагледа, че скоро щяла да мре, и кълне оногова, който е построил „мост над морето и стълба до небето“. После се раказва:

Ъ чи и Госпут заправила
Хъри и мънъстири,
Чумът ѝ Госпут пруводилъ,
Чумът чернъ мурийъ,
Дъ мури, чумъ, дъ гури
Стари хоръ зъ кокълъ
И млади, мамо, да търси,
Млади, мали мо, бизгрешни...

Янка и нейното първо либе са безгрешни и тях Господ е отредил за видно място:

Менйъ щът, мамо, дъ турйът
Нъ кубе, нъ най-преднута,
И мойту либи Иванчу,
Иванчу, идничък нъ мамъ,
Съмй Иванчу нъ тейку,
Негу щът праг дъ нъправйът
Нъ черкувътъ, нъ ълтарйъ.

Чумата взела душата на Янка и я отвела при Господа, на когото говори:

„Боже ле, вишън Госпуде!
чмляк бизгрешън нъмерйѳ,
Хубвъ Янкъ аз удзеф
Хубвъ, минъ нъ майкъ.“
И вѣщи съ чума фалйъши:
„Сига щъ, боже, дъ идъ,
Шъ идъ, боже, дъ земъ
Иванчу идничък нъ мамъ.“
Госпут нъ чумъ думъши:
„Чумо лйо чернъ, мурийо!
Нидей съ фалйѳъ, чумо лйо,
Иди гу, чумо, дуниси,
Придай си, чумо, тифтерйъ,
Яз дъ тъ, чумо, пригледъм,

Къдя си, чумо, ходйълъ,
Къко си гурила й муриль.“

Чумата отишла в големите двори на Караджа да вземе душата на сина му Иванчо. Но Караджа имал две кученца, родени на великата събота; те познали чумата и я върнали отдалеч. Чумата тогава се прес-торила на циганка и пак се опитала да влезе; но и тоя път кученцата я познали и повърнали. „Люто сърдита“ тя отишла при Господа, оплакала му се за неуспеха си и му поискала съвет. Той я научил да се престори на мечка кръвница, да подплаши и пръсне стадото овци на Караджа и когато Караджа излезе навън да прибере с двете си кученца стадото, тя да влезе и да удари сина му в челото между веждите. Така сторила чумата и довела безгрешен Иванчо при Господа. Черковата била доправена.

Интересен вариант към мотива „змей люби мома“ образува една песен, записана в Башкьой и във Фрекацей, която сигурно може да се причисли към най-отбраните лирически перли в една антология на българските народни песни - толкова тя е по мелодия и по рисунък на чувството нещо необикновено тънко. Мелодията, за жал, не мога да съобщя тука, а тя образува най-важното, най-съкровено - поетическото на една жива песен, която се предава от уста на уста у народа. Записаните думи, без органически споените тонове, остават само фрагмент, който твърде слабо загатва омаята на цялата песен. Началото ѝ, както го чухме от момата Марина Вълчева в Башкьой, гласи:

Белйълъ й Дръганъ
Тънки платнѧ лънини,
Куприййъни дърувѧ,
Ем ги бели ем плачи.
Друшчичи йъ питъхъ:
„Дръгано лйо, Дръгано!
Сички белим и псим,
Пък ти белиш и плачиш;
Ли ти й майкъ машихъ,
Ли ти й бъща зъл пѧструк?“

Драгана отговаря на своите „мили пет дружки“, че не плаче от майка и от баща, а от своето либе; тя го „сакала“ млад овчар, а то било „млад змейну“. Кога да си иде от нея, млад змейно ѝ поръчва (във варианта от Фрекацей):

„Дръгано лйо змейнувъ!
Кугату си ас идъ,
Не със моми зъ удъ,

Нито китък нъ главъ,
Нито с момци нъ хуро!
Ъку тъ, холъм, съгледъм,
С крила шъ тъ убийъ,
Кръфтъ шъ ти испийъ!“

Змейко иска да отведе със себе си Драганка, но тя не ще да се раздели от род и от приятелки, да напусне дом и село:

„Менй ми съ милчки,
Мойтъ майкъ, мой бща,
Мойти братй и сестри,
Мои мили пет друшки.“
Дурде Дръганъ издумъ,
Дребйън дъждец зъвъля,
Вихър вятър пувялу...

И змейно вдига момата със себе си.

Тая песен е поетическа обработка на поверието, че змейове или змеици се влюбват в хора и че те могат да отвлекат мома или момък, да живеят с тях и да добият деца. Мома или жена, в която е влюбен змей, прилича на „жива умряла“, тя крее по незнайна причина, става жълта-зелена и не люби вече никой друг; тя не трябва да ходи на хоро и на седенки, защото змеят ще я „сбъхти“*. И мома, у която има болезнено въображение, може наистина да си внуши, че е в примките на причудливия образ; тогава нейните дружки ѝ вадят песен, която се носи по седенки и по жетва.

VI

Новелите или, както обикновено се наричат, „битовите“ песни имат за предмет разни случки из семейния и общественя живот, предимно такива, които поразяват с трагичния си край. В тях се говори за частни истории, възбудили поради кървавата или нещастната си развръзка всеобщо любопитство; говори се и за исторически събития - особено за нападения на разбойници, на кърджалии и на турци, повлекли след себе си големи тревоги и затова дълго време спомняни от пострадалите. Това са песни, в които фантастичното и чудното е почти напълно отстранено, песни в които откриваме картината на живота по нашите села във всичката ѝ неподправена реалистика. Те ни запознават с положението на мъж и на жена в семейството, особено в тежката съдба на младата булка,

* Вж. Д. Маринков, Жива стари, с. Ц. Гичев, Общ труд, III, 1868, с. 63, СБНУ, XIV, с. 9, XXVII, с. 28.

когато над нея бди строгото око на свекървата; с мъките и радостите на младите преди женитбата, когато движени от несбъднати надежди, от ревност или от омраза момък и мома се лъжат, напускат или самоубиват; с положението на сирачето или на вдовицата, които никой не смисля и които трябва да ходят по чужди порти; и с много други неща, поразили наблюдателя като една мила и трогателна, или жестока и грозна действителност. Всичките човешки страсти и пороци, всичките несгоди и грижи минуват пред нашия поглед и нищо от разнообразната селска хроника - тая на последните няколко века, особено на 18 и 19-ти, не отбягва от интереса на анонимните певци. Песните ни водят по гори и полета на България, говорят ни за търговци, овчари и жетвари, разказват ни за болести, епидемии, нашествия, обири и убийства, описват ни сватби, погребения, кръщения и празнични обичаи, увеждат ни в стопанския бит на селото с неговите къщни и полски работи, с вършитбата на гумното, тъкането на стан, преденето на хурка и т.н. С една дума, тук ние имаме истинските политически анали, по които всякога ще можем да изучаваме социалния живот на една епоха от развоя на нашия народ, станала вече историческа.

Добруджа и в това отношение е твърде богата рудница за фолклориста и битописеца. Когато бъдат публикувани всички събрани материали, ще може ясно да се види какво множество документи за характеристиката на българина до освобождението се съдържа в тия поетически новели, в тия битови песни. Стеснени тук от рамките на един общ очерк, ние не можем нито приблизително да изтъкнем важното, що сме открили там, затова ще се ограничим, както и за другите категории мотиви, с едно-две единични указания, цитувайки някои исторически, именно разбойнишки песни.

Към вътрешната история на бившата турска империя спада и прочутото някога разбойничество. Взело големи размери благодарение на слабата, безпечна и подкупна администрация, то дълго време виси като голяма напаст над свободния живот и ограничава значително движението от едно място на друго. Безброй песни се занимават тъкмо с всевъзможните ту жестоки, ту дръзки изстъпления на тези горски или градски главорези, които държат в постоянен трепет цялото население. В несигурността на пътуването и в големите опасности, на които са били подложени всички пътници поради върлуването на разбойници ни увежда напр. тая песен (от с. Черна), родината на която трябва да търсим в Ямболско:

Какъф й помийн стъналу
Фъф Ямбул и фъф Карбуна,

С хъжи Петруви уфчари!
 Ф събутъ яли и пили,
 Ф ниделйъ хуро играли,
 Ф пунделнйък Свята Троицъ,
 Нъ къшлътъ щът дъ идът,
 Нъ къшлътъ крѣй рикътъ.
 Вървали шо съ вървали,
 Минали поли широку,
 Срийд гуръ съ ги върдили
 Дур девйътминъ хйдути.
 Куве ми бахъ уфчари?
 Злътан ми млади гудйъник,
 И Дженду негуу малък брат,
 Вилику Люцкануучиту
 И Петър Думануфчиту.
 Злътан съ чуди и ман
 Къко дъ прави, дъ стори,
 Дъ си душътъ утърве.
 Но тий душмани млузинъ,
 Млузинъ дур девйътминъ:
 Тий си Злътанъ лувихъ,
 Ръцати пудйър вързахъ,
 И му стърнити ряжехъ...

Песента е отглас на твърде прясна кървава история, тя е запазила вярно имената на места и на пострадали и по всяка вероятност датира от края на 18 век, като е никнала малко време преди изселването на ямболци към Бесарабия и Добруджа. Ако в нея говори ужасът от прочутите хайдути, възможни само при държавната анархия, що цари на Балканския полуостров от средните векове насам, и престанала само след възникването на малките княжества, в друга подобна песен ние се запознаваме с още по-страшните подвизи на кърджалните и даалните, които във времето на султан Селим III (качен на престола в 1789 г.) опустошават почти цяла Тракия, без да срещнат никъде сериозна съпротива (вж. Иречек, История болгар., Одесса, 1878, с. 625 сл.). Случаят, за който говори следната песен от Налбант, е може би най-малкият акт на грабителство и мъки, на които са били подложени българите от страна на тези организирани разбойници:

Зъдали ми съ зъдали
 Дъъли и кърджъли,
 Дету съ холъм минъли,
 Огин' и пужар пуснъли,
 Нъ хоръ нишу ни рикле;
 Чи съ утишле, утишле

Нъ гульмийъ мнѣстир,
 Пенчу чурбѣджи фанъли,
 Върли гу мъки мѣчъхъ,
 С кирпиден' мисо въртяхъ,
 И си нъ Пенчу думъхъ:
 „Пенчу ле, Пенчу чурбѣджи!
 Ти си съ, Пенчо, чул-пручул,
 Чи имъш млогу имани,
 Имани, Пенчо, бискрайну,
 Дъ ни, Пенчо, нъчитеш
 Петстотѣнъ бели рихѣли,
 Шестстотѣнъ кѣра грушови,
 Хиладъ фѣидък ѣлтѣни;
 Ъку ни ги, Пенчо, удѣдеш,
 Тѣй шъ тѣ з душъ оставим...“

Пенчо отива и донася исканите пари, но кърджалините пак не го оставят на мира: сега те настояват да им предаде хубавата си дъщеря Ангелка. И нея той донася, ала и тоя път кърджалините не го пускат: те отсичат главата му, а момата отвеждат със себе си в гората.

Към по-нова дата и към творчество вече в самата Добруджа ни води една песен, която записахме в с.Хаджилари. Певицата (50 годишната Дона Тодорова) помни сама събитието; тя знае още, че песента била съчинена от някой си Димитър Стоев от Башкѡй, който бил баща на годеницата, помената в песента. Това, що се разказва, е станало преди 30 години в с.Армутли:

Какъф ѣ помѣнъ станълу
 Там долу пуд Ърмутли,
 Нъ Бешгѡз нъ дуланити!
 Ъбити им съ убрали,
 Чурбѣджийта зѣклали,
 Чираку (му) съ зѣдрали,
 Драли гу, ни гу дудрали,
 Ъ чи гу жуф оставили,
 Ъ чи ги, холъм, изказъ:
 Кѣтълю Желю ут Тулчъ,
 Чѣпкъну Йорги ут Йѣникюу,
 Юрдан Тѣнъсаку ут Йѣникюу,
 Чѣпкъну Йорги ут Кѣмбер,
 И Михалчу ут Йѣникюу.
 Ъ чи ги, холъм, улувилъ,
 Нъ личѣн ден, нъ Врѣбницъ,
 Ъ чи ги зѣкарѣли,
 У Бубадаа ги зѣпрели...

Разбойниците лежали запрени от Връбница до Великден, после били изкарани и подарени за Тулча. На път трябвало да минат през Еникьой. Майките на Михалчо и на Танаско опекли гергьовско агне и причакали синовете си на пътя. Но като минали тя, не могли да хапнат нищо, защото ръцете им били вързани. Майката на Михалчо захванала тогава да го оплаква:

„Нъли ть мамъ пузгуди
Зь у Башкьой зь баш муматъ,
Зь Димитрувъ Мъррийкъ?
Мъррийкъ й млогу хубъвъ.“
Михалчу думъ мами си:
„Малйо ле старъ, малйо ле!
Некъ съ жени Мъррийкъ,
Мъррийкъ гудиничкътъ,
И мойтъ милнъ систриць.
Ас щи, мале, дъ идъ
Ф тузлата сол дъ купайъ.“

Една хайдушка история излага и песента от с. Бештепе, която записахме от устата на певицата Яна Христова. Случката е станала в Делиорман, и ако за нея се знае толкова добре на север, то е защото Бештепе, както помни 80-годишният старец Ставри Великов, било основано от 50 български къщи, изселени из делиорманските села Хасърлък⁴, Сараджа⁵ и др. най-напред в Бесарабия, а после, пет години след Кримската война, отсам Дунава, при Махмудия.

Събрали ми съ нъбрали
Дур тримъминъ другари
Хайдусту холан дъ правйът
В Дилиурманскити блъкани:
Генчу гелйнджийчиту,
Юрдан ми сливнилийчиту,
Кирчу ми пъърджийчиту.

Кирчо отива в Пазарджик (Добрич) да купува куршуми и барут и там узнава, че срещу четата е вдигната потеря. Тогава Генчо предлага да се скрият у вуйка му, Руси чорбаджи, в с. Хасърлък. Дъщерята на чорбаджията завежда момците в плевника и там те биват обградени от каймакамина и сегмените му, щом ги издава домакинът. Като не се предавали и гърмели отвътре, плевникът бил запален. Едва тогава хайдутите сложили оръжие. Вързаният Генчо се заканва на чорбаджи-

ята предател: ако се отърве, да го одере жив и да си направи от кожата му царвули...

Такива са песните, изпълнени с най-сочна, често пъти груба реалистика, които пее българинът в Добруджа, спомняйки си условията на живота в една отминала епоха, и тях ние ще ценим всякога като незаменни документи за езика си, творчеството си и историята си, каквито са и песните от другите категории, с тяхната по-нежна чувствителност, тяхната смела фантастика или техните житейски и религиозни възрения⁶.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Сб. Добруджа, с. 119 - 152.

2 Дн. с. Кривня.

3 Дн. с. Леярово.

4 Дн. с. Огражден, Генерал Тошевско.

5 Дн. с. Послес.

6 По-подробно върху поставените тук проблеми авторът се смира в обширния си труд „Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни“, СбНУК, XXXV, 1923, с. 1 - 423.

ВЪЗРАЖДАНЕ (1810 - 1878 г.)¹

Историческите превратности на Балканския полуостров, особено след неговото завладяване от турците, предизвикват едно коренно разместване на туземното му население. Но никой кът на полуострова не е бил толкова силно подложен на този процес, колкото източния, населен с българи. Това се дължи предимно на две главни обстоятелства, характеризиращи целия исторически живот на Балканите от първия ден на турското нашествие та дори до днес: стремежът на турците от юг към север и натискът на европейските сили от север към юг. Първите искат да имат здраво в ръцете си целия полуостров, както и ония пунктове отвъд Дунава, които, като им гарантират спокойствието в европейския континент, биха ги направили вечни владетели на Босфора и Дарданелите, а вторите - да слезат на топло море, отдето по-лесно биха проникнали в безпределните пространства на Мала Азия и Северна Африка, тъй здраво заприщени от турската мощ.

В първо време, почти до 17 век, натискът на Европа върви по долината на Морава с устрем към долината на Марица, непосредствено водеща под стените на Цариград. Но от този век насетне, особено след като при Петър Велики току що освободеното московско царство се обръща в просторна руска империя с тенденция да се вреди по култура и значение между държавите на европейския запад, пътят на въздействие върху Турция се премества значително по на изток. Тогава възниква и убеждението, че турската империя ще може да се изгони из Югоизточна Европа само с помощта на Русия. Почват да се нижат и проекти след проекти, насочени към тази цел, първенстващо място в които се дава на руското участие. Като пръв по-сериозен проект в това отношение може да се посочи тоя на Филип II от 1557 г. Русите влизат и в проекта на фюнфирхенския епископ Антонио Берантий, представен на Максимилиан II.

Желаното участие на русите в борбата на западните държави с Турция се мотивира от две съображения: първо, уязвимостта на турската империя, респ. на Цариград по море, която ще се постигне след като

* А. Г. Брикнер, Иллюстрированная история Петра Великого, т. II, с. 4.

се вземе Крим (проект на Антонио Берантий) и като се напре през Дунава (идеята на Петър Велики) и, второ, родството на русите по език и вяра с подвластните на Портата славяни. Изхождайки главно от това последно съображение, лезинският епископ Пиетро Чедомини представя на папа Климент XIII записка, в която изтъква, че австрийският император ще бъде непобедим в борбата си с турците само в съюз с полския крал и с московците, тъй като, според него, султанът не се бои от никого толкова, колкото от последните поради посочената близост.

Скоро обаче руската политика съзнала, че без излаз през Босфора и Дарданелите не ще може никога да се гарантира цялостта на руската империя, особено в южните ѝ покрайнини, почва да насочва погледи към европейските владения на Турция. Като първа от значение сполука на русите в това отношение може да се посочи завладяването на крепостта Азов. Но и тук Русия не е сама. Нейната сполука се дължи в голяма степен на участието, което взимат при обсадата на крепостта австрийци, бранденбургски и венециански инженери и техници. Този успех на Петър Велики предизвика общо задоволство в цяла Европа. А когато бояринът Шереметев, при пътуването си в Рим и Малта (1697 - 1698 г.) се спира във Венеция, един сенатор от името на сената и на дожа му казва, че венецианската република много цени царя и му желае да се възцари в града на Константин. Даже възниква предположение, как да му се помогне.

Завоюването на Азов, общите симпатии към русите, щедро сипвани отвред, както и появата на руската флота в черноморските води дават на Портата да разбере, че тя ще има вече работа с един наистина засилен съсед, енергично стремящ се към своята цел. Изменя се и пътят за изгонване на турците от Европа. Високата порта вижда добре, че опасността за турската държава не иде вече от запад и не води по долината на Марица към Цариград, а от северозток. Последният път беше вече начертан не без разбиране от полско-маджарския крал Владислав, който тръгнал по течението на Дунава, заобикаля крепостта Никопол, за да се отправи към Варна, дето да нанесе решителен удар на Турция. В свързка с тази промяна на пътя към Цариград започва и разселването на турското население. Настанено отпърво по равните и плодородни тракийски полета, то постепенно ги напуска, за да се яви в компактна маса през края на 17 век посредством сърцето на Североизточна България, още позната на чужди пътешественици като страна с чисто българско население. Отпърво турското правителство заселва там ени-

* А. Г. Брикиер, Иллюстрированная история Петра Великого, т. II, с. 4.

чари, вече добили правото да имат семейство и имот, гибели² и акинджи³, последвани от мирно мюсюлманско население. Към това се притуря и мохамеданизирането на останалото българско население из Тузлука и Делиормана. Преди да пристъпи обаче турското правителство към отоманизирането на Североизточна България, то си служи с кримските татари - признали върховната турска власт още при Мохамед II, завоевателя на Цариград. Те са дохождали често да помагат на турските султани при военните им походи с маджари, хървати, немци, а може би и в борбите им с политическите вълнения на туземните българи.* От запазените оскъдни сведения се знае положително, че те са минавали понякога на групи до 50 000 души и че българското население е страдало извънредно много от тях, като винаги се е виждало принудено да емигрира във Влашко или да се заселва в непристъпните дебри на Балкана.

Не ще съмнение, че всичко това се прави преднамерено от Портата с едничкото желание да отдели с една здрава бариера своите владения и балканските славяни в тях от непосредственото влияние на станалата мощна славянска Русия, както и да прекъсне изобщо най-краткия път на европейските нашествия към Цариград. Че тя добре е преценила значението на този североизточен край за цялостта и бъдещето на турската империя свидетелствуват не само многото крепости: Шумен, Варна, Балчик, Калиакра, Силистра и пр., плътно построени една до друга, не само честите войни там, но и опитите на европейските държави, правени до последно време, да проникнат в Турция през тъй наречения Шуменски четиригълник. За подкрепа на това твърдение достатъчно е да се напомнят историите за прокарване на жп линии Черна вода - Кюстенджа и Русе - Варна.

Така се обезбългарява цяла Североизточна България. Но ако все пак тук-таме в нейните южни предели - в Шуменско, Провадийско и Варненско се запазват малки български огнища, на север, по черноморското и дунавско крайбрежие почти не остават следи от българи. Обаче историческите събития от края на 18 и първата половина на 19 век повръщат отново българите в люлката на първото българско царство. Прокудени от родната стреха следствие войните на турци и руси и забегнали в Бесарабия и Молдова, те скоро почват да се връщат, било защото не са намерили в новото си отечество условия за живот, било от тъга за старото. Някои от емигрантите действително са достигнали в предишния си кът; но и мнозина са спирали там из Бъл-

* М. Дришов, Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското Княжество, ПСп, 1884, кн. 7, с. 8 - 9 и 11 - 12.

ско, дето им са се откривали по-сносни условия за поминъчен и правов живот. Така почва да се заселва наново Добруджа с българи.

На първо време това заселване е било доброволно. Скоро обаче то става принудително. В това отношение голяма роля е играл някой си Хасан паша, за когото още се пази спомен между добруджанското българско население. Властник с голямо влияние и с обширни необработени земи, той замисля да използва повърналата се многобройна вълна от българи през 1830 - 33 г. и да я засели в своите имения. Това той е правил с очевидната цел да използва трудоспособността на българския елемент, която винаги е била предпочитана пред тая на турския. И неволно се кръстосват две различни схващания на една и съща власт: държавно-политическо, което иска предели с отоманско население, и локално-икономическо, което дири производителни сили. Едното - да запази земята от чужди нашествия, а другото - да я използва. Па и централната власт, стресната от запустяването на Добруджа, не е била вече противна през това време на християнската колонизация, особено след новата политика на султан Махмуд^{*}.

Животът на тия поселения, както и на старите от 1801 - 1805, 1813 и пр. години, покровителствуван от тоя паша, сравнително по-широките правдини, които той е дал на българския елемент, почва да привлича нови българи не само в обратен път от Бесарабия, но и от вътрешността на империята,^{**} додето българският елемент пак взема числено предимство, каквото е имал и преди няколко века. Той не се загубва и през времето на султан Меджид, когато голяма вълна татари по негова воля се разпръсва вред из добруджанските равнини. Нещо повече, българщината толкова се засилва, че даже успява да наложи свой отпечатък на много чисто турски и татарски поселища, като напр. на гр. Меджидие, чийто поминъчен живот взима напълно в ръцете си.

По данните, които могат да се събират и сега между добруджанското население, преди тия български заселища е имало и други от по-непостоянен характер. Те са тъй наречените къшли. Срещу тях стоят румънските рибарски колонии край Дунава. Но сравнени тия две непостоянни колонии, добиват значително предимство българските: едно, защото къшлите имат по-многоброен български елемент, и друго, защото имат по-траен характер. Ако те не са се развили в селища, се дължи на съществуващите тогава турски наредби, които до края на 18 век не са позволявали да се установи на постоянно местожителство българин със семейството си. Но макар и чисто мъжки, те се отличават

* Йов Титоров, Българите в Бесарабия, с. 29.

** К. Иречек, Мин. сборн., т. V, с. 509 - 510.

значително от румънските тоже мъжки колонии край Дунава. Разликата се състои освен в тяхната многочисленост, още и в особеностите на стопанската им дейност. Така напр. румънските колонии са много по-непостоянни от българските. Те се занимават изключително с рибарство през известен сезон на годината, за да напуснат крайдунавските предели през друг, или за да не се върнат никога. Отношенията им към природата и нейните богатства са най-примитивни. Те експлоатират това, което природата им дава, без да влагат умение и труд за увеличение или подобрене на производителността ѝ. Българските колонии, напротив, са напълно уседнали. Българинът колонист, спрял някъде из необятните равнини на Добруджа, не само използва пашата им, но и тяхната природна почва. При всяка къшла има зеленчукова градина и нива, макар изключително за личните нужди на къшларите. Само тия общи черти са достатъчни, за да изтъкнат както разликата в отношенията на тия два елемента към земята, така и техните чувства към нея. Когато румънецът е гост, българинът е привързан към нея, той я обича, цени я, защото я смята своя. А своя за него е тя, защото е и продължение на родината му, защото нищо не я прегражда от нея.

По-късно тези къшлари образуват ядрото на градското население в черноморските и дунавски градове на Добруджа. А на тяхно място дохожда земеделското българско население.

* * *

Културният живот на българите в Добруджа започва сравнително много по-рано даже от тоя на приделтните руски поселения, макар първите тласъци за просвета - училищна и черковна, да идат предимно от бесарабските руски градове. Най-първите учители, за които още се пази спомен, са били руси. Руси са били и първите свещеници. Такива е имало не само по селата, но и в градовете. Така напр. един от първите учители в Тулча е бил русин, който е обучавал деца от двата пола в една частна къща още през 1810 - 1812 г. - време, през което много централни български градове не са могли и да мислят за подобно място на просвета и наука. Преподавал светче, псалтир и часослов. Една от неговите ученички е била някоя си Неда, отсетне Пеева, познатата с прозвището „философката“. Тя после сама е отворила училище към 1820 - 35 г., а може би и по-рано, и става първата учителка, известна досега из цяло Българско.* Колко е учителствувал руснакът и кол-

* Досега като първа учителка, българска, е известна баба Анастасия Димитрова, родена на 12 юни 1815 г. в Плевен, започнала да учителствува през 1840 г., а като първа македонска - баба Неделя Петкова, родена на 13 август 1826 г. в Сопот,

ко Неда Пеева точно не се знае. Не се знае също дали тия частни училища са продължавали своя живот или не. След тях като най-стар учител в Тулча се помни даскал Владимир, поляк, руски емигрантин, който като първите е учил децата на черковно-славянски език. Той е учителствувал в Тулча през годините 1846 - 47 и 48, като е оставил добри спомени за себе си. Подир даскал Владимир се поменават учителите Васил Григоров и даскал Константин. Последният е направил големи реформи в обучението, като е почнал пръв да преподава сметане с четирите аритметични действия, както и писане. Значителни реформи в обучението въвежда и учителят Енчо Кузманов, назначен през 1850 г. Той е оставил мнозина ученици, които напълно са съзнавали своята народност и които отпосле са взели живо участие както в движението за черковното ни освобождение, тъй и във възраждането ни. В негово време, към 1855 - 56 г., тулчанското българско училище става обществено. След Енчо Кузманов и едновременно с него учителствуват в Тулча няколко учители от не твърде голямо значение, ако се съди от слабите спомени, които са оставили за себе си. С каква любов е било открито училището и какви възжеления са били възлагани на него се вижда от името му „Светла България“. След няколко години обаче то е било прекръщено на „Св.св. Кирил и Методи“, защото светите братя добиват навред из Българско символичното значение на просвета и напредък. Тях ги тачи цяла България, тачи ги и Тулча като неразделна част от нея. През време на преименуването ще е открито и отделно девическо училище, помествано известно време в къщата на Георги Гръков. А за мъжкото е било отредено дървеното здание в двора на църквата „Св. Георги“. Това здание по-рано е служило за килия. То е имало пет стаи, едната от които е служила за театър в полза на училището. И едната и другата сграда скоро стават неудобни поради големия наплив на ученици, особено след като на 1870 г. се изработва полугимназиалната програма. А през 1878 г., както се вижда от отчета на директора на тулчанските училища, те не са в състояние да поберат училищното население на града. А то е многолюдно не само защото всеки българин полага големи грижи за възпитанието на своите деца от двата пола, но и защото за него училищата „са били един от жизнените му интереси; неговите погледи са били непрестанно обърнати към тези образователни домове и той всякога е бил готов да понася своята лепта пред олтаря на тези заведения, от които той с право

започнала да учителствува към края на 1865 г.

Г. Разлогов, Няколко думи за българските училища в Тулча. сп. Светлина, г. VIII, кн. 8, 1898, с. 6.

очаква да види в светлина бъдещите действия, мисли и направления на своите синове, на своите потомци - чада на България".* Това схващане на училищните задачи прави възможна училищната уредба, която не остава незабелязана и за другонародното население на Тулча. Нищо чудно тогава, че много родители от последното, особено руси, предпочитат да пращат децата си в българско школо, вместо в своето. Някои от тия възпитаници отпосле се посветяват на българското право дело и са му останали верни докрай, макар и като скромни ратници. Такъв скромнен ратник е напр. бившият главен учител на тутраканските училища Емилиян Петров, родом русин, който е починал през Балканската война. Че българите са носители на просвета и в другите народности среди иде да ни покаже и тъй нареченият пансион Сава Доброплодни, в който през 1869 г. е имало повече от 100 ученика и в който покрай другите предмети се изучавали още езиците: старобългарски, новобългарски, немски, турски, гръцки и румънски.

Тия добре уредени за времето си училища, с винаги подобрени и задоволително плащани учители са били издържани само от тулчанското българско население без ничия друга помощ. Отначало за тях са иждивявали само родителите на учениците, както е било и навред из България, но отпосле полека-лека прониква съзнанието, че училищата са заведения не от лична, а от обществена полза и като тъй за тях трябва да се грижи цялото общество. Колко здраво е било проникнало това съзнание у тулчанските българи може да се види от факта, че те сполучват, въвн от имотите за издръжка на школата си, да си образуват други източници, първо място между които взима наклието⁴, доброволно отстъпено от жителите на околните села. Впрочем тази жертва правят всички селяни в Добруджа както за своите селски, така и за централните градски училища. А през 1878 г., когато тулчанци почват да се плашат за своето политическо бъдеще, те въпреки отказите на губернаторството сполучват да си задържат 2/3 на прихода, даван от кръчмите, монополизирани от тях. Тази мярка тулчанци успяват да наложат на целия санджак. Освен това те разхвърлят на цялото българско население особен училищен данък по 4 лв. на лице работоспособно и по 2 гроша на 1000 върху имотното състояние на гражданите. По този начин те сполучват да си осигурят един редовен училищен приход от 59 000 гроша срещу бюджет от близо 80 000 гроша. Недостигът от 20 000 гр. са смятали да покриват от приходите на черквата.

* М. Д. Тихчев, Добруджа. В.Българин, г. II, бр. 109, с. 2.

Но колкото и да са били непреодолими материалните пречки за успеха на училищата, те са били нищо пред тях, които са им правили влиятелните инородци - гърците. И в Тулча, както навсякъде из България, гърците са успявали със своите козни да ги представят като гнезда на държавна развала. А турското правителство, винаги мнително и готово да се плаши от миражи, това и чака. Ала за щастие жилавият български дух и голямата българска опърничавост, достигаща по черковните и училищни въпроси до непреодолима устойчивост, са успявали винаги да съхранят своите просветни придобивки. Тулчанци се поддават само един път на властническата турска примамка, от която успяват ловко да се изплъзнат щом узнават към какво ги влече тя. Тази примамка се състои в Митхадпашовия проект да подчини българските училища на имперската просветна организация. Както е известно, този проект увлече не един от предните български умове на своето време, съзрели в него едва ли не първа стъпка към изравнение правата на народностите в турската империя. А Никола Михайловски и Т.Н.Шишков вече бяха приели от турското правителство длъжността инспектори и чакаха в Русе приложение на проекта. Щастие за българското просветно дело бе, че широкото население не се подаде на него, не толкова от умение да го разбере, колкото от желание да запази това, което бе създадо с толкова героични усилия и в което виждаше своето народностно обособление. В негова помощ дохожда и апатията на турските управителни органи, на които подлежеше да приложат тая реформа, а на места и нежеланието им да приравнят едно владетелско племе с друго подчинено. Обаче не така е погледнал тулчанският управител Исмаил бей. Неговата настойчивост да приложи тая желана от него реформа е била толкова голяма, че тулчанци най-сетне е трябвало да склонят при условие щото това подчинение на училищата им да стане при известни условия, предложени от тях. Но когато тоя висок турски чиновник е отказал да потвърди тези уговорки, след като ги е държал няколко месеца на масата си, тогава тулчанци застават срещу него. И той е трябвало да отстъпи.

Не по-малко ревностни са били тулчанци и по отношение просветата на подрастналото поколение. Най-добро доказателство за това ни дават възникналите обществени организации, чинто главни задачи, каквито цели и да преследват, са от чисто просветно естество. На първо място между тях организации трябва да поставим читалището.

Тулчанското читалище, наименовано отпосле „Съгласие“, е основано през 1861 г. под названието „търговско съборище“; то е било ядката на българската община в града. И в това отношение градът Тулча изпреваря много от другите градове в България щом като се

вземе пред вид, че първото българско читалище е основано през втората половина на 50-те години (около 1857 г.).

Отначало дейността на читалището „Съгласие“ е твърде ограничена: купува книги, устройва ред представления през 1862 г. и се меси още боязливо в обществените дела. Но изглежда, че скоро то се е загубило след трудните условия на живота, не еднаж убивали всяко българско начинание, или пък е изтляло от анемия вследствие честите разцепления на българите не само в Тулча, които са правили винаги от тях два враждебни лагера, познати в историята на нашето възраждане под името „стари“ и „млади“. Предполагаме така, защото през 1869 г. четем из нашите вестници, че Тодор Икономов, главен учител тогава, „устройва отначало и друго едно достопохвално и свето заведение Читалище, за което с най-отлично усърдие се подписват особено младежите“^{*}. Още на следната година това читалище стъпва толкова здраво на краката си, че може да изпрати 1305 лири помощ, събрана между членовете му и тулчанските граждани, за българското училище в Чанакчи при Цариград.^{**} Зачестяват и сказките; увеличават се и членовете му, следователно и приходите. Това последно обстоятелство му позволява да осъществи една от своите мечти: да прати една девица в пражкото висше женско училище, която да се приготви за учителка. За издръжката ѝ отделя 24 лири; недостигът се внася пак от читалищни членове. То открива и вечерно училище, в което се „преподават както разни науки, тъй и всеобщоисторически разкази, още нещо от френски и турски.“^{***}

Но най-голямата му заслуга се състои в организацията на учебното дело в Тулча и в Тулчанско. Намесата му в това дело се почувствува веднага. Първом то праща трима души, които да прегледат и поправят черковните сметки на селата, а после и поставя и училищата под своя опека: нарежда им еднакви програми, намира им добри учители и се грижи за доставката на всички необходиминости. За жалост обаче „това свето предприятие“ на читалището, според дописника на в. „Век“, не е траяло повече от година. Как е била оценена тази му дейност говорят най-добре следните редове: „От истинна читалището докато имаше грижите за училищата, те бяха някак в по-добро състояние. Сега обаче откато е поел съветът управлението им съвсем са занемарени и оста-

* В. Право, г. I, бр. 11, с. 43 от 10 май 1869 г.

** В. Право, г. IV, бр. 44, с. 175 от 28 декември 1870 г.

*** В. Македония, г. IV, бр. 7, с. 2 от 6 декември 1869 г.

вяни в най-бедно положение, така щото по някои села няма и учители“.

И животът на читалището „Съгласие“ не е могъл да тече спокойно. Пречки са му били правени отвред, даже и от българи, но то никога не е било толкова близко до пропастта на своето съществуване както през 1870 г., когато за дълговете на градското казино, с което се е помещавало наедно, били обявени имотите му за продан поради неизплатения от последното „гюмрюк“. Но и тази буря преживява то, без да позволи да му се покътне имота. И най-сетне читалището закрепва дотолкова, че и румънците се виждат принудени да отстъпят пред издържливостта му срещу техните пречки и шикани. Тулчанското читалище е единственото българско учреждение, което румънците не можаха да закрийт. Успяха само да го запалят на 27 март 1895 г. и да изгорят многоценната му архива, пълна с данни за българското минало на хубавия добруджански край.

Паралелно с читалището върви женското дружество, негов съперник и съревновател. Основано на 1820 г. под името „Надежда“, то сплотява около себе си интеллигентните българки, жадни да вложат своя труд в делото на народното възнемване. И неговата главна цел, както и на читалището, е просветата. Грижата му обаче, както и трябва, клони изключително към образованието на жената. За да постигне това, то съгражда още същата година едно девическо училище в града, като дава почти целия си капитал от 8440 лири и заема от читалището 2500 лири. Преди да направи женското дружество тази сграда, училището се помещавало в частна къща. По-късно дружеството сполучва да отдели не еднаж суми от скромните си приходи, за да подпомага българското дело в Македония. Освен това издържало няколко десетки бедни българки от Тулча и от селата в гимназиите на България и една забавачница за деца. Женското дружество успява да запази живота си и през румънското владичество. Последното му патриотично дело е подаръкът от 6000 лири, който то направи за усилване фонда на дружеството „Добруджа“, ратуващо за освобождението на страната, чието име носи.

Пак през време на турското робство (1875 г.) е основано в Тулча едно чисто българско търговско дружество. То е имало 200 члена с 2000 акции по 15 лири или всичко 30 000 лири капитал. Издържало е две търговски къщи: в Тулча и във Варна под името „Българско тър-

* В „Век“, г. II, бр. 32, с. 4 от 9 август 1875 г. Твърдението на дописника, че тази читалищна дейност не е траяла повече от година, не е вярно, защото, както се вижда от изложението, тя се почва през 1869 г.

говско дружество“. Управлението му се намирало в Тулча, вършило е търговия с местни произведения, с разни европейски стоки и е давало пари под лихва. Било е в кореспонденция с всички главни европейски градове. В продължение на 6 години е давало до 50% печалба на своите акционери.

Но колкото различни и да са задачите на тия три обществени организации, крайната им цел е била една: въздигане на добруджанските българи в морално и материално отношение до степен да отбраняват всякъде и при всички случаи правата си като народ. Колко успешно са преследвали те тази своя цел се вижда най-добре от борбата на тулчанци за черковна независимост, затруднявана не само от турските административни и от гръцките духовни власти, но и от черковните представители на румънското княжество. Ала и трите тия сили е трябвало да отстъпят: турците - като признават предимството на българския елемент в Тулча, гърците - по неволя, независимата българска черква, а румъните - правото на българите да разпореждат със своите съдбини отсам Дунава. Впрочем това право никога не е могло и да бъде отричано, защото самите румънски колонии по десния дунавски бряг са се чувствували винаги като гости, добре приети от гостолюбив стопанин. Преди обаче да се доберат до тези успехи, тулчанци, а заедно с тях и цялото добруджанско население е трябвало да преодолеят много козни. И на добруджанци се пада да водят борба на два фронта, каквато трябваше да водят в края на 60-те години и в началото на 70-те години поморавци и македонци. Само че в Добруджа вместо от сърби населението е трябвало да се брани от власи. Но и тук и там главният инспиратор е фанариотското духовенство.

Борбата най-сетне се спечелва. Българите от Дунава до Егея и от Морава до Черно море си извоюват независима народна черкова. Радостта и вярата им в себе си са толкова големи, толкова красиви блянове за политическо освобождение събужда духовната им свобода, че малко искат да знаят за схизмата. Особено тулчанци не ѝ отдават никакво значение. И така ревностно пазят те тази народна придобивка, че протестираат, нещо повече, заплашват и Екзархия и Светия синод при всеки слух, че българските духовни водители са готови да влязат в компромис с гръцката патриаршия. А има ли изобщо Екзархията каквато и да било нужда, те бързат да я подкрепят. Такава чувствителна подкрепа ѝ дават те през 1873 г., когато тя просто е била заставена по липса на средства да се откаже от всяка дейност, като ѝ авансират 200 турски лири, задържани отпосле от владичината.

* В. Българин, г. I, бр. 35, с. 3 от 11 февруари 1878 г.

И вместо да успеят козните на гърци и власи, те почват полека лека да изчезват, особено след като Климент Бранички става тулчански епископ, а Т.Икономов - секретар на смесения епархийски съвет и на българската община. Най-сетне работата дохожда дотам, че и румънските колонисти в Добруджа се виждат доброволно принудени да признаят върховенството на екзарха. Признават Екзархията за свое духовно началство и много руски черкви и манастири там. И това, след като румънската черква и руският синод бяха вече признали проклятието на Цариградската патриаршия върху нас. Най-знаменателно обаче е обстоятелството, че руските духовници с гордост се наричат схизматици и като такива се отказват ведно с българите да поменават при литургия името на румънския епископ, вместо това на Григорий доростоло-червенски, след румънската окупация на Добруджа.

Ала колкото ревностни и да са били тулчанци в стремежа си да направят българщината първа културна народност в Добруджа, както е била и по численост, техните дела не биха се увенчали с толкова чувствителни успехи, ако зад себе си не чувствуваха едно здраво и патриотично българско население. И трябва да се признае, че останалото българско население по никакъв начин не е отстъпвало на тулчанци по отечестволубие и по готовност да прави жертви за успеха на народното дело. Ако все пак то се проявява сравнително по-късно от тях, това се дължи почти изключително на географическото му положение, както и на особеностите на турския режим, който е действувал по-брутално във вътрешностите на територията, отколкото по периферията, достъпна и за чуждо наблюдателно око. А в Тулча още от средата на миналия век, ако не и по-рано, е имало няколко чуждестранни консули и малки колонии покрай тях.

Най-рано проявен от другите градове на Добруджа е градът Бабадаг. Някога той е имал 3000 едноетажни здания, високи двуетажни дворци и други къщи^{*}. Българите са населявали махалите Саръ папукчи (Търговската махала), Чифчи, Чифте къопрю махлеси, махалата около Хюнкяр джамеси и Хюнкярдан християнлара клисеси. Тази черква изгаря към края на 18 век, ала котленските овчари я поправят на свои средства. Тя бива изново изгорена от турците през 1842 г., защото се усъмнили, че е средище на бунтовници и че в нея се крие джепане. Кога е построена пак не се знае положително. Обаче от данните, които можаха да се съберат, излиза че подновяването ѝ трябва да е станало

^{*} Евлия Челеби. Периодическо списание, г. XXI, св. 9 - 10, с. 678 - 679. Старец Раданов говори за 17 250 къщи във в. „Българин“, г. III, бр. 210, с. 2 от 15 ноември 1879 г. Обаче отде е извакъл тази цифра не казва.

към 1853 г. През това време, когато е изгаряна и подновявана църквата, в града Бабадаг е нямало почти никакви власи. Имало е само няколко гагаузки семейства и толкова български, които са предпочитали да говорят в къщи на турски. Румънските семейства едва през 1879 г. стигат до цифрата 34 и то „смесени с гагаузи, изверги българи и сармусакчни гърци“. Българските семейства са били 175, като не се турят в тяхното число 15 българо-руски семейства и търговците от главната чаршия, предимно ергени или бежари, чиито семейства са живели в Шумен или в Тулча^{*}. Но макар и да са били власите толкова незначителни по брой, не ще съмнение и по влияние, българите винаги са се отзовавали на техните религиозни потреби и винаги са зачитали техните народностни права. Те не само са ги допуснали в своята черква, съградена с ферман издаден на името на българската община, като позволили да се чете отляво на румънски, не само са им купували потребните черковни книги, но са и поддържали свещеник, който да знае двата езика. До румънската окупация всички свещеници в Бабадаг са били руси, с изключение на един молдованин и един българин^{**}.

Но тези толерантни обноси на българите към незначителното румънско население не са попречили на последното, под влияние на гръцките козни, да подигне през 1872 г. спор за черквата. Работата дохожда дотам, че турското правителство се вижда принудено да назначи специална комисия, която намира, че румъните образуват само 1/6 от християнското население на града и че черквата е правена, поправяна и издържана изключително от българите. Ала не успели тогава, те отново подигат въпроса за черквата и за имотите ѝ през време на румънската окупация и сполучват да ги обсебят не защото са вложили частица от своя труд в тях, а защото румънското правосъдие предварително е било решило въпроса. Ослонено на факта, че във фермана за черквата не стои „българи“, а „рум милети“, както обикновено е било означавано в официалните турски актове българското население, ослонено и на някои други формалности, гарантиращи правото на собственост, почти никога не изпълнявани от турските нотариални власти, румънското правосъдие лишаваша с един мах българските придобивки, печелени при безпримерна ревност и сред най-неудобни условия за културна борба и живот.

* Старец Радашев, Добруджа: Бабадаг, 30 октомври 1879 г. В. „Българи“, г. III, бр. 210, с. 2 от 15 ноември 1879 г.

** Бабадаг, 30 октомври 1879 г. В. „Българи“, г. III, бр. 210, с. 2 от 15 ноември 1879 г.

Лишени българите от черква и от нейните имоти, лишават се и от училище. А то не по-малко грижи и не по-малко средства струва на бабадагчани. Най-голяма спънка обаче бабадагчани са срещнали при постройката му през 1848 г., когато български учител в града е бил някой си Георги Драганов. Протестирали турците защото, както казвали в протеста си до правителството, българите не правели училище, а калѐ („Булгарлар бурда мектеб япмаьору, онлар калѐ хазърлььору“)^{*}. И сполучват за известно време да спрат строежа на зданието. Румънците, макар да е бил тоя протест в техен интерес, не обелват зъб или защото не са съществували тогава в града, или защото са били незначително малцинство.

Започнато при такива пречки и през едно време, в което стремежът за образование не беше обхванал българина с такава стихийност, каквато виждаме непосредствено преди освобождението, училището не могло да живее напълно нормално. Па и липсвали са вредом из Българско подготвени учителски сили. Ето защо до 1869 г. то „все си е блещукало по наустничката“, като от време на време е загасвало съвсем.

Трайни спомени като учител е оставил поменатият вече Георги Драганов. За него се споменува и през 1869 г. Учителствувал ли е той непрекъснато или не, не може да се установи положително. За всеки случай той е, който „е посъбудил онези, които в настояще време водят обществените ни работи“, пише дописникът на в. „Напредък“^{**}. Освен за него се пази спомен още за някой си Стефан Грозданов от Шумен, учителствувал само една година, след което почива; поменава се и П. Дичев. Последният, учителствувал три години, е бил писар на българската община. В негово време - 1873 г., се построява новата училищна сграда със средства от наклието (наем, взиман за пренасяне храните на десетъка), отстъпено за българското и турското училище, тоже построено през същата година.

Бабадагските граждани не остават много назад и с читалището си. От запазените данни може да се допусне, че в Бабадаг е имало читалище, наименувано „Любов“, още през 1870 г., а може би и по-рано. Знае се обаче положително, че вече през 1873 г. за него са събрани помощи, които надминават сумата 10 000 гроша. За него е построено и специално здание. Гарантирано материално така, читалището е мог-

* Бабадаг, 30 октомври 1879 г. В. „Българин“, г. III, бр. 210, с. 2 от 15 ноември 1879 г.

** Бабадаг, 30 август 1875 г. В. „Напредък“, г. X, бр. 62, кол. 3 - 4 от 4 октомври 1875 г.

ло да спомага и училището в града, като се грижи и за неговите успехи. Че това ще е правило то с доста голямо старание, дава ни да разберем следната бележка за него: „Читалището ни „Любов“ дари и таз година отличните ученици с по две-три книжки, оценени за 240 гроша“^{*}.

След Бабадаг по просвета и по значение за възраждането на българщината иде малкият градец Мангалия, едничък от добруджанските градове, който се е числил към варненско-преславската епархия. Той е броел около 150-200 къщи, от които 32 били български, 12-15 гръцки, 2-3 руски, 5-6 влашки и останалите турско-татарски. Културно-просветните състезания са се водили между българския и гръцкия елемент. И тук не само не са се поддали на гръцкия натиск, но са успели скоро да се наложат над останалите народности, дори на турците. Това се дължи в голяма степен както на численото им надмощие, така и на чувството им, че земята, която населяват, е българска, била е такава и българска трябва да бъде. Не малко значение е имало и обстоятелството, че почти повечето села от околността на градчето са били чисто български.

Мангалци сполучили да се сдобият с училище още преди да имат черкова. Такова те са открили през 1867 г. Помещавало се изпърво в бордея на Петър Власков, отдето се премества в къщата на Никола Попов, когато почва да се строи черквата. През първата учебна година училището е било посещавано от около 20 деца. Учител е бил Илия Василев от Котел, учителствувал само четири години. След него дохожда Симеон Георгиев Астарджиев. А на 1875 или 76 г. става учител някой си Филип, учителствувал до войната. Гръцко училище в частна къща се е открило едва през 1876 г. То е било посещавано само от 5-6 деца. За румънско не е могло да става и дума.

Открили свое народно училище, българите от Мангалия замислят и за черква. За тази цел те започват да събират пари, главно вълна, още през 1869-70 г. Към 1872 г. те са били вече в състояние да осъществят плана си. Но гърците почват интриги, главно поради обстоятелството, че българите ще вземат значителна преднина пред тях щом се сдобият с отделен храм и напуснат техния, частна къща, в който не твърде охотно са се черкували дотогава, тъй като повече са предпочитали с. Саръ Муса, дето е имало и българска черква, и българско училище. И наистина те сполучват: на българите не се издава ферман за постройка на черква. Затова пък местният каймакамин черкезин, случаен българофил, е разрешил да се изгради черква при условие, че по външност постройката няма да наподобява такава. За по-голяма

* Бабадаг, 30 август 1875 г. В. „Напредък“, г. X, бр. 62, с. 245 от 4 октомври 1875 г.

сигурност той сам отивал да наблюдава работата на зидарите, като ги е упътвал същевременно да построят черквата. И действително външният изглед на черквата бил изглед на къща: без външна олтарна издадина и с четири комина по четирите страни на покрива. И най-сетне българите още през същата година се снабдяват със свой молитвен дом, за което освен датите на някои от светиците свидетелства и следната бележка в един цветен триод:

„1872 года йвнй на 10 день Служа на черковата Светї горгї кѣтъ бехмї прїчїна за черквѣта дадна правїхмї ази Станчѣ матей родомъ отъ габрѣвѣ живаль въ гратъ манкалѣ й служиль на черквѣта й служиль до 1896 годїна ноемврїе 2 день черквѣта е правїхмї сасъ даскало Сїмїонъ горгї отъ мбѣтъ“.

В същото време, в което мангалци започват да събират средства за черковна сграда, откриват читалище (1870 г.). То се е помещавало в зданието на Велико Иванов от с. Аканджини. Председатели са му били под ред Николаки Попов и Дони Попов, родом от с. Жеравна, Котленско. Съществувало е до 1877 г. На устройваните в него сказки са се събирали даже селяни от околните къшли.

Цялата дейност на мангалците по въпроса за черковната ни независимост е свързана тясно с тая на гр. Варна, който решително се противопостави срещу определенията на чл. 10 от султанския ферман и извоюва българин за кириарх на своята църква.

Ролята на останалите добруджански градове в делото на българското възраждане датува сравнително от по-късни времена, макар да не е от по-малко значение и важност. Това се дължи на няколко обстоятелства, между които заслужават да се поменат две: 1) голямата смесица на населението им, и 2) неоформеността им като градски центрове при най-силния разгар на борбите ни за обособление и духовна еманципация. Така Мачин, още сравнително незначителен град, е примесица от българи, власи, турци, евреи; имал е само 3 гръцки къщи. Предимството на българите се е състояло в това, че са държали почти цялата търговия в свои ръце. Построяват си училище през 1862 г., като повикват учител от Браила, който обаче е стоял твърде късо време. Училището останало да се ръководи само от взаимния учител, някой си Тодор. Вината за това носят първенците, които не се спогаждат, внесли в общите работи и свои частни. През 1870 г. се поменува като учител Григори Т. Попов, при когото се празнува тържествено св. Кирил и Методи и се възобновява българската черква. Посещавано е било от 65 ученика, между които 10 - 12 власи.

Черквата е била обща, макар за нейното изграждане да са жертвували повече българите. Това се потвърждава и от обстоятелството, че

от дясно се е чело по славянски, а от ляво по влашки. Но по-късно българите замислят да си построят нова черква и почват енергично да действуват за разрешение. Такова им се дава от турското правителство, ала погрешно: вместо „да се строи изново“ в мазбата от каймакамина било писано „пахмирет“ - поправка. Това създава големи неприятности на мачинци. Обаче на 2 юли 1875 г. те вече могат да се похвалят на доростоло-червенския митрополит Григорий за успеха си и да му пишат: „След много и дълги главоболия ние най-сетне бяхме честити да се видим свободни в построението на черквата си от нов темел. Майсторите почнаха вече да работят и ние живо се завзехме да видим започнатото си дело свършено час по-скоро.“

През всичкото време на черковните ни борби мачинските румъни не се делат от съгражданите си българи. Те даже остават верни и тогава на Екзархията, когато се отказват от нея местните черковни представители, какъвто е случаят с поставения от Григорий иконом. И румънската община, като съобщава на русенската митрополия тази печална случка с писмо от 25 април 1879 г., бърза да увери Григорий в своята привързаност към Екзархията.

В Мачин българите са имали и читалище, наименовано „Пчела“. Но кога е основано то и каква дейност е развило не може да се каже с положителност.

От градовете със смесено население след Мачин иде гр. Меджидие. Той е бил заселен с кримски татари, за които е бил построен от султан Меджид, чието име носи. От другите народности преобладавали българите, които имали в ръцете си цялата търговия и занаяти. Само те са имали и училище, което се помещавало в една от къщите на стария Кадри бей. Помни се като учител някой си Милко от Градец или Върбица. Той е учителствувал до дохождането на русите през 1877 г., след което се оженил и се запопил. За черкова е служила една частна къща. Посветена е била на св.св. Кирил и Методи. На мястото на олтарния престол днес стои възпоменателен паметник със следния надпис, който е едно добро румънско признание за надмощието на българския дух през ония времена: „Acest monoment sa ridicat Pe locul unde a fost sf. Prestol al bis. vechi sf. chiril și metodu care sa daramat în anul 1899. în care an SA sfintit beserica nova cu patronul SF, apostoli petru și pavel“.

Черна вода, Кюстенджа, Хърсово през ония времена почти не са представлявали нищо друго, освен незначителни паланки. Първите два града почват да се оформят като центрове едва след прокарването на железопътната линия. Но макар и такива, те не остават много по-назад от другите добруджански градове.

Първи гърците дават в Кюстенджа идеята за църква. Ала, безсилни сами да изнесат на свои плещи разносните за нейната постройка и за издръжката ѝ отпосле, те повикват българите на помощ, които са представлявали значително болшинство още няколко десетилетия преди Кримската война. Българите приемат и събират доста много помощи, особено от селата. В комисията за строежа на черквата е влизал и българинът х.Стефан х.Вълков. Условието е било: на едната страна да се четат гръцки, на другата - български. Скоро обаче гърците изиграват българите. Тогава последните, подбудени на 1868 г. от младежа Анастас Кудрович от Ямбол, свикват събрание, в което турят основа на българската община. Откриват и подписка за черква. На 29 май 1869 г. сумата е била 14 200.35 гроша, а на 31 май 1870 г. - 18 592.20 гроша. На 23 април 1871 г. решават да пристъпят към постройката на черква. Но скоро срещат сериозни спънки не само от патриаршията, а и от турската власт, защото избраното от тях място се намирало между турски къщи. Затова, вместо ферман, те поискват от белидиѐ мезлиши⁵ разрешение за постройка на магазин. На 28 април 1871 г. магазинята почва да се приспособява на черква, на 11 май се освещава от архимандрит Теофилакт Рилски и се посветява на св.св. Кирил и Методи. Същата година българите повикват за свещеник архимандрит Панарет от Цариград.

Същевременно с черквата се отваря и първото българско училище от Сава Доброплодни. То е било частно и се е издържало само от вноските на учениците. Общо става училището на 19 април 1875 г., като се поверява ръководството му на С.Доброплодни, комуто определят 60 лири годишна заплата. За училищно помещение се дава общинската къща, в която е живял и попът.

Скоро след тях две културни учреждения трябва да е открито и читалището. Повод да предпологаме така ни дава един тефтер, унасловен: „Протокол на българското читалище „Постоянство“ в Кюстенджа, 1872 ноември 1-и“. Един от основателите му, ако не и главният му починител, трябва да е бил Доброплодни, чийто подпис личи накрая на тефтера.

В Черна вода се открива училището на 11 май 1870 г. с голямо народно тържество. За учител е бил условен някой си Б.Трендафилов, който е можал да запише веднага 20 деца

* Черна вода, 15 юни 1870 г. В. „Право“, г. V, бр. 17, с. 67 от 21 юни 1870 г.

Колкото се отнася до черквата в тоя град и до свързаните с нея борби между българи и гърци, считаме за уместно да наведем следния документ, преписан от дело № 4 на русенската митрополия:

Ваше Високо-пръвосвещенство!

Като взехме въ вниманиѐ Писмото на Сми́сенный Епархіаленъ съветъ отъ

Тулчя, отъ 10-ый Миналій Февруаріе относительно до раздѣленіе на Чърковата ни, и отъ което тукъ ви прѣтваряме Копіето, Ный склонихме да ся прѣгльда отъ нарочно за това, съставената Комисія, все що ся дали Българиты за построеніето на Черковятъ, И, като ни Броятъ Гръциты напълно даденото Количество отъ Българы, да имъ отстъпимъ Чърквата.

Комисіята Престъпи на разгльждане, първо: що ся дали Българити въ брой, Това бѣше най лесно, зашто то значяло оше, Когато двама Бъл. Предприели да ся съгради тѣзи Чъркова, направили отъ двѣ коли единъ Тефтеръ, и кой колко то давалъ, саморъчно подписвалъ въ рѣченыя Тефтеръ, тѣй тамъ ся събира сума която дали Българиты 2087 1/2; А сума която дали Гръци и Власи 1900 гроша. Следъ това, прѣгльдаха нещата, като: Икони, Кръстове и други Чърковни принадлежности дадени отъ Българе и то които Икони бѣха съ Българскы подписъ подписани, па и подписаніе ся узна кой е, То стойность-тѣ на нѣкои отъ тѣхъ ся припозна за Българска, Имаше и такива икони, които Купени отъ Българе, нѣ Готови Купени, непоръчани, слѣдователно безъ подписъ, Нѣ хора които знаятъ доказваха че са отъ Българи Купени. То Кадіе-та неземаше въ вниманіе, (Кадіета казваме, зашто то тѣука самопроизволно Както щя така и направи.) Той казваше на писаря, и нѣкой отъ тѣхъ писаха общи, а нѣкой съвсѣмъ не писаха; Като ся прѣгледа това толкозъ неправедно, Комисіята пристъпи да раздѣля общите неща, отъ които повечето само Българскы, и Какъ? безъ да гльда че значяло Гръциты и Молдованите са дали само 1900 гроша, Когато Българиты сами дали 2087 1/2 гр. Тя раздѣли общите неща на три Чѣсти, отъ които една само за насъ, адѣте за Гръци и Власи, и тѣй Комисіята отрѣди да ся броятъ на Бъл. 6353 гроша.

Присичката тази неправедность, ний обаче задася отярвемъ отъ тези врагове на народность тѣ ни - Гръцитѣ, Склонихме само ако ся прегльда и двѣ годишната смѣтка Чърковна, задържана у Гръците, тѣй съразмѣрно съ ежегоднишната Черковна печяла, уврѣмето на по прѣдишни Впитропи, ний искаме отъ тѣхъ 7600 гр. сящо и отъ училишна смѣтка искаме 45 Л.Т. Понеже въ 1870 лѣто Молдованиты са бѣха отказали отъ Гръцкия Владика, и за съединеніето имъ съ насъ въ всѣко духовно отношеніе; дадоха на Общината ни свидетелство подписано съ подписиты на сичкиты селени и подпечатено съ Мухтарскый печать; Това съединеніе Като стана, ный ведно съ тѣхъ цѣнихме общъ Учителъ, за пѣвецъ и да учи Дѣцата; нѣколко българчета и повечето Молдованчета, съ условіе да му платимъ отъ Чърковный доходъ.

5-6 мѣсеца слѣдъ цѣняваніето на учителя, доде Гръцкый Владика въ града ни, и съ интригитѣ си противъ Духовенството ни, сполучи да разубѣди и присвои на своя странѣ Молдованцитѣ, па и Чърковната смѣтка падна въ ръцете на Гръците, та като ся испялни врѣмето на учителя. Принудени бѣхме само ный да бромимъ на Учителя Горѣреченитъ 45. дир. Тур. Тѣя два Въпроса като прѣдставихме на Комисіята, Кадіята ги отвърли за сѣгнѣ да ги рѣшава съ намѣреніе да ся забраватъ.

Освѣнъ това отрѣдениты отъ Комисіята 6356 гр. не ны броятъ сега; а по исканіе на гръциты, направиха записъ, Сега да броятъ 20 Лири, 20 подиръ 41 день; аостатока на 91. Ный неприехме. И Комисіята си отиде. А Ключа Чърковенъ остави на Правителството тукъ. За сичко подробно писахме на Смѣсеный Впархіалны съвѣтъ въ Тулчя.

За вчера въ събота са научихме че гръциты ся готвятъ да служатъ. Ный помодихме началството да имъ недава Ключа, додѣто и намъ незяватъ отъ Тулчя. Въ сящото врѣме извѣстихме на Впархіалныя съвѣтъ и на Ваше прѣосвѣщенство, сящо и на Мютесарифина въ Тулчя чрезъ Телиграфа.

Най-назад от всички добруджански граждани обаче стоят хърсовци. Тяхната борба с власите за църквата им е отнела всичкото внимание. Тази борба би била по-леко свършена, ако власите не са имали зад гърба си подкрепата и на румънската държава, и на гръцката духовна власт. Но въпреки всички тия трудности те успяват най-сетне да се сдобият през 1875 г. с ферман за отделна българска черква.

Тази е в най-кратки черти културната дейност на българина в добруджанските градове през ония тъмни времена, която докара свестяването на българщината вред по Балканския полуостров, където се чува българска реч и дето историческото минало е давало винаги право на българина да се чувствува у дома си. Ала в селата тя е още по-почителна и по-ценна. Защото, ако в градовете тази дейност е могла да бъде спъвана от кръстосванията на разни влияния и от капризите на малки и големи властници, в селата тя се е развивала сравнително много по-непринудено и планомерно. Някои от тях в културно отношение не само могат да се поставят непосредно след Тулча, но могат и да се смятат като културни средища, изиграли почти равнозначуща роля с тая на добруджанската столица. Като такива смело могат да се посочат селата Долно Чамурли, Касапкьой, Башкьой и Черна, особено първите две села, които най-напред отхранват доморасли просветни деятели: попове и учители, поели скоро в ръцете си просветата почти на цяла централна Добруджа. Едно село само не им отстъпва в

Въ понеделникъ заранъ тж приехме Телиграфъ отъ Впар. Съвътъ, въ който ни казватъ да предадемъ Ключовете на Гръците, и за сичко ни биле Писали съ Австрийската поща и Ключовете ся предадоха на Гръцты; Действително, вечертъж приехме Писмо то отъ Което ви притворяме тукъ Копіе и Спорѣдъ което натоваренъ, отъ Впар. Съвътъ за училищната и Чърковната смѣтка. Г-нъ Перикли Тодоровъ, Пристигна въ Меджедіе, и ный вчера Испроводихме въ Меджедіе едного, опялномощенъ отъ община тани да разгьдаты училищны ть Чърковны смѣткы.

Ваше Преосвъщенство! Ный смѣса твърдо рѣшили да си съградимъ молебень домъ колкото е възможно поскоро, и Гръцты дѣто ченини бронжъты пары ть напълно сега, причината е тази, за да не можемъ да си направимъ наскоро молебень домъ. Ако и да ни прѣпятствувать, обаче, ный ще ся съобразимъ съ съвети ти на Впар. Съветъ, и щомъ ся расправимъ съ тези смѣткы, ще явимъ на Ваше преосвъщенство, и ако удобрите ще захванемъ да си правимъ Черкова, Свършваме, и като ви цѣлуваме свѣтъж дѣсница оставаме Ваши покорни Духовны Чяда.

7 Мартъ 1873

Чърковедска Бъл. Община

Н. Минковъ

П. Н. Шаранчиевъ

П. Станчевъ

С. Панчевъ

това отношение - с. Алмални, което се е числяло в турско време повече към Силистра, отколкото към градовете на Северна Добруджа. По дати школите и черквите по селата са откривани така: Долно Чамурли - училище и черква на 1825 г., Касапкьой - училище и черква на 1832 г., Канли - училище на 1847 г. и черква през 50-те години, Караманкьой - училище на 1862 и черква на 1850 г. През тия години, 1825 - 1875, са открити черквите и училищата във всички останали села, като: Бей Дауд, Бештепе, Конгас, Зибел, Налбант, Хамамджи, Еникьой (Ново село), Каталой, Пърлита, Еникьой, Кавгаджи, Тузла, Гречи, Фрикапей, Ескибаба, Паша къшлъ, Никулицел, Канлъ буджак, Каранасуф, Голям Гаргалък, Малък Гаргалък, Инан чешме, Камъна, Саръгьол, Потур, Черна, Башкьой, Копукчи, Карапча, Саръ Муса и още много други. А в София, днешната столица на България, училището е открито през 1839 година⁶!

Ние жалим, че рамките на статията ни не позволяват да се спрем подробно върху културния живот на селата, за да видят и нашите приятели, че земята, която на Берлинския конгрес се отстъпи на румъните, е била земя българска и с чисто българско съзнание. Друга по-обстойна работа върху Добруджа, която може би скоро ще пуснем на свет, ще стори това⁷. Сега само ще заключим със следната статистика за училищата от турско време, изработена от виконт Алфред де Гастон, директор на букурешката хроника, изпратен на 1878 г. в Добруджа да събере доказателства в полза на румънската култура, според която статистика, макар и непълна, от 45-те училища в Тулчанския санджак 25 са били български⁸, издържани от българите, а останалите 20 - на другите народности: турци, гърци, руси, власи и др. Влашките училища са били издържани от румънската държава. Ще каже, че са били органи на една държавна политика, поставила си за цел да проникне в пределите на чужда страна. Най-малкото обаче, което трябва да се допусне е, че малобройността и ниската култура на румънското население в Добруджа са имали нужда от външна подкрепа и грижа. За българите и българските училища пък не само че не може да се каже, но и да се допусне същото; българското добруджанско население освен дето е нямало отде да очаква подкрепа, но още само е било оставено да се грижи за пробудата на своите братя из другите покрайнини на тогавашната турска империя. А от какво голямо значение е този факт за народностния характер на Добруджа може да схване всеки, комуто политическото пристрастие не е заслепило очите.

⁶ А сега изброените от нас, които още не са всички, са повече от 40.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Сб. Добруджа, с. 153 - 190.

2 Джебелии - наемни бойци от спахийската конница.

3 Бойци от погранична кавалерийска част.

4 Наем, вземан за пренасяне храните от десетъка.

5 Градски съвет.

6 По-подробно за черковната борба и просветното движение в Добруджа вж. История на Добруджа, т. 3, С., 1988, с. 193 - 238; Орловски С., Как е била основана Кюстенджанската българска община, нейното училище и църква - Училищен преглед, 1900, кн. 9, 752 сл.; Мишев Д., Документи по пробудата на българите в гр. Сицистра и Добруджа, т. 1, С., 1927; Хрищанов Д., Добруджа в миналото според турски официални източници - Годишник на Нар. библиотека за 1926 - 1928 г., С., 1930; Топев В., Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. Тулчански санджак. Изв. на Народния музей - Варна, т.7 (22), 1971, с. 95 - 151.

7 Вж. Чилингиров Ст., Добруджа и нашето възраждане (Културно-исторически издирвания), С., 1917, 259 с.; Принос към възраждането на Добруджа, С., 1917, 22 с.; Принос към историята на българската просвета в Добруджа, С., 1940, 20 с.

СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ¹

Досегашното политическо деление на Добруджа на южна българска и северна румънска не може да служи при научните изследвания. Цялата Добруджа трябва да се вземе като една неделима единица, каквато си е била до Берлинския конгрес.

Границите на Добруджа по разбирането на местното население съвпадат напълно с границите на Диоклеция, новата римска провинция *Scythia minor* (Малка Скития), а именно: на юг от Батовската долина, в старо време река *Zygas*^{*}, а на запад езерото Олтина^{**}. Като последна крайдунавска римска станция в съседната провинция *Moesia secunda* се споменува *Sucidava*^{***}, развалините на която сполучихме да открием между гр. Силистра (*Durostorum*) и Черна вода (*Axiopolis*), в местността Кипилово, на северозапад от с. Сатуново и на запад от езерото Олтина.

Първото население, за което се споменува в Добруджа, е било от тракийското племе гети. Вероятно в V век преди Хр. минават скитите през Дунава и проникват чак до Батовската долина, като изтикват по-голямата част от гетите. С новия елемент остава тука само част от кробизите и теризите.

Троглоди (пещерни жители), за които споменуват Страбо и Птоломей, е само особено название на тези тракийци, които са живеели в пещерите край морския бряг от Шабленския фар до нос Геларето[#].

Гърците се явяват като търговци на добруджанския морски бряг от VII век преди Хр.: те основават ред търговски колонии и са имали своите пазарища край Дунава.

* Н. Kiepert, *Illyricum et Thracia*. XVII, Berolini, 1894.

** На руската карта „Голтино“; местното население го нарича „Юртмак“.

*** Според Kiepert станцията се намира между Расова и Кокерлини, според Tosileseo - с. Голтино, а според Dr. Weiss - до с. Мерлан (*Die Dobrudscha im Alterthum*, Sarajevo, 1911, с. 43).

Калъчкьойската пещерна колония, пещерният град Хила до с. Калъчкьой, пещерите на Ярът до с. Сюртукьой и в дола Болата (Мин. сборн., кн. IV, с. 49 - 78. - Известия на Българското археологическо дружество, кн. III, с. 245 - 256).

Римляните почват да завладяват Добруджа от първия век преди Хр. и построяват ред крепостни постройки със стратегическо значение. Към последните принадлежи и един от трите окопа от Дунава до морето, между с. Кокерлени близо до Черна вода и гр. Кюстенджа, наречени от местното население Гермета, т.е. прегради, а именно окопът Буюк герме (Голяма преграда), който е служил за скъсяване на стратегическата римска линия в първия век след Хр. Римската колонизация се почва в Добруджа от втория век след Хр., и то главно край дунавския бряг и във вътрешността ѝ.

С появяването на готите почват по-силни нападения и с това нови изменения на етнографическата физиономия на Добруджа. Византийските императори възобновяват старите крепости. Към тях принадлежи възобновлението и отчасти новопостроението на окопа Кокерлени - Кюстенджа, известен под името Таш герме (Каменна преграда). Основно и трайно изменение на населението в североизточната част на Балканския полуостров почва с появяването на славяните в шестия век сл. Хр. и след тях и това на българите във втората половина на седмия век. Последните окончателно завладяват тези страни и техният предводител Аспарух (Исперих) ясно начертава първата граница на своята държава на Балканския полуостров от Дунава до морето*, във вид на пограничен окоп известен под название Кючук герме (Малка преграда), който се простира от с. Кокерлени до гр. Кюстенджа.

Всичките народи, които са живели или са минали през Добруджа, са оставили своите паметници в тази страна. Най-характерните от тях са: тракийско-скитските, гръцките, римско-византийските и българските.

ОКОПОВИ ПОСТРОЙКИ

Към най-интересните старини в източната част на Балканския полуостров принадлежат старобългарските окопови постройки; те са четири вида:

1) Окопови лагери (hringus, campus)**

* Окопите са известни в литературата под название „Траянови“. Румъните ги наричат *valulul Traian*. Шкорпил в Абоба-Плиска (ИРАИК, т. X, с. 518 -519 и 566). Във видението на пророк Исаия: „Испоръ царь създа и великъ прѣзидъ от Дунава до море.“ (К. Jireček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*. Sitzungsber. d. Kais. Akademie Wien, Bd. CXXXVI, с. 87).

** В надписа от с. Чаталар² (до гара Преслав) се нарича лагерът до с. Абоба „*εἰς τῆς Πλοκᾶς τὸν κἀπιλον μένοντα*“ (Абоба-Плиска, с. 547).

- 2) Окопови крепости,
- 3) Отбранителни окопи, и
- 4) Погранични окопи (limes).

Тук ще говорим само за първия вид окопови пострройки, като оставаме за друго място да опишем и останалите.

В източната част на Балканския полуостров се намират два големи окопови лагери, а именно: Николицелския до с. Николицел и Абобски до с. Абоба. Към тях трябва да се причисли и големият лагер на левия бряг на Дунава до гр. Галац.

1. НИКОЛИЦЕЛСКИЯТ ЛАГЕР

Положение. Северната планинска част на Добруджа рязко се различава от южната ѝ степна част. Първата е разцепена с долината на р. Танца и Бабадашко езеро на две половини. Северната половина е във вид на гребен, успореден с най-долното течение на р. Дунав. Той се простира от Гарванския нос (Буджак), в завоя на Дунава, до с. Дунавец. Гребенът образува водораздел на рекичките, които текат на север към Дунава, и на ония, които текат на юг към р. Танца и Телица и към езерата Бабадашко и Разимско. Най-ниската част на вододелния гребен има 120 м. надморска височина и 55 м. над Дунава (до гр. Исакча) и се пада почти в средата му, между Дълбоката долина (Valea adâncă) на северозток от с. Телица към манастира Саун и Дългата долина (Valea lungă) към с. Фрикацей. През този Гребен не е възможно да е минавало едно от дунавските гърла (Певки), на изток от гр. Исакча в югоизточната посока към езерата Головица и Змейка с устието Портца, както предполага между другите и В. Златарски^{***}.

Най-ниската част на водоразделния гребен и Каталойското поле разделят северната планинска група в Добруджа на две части, наречени Буджаци (кътове, ъгли) и то: северозападен Мачински Буджак с най-висока надморска точка 456 м. над с. Гречи (Суванлък), и източен Бейски Буджак с най-високата точка Беш тепе (242 м.).

Югоизточната част на Мачинския Буджак, между долината на р. Танца и Исакченското поле, на ширина 9 км. е разделена с долове, в

* Николица, Niculitza, в картата на Kiepert, Generalkarte von der europäischen Türkei, 1853: Mikolintî.

** К.Х.Шкорниш: Паметници от Одесос-Варна, 1897, с. 5 - 6; Първата българска столица до Абоба, 1901; ИРАИК, т. X (с альбомом в 118 таблици): „Материали за българските древности Абоба-Плиска“; Известия на Варненското археологическо дружество, III, с. 140-146; Известия на Българското археологическо дружество, IV, с. 134 - 138.

*** Годишник на Софийския университет, т. X - XI, с. 97.

конто извираят многобройни рекички. Доловете са от северната страна широки, във вид на котловини, отворени към север в Исакченското поле. Таква са от запад към изток: 1) малката гориста долина на манастира Кокош, 2) по-широката Бъдила, покрита с лозя, 3) най-широката от тях Николицелска, в която се крие с. Николицел, и 4) лозовата долина Сарика. От южната и източната страна долините са тесни, дълбоки и гористи.

Доловете, образувани от притоците на р. Таица, са следните: 1) Пърлита, образуван от доловете Стайко и Рагазулуй (V. Ragazului), които се събират до срутената „Ковачова воденица“. 2) Късата долина Олуклу (V. Holuclu), която се почва до извора Рушула Русас и върви край с. Зефирка Руска (Джефер). 3) Долина Стипанулуй (V. Stipanului) и 4) Козлуджа (V. Coslugea) между селата Зефирка Руска и Турска. 5) Долина Боклуджа (V. Boclugea), наречена в долната си част Лозова**, се състои от четири дола: Люти мост, Ступарни (Боклуджа), Мейданкьойски (V. Podul Carului) с Парулуй (V. Podul Parului).

В източната част на Мачинския Буджак извира р. Телица, която в горното си течение образува тясна и дълбока долина, наречена Пояна Морилор (Воденична поляна, V. Morilor) с ред воденици, според които долината носи името си.

Вододелният гребен в тази част на Мачинския Буджак има изпърво югоизточно направление от в. Брезул (D. Breazul) над манастира Кокош, върви през Бял камък (Piatra alba) над късите бъдилски долове Довуерн и Флорилор*** над Николицелската котловина, доловете Гургой, Карбунклор, Меча долина и Чербо, и достига до Голям връх (D. Mare). От последния връх гребенът взема североизточно направление към личния връх Сарика (D. Sarica) над долината Пояна Морилор от горната му страна и над котловината Сарика от северната му страна.

От северната страна на водоразделния гребен се отделят къси клонове, които се спускат много стръмно и на места и скалисто към северните котловини и към Исакченското поле. Те са: 1) Торложка, която се състои от две връхчета: южното Голяма (Mare), а северното Малка (Mica) Торложка; от нея се спуска на изток в. Цигуля, а на север в. Бъдила (D. Tugulea); той отделя двете котловини Бъдила и Николицелска. 2) Червен камък (Piatra Roşie) на изток над последната котловина.

* Тази долина носи и название Пърлита (V. Parlita), от „Голямото кале“, което се намира в западната ѝ част.

** С това название се означава и р. Таица от в. Помсия (Консул) надолу.

*** На румънската карта (1:65 000) погрешно отбелязан D. Piatra Roşie.

От горната страна на водоразделния гребен се отделят дълги рътове между долините, които се спускат към р. Таица. От тях са: 1) Ушато или Дълъг рът (Пискул Лунг) между доловете Стайко и Рагазулуй. От Големия връх се отделят два ръка: 2) Един в югозападно направление с разни названия: Извор (D. Isvoarelor), Ступари (D. Stupari) и Пърлита; 3) Втори Парулуй (D. piscul Parului) в югоизточно направление между доловете Ступари и Мейданкьойския. От последния рът към изток се отцепва клон Скрипка (D. Scapnelui) и Колтулуй (D. Colțului) между долините Пояна Морилор и Чилик дере, с върха Стража (D. lui Prisaciu).

Между долините на р. Таица и р. Боклуджа се издига един самостоятелен гребен, почти с горно направление, под общо название Боклуджа тепе (Dealul Boclugea). Най-високата точка в този гребен и в цялата описана местност достига 397 м. надморска височина (в. Цигуета); гребенът е отделен от в. Пърлита с една седловина, през която минава пътят от селата Мейданкьой и Николицел за с. Зефирка Руска. От гребена Боклуджа тепе се отделят клонове между долините Олуклу, Стипанулуй и Козлуджа (D. Geafersa gusa и D. Coslugea).

Цялата описана югоизточна част на Мачинския Буджак представлява една висока поляна (плато), висока до 314 м., с един самостоятелен гребен, който е до 397 м. висок. Платото е разбраздено с дълбоки долове и се спуска стръмно и на места-скалисто както на североизток към Исакченското поле, тъй и на югозапад към долината на р. Таица. Тази местност е рязко отделена от северозападната част на Мачинския Буджак с дълбоките долини Стайко и Пърлита. Югозападната част на местността не се спуска стръмно, но се снишава постепенно към югоизточните разклонения на Мачинския Буджак. Цялата местност е покрита с гора, в която преобладава липата, и само северните ѝ склонове и котловини са насадени с прочутите Николицелски лозя. Около с. Мейданкьой гората е прошарена с ниви. В гората наредко се намират сега поляни, от които се отваря широка гледка, която обема на североизток Исакченското поле с Тулчанските възвишения, които затулват гр. Тулча. Реката Дунав се вижда от гр. Исакча (зад първото му разклонение Чатал) заедно с по-голямата част от Килийския канал (Brațul Chilia) и с широката Бесарабска равнина, в която блещат дунавските канали и от двете им страни крайдунавските езера. От югозападната страна се вижда красивата долина на р. Таица, затворена от юг с южната половина на Добруджанските планини; тя се почва до Греченските височини и върви в югоизточна посока над долината. Зад тези планини се показват единените планински групи край Дунава: Червен камък (Piatra Roșie) на запад от с. Черна и Яков дял (Серсем баир) над с. Туркьой. Зад тях блещи част от Мачинския Дунав (Стар Дунав)

и езерата до него. От югоизточната страна се виждат последните разклонения на Мачинския Буджак, долината на р. Танца и южната половина на Добруджа. В последната се издига уединен личен връх Помсил (Консул) и зад първите се подава в. Дениз тепе в Каталойското поле и Бейския Буджак; зад всичкото блещат езерата Бабадашко и Разим с широкия Понтус (Черно море).

Описаната по-горе местност притежава всичките условия за основаване на един лагер. Като опорни точки на лагера са използвани стръмните склонове към Исакченското поле, към долината на р. Танца и към доловете Стайко и Пърлита. Сравнително най-достъпна е югоизточната страна на лагера. За преграждане водоразделния гребен са избрани най-тесните му части, а именно: на запад Бял камък, а на изток тесният гребен над дола Чаир (Ceaigului). Котловините Бъдила, Николицелска и долината Пояна Морилор имат изобилна вода и въобще всички извори в описаната местност са поети в чертите на лагера.

Лагерът е бил досега почти неизвестен, за него е имало незначителни и то погрешни и непълни сведения. По предание в Мачинско съществува един окоп под название Герме (преграда); той се почва до развалините на римската крепост Troesmis^{*}, на изток от гр. Иглица, върви край скалистия връх Лош камък (Piatra Riausa) през долината Плопирол (на югоизток от с. Гречи) и по дола Кузлук, минава през южната половина на планината към развалините на манастира Танца. Оттук минава долината на р. Танца, а през северната половина на планината и с. Николицел отива към гр. Тулча. Казаното предание възникнало от съществуването на следните старини: 1) Малък окоп герме от развалините на Troesmis до върха Лош камък на дължина 1.5 км., 2) водопровод и стар път от същата крепост към старата станция до манастира Танца по долините Суванлъшка (Lunca ploilor) и Козлук, 3) Николицелски окоп. Преданието е заблудило и румънския археолог Tocilescu, който споменува един окоп, на дължина 25 км. от Иглица до Николицел^{**}. В картата на Tocilescu „La Dacie romaine“ е отбелязан един лагер с кръгла форма около с. Николицел, с диаметър около 10 км. Тази карта и частните съобщения от същия археолог употребихме при описанието и плана на лагера в съчинението Абоба-Плиска^{***}.

* Седалище на римския легион (V Македонски).

** Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, с. 117.

*** С. 517 - 518. Атлас, табл. СХІІІ, фиг. 6.

В картата „Harta fizika politica a Dobrogei“, в съчинението „Dobruzia“ от М. Д. Йонеску е означен лагерът погрешно във вид на една почти овална линия, дългата ос на която е 17 км.; а малката 11 км.; в нея влиза с. Николицел и погрешно и манастирът Кокош и гр. Исакча. В руската шабна карта не е отбелязан лагерът. В австрийската шабна карта (1:200 000) е отбелязана само една част от външния лагер и то източната му половина. В румънската шабна карта (1:75 000) е отбелязана само част на външния лагер, както е в австрийската карта, заедно с една малка част от вътрешния лагер.

При издирванията си сполучих да намеря в тукашните гъсти гори всичките части на лагера, след което щабът на трета армия изпрати топографа Десев, за да направи картографическа снимка.

Лагерът се състои от две главни части: а) външен и б) вътрешен лагер и в) средни окопи между окопите на двата лагера, които са служили да пазят достъпа към вътрешния лагер.

Въпреки многосложния терен на лагера, вижда се стремление на строителите за праволинейност при окопите и то при най-стръмните места.

а) **В ъ н ш н и я т л а г е р.** Общата форма на лагера е отъпен триъгълник, на който основата е обърната към югоизток и отъпеният връх към северозапад. Страничните му стени са обърнати към североизток (Исакченското поле) и към югозапад (долината на р. Таица).

Основната линия за лагера се опира до северозападния склон на в. Стража и от другата югозападна страна се опира до най-високата част на гребена Боклуджа тепе, наречена Цигуета (397 м.). Тази страна е най-достъпната: от североизточния си край се изкачва на в. Скрипка (D. Sărgenului), отгдето минава през Мейданкьойския дол (V. Podul Săgului) и по източния склон на ръта Парулуй (D. Piscul Parului), гдето пресича шосето Николицел - Мейданкьой, слиза над дола Парулуй в дълбоката долина Боклуджа и като се изкачва по стръмния склон в една права линия, достига каменистия гребен на Боклуджа тепе.

Цялата страна, дълга 7.5 км., върви в една почти права линия с незначителни изкривявания; ъглите ѝ са просто заоблени без издатини. На склона на гребена Боклуджа вън от лагера се намират една изкуствена могила, голяма рядкост в тукашните места, развалините Клиседжик (Bisericuța) със старо поселище, а до стичането на р. Боклуджа и Мейданкьойската, остатъци на ново село Боклуджа.

Югозападната страна върви по южния си край, най-напред по вълнообразната вододелна линия на гребена Боклуджа, после слиза на

• Известия на Варненското археологическо дружество, III, с. 145 - 146.

седловината, която го дели от върха Пърлита, като минава през горния край на дола Олукли, с което изворът намиращ се в дола остава в лагера. От седловината се изкачва на върха Пърлита, при което изданият западен край на върха остава вън от лагера: после пак над дола Рошка слиза стръмно в съседния дол Рошка Ступарии (Божка), а през ръта Ступарии слиза в долината Рагазулуй (Пърлита). От последната долина се изкачва на стръмнините над левия бряг на долината Стайко (Ушато) и почти в права линия минава през горните части на левите странични долове на долината Стайко, а именно: Панулуй, Кискулуй, Дико Готалпо, Апостол и достига северния си край върху вододелния гребен, който е препречен от окопа в права линия и се допира до скалните стръмнини на Бял камък, над котловината Бъдила. Цялата дължина на тази страна надминава 10 км.

Северозападният пресечен ъгъл на лагера се опира в две срещуположни височини - Бял камък и Бъдила. По стръмните склонове на двата върха не се забелязват окопи. Ясно личи окопът през самата котловина Бъдила, в лозята, във вид на една дъга изпъкнала към север на дължина 3/4 км. До източния си край, под върха Бъдила, окопът е пресечен и отчасти измит от рекичката, която събира водите си от няколко извора в самия лагер.

Североизточната страна има четири опорни точки: върховете Бъдила, Червен камък, вододелния гребен и склона на върха Стража (D. lui Prisaciu). От северния край на в. Бъдила до в. Цигуля върви над североизточната скалиста стръмнина на планинския клон Торложа. Тази част на разстояние 1.5 км. не е била укрепена. От в. Цигуля по в. Червен камък окопът затваря северното устие на Николицелската котловина, на дължина 2.3 км. Окопът ясно се показва по долните голи склонове и във вид на една дъга, изпъкнала към север, върви през лозята, край северната страна на с. Николицел; той е пресечен от трите шосета от селото към манастира Кокош, Исакча, Тулча и от Николицелската рекичка. От северния край на в. Червен камък слиза незначително по неговия източен склон, гдето е почти изтрит, към вододелния гребен, който го препречва на най-тясното му място, над дола Чаир, и от него по двата стръмни склона на долината Пояна Морилор достига южния си край под в. Стража (D. lui Prisaciu).

Цялата дължина на тази страна е 8.5 км. В последната долина окопът минава край воденицата на Сава Банджика.

От горното описание се вижда, че външният лагер е напълно обграден с окопи, които с малки изключения вървят по най-стръмните места. Цялото пространство на лагера е 48.3 кв.км^{*}. Исакченското по-

* Абобският лагер е 23.3 кв.км.

ле, от подножието на планината до Капаклийския дол, после по подножието на Червения камък, край Николицелската рекичка и в котловината Сарика има остатъци на древни селища от римски времена. От първото селище произлизат три надписа*. До Бъдилската чешма бил намерен един детски саркофаг и от Николицелските извори има остатъци на един стар водопровод, който отивал към гр. *Noviodunum* (Ески кале на изток от гр. Исакча).

Постройка на окопа. Профилите в таблица II, фиг. 1 - 14 показват еднообразна постройка на целия окоп с изключение на профил № 4. Окопът се състои само от две части: насип от вътрешната и ров от външната страна на лагера. Насипът е до 3 м. висок, върху една основа широка до 17 м.; той е насипан повечето от жълта пръст. Ровът е до 2 м. дълбок, с ширина до 14 м. Короната на насипа е заоблена. Двете части са добре запазени на високите и равните места. По склоновете насипът е доста запазен, а на места съвсем изтрит (профил 2 и 3). Ровът нарядко е засипан (профил 7).

Особен вид има профилът № 4 на върха Пърлита. Насипът е върху много широка основа (до 35 м.), има ширина до 12 м. Короната е плоска и ровът липсва. На окопа и около него са разхвърлени камъни и части от тухли. Мястото носи названието „Кале“ (Cetate).

На височината между дола Готато и Кизкулуй се познават вътре в лагера до окопа развалините на прости постройки без хоросан**.

Окопът е пресечен на много места, гдето е имало стари пътища и гдето днес има нови пътища.

б) **В ъ т р е ш н и я т л а г е р.** Вътрешният лагер се състои от три окопови крепости, съединени помежду си, с изключение на северозападната страна, с окопи, а именно: югозападната крепост, наречена Голямо кале, северозападната „Кале Флорилор“ и северизточната Кале Гургой.

Към вътрешния лагер трябва да се причисли и Торложката планинска издатина, която не е била обиколена с окопи, но е била достатъчно пазена със стръмните склонове, обърнати към котловините Бъдила и Николицелската. Почти в средата на издатината се намират остатъци от четвъртата окопова крепост, наречена Малко кале.

1. Голямото кале (фиг.1) се намира върху един рът, който се спуска от вододелния гребен в югозападна посока между два странични десни дола на долната Рагазулуй, наречени Кале дере (Vale Cetatului); двата дола се събират под крепостта в местността Припон.

* CIL 7520, 7521 и 7611.

** Тук има български окопи от последното настъпление.

Калето има форма на правоъгълник, дълъг 300 крачки и широк 80; той е продължен по посоките на ръта. Ъглите му сочат към световните*. По-дългите страни се намират под склоновите линии на ръта, а късите страни препречват в прави линии същия рът. Теренът на калето е бил първоначално по-изпъкнал в средата, но при постройката на крепостта е бил поизравнен с насипване жълта пръст край окопите. По продължението на ръта до крепостта личат още две заградени пространства с окопи, зад които почва стръмният склон на ръта към местността Припон. Първото заградено пространство (В) е залепено до крепостта; то има 180 крачки дължина и е стеснено към края си (до 40 крачки). Второто (С) е самостоятелно тепе отдалечено от първото 30 крачки и има неправилна форма (около 70 крачки дълго). Окопите на тези две пространства са много изтрити и югоизточните им страни не се познават. Окопите на крепостта показват пълен профил, същия с какъвто се отличават старобългарските окопи в Източна България**, а именно:

а) насип върху една основа 12 м. широка, до 2.8 м. висок и отгоре заоблен;

б) берма, която ясно личи при източните страни (североизток и югоизток) с ширина до 6 м.; и

в) ров до 12 м. широк с дълбочина най-много до 2 м.

Най-малко е запазена югоизточната страна, при която насипът и другите части на места са почти напълно изтрити.

По четирите ъгли на крепостта личат изпъкнали части в насипа. Подобна част има в средата на североизточната страна и още две такива части в югоизточната страна, може би до стария вход. Вероятно тези изпъкнали части са служили за основи на дървени кули.

Входове вероятно е имало там, гдето до днес са пресечени окопите и то до западните кранща на напречните страни и още един в югоизточната страна.

Насипите са направени от пръст, която не е взимана от рововете, но е била донесена от друго място, защото почвата на крепостта е камениста. При направените от нас пресеки в насипа на няколко места се намериха хоризонтални пластове два, три или четири реда тухли и то положени не в една и съща хоризонтална плоскост в насипа, но на различни места те заемат различна височина. Няма съмнение, че тухлите

* Според по-ранните частни сведения на Tosilesco крепостта е 225 м. дълга и 74 м. широка; тя се намира на север от с. Николищя (Абоба-Плянска. Атлас, табл. СХІІІ, фиг. 6). Погрешно е означен и профилът на окопа.

** Абоба-Плянска, с. 35 - 36. Атлас, табл. II, фиг. 1.

са служили за закрепване насипа. В средата на североизточната страна нареждането на тухлите е било доста правилно. На един метър под короната на насипа от жълта пръст са намерени четири тухли, образувачи един пласт на дебелина 0.25 м.; в средата между горните и долните два реда е имало един тънък пласт от бял хоросан. Под горния тухлен пласт на 1.15 м. е намерен друг подобен пласт от три реда тухли без хоросан. Под горния тухлен пласт, в жълтата пръст, е намерен човешки скелет с изгнили кости, на дълбочина 1.6 м. под короната. Друг скелет е намерен върху долния тухлен пласт. Ясно е, че скелетите произхождат още от времето, когато е бил трупан насипът. Тухлите, намерени в насипа и на разни места в крепостта, са повечето във фрагменти и нарядко цели. Тухлите не са еднообразни; те са донесени от разни римски и византийски постройки, какъвто е случаят при Абобския лагер. Вероятно материалът е бил носен от развалините на крайдунавските крепости от двете страни на галацкия дунавски ъгъл. Тухлите са повечето квадратни със страни 0.25 - 0.35 м., с дебелина 4.5 - 6.5 см., те са нарядко правоъгълник. Върху тухлите има ръчни знаци от различни форми, направени с един или три пръста на работника при изпичането им. Повечето се срещат диагонални прави, но рядко криви линии или пък и двата вида върху една и съща тухла. На една тухла видяхме ръчен знак във вид на буква М; този знак се среща често в Абобския лагер*. Срещат се и части от плоски керемиди (*tegulae*) с остро завити краища.

Разкопките направени в Голямото кале дадоха незначителни резултати. Направен е и един напречен разрез по цялата ширина на крепостта. На дълбочина 0.4 - 0.8 м. се оказа здрава каменеста почва край окопите, покрита отчасти с жълта пръст, донесена от друго място за изравнение терена на крепостта. В горния пласт се среща на места пепел от изгорели дървени сгради, на места и изгнил или малко изпечен дървен пласт. Не са намерени никакви предмети. Казват, че са били намерени тук по-напред плоски железни стрели.

Другите две крепости, кале Флорилор и кале Гургой, представляват входни крепости във вътрешния лагер; те са напълно еднакви в устройството си. Двете крепости пазят вътрешния лагер в най-достъпните към него места по вододелния гребен, който те препречват от северните към южните му стръмнини.

2 Калето Флорилор (фиг. 2) препречва вододелния гребен между дола Флорилор и западната от двете долини, които образуват Голямото

* Абоба-Плиска. Атлас, табл. LI, фиг. 60, 61.

кале. Калето се състои от два успоредни помежду си окопа в южноизточна посока на разстояние до 35 м. един от друг.

Вътрешният източен окоп се състои само от един насип, който е до 4.5 м. висок, върху една основа до 30 м. широка и с една плоска корона до 10 м. Окопът е 300 крачки дълъг и при южния си край се чупи под прав ъгъл към изток. Последният достига южната стръмнина във вид на дъга, изпъкнала към северозток, на дължина 190 м.; той загражда едно малко пространство над самата стръмнина. Пречупеният окоп има по-малки размери и е прекъснат до западния си край, на ширина 40 крачки.

Вънкашният западен окоп се състои от трите типични части на старобългарския окоп: 1) насип до 12 м. широк и до 3 м. висок, 2) берма повечето измита, широка до 9 м., и 3) ров до 10 м. широк и до 2 м. дълбок (от външната страна). Южният край на окопа завива малко над склоновата линия на долината. Окопът близо до южния си край е пресечен на разстояние 25 крачки.

Напечни окопи между описаните два окопа няма. В пресеките на двата окопа вероятно е имало порти за вътрешния лагер. Пресекът във вътрешния окоп, срещу пресека във външния окоп, е от ново време.

3. Кале Гуркой препречва вододелния гребен между малката стръмнина над Николицелската котловина и един десен страничен дол на Рагазулуй.

Калето се състои пак от два успоредни окопа в южно-югозападното направление, само че широкият насип е от западната му страна, а малкият от източната външна страна. Широкият насип има дължина 415 крачки и при южния си край се чупи под прав ъгъл, като образува една дъга 220 крачки дълга, която е изпъкнала към северозапад.

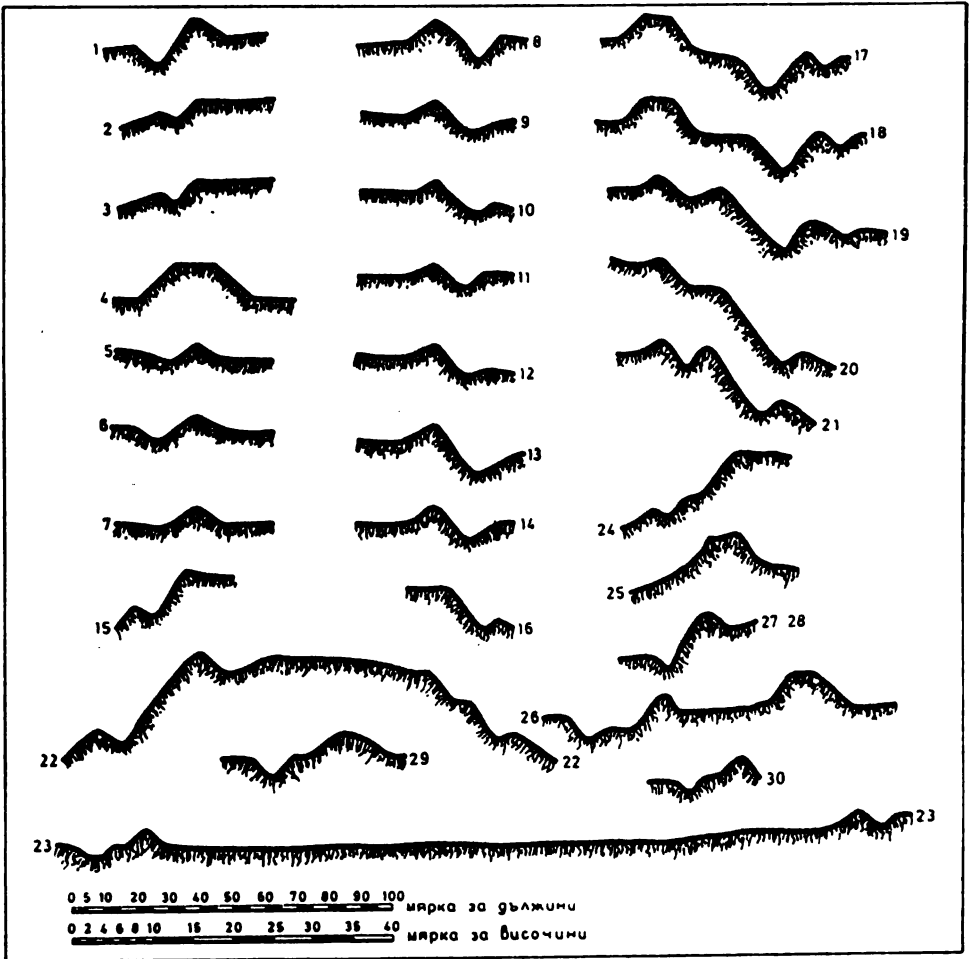
Външният насип се чупи при южния си край и то по същия начин като широкия. И двете пречупени части заграждат накрая на високата равнина (платото) едно затворено пространство. В продължението им се образува източната и южната страна на вътрешния лагер. Разрезите в Табл. II, № 17, 18 и 19 показват размерите на двата окопа.

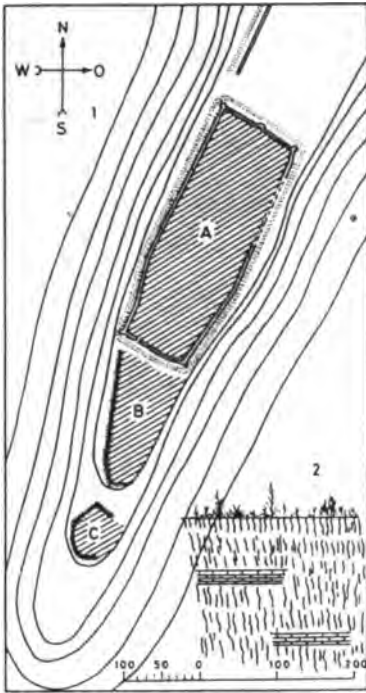
Големият окоп е построен върху една основа до 25 м. широка и до 4 м. висока. Короната му е до 10 м. широка. През окопа има една площадка във вид на берма, широка до 17 м.; до нея има ров 4 м. дълбок и 18 м. широк. До него пък от външната страна има друг ров 10 м. широк и до 2 м. дълбок. Двата рова са отделени с хоризонтална площадка, която замества външния насип.

Двата окопа са пресечени около 100 крачки от южните си краища, гдето е имало и порти за вътрешния лагер.

Профилите на окопите

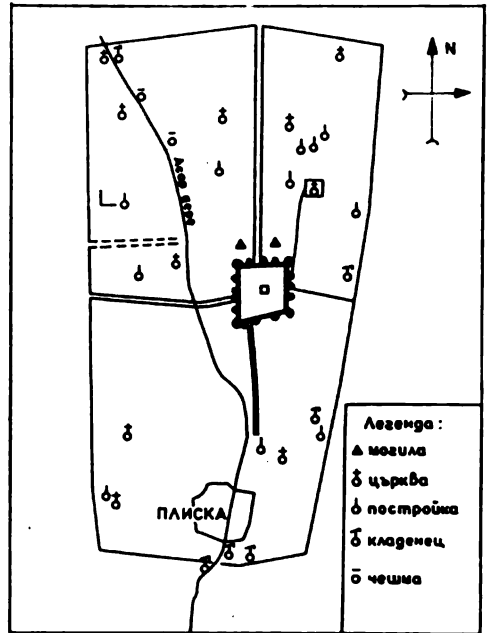
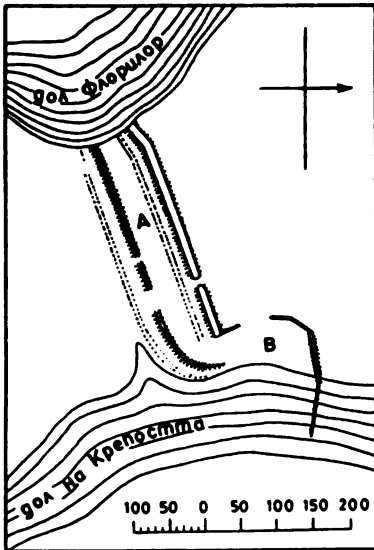
Таблица II

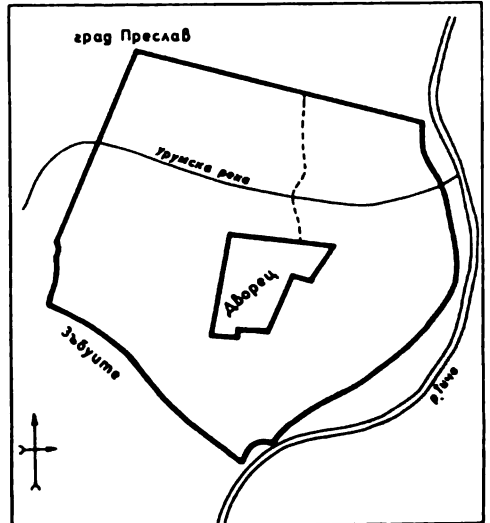
Фиг. 1. Николицелският лагер, Големото кале: 1. План. 2. Постройка на насип

Фиг. 2. Николицелският лагер, Калето Флори

Фиг. 3. План на старата българска столица Плиска

Фиг. 4. План на старата българска столица Преслав

4. **Малкото кале.** Под склона на в. Малка Торложка се намират незначителни развалини от Малкото кале. На това място се разкрива широк изглед към Исакченското поле, р. Дунав и Бесарабската равнина.

От окопите на калето личи само северозападната страна, върху самото плато, на едно разстояние от 200 крачки. Останалите страни, особено тази над стръмния склон към с. Николицел, са почти изтрити. Видът на калето е четириъгълник 200x150 крачки: ъглите му са обърнати към световните страни. Окопите се състоят само от насип и ров.

Окопите на вътрешния лагер съединяват първите три крепости помежду им с изключение северната страна към Торложката издатка, която не е укрепена.

Пространството на лагера има форма на една трапеция, с по-голямата си неукрепена основа 1.1 км. обърната към север, а с малката основа, 650 м. дълга, обърната към юг. Височината на трапецията е 1 км. Цялото пространство на лагера заема 0.875 кв.км*.

Западният окоп е продължение на пречупката на вътрешния окоп на калето Флорилор. По продължението си окопът минава през горната част на западната долина под Голямото кале в една права линия. Насрещната височина върви под склоновата линия над същия дол и достига до Голямото кале. Северозападната страна на калето е продължение на този окоп. Изворът, който се намира в долината, остава в лагера. Окопът е доста изтрит по склоновете на долината; по-добре той е запазен в южната си половина, над долината. Бермата е около 8 м. широка; тя личи под доста изтрития насип (профил № 24). Ровът е около 7 м. широк и 1.5 м. дълбок.

Източната и южната страна на лагера са образувани от двоен окоп. Двата окопа са продължение на пречупките на окопите на калето Гургой. Двойният окоп върви над левия страничен дол на долината Рагазулуй и покрай нея завива към запад, като образува една изпъкнала дъга в югоизточния ъгъл на лагера. При западния си край окопът слиза стръмно в източния дол под голямото кале и се губи; не личи по отсрещния склон на калето. Разрезите на окопа (Табл. II, № 19 - 21) ясно показват размерите му. Основата на двойния насип е до 35 м. широка; височината му е 2 м. Ширината на основата на рова е до 17 м., а дълбочината му до 3 м. На някои места между двата насипа има хоризонтална площадка, до 7 м. широка. На някои места се явява още един по-външен ров, който е 10 м. широк и около един метър дълбок. В западната половина на южната линия на окопа, на едно място, вън-

* В Абобския лагер вътрешната крепост е 0.5 кв.км.

шният насип се губи и по-нататък към долината губи се и вътрешният насип, та така окопът остава само с един насип. Северен окоп. Един почти изтрит окоп се забелязва на върха Голяма Торложка и то от североизточната страна на почти плоското му връхче.

в) С р е д н и о к о п и. Вътрешният лагер е бил запазен още с един ред окопи от югоизточната и северозападната страни, които препречват вододелния гребен от северните стръмнини към доловете, които пазят вътрешния лагер.

1. Северозападен среден окоп се почва над Бъдилския дол Довуерн. Той препречва, във вид на една пречупена линия, вододелния гребен по високото плато Супра Довуерн. Оттука той се спуска стръмно по западния склон на западния дол под Голямото кале и сочи в югоизточна посока към тази крепост. Следите му не можахме да намерим по склона на крепостта.

Окопът се състои само от две части: 1) насип на вътрешната източна страна, широк до 14 м. и дълбок 2 м., и 2) ров от външната страна, 8 м. широк и до 2 м. дълбок (профил табл. II, № 27 и 28). В окопа има два пресека и то единият близо до ъгъла на счупената линия и другият над Бъдила, гдето минава пътят, който излиза от с. Николицел на вододелния гребен и по него зад втория пресек се разклонява за Бъдила, за манастира Кокош и за с. Циганка. По северния край на окопа се вижда друг ров, перпендикулярен към първия, който закривява към дола Флорилор. Той вероятно е бил стар път, който е минавал през дола Флорилор за котловината Бъдина.

2. Югоизточен среден окоп (Капул де Д. Маре) се почва над Николицелските стръмнини, на северозападния склон на Големия връх (Д. Маре), и в права линия пресича вододелния гребен по западната част на същия връх. До южния му склон образува една дъга, изпъкнала на юг. В западното си направление окопът слиза по склона към дола Рагазулуй; от последния дол се изкачва по стръмния западен склон на същия дол и достига рова на двойния окоп на вътрешния лагер, в югоизточния му ъгъл. Окопът е пресечен от Големия връх, гдето ясно личи, че е имало порта. Във всички окопи на вътрешния лагер, а особено при входните крепости и при средните окопи се намират развърлени тухли и ломени камъни, които не са от местен произход. Това показва, че тези окопи са строени по същия начин както при Голямото кале, с прислояване на тухлени пластове в насипите.

Могили. Констатирахме само две изкуствени могили: една на склона на върха Боклуджа, на юг от лагера, и втората в самия лагер близо до пътя, който води от с. Мейданкьой до Зефирка Руска. Могилата е

отдалечена около 0.5 км. от окопа на външния лагер. Други могили не срещнахме в лагера.

Гробища. Въпреки всичкото ни старание и разпита на околното население да намерим следи от стари гробища от времето, когато е съществувал лагерът, не сполучихме да открием каквито и да било следи от тях. Гробищата, които са били открити в котловината Бъдила и Сарика, на север от с. Николицел, произхождат от по-стари времена; те принадлежат на старите селища, за които говорихме по-горе.

Пътища. Мачинският Буджак е бил обиколен в старо време от всички страни с важни пътища. Един от тях е минавал през самия лагер до с. Николицел. Много пътища ясно показват стратегическото значение на местността, в която е бил разположен лагерът. Още от основаването на старогръцките търговски колонии край морския бряг на Добруджа, а особено на най-важната от тях - Истрос до с. Каранасуф, е имало търговски пътища, които водили от морския бряг към р. Дунав. В римско време тези пътища са били възобновени и укрепени. От римско време произлиза и крайдунавският път, който е заобикалял Мачинския Буджак от западната и северната му страна.

1. Пътят от Истрос за Noviodunum (Исакча) отбелязва отчасти Tocilescu в картата си „La Dacie romaine“^{*} и Kiepert в картата „Moesia“^{**}. Пътят е вървял от Истрос към север и по източното подножие на Камънската планина^{***}. Под подножието на планината той е минавал през старото селце под върховете Кара баир и Еничар баир и близо до селището край левия бряг на долното течение на Башбунарската река, между с. Кавгаджи и Долно Чамурли. Оттук пътят продължава по пътя на Башбунарската река, недалеч от развалините до с. Камъна, към голямата крепост, на която развалините се намират на запад до с. Слава Руска (Казъл Хисар). От развалините до с. Камъна произлиза милиарният камък от времето на римския император Максимин[#] от с. Горно Чамурли. В развалините до с. Слава Руска е бил намерен фрагмент на латински надпис^{##}. В последно време бил намерен тук фрагмент от надгробен римски камък^{###}; той е бил употребен като материал при постройката на крепостта. От Слава Руска пътят продължава по течението на Чукуровската река; той може мъчно да

* Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, 1900.

** CIL. Табл. IV.

*** В южната планинска част на Добруджа.

CIL, № 7612.

CIL, № 7523.

D(is) M(anibus) Duris... te vix(it) a(nnos)...

се определи къде е прехвърлял планината между долината на поменатата река и р. Таица, в ъгъла на стичането ѝ с Аккъдънларската река и по средата на селата Даутча и Алибейкьой. На юг от селището, на северния склон на в. Малък Помсил (Консул), са намерени развалини на една крепост. От с. Даутча произлиза латински надпис^{*}. От горекананото може да се предположи, че пътят е вървял по Чукуровската река до с. Ахмаджа и оттам е минавала планината към с. Даутча.

От селището Велиюрт пътят е вървял по долината Лозова (Боклуджа); той е влизал в Николицелския лагер по дола Ступари и се изкачвал на Голям връх и през вътрешния лагер достигал дола Флорилор и по него е слизал към старото селище в котловината Бъдила и прилежащата към нея част от Исакченското поле. През него е достигал до крепостта Noviodunum, сегашното Ескикале край Дунава, на изток от гр. Исакча (Табл. I).

От Бъдилското селище произлиза милиарен камък от времето на императора Юлиан^{**}. Други латински надписи от описания път произлизат от с. Мейданкьой^{***} и Исакча[#].

2. Пътят от старото пристанище до носа Долошман в крайдунавските градове Troesmis и Arrulium.

На носа Долошман (Сар Dolojman) до входа на езерото Головица в езерото Разим се намират развалини на една голяма крепост. До нея е имало и пристанище. Оттука е излизал един път, който в северозападно направление достига до старата крепост Ески кале до с. Енисала. Оттам той е вървял край южния бряг на Бабадашкото езеро и по течението на р. Таица. На този път се намират ред римски станции от типичната квадрова форма. Развалини на такива станции са намерени:

а) На запад от с. Камбер, на разстояние един километър. Станцията била разположена на подножието на върха Баалар банр, на юг над сегашното шосе. Основите на станцията са открити напоследък; до източната стена на станцията са намерени фрагменти на три латински надписи. Станцията има почти квадратна форма (35 x 37 м.) с големи кръгли кули в четирите ѝ ъгли.

б) Над десния бряг на р. Таица (Лозово дере), на северозапад от с. Чинели (Джинали) и под североизточното подножие на в. Голям Помсил (Консул). Основите на станцията, която има правоъгълен вид, са

* CIL, № 7522.

** CIL, № 7611.

*** CIL, № 14445.

CIL, № 14446 и 14447.

почти унищожени. На запад от нея пътят се е кръстосвал с предишния път до селището Велиюрт.

в) На мястото на унищожения манастир Таица, на север от с. Циганка. От станцията са дигнати камъни от основите ѝ. Личат само ями от тях. Станцията била по-голяма от предишните; тя била, види се, квадратна, със страни до 100 м. и с кръгли кули в ъглите ѝ.

От последната станция пътят е минавал през планината в Суватлъшката долина (V. Lunca Plopilor) до с. Гречи за градовете Troesmis (на изток от с. Иглица) и Argubium (гр. Мачин). От селищата на пътя произлизат латинските надписи от Бабадашко^{*} и от Таица^{**}.

3. Крайдунавският път обикаля Мачинския Буджак от двете му страни. От западната страна той е водел от град Troesmis през Argubium до град Dinogetia; последната станция се е намирала на едно островче Клиседжик (Bisericuța) между дунавските гърла^{***}, на северозапад от с. Гарван, под североизточната страна на Мачинския Буджак пътят продължава от Dinogetia през Noviodunum (Исакча) за гр. Aegissus (Тулча).

Описаните три пътища, според намерените край тях монети, не са изгубили своето значение и във византийските времена до основаването на Николицелския лагер и вероятно те са били една от причините за основаването на лагера по тези места. Няма съмнение, че във времето, когато е бил построен лагерът, са били построени нови пътища. От тях не са останали значителни следи, а и при пресеките в окопите не може да се определи дали са от старо или от ново произхождение.

В окопа на външния лагер можем с по-голяма сигурност да говорим за следните порти и пътища, които са минавали през тях. В западната страна на окопа:

1. На върха Пърлита. Особеният профил на окопа (табл. II, фиг. 4), с какъвто се среща при входните крепости на вътрешния лагер, и названието „кале“ показват, че на в. Пърлита е имало порта. Пътят се отделял в долината на р. Таица от стария път и по долината Пърлита и по дола Ротка се е изкачвал към портата и по гребена Извор и Големия връх е достигал до портите на вътрешния лагер, в средния окоп до последния връх и в калето Гургой.

2. Друга порта е имало в долината Рагазулуй (Пърлита), на изток от Ковачевата воденица. Окопът в долината е напълно изтрит. Пътят върви по долината Пърлита и Рагазулуй до местността Припон, от

* CIL, № 13739, 14214 и 14448.

** CIL, № 7497 и 6161.

*** Големото гърло (Garla Mara) и Лътимей.

която се изкачва по сухия източен дол под Голямото кале, към северозападната порта на тази крепост.

3. Възможно е да е имало порта и в окопа между доловете Кизкулуй и Гошато, защото тука до окопа се намират разхвърлени камъни и тухли. Мястото наричат и кале (Cetate).

4. На вододелния гребен до в. Бял. Пътят е вървял от запад по гребена Брезул към западните порти на вътрешния лагер, в средния окоп и в калето Флорилор.

5. В северната страна на лагера е имало порта в котловината Бъдила; през нея е минавал и старият път по дола Флорилор към вътрешния лагер.

В северонточната страна:

6. В Николицелската котловина, без да може да се определи мястото на портата.

7. На вододелния гребен, над дола Чаир. Пътят е вървял по долината на р. Таица и се е изкачвал към върха Сарика и по вододелния гребен е достигал до портата на външния лагер и до източните порти на вътрешния лагер.

8. В долината Пояна Морилор. Пътят се е изкачвал по склона на в. Чербо към източните порти на вътрешния лагер.

9. В югоизточната страна на лагера с положителност може да се говори за портата в долината Боклуджа, през която е минавал старият път през Боклуджа за селището в Бъдила.

Название и предания. Местното население нарича окопите „герме“ (т.е. преграда). В околните руски села ги наричат „змейовина“*. Названието „Траяна“ е ново, въведено от румъните с политическа тенденция, както при всичките други окопи и укрепления в Добруджа.

Преданията за лагера са много оскъдни, защото населението в околните села не е старо, а ново. У русите има предание, че змеюве сторили окопите. От един стар румънец чухме, че окопите са един дълбок път, по който са слизали от Малкото кале към Бъдилската чешма, за да поят коне.

2. ГАЛАЦКИЯТ ЛАГЕР

Няма съмнение, че този лагер има връзка с Николицелския; той завзема напълно ъгъла, който се образува между най-долните течения на реките Серет и Прут с езерото Братеш край левия му бряг. Градът

* До с. Николицел има един периодичен извор, наречен „змейски“ (fontana zmeiului).

Галац се намира почти в средата между устията на двете реки. От северозападната страна лагерът е заграден с окоп, който се почва на левия бряг на р. Серет (древния Hierasus), 125 км. от устието ѝ до с. Старо Сърбещи (Serbesci vechi) и във вид на една дъга от 27 км., изпъкнала към северозапад, достига до брега на езерото Братеш до с. Тулучещи, недалеч от р. Прут (Pyretus)^{*}. Ровът на окопа се намира на външната западна страна; той се състои от три части, характерни за старобългарските окопи. Насип висок до 3 м. върху една основа, която е 24 м. широка, берма 4.5 м. широка и ров, който е до 2.5 м. дълбок и 14 м. широк. От другите страни лагерът е запазен с естествени препятствия: на юг с р. Серет, на югоизток с р. Дунав и към изток с р. Прут и езерото Братеш. Види се, че и тук е имало друг вътрешен лагер на мястото, гдето е разположен гр. Галац.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Остава да се разреши въпросът, от кое време произлизат и кой народ е строил поменатите лагери на Долния Дунав и в Абобската равнина, близо до най-важните проходи в Източния Балкан.

Разрешението на въпроса за Абобския лагер значително улеснява и разрешението на въпроса за лагерите до гр. Галац и с. Николициел.

Един от неразрешените досега географски въпроси е въпросът за острова Певки, на който се е поселил, според арменската география написана през втората половина на седми век, Аспархрук, синът на Хубраат^{**}. В името на острова се крие несъмнено старогръцкото название *ἡ Πεύκη*, което е добре познато на класическите географи. Първото известие за него се среща в третия век преди Хр. у Ератостен, който казва че Дунавът се влива в морето чрез две гърла, които обикалят от две страни триъгълния остров Певки, който е голям колкото остров Родос^{***}. Съвременникът на Ератостен, Родий казва, че Дунавът обикаля триъгълния остров Певки, на който основата е обърната към морето, а върхът му лежи на реката[#].

* Archaeol. epigr. Mittheilungen, Wien, IX, 2, с. 216 - 218. Окопът е отбелязан като vallum romanum на картата на Kiepert (табл. IV, CIL, vol. III, suppl.). Окопите между Черна вода и Кюстенджа са отбелязани на картата като valla romana.

** Годишник на Софийския университет, X - XI, с. 90.

*** Fragm. III, В. 98; Apoll. Rhod., IV, v. 310.

Apollonius Rhodius, IV, 309 - 311.

Подобно пише Скимнос от Хиос^{*}, Плиний Секундус^{**}, Помпониус Мела^{***}, Папиниус Статиус[#] и Дионисиус от Хиос^{###}. Някои от тях казват, че Певки е най-големият и най-важният остров до устието на Дунава. Martial нарича острова гетски^{###}, Valerius Flaccus - сарматски⁺, а Strabo пише, че до устието на Дунава се намира най-големият остров Ревсе, на който живеят бастарни, които наричат пеуцини⁺⁺. Am. Marcellinus^{*} говори за висок остров, който е населен с разни народи. В арменската география се говори за реката Денуб, която се дели на шест гърла, като образува езеро и остров, наречен Пюки.

Островът, както го описват горните писатели, не съществува до устието на Дунава, нито е възможно да е съществувал някога. Гърлото, за което говори и проф. Златарски^{**}, както споменахме по-горе, е географски абсолютно невъзможно.

Певки трябва да е бил полуостровът в североизточната част на Добруджа, сегашният Бейски Буджак³. Този полуостров е омиван от северната страна с р. Дунав, от източната страна е обиколен с дунавското блато, наречено остров Дренов, а от юг с езерото Разим, Бабадашкото езеро и Каталойското поле, заедно с р. Телица. Полуостровът е хълмист, има триъгълен вид с основата си към изток и с върха си на Дунава към гр. Исакча, и по големината си отговаря почти напълно на острова Родос (125 римски мили = 184 км.).

* * *

За Николицелския лагер изказахме преди няколко години мнение, че той е Аспаруховият лагер Онгъл^{***}. Това мнение се напълно потвър-

* Skymnos: vers. 785 - 790.

** Plinius, I, IV, 354.

*** Pomp. Mela: L. II, c. VII 166.

Pap. Statius: V, II, v. 136 - 137.

Dion Perieget: vers. 301.

Martial: VII, 84, 3.

+ Val. Flaccus: VIII, 217.

++ Strabo: VII, 441.

* Ammianus Marcellinus: XXII, 8, 43.

** Годишник на Соф. университет, X - XI, с. 97.

*** Абоба-Плиска, с. 558. Мнението, че в Николицелския лагер е бил после „Переяславец на Дунав“ на руския летописец Нестор, *ή Μικρά Πραισοδλάβα* (Перисодлава) на византийските летописи и „Берисклафица“ у арабския географ Идризиди от XI век, не се потвърждава. Този град трябва да се търси в с. Прислава до Тулча. Селото Прислава е построено върху развалините на средновековен град. В културния пласт на града се намират черепици от глинени съдове (които

върди от новите ни изследвания, които предприехме през 1917 г. по инициативата на нашия генерален щаб. Мнението за старобългарски произход разширяваме и върху лагера до гр. Галац, като съжаляваме, че нямаше възможност да изучим последния така, както Николицелския.

В полза на мнението ни говорят:

- 1) историческите сведения,
- 2) планът на лагера, и
- 3) постройките на окопите.

1. В описанието на Аспаруховия лагер „Огъл“ от византийските летописци Теофан и Никифор намираме едно явно противоречие, което може да се обясни с това, че те описват два различни лагера.

Теофан казва, че Исперих се поселил между Дунава и северните му реки*. Под последните могат да се разбират само реките Серет и Прут, а не дунавските гърла, защото дунавската делта не е сгодна за каквито и да било поселения. Описанието на Теофан: отпред то било блатисто, а от другите страни заобиколено с реки, напълно отговаря на положението на лагера до гр. Галац, а именно: отпред с езерото Братеш и блатата наоколо, а от другите две страни с р. Дунав и с р. Серет. Тук е един от най-лесните преходи на Долния Дунав към Гарванския Буджак. Този преход е бил пазен в римските времена от крепостта *Dinogetia*, която се намирала на десния бряг на Дунава. От лявата му страна се намират до устието на р. Серет, до с. Барбоши, развалини на едно старо поселение. Местността се нарича Гертина (Гергина). В развалините са били намерени старогръцки глинени съдове с черни фигури, глинени статуйки (от теракота) и римски старини, като тухли на V легион, на втората Матнакоска кохорта и др.**

По тези места са минали Дунава русите в руско-турските войни. Тук е минал, види се, също Исперих и построил втори лагер на десния бряг на Дунава до с. Николицел.

Огъл*** се явява, види се, като общо название на заградените лагери, а не като особено название на едно и също място, както е и днешното

са от същия тип, както ония що са били открити в културния пласт в Абоба-Плиска) и византийски монети от X - XII век. Известно е, че Перияславец е просъществувал трите века.

* Годишник на Софийския университет, X - XI, с. 95.

** Arch. epigr. Mitth., IX, с. 228; Dr. Weiss, Die Dobrudscha, с. 52.

название Буджак (кът, ъгъл) на различни места от двете страни на Дунава.

Никифоровото описание на Огъл рязко се различава от онова на Теофан. Никифор пише: „Отпред то е защитено от недостъпната местност и при това блатиста, отзад пък укрепено като със стени от непроходими стръмнини“. Това описание напълно отговаря на положението на Николицелския лагер. „Отпред“ се разбира дунавската страна на лагера, защитена от високите стръмнини над Исакчанското поле, до което край Дунава се простира блатистата местност с ред малки езера (Капакли, Ротунда, Сауна, Паркиш и Сомовското езеро) и канала „Сомове“ между древните градове Noviodunum (до Исакча) и Aegissus (до Тулча). „Отзад“ се разбират непроходимите стръмнини, които се спускат към долината на р.Таица, Пърлита и Стайко⁴.

И по-нататъшните сведения отговарят напълно на Николицелския лагер. Византийските кораби са пристигнали от Цариград към устието на Дунава. По това време близки морски пристанища са били три, а именно:

1) до града Истрос, подновен през времето на император Анастасий. В развалините на града са били намерени тухли с печата +IMP ANASTASIVS. Пристанището се намира в езерото Малкото море (Кючук Дениз, Синьо езеро, Lacul Sinoe), в което се е влизало през пролива Перетяжка (Periteaşca) и през гърлата Голямо и Малко до с. Карахарман;

2) до голямата крепост на носа Долошман (Doloşman), на изток от с. Журиловка, до широкия пролив между езерата Головица и езерото Разим. В първото езеро се влиза от морето през пролива Портица. От двете страни на широкия пролив е имало крепости на носа Долошман и Клиседжик (Bisericuţa);

3) до крепостта Енисала (Ескикале) пристанището се е намирало или до острова Градище в езерото Разим, или в Бабадашкото езеро.

От поменатите три пристанища, както видяхме по-горе, са водили пътища към лагера. От Николицелския лагер, както и от близките върхове, особено от върха Помсил, лесно можело да се наблюдава какво се е вършило в лагера на византийците и в тяхната флота.

2. Планът на лагера е второ явно доказателство, че Николицелският лагер е от българско произхождение. При разглеждане на планете на старобългарските градове и на градовете им след като са завзели по-голямата част на полуострова, забелязваме еднообразност в построяването и в плана на техните лагери-градове.

Годишник, с. 95. Шафарик дава следното обяснение: Онклос или Онглас е собствено старославянският ъгъл. Златарски: „огъл“ е хунобългарска дума, която трябва да се сблъжи с турско-кавказкото „огъл“, което означава „двор, плет, оградено място“.

Градовете Болгар в Русия^{*}, Абоба-Плиска^{**}, Преслав-Туца^{***}, както и малките погранични крепости Дебелт (до Бургас)[#] и Маркалай (до Карнобат)^{##} са строени по един и същ типичен, можем да кажем, старобългарски план. Лъв Дякон^{###}, който е придружавал императора Василий II в Преслав, казва че градът се е състоял от вътрешно и външно укрепление.

По същия план е построен и Николицелският лагер.

В постройката на лагерите виждаме три разни епохи. При първата е строено външното и вътрешното укрепление с окопи⁺. Представител на тая епоха на Балканския полуостров е Николицелският лагер⁺⁺.

При втората епоха външното укрепление е окопово, а вътрешното е каменно. Представител е Абобският лагер. Предполагаме, че и лагерът до с. Абоба е бил построен първоначално по същия начин, както Николицелският. Възможно е, че окопът, който се намира на разстояние около 200 м. на север от вътрешното каменно укрепление в Абоба^{*}, е остатък от първоначалното окопово вътрешно укрепление. Преобразуването на вътрешното укрепление е станало, види се, след изгарянето на вътрешния лагер, „Крумвите дворци“, от Никифор.

При третата епоха и двете укрепления са каменни; вследствие на това значително се намалява обемът на вътрешната крепост^{*}. Представител е Преслав^{***}.

Окоповите външни лагери не са служили за постоянно жителство на населението, а са имали за цел да пазят околното население в случай на неприятелско нападение, като прибежище (refugium). Това личи от сведенията на Теофан и Никифор за „Огъл“: българите, като видели

* Развалините на този град се намират до с. Болгари (Успенское) в Казанска губерния, близо до устието на р. Кама във Волга. Болгар е била столица на Волжко-камското царство; тя е била обиколена с окоп, който имал окръжност 7 км. Към южната част на окопа се допират развалини на един малък град (Енциклопед. Словар, IV, Петроград, 1891, с. 284).

** Абоба-Плиска. Атлас, табл. I.

*** Известия на Българското археологическо дружество, IV, с. 130, обр. 93 и 135, обр. 95.

Сборник за народни умотворения, IV, с. 135.

Абоба-Плиска. Атлас, табл. XCIII, фиг. 5.

Leo Diaconus, с. 134 - 138.

+ Тази епоха нарекохме „Аспарухова“ (Известия на Варнен. археологическо дружество, III, с. 141, бел.2).

++ Табл. I.

• Фиг. 3.

•• Фиг. 3.

••• Фиг. 4.

голямата византийска войска, излязла на брега, избягали в своето укрепление^{*}. Заради това не може да се говори и за малобройната Аспарухова орда, която е завзела остров Певки. Лагерът е служил само за защита в опасно време.

3. Като трето доказателство за българския произход на лагерите до с. Николицел и Галац служи постройката на окопа. В лагера до с. Абоба, за който няма вече съмнение, че е български, окопът се състои от три части, а именно:

1) насипът от вътрешната страна на лагера,

2) ровът от външната страна, и

3) бермата между насипа и рова. Последната част е особено характерна част за старобългарските окопи (Табл. II, фиг. 30).

Такива три части намираме при крепостните постройки в лагера до Николицел (Табл. II, фиг. 17, 18, 20, 22, 23, 26) и до Галац (Табл. II, фиг. 29).

4. Като последно доказателство за българския произход на Николицелския лагер могат да послужат и съвсем незначителните резултати от разкопките (сондажите), за които говорихме по-горе.

Аспарух, като напуснал „старата велика България“, която се е намирала в поречията на реките Дон и Кубан, в приазовските страни, преминал Днепър и Днестър и се спуснал към Дунава^{**}. Минаването на Аспарух през Дунава не е било по-рано от 660 г. и по-късно от 668 г.^{***},

* Годишник на Софийския университет, X - XI, с. 99.

** Ако се вземе, че Аспарух напуснал приазовските страни в 644 г. и ако минаването на Дунава е станало не по-рано от 660 г., то остават около 15 години, гдето Аспарух се е забавил на север от Дунава. През това време Аспарух е стоял между рските Днестър, Дунав и Прут, в днешна Бесарабия. Види се, че той се е укрепил тука, за да се пази от преследващите го хазари. Хазарският хаган Йосиф казал: „Когато българите напуснали земята си, хазарите ги преследвали докато ги отблъснали към р. Дунав“ (Годишник на Соф. университет, с. 94). Предполагаме, че Аспарух си построил за отбрана лагер и че е поставил граница. Лагерът е бил, види се, в най-южната част на Бесарабия; той е ограничен с р. Дунав, р. Прут, езерото Сисик (Кундук) и с окоп, който се простира от Vadu lui Izac (на р. Прут) до брега на езерото Сисик. Градът Болград остава в лагера. Окопът има типичната берма (Arch. epigr. Mitth., Wien, IX, с. 218). Пограничният окоп се почва от с. Леово на р. Прут и се простира до устието на р. Ботна в Днестър, на юг от р. Бендер. Окопът има ров от северната страна. Към източния край се разклонява вилообразно (според картата „La Dacia romaine“. Fouilles et recherches archéol. en Roumanie от Tocilescu, 1900). Такова разклонение се среща у старобългарските погранични окопи (гл. Хайрединския окоп в Западна България. Абоба-Плиска, с. 531 и др.). От горното се вижда, че подробното изучаване на окопите в Бесарабия е от голям интерес за българската история.

*** Годишник на Софийския университет, X - XI, с. 102.

следователно построяването на лагерите трябва да се постави между двете години⁵. След 678 г. българите напускат безцелните вече за тях лагери и потеглят към юг, като са достигнали до областта на Варна. Тук те решили да се поселят, защото намерили място, находящо се в пълна безопасност: то било оградено отзад с р. Дунав, а отпред и от страни с проходи и Черно море. В тази област, в широкото Шуменско поле, Аспарух е основал нов лагер Плиска до с. Абоба, недалеч от сегашната гара Каспичан. От него той владее цялата страна между Дунава и Балкана.

От горезложеното става ясно, че Николицелският лагер просъществувал малко време; от него Аспарух е владял Северна Добруджа до пограничния окоп между с. Кокерлени и Кюстенджа. Лагерът е началото на трайната славна история на българите на Балканския полуостров.

ТАБЛИЦИ

Табл. I. Николицелският лагер - Лагерът на Исперих „Огъл“ или „Онгъл“.

Табл. II. Профилите на окопите:

- фиг. 1 - 14. Профилите на външния лагер
- фиг. 15 - 16. Профилите на югоизточния среден окоп
- фиг. 17 - 18. Профилите на калето Гуркой
- фиг. 19 - 21. Профилите на двойния окоп на вътрешния лагер
- фиг. 22 - 23. Профилите на Голямото кале
- фиг. 24 - 25. Профилите на западния окоп на вътрешния лагер
- фиг. 26. Профилът на калето Флорилор
- фиг. 27 - 28. Профилите на северозападния среден окоп
- фиг. 29. Профилът на Галацкия лагер
- фиг. 30. Профилът на Абобския лагер

Табл. III. Лагерите до гр. Галац и до с. Николицел; пограничният окоп в Бесарабия (западната му половина); пътища и крепости в Мачинския Буджак.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1. Сб. Добруджа, с. 191 - 234.
- 2 Дн. с. Хан Крум, Преславско.
- 3 Певки е остров в делтата на Дунава, а не полуостров в северозападната част на Добруджа (дн. Бейски Буджак).
- 4 Онгъл е цялата територия на северозток от делтата на Дунава, заета от прабългарите. Отъждествяването му с Николицелския лагер е неприемливо.
- 5 Няма данни за трайно настаняване на прабългари в Добруджа преди 680 г.

НАРОДНОСТЕН ХАРАКТЕР¹

Няма кът в Европа, който на такава малка площ да представя такова голямо природно разнообразие, както крайната североизточна покрайнина на България, известна под името Добруджа. Обемайки в границите си до 1913 г. всичко 15 396 километра с 380 430 души жители в 1912 г., тоя къс българска земя, който се издава на север между далечния завой на Дунава и Черно море като полуостров, два пъти по-дълъг отколкото широк, се състои отчасти от безлесна и безводна степ, отчасти от планиниста и гориста област, отчасти от пространна мочурлива местност. Степната област, чието средище е в Добришко и Меджидийско, е в същност издигната над Дунава и морето вълниста равнина, покрита с обилна тревиста растителност и прошарена от дълбоки и дълги връзове, които към Дунава и към морето образуват дъна на езера или блата. Селата се крият на дъното или по овалните склонове на тия степни долини, в които се намира кладенчова, а понякога и изворна вода. На север от долината между Черна вода и Кюстенджа, известна под името Карасу, в която блатната вода откъм Дунава прониква далеч навътре в сушата, степната област отстъпя постепенно място на област, прошарена с планински вериги и върхове, които изпълнят почти целия северен дял на Добруджа. Широките приветливи долини, богати с изворна вода, са изпъстрени с големи и хубави села. При това, докато една част от тая планинска местност, в Бабадагско и Исакчанско, е покрита с гъсти листнати гори, другата - в Мачинско, представя редица голи гранитни масиви, без гора и зеленина. Най-сетне североизточният край на Добруджа е изпълнен с големи езера и блата, разделени помежду си или от морето с по-тесни или по-широки ивици земя от пясъчни наноси, свързани на север с дунавската делта, която представя на глед безкрайно тръстиково поле: пролет жълто, лете зелено, изпросечено навред с ръкави и езера, но всъщност крие повече или по-малко пространни ивици твърда земя, особено сгодни за пасища, гдето са разпръснати много малки селца и рибарски къщи.

Тая разнообразна природа на Добруджа представя отлични условия за разнообразни занаяти: земеделие и лозарство - в степната област и в планинските долини, скотовъдство - в степната и в делтата на

Дунава и в приморските и дунавски блата, дърварство - в девствените гори на Бабадагско и Исакчанско, пчеларство - в гранитните планини на Мачинско и пр. и пр. Вследствие на това редица народности, толкова различни, колкото и самата добруджанска природа - българи, румъни, турци, татари, руси, немци, гърци и дори италианци, са намерили тук условия за да се отдават на своите наследствени занятия.

Впрочем народностната пъстрота, с която се слави Добруджа, е характерна черта и на близките области от Северна България, от която тя и в това отношение съставя неразделна част. Турци и татари се срещат не само в Добруджа, но и в съседните български крайнини. Румъни са преминали през последните два века отсам Дунава не само в Добруджа, но и на други места в Северна България и Източна Сърбия, именно в Никополско и Оряховско, а особено във Видинско и в областта между Тимок и Морава, гдето те и днес са далеч по-многобройни, отколкото в Добруджа. Гагаузите, този на пръв поглед специфично добруджански народностен елемент, е собствено разпространен, поне днес, най-вече в областта на Южна Добруджа, в близките места на Провадийско, Варненско и Шуменско, па срещат се дори в Одринско и Македония подобни народностни елементи, които говорят турски, но изповядват Христовата вяра. Гърци се намират почти единствено в градовете, по цялото черноморско крайбрежие в Северна, а още повече в Южна България. Остават следователно единичко русите, именно великоруските сектанти и малоруските казаци, както и немските колонисти, като особен народностен елемент в народната структура на Добруджа, но тяхната поява в тая страна се обяснява лесно със съседството на Русия.

I.

Няма съмнение, че до края на средните векове българите съставляли, като не се смятат гърците, които както днес, така и тогава, се срещали в приморските градове, и незначителните остатъци от печенези и кумани от времето на нахълтването им в пределите на България, единственото население в Добруджа. Това се подкрепя и от исторически свидетелства. В известния търговски договор на Добротицовия син Иванко, тогавашен владетел на тоя източнобългарски край, с генуезците от 27 май 1387 г., подир гърците, които като крайморско и предимно търговско население, с които генуезците дохождали преди всичко в сношение, а не поради тяхната численост - в това никой не може да се съмнява, естествено са споменати на първо място, изтъкват се изрично само българите като местно население: „Гърци, българи

или други, каквито и да бъдат“. Ала настъпилите подир това исторически събития, именно покорението на България от турците и завързалите се подир това борби в североизточните предели на България, се оказали особено опасни за съдбата на българския елемент в тоя край, а следователно и в Добруджа. Преди всичко населението на целия край оредяло твърде много, така щото едва петдесет години подир това той изглеждал като „пустиня“ (desertum), както е наречен от Андрей Паладжио, един от свидетелите на Варненската битка (1444).

Има исторически свидетелства, че по времето на тая битка множество български семейства се изселили из България през Дунава във Влашко; подобни свидетелства, както може да се види в моята студия „Народописна карта на нова румънска Добруджа“ (Сп БАН, кн. XI, 1915, с. 39), има от средата на XV, от началото и края на XVI, както и от XVII столетие. Не ще питане, че такива изселения през Дунава във Влашко са започнали от самото начало на турското завоевание в България и са засегнали преди всичко населението на крайния ѝ североизточен кът, Добруджа, който поради своята граничност бил най-често изложен на опустошения. Те продължили почти незабелязано от историята - освен в случаи, когато са били свързани с важни исторически събития, покрай които са отбелязани, или са били предмет на специални преговаряния, - и през следните векове. Характерът им може да се види от по-новите преселения от тоя род по време на кърджалните и на руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX столетие, тъй като потомците на тия нови преселници живеят и до днес, пазейки своя език, бит, а понякъде и народното си облекло не само в отделни села и градове, но и в цели групи от села във влашката крайдунавска равнина от Калафат та до Браила (вж. монте „Браилски историйки“, I, СбБАН, III, 1915, с. 24 сл.). Ала липсата на остатъци от по-стари преселения не бива да ни довежда до заключение, че те не са ставали. Ние не намираме също никакви остатъци и от отбелязаните в историята преселения от средата на XV, началото и края на XVI столетие. Най-старите преселения са станали в едно време, когато местното старо българско население отвъд Дунава, наложило своя жив език в държавата, черква и книжнина в неотдавна изникналите воеводства Влашко и Молдова, е съществувало още неповлашено. Вследствие на това процесът на повлашаването му, привършен почти едновременно с изгасването на българския език в черквата и държавната канцелария през XVII столетие, се е разпрострял и върху дотогавашните пришелци от десния бряг на Дунава, колкото многобройни и да били те. Тъкмо затова между българските колонисти във Влашко днес не се

намират потомци на едновременните преселници от някогашната Добротичова земя.

Преселения на българи от източнобългарските покрайнини в тия усилни времена са ставали не само на север през Дунава, но и на юг през Балкана. Въпреки, че за подобни преселения, поне засега, не са намерени никакви исторически свидетелства, то се потвърждава над всяко съмнение от народописните и езикословни изучавания на населението в Източна Тракия (вж. д-р Л. Милетич, Старото българско население в Североизточна България, С., 1902, с. 29 сл.). Именно от самите южни склонове на Източния Балкан нататък в Карнобатско, Айтоско, Бургаско та дори към Странджа съществува голяма група села, чието население, заобиколено отвсякъде като остров от местно рупско население, говори диалект какъвто се говори от старото население в Североизточна България, както е спазено то в Шуменско, Разградско и Силистренско, а също така в елементите на своето облекло и изобщо в бита си показва севернобългарския характер. Това население се нарича от околните българи „загорци“, защото е дошло от през Стара планина, сир. от севернобългарските краища, които те наричат Загорье. Знае се, че до XV столетие България на север от Стара планина се е означавала у византийците и италианците с това име; италианци от началото на XIV и средата на XV столетие отбелязват Варна като главно житно пристанище на „*Bolgaría*“ или „*Zagora*“. И, разбира се, днешна Добруджа съставяла част от тая „Загора“, както изрично се отбелязва в един венециански документ от 15 февруари 1385 г., в който е дума за „частите от Загора, подчинени на Добротича“ (*ad partes del Zagora subditas Dobrotice*, обнародван у N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră, I. Dobrotici*, в *Anal. Acad. Rom., ser. II, t. XXXVI, 1914, p. 1068*). Вследствие на това няма съмнение, че тия „загорци“, заседнали в ония усилни за българщината от Североизточна България времена южно от Балкана в източната тракийска равнина, произхождат не единствено от северните склонове на Източния Балкан, но и от добруджанската равнина, тъй като това тяхно преселение е следствие от турската колонизация и потурчването на местното население, на които е бил подложен преди всичко добруджанският край.

Потурчването на тоя край, именно населянето му с турци и татари и свързаното с това принудително променяне вярата и езика на оцелялото още местно население трябва да е било привършено до началото на XVII столетие, откогато насам в бележките на пътешествениците в Добруджа се споменуват градове и села все с турски имена. Това се вижда не само от пътеписа на турчина Евлия Челеби, който през 1651 и 1652 г., придружавайки вуйчо си Мелек Ахмед

паша пропътувал Добруджа², но също и от пътеписите на чужденци християни, които на път от или за Цариград са минавали през Добруджа, напр. на италианския търговец Томазо Алберти, който в 1612 г. пътувал от Цариград за Полша, или на полския посланик Палатин Кулмски, който в 1677 г. минал през Добруджа за Цариград. Впрочем още в края на XVI столетие дубровчанинът Павел Джорджич говори, че вътрешността на Добруджа била населена и с турци, а крайморската област - с християни. Ясна картина за настъпилите по тоя начин етнически промени добиваме и от днешната топонимия, която все още има почти изключително турски характер.

Ала покрай множеството турски местни имена, чието толкова широко разпространение се дължало в голяма мяра и на въздействието на официалната турска власт, все пак са се спазили и доста български местни имена. Като оставим настрана областта на Южна Добруджа, гдето в околността на Силистра се срещат прастари български села, спазени със своите български имена (Ветрен, Сребърна, Попина, Гарван, Ряхово, Белица и пр. и пр.) и преминем през границата на Северна Добруджа от тоя град накъм Меджидие или пък покрай Дунава накъм Мачин, а също и в Тулчанско и Бабадагско, срещаме цял рѣд села и местности с български имена. Така, да споменем само няколко по-типични: имаме с. Гърлица на брега на едноименно езеро, на източния бряг на което има и село Галица. По-нататък е селото Лишица, а на юг - Гарван (Горни и Долни), а не Garvanul (Mare и Mic), както се пише от румъните. Същото име Гарван носи и едно село западно от Силистра към Тутракан, па го срещаме като име на село все в Северна Добруджа, северно от Мачин на брега на Дунава срещу Рени. Добромир (Долни и Горни), на границата с Южна Добруджа, до 1828 г. бил изключително турско село, но все със същото българско име. Едно татарско село при Меджидие носи българско име Пещера. Самото име на днешния градец Черна вода е българско, добито от името на блатото, при чието устие в Дунава е разположен и което носи турско име Карасу, дословен превод на името Черна вода. Подобно име Черна носи от давно време едно днес българско село в Мачинско, а то стои в свръзка с името Черна гьоллу или Чирна гьоллу, както се нарича гьолът, в който се влива реката, на която е разположено селото. Името на града Хърсово представя от себе си побългарена форма на името на античния град Karsium, който се е намирал на същото място. На дунавския бряг южно от Мачин има сега влашко селце Иглица, засвидетелствувано от средата на XVII столетие като градец, населен с български християни. Северно пък от Мачин на блатистия дунавски бряг срещу Галац, недалеч от с. Азакли, до неотдавна е съществувало село

Затока, което в 1850 г. било населено наполовина от българи, наполовина от власи; то се споменува често в описанията на руско-турските войни. Името на днешното село Телища, южно от Исакча, е известно още от X столетие като име на крепост *Τελιοῦτσα* (у Константин Багренородни). Все в същата област срещаме имена на села: Ташча, Тръстеник, Камена (в Бабадагско, ала с такова име Камена се нарича и с. Каркали, южно от Мачин, от неговото великоруско население), Преслав (*Prislava*) и др. Също имена на върхове и хълмове: Прекопан (*Prisoran* в Мачинската планина), Орлига (северно от Мачин), Лозова (северно от с. Ортакьой), Трънковица (между с. Остров и Алмали в Островска околия) и пр.

Всички тия и тем подобни български имена, пръснати по цяла Добруджа, не само че свидетелствуват за някогашния ѝ етничен характер, но в същото време подсещат, че въпреки всички опасни за съдбата му събития българският елемент не е могъл да бъде съвсем изкоренен. За жалост у пътешествениците, минали през Добруджа по онова време, които при това са съвсем малцина, ние не намираме почти никакви сведения за населението, а още по-малко за народността му в селищата, през които минавали. Ала затова пък оскъдните показания, които ни дават за християнско, а особено за изрично споменато българско население, са толкова по-ценни. Така у Евлия Челеби (1652) се споменува между Бабадаг и Карасу (Меджидие), по-точно между с. Инанчешме и Карамурад, един сега не съществуващ християнски град Астрабад с „хиляда и петстотин хубави, покрити с керемиди и тънки дъски къщи“ и с „много черкви“, в който „мюсюлманите са малко“. Католическият епископ Филип Станислов в сметките си от 1659 г. отбелязва в града Бабадаг 1700 къщи турци, във от които около 300 къщи или 2000 души българи, гърци, власи (*Bulgarorum, Graecorum, Valachorum schismaticorum domus sunt 300 circiter, animae 2000 circiter*). Също така знаем от полския посланик Палатин Кулмски, 1677 г., че градът Исакча, който се намира „в България“, има население, „по-голямата част“ от което се състои от „гърци, арменци, българи, евреи и турци“, при което гърците и арменците са споменати на първо място сигурно не затова, че са най-многочислени, а защото като търговско население населяли централните улици и биели най-много в очи пътниците. У друг един пътешественик от втората половина на същото столетие, антиохийския патриарх Макари, се споменува един дунавски „градец“, населен с „християни българи“ на име Иглица (днешното с. Иглица южно от Исакча), гдето той видял кръстове, издигнати покрай пътищата и в гробищата, черква в града и много свине, които си тър-

сели храна из улиците. Такова е било, според същия, и населението на града Мачин (Majina), който имал „420 къщи християни българи“.

Ала най-важни и най-авторитетни в това отношение са сведенията, които могат да се почерпят от дневника на един учен хърватин от Далмация, абата Бошкович (*Giornale di una viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Bosovich, Bassano, 1784*), който през пролетта на 1762 г. пътувал заедно с английския посланик при Портата от Цариград през Добруджа за Полша³. От всички пътешественици в тая област единствен той отбелязва редовно народността на жителите в поселищата, през които минал, и като хърватин той е бил в състояние да различава добре по езика местното българско население от иноплеменното. На север от града Карасу (днес Меджидие), държейки пътя отчасти близко, отчасти по самия дунавски бряг, той минал през с. Балтаджикьой (Baltagikioi), днес с повлашено име Балтаджеш, което се състояло от две махали (*due gruppi di case*), отдалечени една от друга четвърт миля: едната от тях населена с турци, а другата - с българи (*in una di quele due parti abitano i Turchi, e nell'altra i Gristiani Bulgari*), Даякьой (Dajakioi), сега с повлашено име Дайен, според него е било твърде голямо село от 300 къщи турци и българи (*un villaggio ben grande di 300 case, tra Turche e Bulgare*). Сетне с. Ташбурну, два часа на север от Даякьой, разположено на малко разстояние от Дунава при с. Остров, гдето и сега има следи от неговите развалини, е имало 50 къщи все турци и българи (*villaggio di 50 case tra Turche e Bulgare*). Подобни остатъци от българско население в Добруджа по това време, навярно повечето изпромесени с турски елемент, са се намирали без съмнение и по селата във вътрешността. Това трябва да се разбира и от думите на пътешественика Антирмони от първата половина на същото столетие, 1737 - 1738 г., който, говорейки за Тулчанско казва, че „българите са от източно-православно вероизповедание и живеят повечето в селата; градовете изобщо са населени с турци“.

Край на така установеното съжителство на остатъците от старото българско население в Добруджа с господстващия турски елемент бил турен със започването на руско-турските войни от втората половина на XVIII столетие насам, всяка от които ставала причина за коренно раздвижване на населението на тая област, която на първо място била засягана както от военните действия, така и от преминаването на войските и на двете воюващи страни. Българският елемент, доколкото още го имало, бил подлаган на нови изпитания, особено когато подир свършването на всяка война му предстоело да остане пак под турска власт.

От тези войни обаче били засягани и останалите източнобългарски краища, северно и южно от Стара планина, и те станали причина за големи размествания на българското население от Източна, а особено Югоизточна България към север. Първенство в това отношение държат войните от 1806 - 1812 и 1828 - 1829 г., по време на които големи маси българско население, селско и градско, за да избегне турска мъст, се задигнало от своите огнища да търси места за по-сигурен и по-спокоен живот.

Особена примамка при всички тия изселения представляла, в свързка с колонизуването ѝ, Южна Русия, която обаче не всички достигали. Мнозина от тия, които се задигнали - било доброволно, било насилствено, с оттеглящите се руски войски, останали в Добруджа. Други заседнали тук тепърва на връщане от Русия, гдето не могли да привикнат към земята, климата и водата. По такъв начин българщината в Добруджа, вследствие тъкмо на тия войни, които от друга страна станали причина да се разрежи съвсем заседналото от по-рано плътно турско население, се възмогнала със заселянето на нов, силен, жилав и жизнеспособен колонизаторски елемент, който скоро сложил свой отпечатък върху материалната и духовна култура на целия добруджански край. Тоя нов елемент произхождал предимно от населените със „загорци“ източнотракийски покрайнини.

Така голяма част от населението на североизточните български краища, което преди стотици години било принудено да се прехвърли отвъд Балкана, се възвърнала наново в родните покрайнини на своите деди и прадеди, като се разпростряла, ведно с други български преселници от Тракия и от двата склона на Балкана, дори до дунавските устия в Тулчанско.

При това, спазили са се и остатъци от старото местно население в Добруджа, именно в Силистренско, гдето те се различават добре по своя език, както и по своето облекло, от останалото българско население по тия си особености, както изобщо по характерните черти на своя бит, със старото население в Шуменско и Разградско. Те са известни обикновено под име „гребенци“, както са наречени от околното население по една особеност в облеклото, а именно че младите булки до неотколе носели на главата си „качул от смола“, направен като „гребена“ на петела. Инак те се наричат също „елийци“, което ще рече „земляци, туземци, местни жители“. Такива „гребенци“ се намират в редица крайдунавски села в Силистренско и Тутраканско: Попина, Ветрен, Сребърна, Айдемир, Калипетрово, Малка Кайнарджа, Гарван, Ходжакьой⁴, Кадъкьой⁵, Спанцов⁶, Сарсъилар⁷, Старо село (Старсмил), Белшица, Денизлер⁹, Брешлен⁹, и Алмали, от които предпоследното се

пада извън новата добруджанска граница, а последното - в границите на Северна Добруджа.

Преди стотина години селата с такова старо българско население били много повече, отколкото днес. Изследвайки историята на българските поселища отвъд Дунава във Влашко, можах да установя, както по разпит на населението, така и въз основа на архивни материали, че жителите на двете големи български села Чаку и Чоканеш при Калараш, па и на много други български села в Илфовския (Букурещкия) окръг, както въз Дунава към Олтеница, така и навътре към Букурещ, произхождат не само от изброените „гребенски“ села, но и от други, в които старо местно българско население не е могло повече да се удържи. Такива „гребенци“ са населяли някога и селото Доймушлар¹⁰, изселени отвъд Дунава най-вече в с. Чоканеш, отдето почнали да се възвръщат в ново време. Също Оряхово (Долно Ряхово)¹¹ и Български Косуй¹², чието някогашно население намираме в някои села във Влашко, покрай дунавския бряг (Улмен, Сърлар) или по-навътре (Луйка, Пърлита и др.). Такова население е имало и в с. Каземир¹³, ала по време на руско-турската война 1828 - 1829 г. то също се изселило във Влашко, най-вече в с. Чаку. Също така и днешното великоруско село Татаршица¹⁴, на запад от Силистра, до това време е било населено все с такова население, чиито дири се откриват в отсрещните села Пърлита, Чаку и др. Такова е било и голямото с. Алфатар, чието старо население пък се изселило най-вече в 1774 г. в с. Ольшанка, Херсонска губерния, ала част от него останала до 1828 г., когато се пръснала през Дунава във Влашко, а няколко семейства се заселили в с. Гърлица в Северна Добруджа.

Няма съмнение, че дири от такива села, чието население по време на войните се е пръснало и, доколкото не се е изселило из страната, се смесило с наводошлото население, се намира и по-нататък във вътрешността на Добруджа. Така споменатото с. Гърлица, което е основано в 1830 г. от седем къщи „гребенци“ от близките села Алфатар, Алмали и Кайнарджа, три години подир които се заселили, връщайки се от Бесарабия, повече от дванадесет къщи българи от Сливенско, а една година по-късно и седем-осем къщи от Разградско - подобна е историята на повечето села в Добруджа, - е заселено на място, гдето и по-рано е било българско село, което по време на „бузгуните“ се развалило. А било е голямо село - новите му основатели сварили там големи християнски гробища. Също така и с. Енидже, наречено още Болгар Енидже, при гр. Меджидие, било до 1828 г. българско и турско село, чието българско население по време на войната се изселило изцяло, ала гробищата стоели до подир Кримската война, когато се

заселили наново няколко семейства българи и гърци. Селото Пелетли, на север от Кюстенджа, населено днес от българи, е основано също на мястото на по-старо българско село, чието население се пръснало. Селата Саръгьол и Камеша в Бабадагско са заселени подир руско-турската война 1828 - 1829 г. на мястото на по-стари български села, чието население не сварили. И много други.

II.

Искаме ли да проследим днешното разпространение на българското население в Северна Добруджа - за Южна вж. цитираната вече моя студия под наслов „Народописна карта на нова румънска Добруджа“ (СпБАН, XI, 1915, с. 33 сл.), ще трябва да следваме пътищата, които идат от балканските проходи към най-важните бродни места на Дунава при Тулча и Исакча, при Мачин срещу Браила и Галац, и при Силистра. При това могат да се установят, с оглед към географското му разпространение, четири групи българско население в Северна Добруджа: 1. Бабадагско-Тулчанска, която е и най-голямата, 2. Силистренско-Меджидийска, 3. Мачинска, и 4. Кюстенджанско-Мангалска, която пък е най-малката и представя всъщност продължение на Бабадагско-Тулчанската група. Инак българи, главно като търговци, кръчмари и занаятчии се срещат навред в страната, така щото рядко може да се намери село, гдето да няма поне две-три семейства българи. Между последните особено място заемат пришелците от Търновско и Еленско в селата най-вече покрай Дунава и дунавските и черноморските блата и езера с известното си доходно занятие грънчарството, някои от които са останали тука на постоянно местожителство още от средата на миналото столетие.

Първата, най-голямата от тия групи - Бабадагско-Тулчанската, представя от себе си компактна маса българско население, което живее в 55 села и то все такива, които имат изключително или предимно български характер. Те се редят от двете страни на пътя, който води от Кюстенджа за Бабадаг и оттам за Тулча или за Исакча, така щото областта, която заемат, представя от себе си триъгълник, ограден от двете страни с морето и Дунав, а от трета - с права линия между Кюстенджа и Исакча. Когато човек пътува в тоя дял на Добруджа, чувствува се като в някоя от най-чистите български покрайнини. Единичните села с руско, румънско или татарско население, които би се срещнали и то предимно в периферията, се губят между българските села и не могат да повлияят ни най-малко за изменение на общото впечатление. Етническият характер на тоя добруджански кът се е от-

разил и върху градовете Тулча и Бабадаг, гдето българският елемент не само в турско време, когато той е имал изключително в свои ръце търговия и занаяти и е бил единичък носител на култура и просвета, но и днес, след четиридесет годишно румънско владичество, изпълнено с подтискане и преследване на всичко българско, е запазил своята сила и влияние. В Тулча при освобождението ѝ от нашите войски се оказали 17 268 души жители, от които 5673 българи, без отвлечените и прокудените от румъните по време на войната; останалото население се състои от руси, и то великоруси или липовани и малоруси или руснаци, от румъни, евреи, гърци и други народности, никоя от които не превишава на брой българите. В Бабадаг пък се намерили 3281 души жители, от които 1666 българи, покрай другото население (румъни, турци, татари, арменци и пр.). Доколко българското население в тия два града може да служи като огледало на българщината в тоя добруджански край, може да се съди от обстоятелството, че голяма част от него е идентична по произход и характер с населението на околните български села.

От изучаването миналото на тия села се установява, че повечето от тях били населени с българи още през първата половина на миналото столетие. Имайки свои черкви и училища още по онова време, пропити от силно национално съзнание, калени в борбата за еманципиране българите в духовно отношение от гръцката патриаршия, те са запазили българския си характер до ден днешен. Голяма част от тях остават и досега без каквато и да било румънска примес, въпреки усилията на румънското правителство през последните години да измени националната им физиономия като засели в тях румънски колонисти. Последно средство от тоя род представя раздаването земя на т.н. „ветерани“ румъни, участвували във войната от 1877 - 1878 г., и на техните синове, с цел да ги привлече в тия села. По-големи такива български села са: Касапкьой, Каранасуф, Саръюрт, Саръгьол, Бейдаут, Потур, Хамамджи, Горно Чамурли, Долно Чамурли, Камена, Пашакъшла и Караманкьой - в областта южно от Бабадаг, а на север от Бабадаг: Башкьой, Камбер и Хаджидар. Все така стари български села, чието българско население обаче живее задружно с други народности, са още: Налбант, Аджигьол, Саръгьол и Алибейкьой - в Тулчанско, а южно от Бабадаг: Токсоф, Шеремет, Малки Палаз и др. При това, днешното българско население на последните три села не е същото, което е живяло тук през първата половина на миналия век, тъй като последното в 1854 г., по време на Кримската война, било принудено да се разпръсне. Българи населяли преди това време, покрай други села, също едно несъществуващо днес село Мюфтия, между селата

Хамамджи и Д. Чамурли в Бабадагско. Голяма българска махала имало и в с. Вистерна до Бабадаг, която тепърва по-късно се разтурила.

Все от турско време са останали като чисто български или със значителен български елемент и много други села в тоя дял на Добруджа. В областта на юг от Бабадаг намираме доста такива села: Канлъбурджак, Кавгаджи, Ескибаба, Малки Гаргалък, Ташаул и др. Също и на север от Бабадаг: Зебил, Сарънасуф, Бештепе, Фрекацей, Каталой, Ешикьой, Конгаз, Чинели, Мейданкьой, Пърлита (някога само българско село), Къшла и др. Някои от тия села и днес са чисто български, като напр. Малки Гаргалък, Конгаз, Чинели, Ешикьой, а в други наред с българите живеят и други народности. Доста българи от турско време са останали и в градовете Исакча и Махмудие, както в голямото и богато село Николищел при Исакча, гдето българите се занимават главно с търговия и занаяти.

Знаменателно за силата и експанзивността на тоя български елемент е обстоятелството, че подир руско-турската война от 1877 - 1878 г. и вземането на Добруджа от румъните той е успял да насели редица дотогавашни турски, татарски и черкезки села, които и до днес имат също такъв български характер, както изброените по-стари села. Такива села в тоя кът на Добруджа, като се почне от юг към север, са следните: Големш Гаргалък, Карахарман, Пелетли, Дююнджи, Инанчешме, Д. Иримлик, Касъмча, Алифак, Киришлик, Тестемел, Армутли, Тръстеник, Аккадън и др. Повечето от тях са вече големи чисто български села, в някои от които в най-ново време са населени, разбира се, и румъни. Българските колонисти в тия села произхождат от околните им български села и то най-вече от Саръюрт, Г. Чамурли, Саръгол, Бейдаут, Касапкьой, Каранасуф и Камена. Такива колонисти намираме в по-малък брой и в някои по-стари български села, гдето те са заместили изселилото се мюсюлманско население, напр. в Токсоф, гдето се заселили най-вече хамамджийци, в Кавгаджи (каменци) и др. Някои от тия села са населени с българи тепърва късно подир румънската окупация, напр. с. Тестемел, чието българско население е дошло в 1890 г. изключително от Г. Чамурли. Ала тъкмо поради споменатата окупация и настаналия в Добруджа режим множество тукашни българи предпочели да се изселят през границата на Северна Добруджа в България.

Втората група български села в Северна Добруджа - Силистренско-Меджидийската, обема повече от 25 села, които спадат най-вече в така наречената в началото на румънското владичество околия Новосилистренска (plasa Silistra-Nouă), а по-после Островска, но които продължават и към Меджидие. Те изпълнят ъгъла между дунавския бряг на

север от Силистра и някогашната граница между Северна и Южна Добруджа, която ги отделяше изкуствено от еднаквите по характер на населението си български села в Силистренско и в Добричко. Подобно на Силистренско, тук в някои села намираме следи от старо местно българско население, известно под име „гребенци“, именно в Алмаш и Гърлица. Повечето от останалите села са населени с българи още през първата половина на миналото столетие, при това голяма част от тях имат и до днес почти само българско население. Такива села са: Канлия, Галица, Липница, Есекьой, Куюджук, Буджак, Козлуджа, Долни Добромир, Гьолбунар, Хасарлък, Емишелия, Махмудкуюсу, Ешидже, Кьоселер и др. До завземането му от румъните българско било също с. Карашлък; такива били и селата Къшла и Демирча, населението на които тогава се изселило през границата в Добричко. Срещу това в румънско време корави българи от с. Канлия и Буджак населили с. Долни Гарван, от Гърлица и Галица - селото Горни Гарван. През 1878 г. пък било населено с българи с. Горни Добромир, гдето по-късно се заселили още българи от с. Хасарлък. По-малко количество българи, често пъти по десетина и повече семейства, намираме почти във всички крайдунавски села в тая област: Остров, Расова, Олтина и пр.

За по-нататъшното разпространение на българите в тоя край в турско време би могло да се съди по сведенията на някои пътешественици, напр. д-р Алард, лекар във френската мисия по постройката на първото шосе в Добруджа от Кюстенджа за Расова в 1855 г., който отбелязва Олтина като българско село (*village bulgare*), а Остров - с жители българи и власи (*bulgares et valaques*), подобно и с. Мърляи (D-r C. Allard, *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale*, Paris, 1864, p. 131, 132, 129). Десет години по-късно австрийският геолог Петерс посочва същото село Олтина като цяло българско (*Oltina...ganz*), а освен това отбелязва голям дял българи в Кузгун, Расова, Черна вода и Сеймен (вж. неговите *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha*, Wien, 1866, p. 132).

Третата група българи е съсредоточена в северозападния дял на Добруджа, като се опира непосредно на града Мачин, който в турско време, като граничен град, е поддържал живи търговски сношения с вътрешността на България и имал числено, културно и материално силен български елемент, останал отчасти, въпреки западането на града, и до днес. Най-голямо българско село тук е Черна (411 къщи), което се знае като българско още от началото на миналото столетие, а за по-отколешното му минало може да се съди по българското му име, употребително и у турците, каквито имало в това село до руско-турската война от 1877 - 1878 г., когато се изселили и оставили селото само

с българското му население. Тъкмо в свързка с изселянето на турците по това време, както и по-късно, в румънско време, българи от това село се разселили по някои околни села: Акбунар, Кърджилар, Джаферкьой, Яшла и др. Освен черненци, в селото Яшла се заселили и българи от с. Сатушоу, което от околното население се нарича също по турски Ешикьой (български Ново село), населено още от турско време наполовина с българи. Българи са населявали преди стотина години също голямото и хубаво село Суванлък (рум. Греч), в което и днес българите са едни от най-заможните му жители, занимавайки се, освен със земеделие и особено градинарство, още и с търговия. Доста такива българи се срещат още от турско време навред по селата низ Дунава към Исакча, напр. в Лункавица, Вакарен и др., или въз Дунава към Хърсово: в Печенега, Остров, Даякьой (рум. Дайен), Гърлич и др. За българския характер на някои от тия села в по-ранно време вече споменахме.

Четвъртата група - Мангалско-Кюстенджанската, представя собствено продължение от първата, Бабадагско-Тулчанската група, като обсяга, освен двата града Мангалия и Кюстенджа, няколко села в тяхната околност, разположени по пътя, който води покрай морския бряг от Варна и Балчик на север към Бабадаг и Тулча. В околността на Мангалия такова е селото Иланлък, на границата между Северна и Южна Добруджа, зад която се трупат големи и богати български села в Балчишко, също и с. Копукчи, а на север към Кюстенджа - селата Тузла и Текиргьол. Непосредствено до Кюстенджа пък, на северозапад, е селото Анадолкьой, чието българско население се състои, подобно на населението в самия град Кюстенджа, почти изключително от котленци, синове и внуци на някогашни котленски овчари в Добруджа. Семейства на такива котленци, в повечето случаи доста заможни, се срещат по много села не само в Кюстенджанско и Мангалско, но и в Меджидийско, Хърсовско и Островско.

Именно цялата тая област до руско-турската война 1877 - 1878 г. била осеяна с котленски „къшли“, не рядко по две-три в едно село, някои с по 3-4 хиляди овце, няколко стотин коня, рогат добитък и земя. Българи от Котел, както и от съседните балкански села Градец, Жеравна, Медвен и др., прекарвали целия си живот като постоянно население в тия къшли, понякога по 30-40 души заедно, организирани на особени кооперативни начала, познати от статията на Ив. Ев. Гешов, Овчарите от Котленско и пр., напечатана в Период. списание, кн. XXXII - XXXIII, 1890, с. 311 сл., като нарядко и то зиме отивали по за няколко седмици в родните си балкански кътчета да споделят семействата си, които не смеели да доведат, бойки се от татарите и

турците. Като какво е било разпространението на тия котленски овчари и значението им в етнично отношение може да се съди по сведенията, които намираме в една румънска статистика от 1880 г. за Мангалска околия; тая околия тогава брояла 63 села, във от града Мангалия, в 43 от които имало къшли с такива българи; в 7 от тия села населението се състояло единствено от българи къшлари. В турско време тия българи са водили през известни времена на годината голяма търговия със скотовъдни произведения, именно вълна, сирене, кашкавал и добитък, а също с аби, шаяци, килими и др. под., изработени от семействата им.

Ала и останалата търговия на Добруджа е била тогава изключително в ръцете на българите. Във всички добруджански градове и паланки, в Тулча и Бабадаг, Мачин и Хърсово, Исакча и Махмудие, Мангалия и Меджидие, а след постройката на железницата между Кюстенджа и Черна вода също в тия два града, е имало цели чаршни българи, търговци и занаятчии: манифактурджии, бакалии, железари, обушари, кожухари, абаджии и пр., па дори банкери и сарафи. Първостепенно значение за търговията в Добруджа е имал известният Меджидийски или Карасу панаир, на който били разменяни стоки не само от местен северно и източнобългарски произход, но и от средно и западноевропейски, докарани от дунавските пристанища единствено от търговци българи, най-вече от Шумен, Ески Джумая¹⁵ и Търново, чието участие в търговията на добруджанския край може да служи за хубава илюстрация на тесните икономически връзки на тоя край с вътрешността на България.

Още по-силни са тия връзки в културно и просветно отношение. Войната, която доведе освобождението на България и обсебването на добруджанската ѝ провинция от румъните, свари почти всички български села в Добруджа с училища, голяма част от учителите в които били от останалите източнобългарски краища. Докато другите народностни елементи в Добруджа, равнодушни към национални просветни въпроси, тънели в невежество, българите имали в турско време не по-малко от 60 училища, някои от тях толкова стари, че времето на отварянето им не се помни. Всяко българско село брое в анализите на своята просветна история по няколко „даскали“, чиито ученици, вече хора в напреднала възраст, пазят интересни спомени за тогавашното учение. Затова тъкмо - нещо, с което не може да се похвали никоя друга народност в Добруджа, и нещо необикновено за много други краища на България, в добруджанските български села намираме днес стари хора почти без изключение грамотни, и то, разбира се, в българско четмо и писмо. С това се обяснява също ръководната роля, която е играл тоя български край при разрешението на черковния въпрос, както и

първостепенното значение, което си е спазил българският елемент в Добруджа до ден днешен.

За характеристиката на тоя елемент изобщо забележително е, че, ако и различията в говорите на отделните села да се спазват доста добре, особено у по-старото поколение, облеклото не само у мъжете, но и у жените е вече изедначено, като едновременните носии, различни според произхода на населението в различните села, се е изработил общ тип българско облекло, по типа на носията в Източния Балкан. Именно мъжете в Добруджа носят черни абени дънесте „гащи“, препасани с цветен вълнен „пояс“ или „опас“, и къс „елек“ без ръкави, а зимно време и „забун“. Жените пък обличат „рокля“ от боядисан „лентен“ или „диметен“ (четворен) вълнен плат, съставена от „поли“ и „чепак“ без ръкави, по кройката на сукмана, опасват отпред пъстра вълнена „престилка“ и тъкан „колан“, а на главите си носят „фесове“, над които забраждат разноцветни „ръченици“, а зимно време и шалове¹⁶.

Знаменателно за значението на българския елемент е обстоятелството, че дори в това отношение те са повлияли върху някои чужди елементи в Добруджа, именно върху румъните, които са възприели характерните форми на българското облекло, така щото само най-новите румънски колонисти се отличават още по своите носии, различни според местата, отдето са дошли: от Олтения, Банат, Седмиградско или от близките влашки и молдавски окръзи. Това влияние не се скрива и от автора на една румънска статия върху „поселищата на българите“ в Добруджа, написана в най-ново време с тенденция да се омаловажи значението на българския елемент в тая област. В нея се казва: „Влиянието, упражнено върху румъните (*asupra baștinașilor*, сир. старите местни жители, каквито според него били румъните в Добруджа!), изглежда да е било доста сериозно. Носията на румъните, които румънското владичество сварило, е явно повлияна от оная, която носели тези „балканджии“, т.е. българите (*Din Etnografia Dobrogei. Așezările Bulgarilor*, от Alexandru P. Arbore, в *Arhiva Dobrogei*, vol. I, București, 1916, p. 58).

Достатъчно сили за влияние от подобен род българският елемент, който в Северна Добруджа достига 70 хиляди души, черпи от моралното положение, което заема и до днес между останалите народности в Добруджа. Докато всички тия народности ведно с румъните, които до последния ден на своето речѝ четиридесет годишно владичество живееха с чувство на чужденци, несигурни в положението си, подозрителни и без вяра в бъдещето, се считат чужди в тая страна, българите се чувствуват у дома си, обработват прилежно нивите си, които се

стараят да увеличат, понасяйки търпеливо всички злини, неприятности и унижения, които им причинявал новият робски режим.

III.

От чуждите елементи в Северна Добруджа особен интерес представя румънското и турско-татарското население. Голяма прилика между едното и другото има както в начина на заселяването, така и в чувството на несигурност въпреки привилегированото положение на господстващата народност, а най-вече в еднаквата съдба.

Желаяйки да затвърдят своята власт в тоя краен български кът, чието значение за сигурността на вътрешните провинции на България било дълбоко съзнавано, Османската империя още през първите столетия на своето владичество населила масово турско население¹⁷, по-голямата част от което още преди едно столетие, именно по време на първите руско-турски войни, избягала и не се върнала вече. През последните десетилетия на турското господство такова население, освен в градовете, гдето то се състояло предимно от органи на политическата, духовната и военната власт, имало само в единични села в областта на запад от Бабадаг към Мачин и Хърсово, сетне югоизточно от Хърсово, около Кюстенджа и на юг към границата с Южна Добруджа, гдето се свързвало с турското население в Делиормана¹⁸ (вж. Peters, Grundlinien, с. 133 сл.). В началото на румънската окупация тук се оказали 18 489 турци, които оттогава насам се намират в процес на постепенно изселване, така щото сега са останали едва половина. В Тулчанско, гдето турците са по-малобройни, отколкото в Кюстенджанско, някои от тях са се прибрали в градовете Тулча, Бабадаг, Исакча и Мачин, но има и в някои села, между които могат да се споменат Ортакъой, Тръстеник, Балабанча и Фрекацей, чието турско население се състои от привърженици на алианската секта, наречени „къзълбаши“.

На татарите, преселени от Русия в голям брой от края на по-миналия век насам, а особено след Парижкия мир (1856), подир който били докарани 60 хиляди души, се възлагало надежда да заменят по-раншния мюсюлмански елемент в Добруджа. Ала и тях, доколкото не измрели от болести през първите години подир преселянето, постигнала по време на руско-турската война от 1877 - 1878 г. почти същата участ, като се пръснали и повечето от тях не се върнали назад. Подир тая война тук останали 27 500 татари, сега не повече от 25 хиляди души, които населяват централната и югоизточна част на Северна Добруджа,

именно околността на града Меджидие, основан и населен от тях след Кримската война, Кюстенджанско и Мангалско.

Нещо досущ прилично стана по време на румънската окупация в Добруджа. Румънското правителство, след присъединението на тая чужда на Румъния област, дадена ней по силата на Берлинския договор (1878), се зае да я колонизува с румънски елемент не само от кралството, но и от други румънски краища: Седмиградско, Банат и Бесарабия. С обсебването земята от държавата и раздаване на годната за работа част от нея, подир парцелирането, срещу дългосрочно и постепенно изплащане в частна собственост, били привлечени множество безимотни в своите родни места румънски селяни, както от близките влашки и молдавски окръзи оттатък Дунава, така и от по-далечни, особено от областта по р. Олт. За примамването румъни от румънските краища в Унгария били създадени специални наредби и улеснения от различен род. Венец на тая колонизаторска политика съставя раздаването в една само година (1904) земя на 3171 семейства „ветерани“, румъни участвували във войната с турците 1877 - 1878 г., и на 5950 семейства новодомци (*însorăţei*), от които 2970 от през Дунава; ала много от тях, подобно на други такива колонисти, предпочели да продадат дадената им земя и да се върнат в родните си къщи, отколкото да останат в тая чужда тем страна.

По такъв начин в продължение на своето почти четиридесетгодишно владичество румънското правителство успяло да доведе близо 100 хиляди такива колонисти, които съюзните войски при настъплението си в Добруджа миналата есен не сварили. Подобно на кримските татари преди четиридесет години, на чиито места затò се бяха настанили, боейки се от отмъщение за своите деяния спрямо българското и мюсюлманското население, което толкова много страдало от тях, те, с редки изключения, избягали, сигурно все като татарите без намерение да се върнат. Така щото румъни в Северна Добруджа, въпреки всевъзможните улеснения, сторени от германските етапни власти за възвръщането на избягалите, не ще да има повече от 40 хиляди души.

И забелижително е, че това неизбягало румънско население е почти все такова, каквото се срещало в Добруджа и преди настаняването на румънската власт. Именно, подобно на други някои крайдунавски места в България като Никополско, Оряховско, а особено Видинско и през Тимок, в редица села покрай Дунава намираме тук румънско население от отвъдния бряг, което пришло с цел, както се знае, да избегне било подгисничеството на болярите, било военната служба. За бягания от левия на десния бряг на Дунава особено спомагали блатистите острови между Дунав и неговите ръкави, които се разстилат нашироко от Си-

листра надолу към Браила и по-нататък до дунавската делта, давайки първо и сигурно убежище на всеки беглец. При това интересно е, че единични случаи от подобни преселения на румъни отсам Дунава са ставали и в по-ранно време. За пръв път румъни в Добруджа се споменуват през XVII столетие, именно в днес несъществуващото село Странджа (Straggia), нейде между Меджидие и Мачин, споменато от Томазо Алберти (1612), и в Бабадаг - според Филип Станиславов (1659). През следното XVIII столетие абатът Бошкович, който минал на 1762 г. край дунавския бряг приблизително от Хърсово до Мачин, споменува само едно румънско село, Еникьой, именно сегашното смесено българско и румънско с. Сатуноу, чиито днешни румънски жители нямат нищо общо със споменатите от Бошкович, тъй като са пришли тук тепърва подир Кримската война от бесарабските села Рошу и Кърпещ. Ала от друга страна все от същия Бошкович се вижда, че крайдунавското село Даякьой (рум. Дайен), северно от Хърсово, което се знае като румънско село от турско време, по време на неговото пътуване било населено от „турци и българи“. Румънското му население е прибягнало от през Дунава тепърва през XIX столетие. Все тогава, именно подир руско-турската война от 1828 - 1829 г., се е заселило и крайдунавското село Печенега от няколко семейства румъни от отсрещното село Гропен. Три години по-късно се населило с румъни и близкото крайдунавско село Остров. Почти едновременно са се заселили румъни и в други поселища по брега на Дунава между Хърсово и Силистра, като Топал, Големи и Малки Сеймен (тия две села, както се знае, към края на XVIII и началото на XIX столетие били населени от малоруси - запорожки казаци), Черна вода, Расова и Остров. При това особено внимание заслужава фактът, че тия румъни се наричат от околното население „мелези“ (рум. corciți, corsitură), тъй като ги счита за денационализувани българи вследствие на кръстосване с дошли от през Дунава румъни; основание за това се намират не само в традицията, но и в българското им облекло и обичаите им.

Колкото се отнася до румънското население на градеца Хърсово, собствено на неговата махала Варош, както и на близките села Чобан и Гърлич, произходът му се дължи на ония румънски пастири, известни под име „мокани“, които слизали от Карпатските планини, най-вече от околността на град Брашов (Кронщадт), да зимуват със своите стада в Добруджа, гдето благодарение на едно споразумение между австрийското правителство и Високата порта имали право на свободна паша. Техните пасбища и „търли“ (кошари) по време на пътуванията на Петерс (1864 и 1865 г.) били главно по крайбрежните тераси на с. Туркоя, южно от Мачин, и по-високите равнини североизточно от

Алахбанр, на югозапад от Хърсово. Като пастири в Добруджа те съперничили на нашите котленски овчари, само че като такива, които прекарвали само известно време от годината в тая област, нямали толкова голямо значение като тях. Отделни лица от тия мокани, най-вече ергени, се ценявали слуги при турци, татари или българи и, след като прекарвали по тоя начин няколко години в Добруджа, оженвали се предимно за българки или рускини и оставали завинаги. В началото на румънската окупация те се явили като пионери на румънизма в Добруджа.

В Тулчанско също има румънско население, но то произхожда изключително от отсрещните села в Бесарабия, отгдето се е преселило най-вече подир 1812 г., когато тая дотогавашна молдавска област биде присъединена към Русия, както и по-късно. Оттук и името „молдовани“, под което минават и до днес румъните в Добруджа. Освен в градовете Тулча и Махмудие, а отчасти и в Исакча, такива „молдовани“ намираме в селата Калика и Сабанджия, югоизточно от Тулча, Еншала и Вистерна при Бабадаг, а също и в други села като Аджигьол, Сарьгьол, Каталой, Фрекацей, Налбант, Къшла, Паркеш, Мейданкьой, както и в някои по-нови като Бештепе и Сарьнасуф, все смесени с други народности, особено с българи. В близката околност на Исакча и на Мачин, както и покрай брега между тия два града, се срещат още няколко села с румънско население: Николищел, Ракел, Лункавица, Вакарен, Гарван, Жижила, Суванлък (рум. Greci) и Туркоя. Някои от тях представят купища развалини без население. В самия град Мачин има също румънска махала („Варош“) още от турско време.

Особено значение в тоя краен северен кът на Добруджа има руското население, което и до днес има в свои ръце рибарството в делтата на Дунава и в черноморските блата. Ала ако и по численост да достига до 40 000 души, в етническо отношение не представя едноставен елемент, а се разпада по език, вяра и обичай в два главни дяла: великоруси (до 18 500 души) и малоруси (до 21 500 души).

Първите, известни под име липовани (рум. lipoveni), са собствено великоруски сектанти, староверци („старообрядци“) от сектата на некрасовците, които през XVIII столетие намерили убежище в Турция. Тук една част от тях заседнали в Добруджа при делтата на Дунава, гдето се намножила след време било с прибиране и на другите некрасовци на това място, било вследствие на приниждане от Русия на великоруски мужици, все староверци. На бреговете на езерото Разим намираме и днес две големи липовански села, Сарькьой и Журиловка, най-богатите рибарски села в Добруджа. На югозапад от Бабадаг, в сред планинска местност, лежи трето липованско село Руска Слава

(тур. Къзълхисар), с два манастира, женски и мъжки, последният от които е седалище на един староверски епископ. Населението на това село пък се занимава със земеделие, каквото занятие имат също жителите на съседното село Черкезка Слава, населено до руско-турската война 1877 - 1878 г. от черкези, след изселването на които заседнали липовани от Руска Слава и Саръкьой. Все подир тая война е населено с липовани от Руска Слава и Журиловка също татарското село Каракуюм на брега на езерото Ташаул, Кюстенджанско. Освен Саръкьой, Журиловка и Руска Слава, липовански села от турско време има в Добруджа още три, все покрай Дунава: Каркалш (рус. Каменка) при Мачин, Гиздар (рум. Гиздареш) при Хърсово и Татаршица при Силистра, последното в обсега на Южна Добруджа. Населението на с. Гиздар трябва да произхожда от друго едно липованско село в Хърсовско, което през третата четвъртинка на XVIII столетие се намирало на дунавския ръкав северозточно от Хърсово, нейде между днешните села Чобан и Гърлич, и носело име Саръкьой (Sarakiöi), сходно с името на липованското село Саръкьой в Тулчанско: пътешественикът Бошкович минал на 1762 г. през това християнско село, което имало около 150 къщи (вж. Воссович, цит. съч., с. 80 сл.).

Именно за да се крепят в своя религиозен фанатизъм, липованите в Добруджа са събрани в не много, но големи села, които личат отдалеч с големите си черкви. Значителен брой руски староверци има и в града Тулча, както и в паланката Махмудие. Ала въпреки това разединението между тях, все по религиозни причини, е доста голямо. В повечето села те са разделени на два дяла: поповци, у които богослужението се извършва от свещеници, и безпоповци - от някой по-грамотен човек измежду тях; в градовете Тулча и Махмудие пък дори има и група т.н. немолещи, които не признават нито свещеници, нито богослужение, а следват в религиозните си треби делата на някоя отдадена на религиозен фанатизъм девица, която считат сестра на Богородица. Най-многобройни са липованите поповци, които са двойно повече от безпоповците. Обикновено в едно и също село се срещат последователи и на двете секти, които си имат отделни черкви. Фанатически убедени в истиността на своята „стара вяра“, крепена от всевъзможни предразсъдъци и голямо невежество, те се държат здраво и се налагат при смесени бракове върху другите елементи.

В пълна противоположност с тия великоруски сектанти, малорусите в Добруджа, известни обикновено под името руснаци (рум. ruşi) или казаши, са пръснати по много села, смесени с други народности. Ала най-разпространени са те в дунавската делта, която и до днес остава тяхно гнездо, гдето имат значителни свои селища: Катерлез (Св. Ге-

орги), Караорман, Летя, Стара Килия (Ески Килия) и пр. Тя служила за изходнище на тяхното разпространение и за убежище във време на опасност. Именно в тая делта са се заселили техните деди и прадеди на брой пет хиляди души, след разорението на Запорожката сеч на Днепър (1775 г.), и оттам влизали те в стълкновение, а често и в същински боеве със староверците великоруси, реминисценция от които представя съществуващата и до днес неприязън между тия две руски групи в Добруджа.

Принуждавани или привлечани на два пъти - един път непосредствено подир руско-турската война 1828 - 1829 г., а други по време на заселянето на татарите и черкезите в Добруджа - да се върнат в Русия, малорусите започнали наново да се прехвърлят лека-полека в Добруджа едно, за избягване крепостничеството, и друго - военната служба. Най-много малоруси се заселили на отсамния бряг на Дунава в татарските и черкезки села по време на руско-турската война от 1877 - 1878 г., все от делтата на Дунава, гдето някои от тях се върнали наново подир някоя година. Така и до днес има доста малоруско население отсам Дунава, именно в селата: Горни и Долни Дунавец, Муругьол, Пърлита, Телица, Поща, Руска Джаферка, Ханчарка, Циганка, Башбунар, и отчасти в Паркеш, Фрекацей, Каталой, Чукурова, Канлъбуджак и др. Едноверци с българите и румъните, те свързват охотно смесени бракове, особено с първите, чийто език, сроден с техния, лесно усвояват, та в някои села, напр. Канлъбуджак, се намират в процес на побългаряване.

В Добруджа са намерили почва за разпространение и руски скопци, които са дошли в ново време от Галац. Те се намират в с. Циганка, в едно ново селище в местността Четацуї при Лункавица и в околността на Исакча, като се занимават с пчеларство всред липовите гори.

Измежду чуждите колонисти в Добруджа особено личат немците по своите хубави села с прави улици, спретнати къщи и чисти дворове - образец на добре уредени домакинства за всички други народности в Добруджа. Те наброяват до осем хиляди души и населяват не само села с предимно или поне значително немско население, но ги има пръснати по едно-две семейства в най-ново време по много инородни села, гдето могли да добият земя или намерят по-добри условия за препитание. По произход от различни краища на Германия, най-вече от Вюртемберг, Източна и Западна Прусия, както и от Елзас и Лотарингия, те преминали в Южна Русия в царуването на Екатерина II, а особено по време на наполеоновските войни, като започнали да прекрчват Дунава и да се настаняват в Добруджа тепърва от четридесетте години на миналото столетие насам: най-старото тяхно село, Малкоч

при Тулча, е заселено на 1843 г. с немци от селата Манхейм, Селц и др. в Одеския уезд, Херсонска губерния, по произход от Елзас-Лотарингия. Още в турско време се заселили немци също в селата: Ахмаджа и Чукурова, западно от Бабадаг, в Каталой, южно от Тулча, сетне в Коджелак и Карамурад в Кюстенджанско, във Факрие при Черна вода. Немската колонизация в тия последните села се дължи на ново значително преселение от Южна Русия и Бесарабия, което продължило и подир завземането на Северна Добруджа от румъните. Тогава се населили с немци селата Таръверди и Кулели, с. Анадолкьой, северно от Кюстенджа, с. Манджабунар при Мангалия Кубаджи, Махмузли, Софулар и др.; при това разселяне взели участие също немци от по-старите немски села в Добруджа.

При разселенията на немците в Добруджа доста немски семейства минали границата в Южна Добруджа и заседнали в Добричко. Ала мнозина, види се, поради особения режим не могли да хванат корен в Добруджа, та я напуснали завинаги, като се изселили в Северна Америка, Аржентина и другаде. Вследствие на такива изселения немският елемент в някои села, напр. в Ортакьой, Исакчанско, е на изчезване.

Немците в Добруджа се делят по вероизповедание на католици и протестанти. Немци католици населят Малкоч, Карамурад, Кулели и отчасти Манджабунар, гдето има и протестанти, каквито населяват останалите села. Понякъде, напр. в с. Каталой, наред с протестантите живеят и анабаптисти, с които са в непрестани спорове, особено когато предстои някой смесен брак.

Народностната картина на Добруджа не би била пълна, ако се не споменат поне само по име още някои народностни елементи, числено слабо застъпени, на първо място така наречените гагаузи. Интересно е, че подобно на останалото население на Северна Добруджа също и тия говорещи турски християни, които според авторитетното мнение на проф. Конст. Иречек представят остатъци от едновременните кумани в Североизточна България, доколкото се намират днес в обсега на Северна Добруджа, са ново население. Впрочем те са съвсем малочислени и при това няма нито едно село, населено само от гагаузи. Бейдаут в Бабадагско, което обикновено се сочи като гагаузко село, е било населено само наполовина от гагаузи, дошли подир руско-турската война от 1828 - 1829 г. от селата Караач¹⁹, Юшенли (Ботьово)²⁰ и Екисче²¹, Добричко, и от Къзълджилар²², Провадийско; ала днес те са се така кръстосали с българското население на това село, че не се намира вече жив човек, който да няма майка или баща българин или да не говори български, а камо ли да не се чувствава българин. Същата съдба постигнала още преди три поколения и няколкото гагаузки семейства в с. Пашакъшла, дошли подир 1812 г. тепърва от Бесарабия,

отгдето именно от с. Чадърлунга се били заселили няколко такива семейства също в голямото българско село Караманкьой. Спомени за единични случаи от гагаузи могат да се доловят и в други села, населени с българи, напр. в с. Аджигьол. Една малка махала от такива гагаузи има в с. Гьолбунар, южно от Меджидие, в което под това име минават и няколко семейства на гърци пришелци, каквито се намират и в някои други села като Енидже и Козлуджа, женени най-често за българки. Не е чудно тогава, че под това име могат да минават и смесените с българи гърци от с. Алибейкьой, североизточно от Бабадаг, преселени след руско-турската война 1828 - 1829 г. от с. Бяла (Акдере, Аспро) и Курукьой²³, Варненско. Инак гърци в Северна Добруджа се срещат само по градовете, главно в Тулча, Сулина и Кюстенджа, гдето са се заселили след постройката на железопътната линия Кюстенджа - Черна вода (1860) главно от Анхиало²⁴ и Месемврия²⁵.

По градовете се срещат, както във всички градове на Балканския полуостров, още от турско време евреи и арменци като търговско население.

В най-ново време, именно подир румънската окупация, за да стане народностната картина още по-гъстра, в Северна Добруджа са се заселили също италианци. Цяла махала италианци има в с. Каталой, Тулчанско, гдето се занимават със земеделие. Други има в Мачинско, именно в с. Сувантък (Греч) и Туркоя, както и в две новоосновани от тях селища на Яков планина (Jacobdeal) и Червен камък (Piatra Roșie), занимавайки се със каменоделство в откритите там кариери. Някои от тях бяха приели румънското поданство с цел да получат собствена земя. Италианци се срещат също и в Черна вода като фабрични работници.

Хвърлим ли накрай общ поглед върху етничната картина на Северна Добруджа, ще видим, че почти всички народностни елементи в тая област са нови, настанени тук най-вече от 100 - 150 години насам. Заселянето им в тоя граничен край се дължи или на систематическа колонизация отгоре, както е случаят със заселянето на турци, татари и черкези в разни времена на турското владичество и на румъни през време на румънската окупация; или на избягване от собственото си отечество вследствие на подтискане от имотните си съотечественици и за дезертиране от военна повиност - румъни и малоруси; или на преследване по религиозни причини - великоруски сектанти (липовани); или просто на преминаване в чужда земя за по-добър поминък - немци, италианци и пр. И затова всички тия народности се чувствуват в Добруджа като чужденци, в пълна противоположност на българите, които живеят в отечеството си. Образец на трудолюбие и пестеливост, добри земеделци, които се стремят да увеличат собствената си земя, те се множат вследствие на естествен приръст и населят с българи нови села

в места, гдето намират годна за работа земя. Проникнати от силно национално съзнание, по-културни от румъните, русите, турците и гатарите в тоя край, упорити както никоя от тези народности, те са запазили езика, обичаите и облеклото си, въпреки подтисничеството, неправдите, униженията и преследванията на румънския изключителен режим, гордеейки се с народното си име²⁶.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БВЛЕЖКИ

- 1 Сб. Добруджа, с. 235 - 280.
- 2 Евлия Челеби. Пътепис. С., 1972, с. 75 - 77.
- 3 Бошкович, Р. Й. Дневник на едно пътуване от Цариград за Полша. С., 1975, с. 57 - 65.
- 4 Дн. с. Нова Попина, общ. Ситово.
- 5 Дн. с. Малък Преславец, общ. Главиница.
- 6 Дн. с. Дунавец, Тутракамско.
- 7 Дн. с. Зафирово, общ. Ветово.
- 8 Дн. с. Варненци, Тутраканско.
- 9 С. Бръшлен, общ. Сливо поле.
- 10 Дн. с. Ситово.
- 11 Дн. с. Ряхово, общ. Сливо поле.
- 12 Дн. с. Пожарево, Тутраканско.
- 13 Дн. с. Казимир, Силистренско.
- 14 Присъединено към с. Айдемир.
- 15 Дн. гр. Търговище.
- 16 Вж. Михайлова, Г. Народно облекло в Добруджа. Сб. Добруджа. С., 1974, с. 207 - 249.
- 17 Туреката колонизация в Добруджа е пресилена. Вж. История на Добруджа, т.3, С., 1988, с. 15 - 37.
- 18 Лудогорие.
- 19 Дн. с. Брестак, общ. Вълчи дол.
- 20 Ботево, общ. Вълчи дол.
- 21 Дн. с. Бенковски, Добричко.
- 22 Дн. с. Червенци, общ. Вълчи дол.
- 23 Дн. с. Горица, общ. Бяла.
- 24 Гр. Поморие.
- 25 Гр. Несебър.
- 26 По разглежданата проблематика, както и по българо-румънските културно-исторически връзки Ст. Романски е публикувал още следните трудове: Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение, С., 1904, 100 с.; Влахо-български ръкописи в Лвовската университетска библиотека, ПСП, 1910, кн. 71, с. 587 - 610; Браилски историйки, 1841 - 1843, С., 1915, 145 с.; Народописна карта на нова Румънска Добруджа, СпБАН, 1915, кн. 11, с. 33 - 112; Добруджа в свързка с въпроса за Дунава като етнична граница между българи и румъни. С., 1918, 40 с.; Славяни на Дунав, Български преглед, 1929, кн. 1, с. 80 - 90; Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, 685 с.; Българско население около града Каракад, Румъния. Мак. преглед, 1935, кн. 3 - 4, с. 78 - 92; Народноистният въпрос в Добруджа. Летопис на БАН, 1938/39, кн. 22, с. 124 - 147, и др.

СТОПАНСКО ЗНАЧЕНИЕ¹

I. ТЕРИТОРИЯ И НАСЕЛЕНИЕ

Територията на Северна Добруджа възлиза на 15 536 кв. км., от които 8626 се падат на Тулчански, а 6910 на Кюстенджанския окръг. По пространството си Добруджа съставлява, следователно, 11.84% от цялата територия на бивша Румъния.

Според последното румънско преброяване на населението от 19 декември 1912 г., населението на Северна Добруджа възлиза на 380 430 души (правно население) или едва на 5.2% от населението на цяла Румъния.

Според данните от същото преброяване на населението в Румъния, в Добруджа на един кв. км. се падат 24.5 жители, докато средно в Румъния се падат 53.6. Нигде в Румъния гъстотата на населението не е така слаба, както в Добруджа; така в Молдавия тя е 56.2, във Влахия - 62.9, в Олтения - 58.7 души на кв. км. Ала гъстотата на Кюстенджански окръг (30.3) е значително по-голяма от оная на Тулчански окръг (19.8), една разлика, която се дължи както на малката площ на сгодната за земеделско използване земя, така и на по-слабото колонизиране на Тулчанския окръг с румънски елементи.

Твърде интересно е обстоятелството, че процентът на градското население в Добруджа - 25%, е по-голям отколкото в другите области на бивша Румъния; така напр. в Олтения градското население съставя едвам 10% от цялото население, в Молдавия - 18%, а във Влахия - 21%. Това показва, че изобщо в Добруджа културата е по-висока и по-стара, отколкото в другите части на Румъния, и че стопанският живот в тая област е пулсирал открай време по-живо, а то стои във връзка с близостта на Добруджа с Черно море и долното течение на Дунава.

Твърде важни биха били данните за народностния състав на населението в Добруджа. За голямо съжаление, официалната статистика на Румъния избягва данните за народността на жителите. Сведенията за народностния състав на Добруджа са полуофициални и публикувани от окръжните управители на Кюстенджа и Тулча, та като такива

едва ли отговарят на истинското положение. Казаното се потвърждава от обстоятелството, че между цифрите, които изтъкват окръжните управители и някои лица, които са писали за Добруджа, често се срещат съществени отклонения; така напр. според Когълничану^{*} през 1880 г. броят на румъните в Добруджа възлизал на 50 915, а според Йонеску^{**} той не бил по-голям от 40 499 души. За същата година първият автор определя броя на българите в Добруджа на 30 643, а вторият - на 29 440. Всички румънски данни от оная епоха показват броя на румъните по-голям от онзи на българите.

Ала за мен няма никакво съмнение, че през време на руско-турската война броят на българите в Северна Добруджа е бил по-голям от онзи на румъните. Според сведенията на княз Черказки за 1877 г. в Добруджа, без Мангалската околия, имало 4224 български и 3372 румънски семейства. По сведенията на Теплов (пак за същото време) излиза, че в Добруджа имало 12 364 християнски и 15 367 мохамедански семейства. А според тогавашните сведения на българската екзархия, цитирани пак у Теплов, броят на българските семейства възлизал на 9324, от което се вижда, че българите съставляли 3/4 от цялото християнско население на Добруджа. Тия данни подкрепят убеждението, че цифрите за румънското население в Добруджа през 1880 г., които изтъкват Когълничану и Йонеску, са неверни, защото е невероятно румъните в Добруджа да са се увеличили в разстояние на 3-4 години от 12 - 15 хиляди на 50 хиляди души, като се знае, че през първите години след присъединението на Добруджа към Румъния тук се преселили само чиновници, офицери, войници и твърде малко частни лица.

II. СТОПАНСКИ УСЛОВИЯ

Северна Добруджа е предимно селскостопанска област; южната ѝ част е почти изключително земеделска и то при голямо значение на житните култури, а в северната наред с господстващото значение на храните важни отрасли на поминъка са така също риболовството и лазарството.

В земеделско отношение Северна Добруджа е поставена изобщо добре, благодарение на естествените качества на почвата и голямото пространство на равнините.

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea 1879 - 1909, București, 1910, с. 40.

** M. D. Ionescu, Dobrogea in pragul veacului la XX, București, 1904, с. 905.

През 1913 г. в Добруджа били засети със земеделски произведения 628 531 хектара, от които 191 367 в Тулчански и 437 164 в Кюстенджански окръг. През 1914 г. в Добруджа били засети 602 568 хектара, от които 182 558 в окръга Тулча и 420 010 в окръга Кюстенджа. В Добруджа, следователно, се засяват около 40% от всичката земна площ, но в Кюстенджа около 62%, а в Тулча - около 22%, докато средният процент на засяваната площ в Румъния възлиза на 46% от цялата ѝ територия.

През 1913 г. в Добруджа били засети: 118 358 хектара с пшеница, с ръж - 17 313, с ечемик - 216 948, с овес - 104 276, с царевича - 94 407, с рапица - 14 368, с лен - 12 843, с просо - 10 896 хектара. Освен това през 1913 г. в Добруджа имало 15 515 хектара изкуствени и 4846 хектара естествени ливади.

Таблицата, която следва, ни дава представа за реколтата на по-важните култури в Добруджа през 1911, 1912 и 1913 г.:

	в хиляди хектолитра		
	1911	1912	1913
пшеница	1568	1192	1441
ръж	318	188	159
ечемик	3335	2805	2719
овес	2178	1578	1439
царевича	1447	1023	956
рапица	142	113	86
лен	54	127	80

От тия данни се вижда, че първо място по количество на производството в Добруджа заема, ечемикът, след който идат овесът, пшеницата, царевичата и ръжта. Годишната стойност на тия култури възлиза на 60 - 90 милиона лева. Годишното производство на Добруджа представя, следователно, повече от 1/5 част от годишното производство на същите култури в царство България, в границите му до 1912 г.

Друга една таблица ни дава възможност да видим средното производство на хектар в Добруджа в сравнение с Румъния и стара България: в хектолитри

	1911			1912		
	Добруджа	Румъния	България	Добруджа	Румъния	България
пшеница	14.1	17.1	15.9	9.5	15.1	14.4
ръж	10.3	13.3	14.9	8.8	11.8	14.3
ечемик	16.1	18.2	20.0	13.3	15.0	20.2
овес	19.8	23.0	19.7	14.9	19.2	16.9
царевича	15.5	18.7	17.1	10.8	17.6	15.8

От тия числа се вижда, че средният добив от земята в Добруджа е много по-малък отколкото в Румъния и значително по-нисък от средния добив в стара България. Това се обяснява, освен с различията на почвата, още и с по-голямата рационалност в обработването на земята оттатък Дунава. В Добруджа, особено в северната ѝ част, обработването на земята е още твърде екстензивно. В цяла Добруджа торът е неизвестен, угари също оставят твърде малко. И досега има мнозина селяни в тая област, които смятат, че добруджанската почва не търпи тор! По отношение на средния добив има съществени различия между Кюстенджански и Тулчански окръг, както се забелязва от следната таблица:

Кюстенджански окръг					
	пшеница	царевича	ечемик	овес	ръж
1911	15.2	16.2	17.0	20.9	10.9
1912	10.0	11.2	13.7	15.5	8.4
Тулчански окръг					
	пшеница	царевича	ечемик	овес	ръж
1911	10.3	14.2	14.3	15.7	10.5
1912	7.9	10.1	12.4	12.7	8.8

Качеството на зърното, с изключение на царевичата, е така също по-добро в Кюстенджански, отколкото в Тулчански окръг. Така според изследвания, направени през 1908 г., теглото на един хектолитър зърно при отделните култури в двата окръга се изразявало в следните числа:

	Кюстенджа	Тулча
пшеница	75.5	72.6
ръж	69.9	68.1
ечемик	58.5	56.4
овес	41.5	39.3
царевича	74.0	75.2

Ала и в Тулчански окръг има села, в които става прекрасно зърно. Между тия села на първо място трябва да поставим с. Касапкьой, прочуто по хубавата си пшеница (78.8 кг. един хектолитър), Чамурли, Алибейкьой, Моругьол, Сарьюрт, Еникьой, Каталой, Фрекацей и др. Изобщо най-добрите земи на Добруджа се намират близо до морето; колкото повече се отдалечаваме от него, за да се приближим до Дунава, толкова по-слаба става почвата, толкова по-долнокачествено зърното и по-малък средният добив от земята.

В Кюстенджански окръг най-добрите места са в Меджидийско, Мангалско и Кюстенджанско. Измежду добрите земеделски села в Кюстенджански окръг заслужава да бъдат отбелязани: Каранасуф, Малки и Големи Гаргалък, Пелетли, Коджали, Карамурат, Чекръкчи,

Тузла, Хасанча, Кубадин, Къзълмурат, Тополог, Текиргьол, Саргьол и др.

Лозарството е развито повече в Тулчански, отколкото в Кюстенджански окръг, гдето старите лозя са на изчезване, а новите се садят засега в ограничени размери. През 1904 г. в тоя окръг имало 2373 хектара лозя, а в Тулчански окръг - 5698. В последния най-известни са лозята в местностите Сарика и Бадила, особено в Никоцел, Телица, Исакча. В тия места излиза годишно до 15 - 20 милиона литри прочуто бяло и червено вино, част от което се изнасяло в Бранла, Галац и Букурещ. Реномирани били твърде много и вината в Саркьой и Журиловка, които напомняли френския тип „бордо“. Напоследък лозята намаляват по причина на фолликсерата: през 1913 г. в Добруджа имало не повече от 5226 хектара продуктивни лозя.

В същите местности, а главно в Дарика, е развито твърде много овощарството: там има добри череши, вишни, сливи, круши, които били изнасяни за Галац, Тулча, Кюстенджа. В същата местност, в сърцето на най-хубавата липова гора на Балканския полуостров, близо до манастира Кокош и село Циганка се намира център на голямо производство на мед (повече от 10 000 кошера с повече от 200 000 кг. годишно производство на мед).

В Добруджа се обработва в значително количество и ленът - средно годишно през периода 1900 - 1904 г. 36 254 хектара с едно производство от 224 548 хектолитра. Но в последните години станало чувствително намаление на засяваната площ; така през 1913 г. засятото с лен пространство в Добруджа не надминавало 12 843 хектара.

В най-ново време започнало възобновяването на тютюновото производство; през последните години засяваното пространство достигнало вече до 1100 хектара, от които около 350 в Тулчански и 750 в Кюстенджански окръг. Производството възлиза на около 825 000 кг., от които 350 000 в Тулчански и 475 000 в Кюстенджански окръг. Но средният добив на хектар (975 - 1150 кг.) в Тулчански окръг е значително по-висок от онзи в Кюстенджански (650 кг. на хектар).

В Добруджа, различно от Румъния, има по-голямо значение жизнеспособната форма на дребното земеделие. През 1902 г. в Добруджа броят на собствениците, които притежавали по-малко от 10 хектара, бил 25 482, притежаващи вкупом 195 200 хектара земя; броят на ония, които притежавали по 10 - 100 хектара - 13 339, собственици на едно пространство от 315 820 хектара, а броят на притежаващите по повече от 100 хектара възлизал на 374 души и притежаваната от тях земя - на 152 802 хектара. Излиза прочее, че броят на дребните земни собственици в Добруджа съставя 65% от общия брой на притежателите, броят

на средните - 34, а този на крупните - 1%. Тия интересни числа показват, че средната собственост в Добруджа е разпространена 8 - 9 пъти повече, отколкото в Румъния, гдето процентът на средните собственици възлиза едва на 4, а така също, че в Добруджа е значително по-голямо относителното разпространение на едрата собственост - 1%, когато общо за Румъния този процент не надвишава 0.56%. Ала заради това пък средният размер на едно едро притежание в Добруджа - 408.56 хектара е значително по-малък от средния размер на този тип притежания в Румъния - 707.58. В същото време средните размери на дребните притежания в Добруджа са много по-големи, отколкото в останалата част на Румъния: в Добруджа на всяко едно притежание до 10 хектара се падат средно по 7.66 хектара, докато изобщо в Румъния средният размер на едно подобно притежание не надминава 3.42 хектара. Всичко това показва, че Добруджа, в сравнение с останалата част на Румъния, е предимно страна на средните стопанства, докато оттатък Дунава преобладават много малките и много големите земни притежания. В сравнение следователно с Румъния, Добруджа има най-равномерно и рационално разпределение на земната собственост.

Твърде голямо е значението на скотовъдството в Добруджа. Ала не може да не се констатира едно отпадане на сегашното добруджанско скотовъдство в сравнение с по-раншното. Както е известно, още преди 40 години Добруджа беше скотовъдска страна, в която българите се занимаваха предимно с овцевъдство, а турците и татарите - с коневъдство. Цялото пространство между Добрич и Бабадаг представлявало тогава една голяма паша, гдето се намирали къшлите на нашите българи, и по която пасели големи стада коне. От руско-турската война насам овцевъдството, а заедно с него къшладжийството, започва да върви назад. Причините се крият главно в разработването на мерите, в затрудненията на износа за Турция и Австро-Унгария, в изселването на българите и преселването на румъните. През 1911 г. в Добруджа имало 160 318 глави рогат добитък, 93 564 коне, 555 378 овци и 51 997 свини. Породите на добитъка са добри и изглежда, че са били открай време подобрявани. Количеството на добитъка е по-голямо в Кюстенджански, а по-малко в Тулчански окръг.

Твърде голямо е значението на риболовството за поминъка на Добруджа. Във водите на Добруджа годишно се ловят около 14 - 15 милиона кг. риба, от която около 1 1/2 милиона добра риба - есетра, моруна, чига, пъструга, а останалото количество - шаран, щука, бяла риба, платика, кефал, дунавска скумрия (карагъози), сом и други някоя по-дребни риби. Това количество представя една стойност от около 15 - 16 милиона лева, от които 30% отивали в държавното съкровище.

С риболовство се занимават главно липованите, които живеят в Тулчански окръг около блатата и делтата на Дунава.

Горите в Добруджа, в сравнение със стара България, не са много. В Кюстенджански окръг, а особено в източната му част, има малко гори. Затова пък Тулчанският окръг, особено в околните Бабадаг и Мачини, има доста много гори. Великолепни са липовите гори в Мачинско; в твърде добро състояние са и пространните гори в Бабадагско. Според една статистика от 1905 г., в Северна Добруджа имало 142 572.72 хектара гори, от които 126 309.72 в експлоатация, а от последните - 99 812.78 хектара в Тулчански и 26 496.94 - в Кюстенджански окръг. Преобладаващата порода е дъбът, обаче по-голямата част от горите са смесени. Всички гори в Добруджа са държавна собственост. Това обстоятелство е и една от причините за западането на скотовъдството в тая област.

В Добруджа има и минерални богатства. Прочути са каменните карниери на Добруджа, които изградиха Кюстенджанското пристанище, моста при Черна вода и постлаха улици на няколко големи градове, между които Букурещ и Браила. Според румънската официална статистика, в Кюстенджански окръг има 57, а в Тулчански - 61 карниери, най-добрите от които са Якобдял (Карол I), Пятра Рошии, Греч, от които се добива много добър гранит. Ала във от гранита, в Тулчански окръг на много места са констатирани железни и медни руди: пирит, магнетит, хематит, малахит, в някои от които се намират златни и сребърни жилки. Най-разпространени са железните руди. По-важни находища са: Горно Чамурли, гдето има хематит, магнетит и мед, с. Ортакьой - олижист и малахит, с. Амзалар - мед и желязо, с. Акбунар - пирит и малахит (в последното място един тон пирит съдържа 64 грама злато). В местността Лозова, с.Турска Джаферка и Козлук има така също железни и медни руди, при Бабадаг - кристализиран калцит, а егириин при Яков планина (Якобдял) и в Червен камък (Пятра Рошии). Дадени са вече много концепции и някои находища вече са били в предвечерието на войната в началото на своята експлоатация. Всички минни и находища на минерали в Добруджа били собственост на държавата.

Домашна индустрия от по-голямо значение в Добруджа няма, с изключение може би на плетенето мрежи за ловене риба, занятие с което се занимават липованите в делтата, а главно в Тулча, Махмудия, Саркькой и Журиловка. Ала българите, в отличие от всички други народности, още продължават да изработват в къщи нужните за облекло вълнени материали. Старите занаяти са на западане вследствие на промяната на вкусовете и конкуренцията на индустрията. В по-ново време

се развива особено железарството и каруцарството, които се ползват с голяма репутация, най-вече последното: особенният тип на добруджанската каруца е известен и ценен също извън пределите на Добруджа. Няма съмнение, че най-добри занаятчи наред с немците са българите, както в Тулча и Бабадаг, така и в Кюстенджа.

Едрата индустрия от 20 години насам е направила някои успехи в Добруджа. По-голямата част от фабричните заведения се намират по линията Черна вода - Кюстенджа, която е главно условие за тяхното появяване и развитие. В Кюстенджа има две фабрики за цинк и варели за петрол, принадлежащи на Steaua Română и Aquila Franco-Română, една кожарска фабрика на Eichhorn и Сие, две фабрики за минерални масла на Nagianoff - Câmpreanu и на Aquila Franco-Română, две фабрики за растителни масла и една фабрика за лакове и бои. В Кюстенджа, Меджидие, Хърсово и Черна вода има по една керамична фабрика, а в Черна вода има една фабрика за цимент с 550 конски сили и с 200 работници, годишното производство на която възлиза на 50 000 тона цимент и 20 000 тона хидравлическа вар; тая фабрика принадлежи на Societatea Anonimă Română. В същия град има и една фабрика за железни куфари и винтове (Waillard, Herzog et Сие), в която са заети 40 работника. Фабриката работи с един бензинов мотор от 35 конски сили, а годишното ѝ производство възлиза на около 500 тона. В Сулина се намира железарската фабрика на Хинтиряну, а в Тулча - кожарската фабрика на братя Проданови, една от най-големите в цяла Румъния, в която през 1914 г. работели 250 души работници. В същия град има и една фабрика за дървен материал на А. Аврамиди. Освен това в Добруджа има множество парни и моторни мелници. От тях седем се намират в Кюстенджански окръг, измежду които четири (Кайзер, Мурелис, Радулеску и Бутанеску) имат наедно 177 конски сили, 545 000 лв. капитал (1909 г.), 77 работника и 3.3 милиона килограма годишно производство. В Тулчански окръг има по-малки мелници, които дават 830 хиляди килограма годишно производство.

Благоприятното географическо положение на Добруджа е причина за отдавнашното развитие на търговията в тая област. Граничеща към запад и север с Дунава, а към изток - с Черно море, Добруджа, а най-вече крайбрежните черноморски и дунавски градове, била посещавана от търговци още през най-отдалечените епохи. Пристанищата Мангалия, Кюстенджа, Сулина, Килия - на Черно море, Преслав, Тулча, Исакча, Браила, Галац - на Дунава, били посредници още от най-старо време в търговията между Изток и Запад. Особено голямо било търговското значение на Добруджа през време на дубровчаните и генуезците, когато първите по сухо стигали до Дунава и Черно море, а

вторите държали в ръцете си всички по-важни пристанища на Черно море, между които и Кюстенджа. В турско време Добруджа става житница на Цариград. Ала от XVII век насам Добруджа започва да запада в икономическо и търговско отношение поради многобройните войни, които били водени на нейна територия чак до началото на XIX век. През втората четвърт на XIX век Добруджа започва да се съвзема, тъй като поради относителното политическо затишие населението могло по-усърдно да се занимава със земеделие и скотовъдство. През румънско време Добруджа е отбелязала, както ще видим на друго място, някои само съществени успехи в земеделието - главния поминък на нейното население. Ала търговията на Добруджа при все това дава признаци на едно значително развитие, това се дължи безспорно на онова значение, което донегде естествено, донегде изкуствено се придаде на Кюстенджанското пристанище от румънската държава.

През последните години търговията на Добруджа се е развила по начина, който показва следната таблица:

МИТНИЦИ	В ТОНОВЕ											
	1911				1912				1913			
	Внос		Износ		Внос		Износ		Износ		Внос	
абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
Карловар	420	0.04	341	0.01	184	0.02	350	0.01	-	-	-	-
Черна вода	1931	0.20	31873	0.59	8809	0.73	17431	0.40	1821	0.13	24122	0.53
Кюстенджа	110418	11.20	1211978	22.48	162649	13.40	1273084	29.48	218950	15.93	1323445	28.97
Хърсово	849	0.09	116175	2.16	888	0.08	54234	1.25	235	0.02	76247	1.67
Сулина	45860	4.65	198	0.00	63560	5.24	326	0.01	54097	3.94	2344	0.05
Тулча	5074	0.51	69047	1.28	4962	0.41	48533	1.12	3255	0.24	48609	1.06
Добруджа	164552	16.69	1459612	26.52	241052	19.88	1393958	32.22	278358	20.26	1474767	32.28
Румъния	986300	100.00	5390280	100.00	1213957	100.00	4326735	100.00	1374116	100.00	4569076	100.00

В последните години, следователно, търговията на Добруджа заема твърде видно място в общата търговия в Румъния: 25.4% през 1911 г., 29.8% през 1912 г. и 29.7% през 1913 г. Понеже Добруджа съставляше по територия 11.8% от територията на Румъния, а по население едвам 5.2%, очевидно е, че размерите на външната търговия на тая област значително превишават нейните нужди и че Добруджа има значение за общата търговия на Румъния като транзитна област. Това значение се пада, разбира се, на пристанището Кюстенджа, което след построяването на моста при Черна вода стана едно от важните пристанища на Румъния. Това се отнася както за вносната, така и за износната търговия, обаче за последната много повече отколкото за първата. След Кюстенджа по значението си за вносната търговия идат по ред Сулина, Тулча, Черна вода и Хърсово. В износната търговия, разбира се, заема първо място Кюстенджа, с тая само разлика, че транзитната износна търговия през това пристанище е много по-интензивна отколкото транзитната вносна търговия. Интересно е, че на второ място след Кюстенджа в износа на Добруджа стои Хърсово и чак на трето място

Тулча. Голямото количество на изнесените от Хърсово стоки се дължи на голямото карнирно производство в тая област и на големия износ на храни.

Най-голямо е разнообразието на търговията в Кюстенджанското пристанище. През 1913 г. в Кюстенджа били внесени метали и метални произведения за 25.9 милиона лева, фрукти и колониални стоки за 5.6 милиона лева, растителни текстилни материали и произведения от тях за 3.5 мил. лв., машини за 2.7 мил. лв., дърво и произведения от него за 2.4 мил. лв., захар и произведения за 1.2 мил. лв., хранителни произведения от животни за 1 мил. лв., растителни масла за 0.9 мил. лв., вълна и произведения за 0.6 мил. лв. През същата година от Кюстенджа били изнесени: петрол за 104 мил. лв., храни за 62.5 мил. лв., зеленчуци, цветя и семена за 5 мил. лв., метали и минерални продукти за 2.6 мил. лв., дърво и произведения - за 1.2 мил. лв.

В Хърсово през същата година били внесени машини на 115 хил. лв., метали и минерали за 26 хил. лв., а били изнесени храни за 10.5 мил. лв., зеленчуци и семена за 0.4 мил. лв. В Тулча през 1913 г. били внесени текстилни растителни материали и произведения за 442 хил. лв., дърво и произведения за 300 хил. лв., метали и минерали за 272 хил. лв., машини за 262 хил. лв., плодове и колониални стоки за 138 хил. лв., растителни масла за 120 хил. лв., живи животни за 73 хил. лв., облекло за 73 хил. лв., захар и произведения за 67 хил. лв., химически произведения и лекарства за 52 хил. лв. Изнесени били през същата година: храни и произведения за 5.4 мил. лв., зеленчуци и семена за 417 хил. лв. През Сулина в 1913 г. били внесени метали и минерали за 1.7 хил. лв., питиета за 465 хил. лв., облекло за 405 хил. лв., текстилни растителни материали и произведения за 224 хил. лв., животински остатъци и вещества за 180 хил. лв., кожи и произведения за 139 хил. лв., вълна и произведения за 114 хил. лв., растителни масла за 110 хил. лв., а били изнесени хранителни произведения от животни за 130 хил. лв., текстилни растителни материали за 35 хил. лв. В Черна вода били внесени през същата година метали и минерали за 230 хил. лв., машини за 66 хил. лв., облекло за 47 хил. лв., вълна и произведения за 32 хил. лв.; от същото пристанище през оная година били изнесени: храни и произведения за 1.8 мил. лв., петрол за 791 хил. лв., метали, минерали и произведения за 308 хил. лв., вълна и произведения за 98 хил. лв., зеленчуци и семена за 91 хил. лв., дърво и произведения за 48 хил. лв.

Разглеждането на тия данни навежда на изводи, които подкрепват някои от направените по-рано заключения относно търговията на Добруджа и отделните ѝ пристанища. Транзитният характер на търговията в Кюстенджа се забелязва както в числата на вноса, така и в ония за износа. Така през Кюстенджа се внасят $\frac{1}{3}$ от всички плодове и коло-

ниални стоки, които Румъния получава от чужбина, и 1/7 част от всички внасяни метали и произведения от тях. Част от тия стоки, може би 2/3, са били предназначени не за Добруджа, а за Румъния оттатък Дунава; тия 2/3 съставляват почти половината от стойността на целия внос през Кюстенджа. От това се вижда, че по отношение на вноса в Румъния Кюстенджа е имала ограничено значение. Ала по отношение на износа значението на Кюстенджа за Румъния е по-голямо, защото оттам се изнасяли 9/10 от всичкия петрол на Румъния и 1.7 от целия износ на храни, зеленчуци и семена от същата. Излиза следователно, че през Кюстенджа се изнасят стоки за около 140 мил. лв. (или около 21% от целия износ на Румъния), които произхождат от области, лежащи оттатък Дунава. Забележително е, че най-голямо значение за износа на храните от Добруджа след Кюстенджа има Хърсово и чак след него вече идат Тулча и Черна вода. От Черна вода се прави значителен износ на минерални произведения, което се дължи на значителното производство на циментовата фабрика.

III. СТОПАНСКО ЗНАЧЕНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ДОБРУДЖА

В турско време турците и татарите в Добруджа се занимавали отчасти със земеделие, а повече със скотовъдство, румъните с риболовство и от същото занятие се препитавали липованите и малорусите. Само българите се занимавали изключително със земеделие и скотовъдство, само те били здраво предадени на земята. Това положение се продължило и след присъединението на Добруджа към Румъния. В по-ново време с българите могли да се мерят само немските колонисти. Много пътешественици, минали през Добруджа в разни времена, подчертават особената любов на българите към земята и труда, както и тяхното значение в стопанския живот на Балканския полуостров и Добруджа. Още в 1843 г. Бланки пишеше^{*}, че „от всички качества, които отличават българския народ, неговият вкус и способност към земеделие са най-забележителни“. Хьошлинг^{**} пише в 1860 г., че между различните народи, които населяват Европейска Турция, българите се смятат за най-добри земеделци, а в 1864 г. Алард^{***} ни съобщава, че в Добруджа земеделското население е изключително българско, и че татарите отстъпват твърде много на българите в земеделско отношение. Същият Анард казва: „Румъните или власите емигрират постоянно

* M. Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841, Paris, 1843, с. 224.

** X. Heuschling, La Turquie d'Europe, 1860, с. 109.

*** D-r C. Allard, Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale, Paris, 1864, с. 6 и 84.

върху отоманска територия, за да се избавят от военна служба, било от притесненията на болярите“. „Те са с мирна натура, мирни и търпеливи (indolents), твърде мекушави и слаби във физическо отношение. Те носят върху физиономните си печата на хлорозата или анемията“^{*}. Най-сетне, все според него, власите обитават почти изключително бреговете на реката и само в техните села се срещат ония мизерни подземни жилища, които се наричат борден^{**}. Бренеке,^{***} възпитател и учител на Михаил Когълничану, пише в 1870 г., че румънецът е изобщо ленив и се задоволява с малко. Нещастие било, че той има твърде малко потребности, които може лесно да задоволи при извънредната доходност и мекия климат на отечествената си земя. Всичките занаяти са в ръцете на чужди народности. На с. 68 същият автор, говорейки за село Греч, казва: „Греч се състои от четири отделни села, от които едно се обитават от турци, друго от черкези, трето от българи и четвърто от татари. Най-цивилизовани са българите, които се занимават със земеделие“. Жорис, белгийски представител в Букурещ, характеризира през 1881 г. българите и румъните по следния начин: „Българите са разпространени почти навсякъде, макар главно да се срещат по брега на Дунава и в централна Добруджа. Земеделци и скотовъдци, те живеят в съседство с румъните, които ги мразят, и макар че техните обичаи малко се различават от ония на последните, те са по-работни и по-пестеливи“[#]. Още по-красноречиво рисува земеделските качества на българите Насиян^{##}, който в книгата си върху Добруджа казва следното: „Между народностите, които населяват Добруджа, българите се занимават със земеделие, тяхното главно занятие, което е един от най-важните източници на богатството им. Отлични земеделци и градинари, те практикуват своето земеделие систематически и могат да бъдат сравнени само с немците, които са единствените им съперници. Към тия две форми на култивиране земята трябва да се прибави и скотовъдството, занятие в което те превъзхождат съвсем особено“. Ала българите превъзхождат румъните и в областта на търговията. Бергиер, който пътувал през Румъния и Добруджа през 1886 г., казва напр., че българите, заедно с гърците, съставят главният контингент на търгов-

* Ibidem, с. 182 и 183.

** Ibidem, с. 107 и 108.

*** D-r W. Brenneke, Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel, Hannover, 1870, с. 60.

I. Jooris, La situation économique de la Roumanie et de la Dobrougea, Bucharest, 1881, с. 31 сл.

I. I. Nacian, La Dobroudja économique et sociale, Paris, 1886, с. 54.

ците в Браила^{*}. По същия въпрос ученият румънски историк Йорга пише: „Почти навсякъде (в Румъния - б.а.) се срещат малки колонии от българи, които оросяват своите земеделски градини с примитивни колела. Те дохождат в страната твърде бедни, делат залъка от устата си, странствуват с малките си каруци с един кон навсякъде и продават в румънските градове - дори и в румънските села, нужните на населението зеленчуци“^{**}. На друго място, като говори за социалните класи в Румъния, той казва: „В Молдова няма по-висока буржоазна класа, която да се занимава с търговия и предприятия; във Влашко, напротив, гдето много гръцки, български и албански елементи са се претопили и ежедневно се претопяват в румънското население, има доста силна такава група“^{***}.

Гореприведените цитати потвърждават особеното стопанско значение на българите не само в Добруджа, но и в Румъния. Те дават достатъчно да се твърди, че между румънина и българина съществуват различия, които се отразяват съществено върху тяхното значение като стопански фактори.

Преди всичко българският селянин като че ли се отличава съществено в някои отношения от румънския. Първият има сдържан, мълчалив характер и силна индивидуалност. Той е предприемчив, какъвто е станал благодарение на исторически и географически причини, той е търпелив и упорит. Без тия качества той не би могъл да се запази през време на турското робство, легнало върху него с цялата си тежест, поради близостта на България до Цариград и турската държава от земеделския труд на българина. Тия особености в българския характер са създали у българина специална земеделска психика, която се изразява в извънредно тясна връзка между човека и земята, между земята и нацията.

Румъните, както е известно, имат по-лек характер; те са жизнерадостни повече, отколкото българите, но по-непостоянни и неиздържливи, а вследствие на това малко повърхностни, лекомислени и разточителни. Идеята за спестяване е слабо развита при тях, защото е слаба грижата за утрешния ден. Вследствие на това у тях липсват условията за систематична и упорита стопанска дейност и това е една от причините за по-слабото значение на румъните като земеделски фактор. Ала към нея се прибавя и слабата връзка със земята, резултат на едрото земевладение в Румъния. Как може да се създаде любов и

* K. Bergner, Rumänien, Breslau, 1886, c. 116.

** N. Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes, Bd. II, Gotta, 1905, c. 407.

*** Ibidem, c. 465.

инстинкт към земята, ако липсват ония връзки, които създава собствеността върху нея? Напротив, чокойската система в Румъния е допринесла за охлаждане на румънския селянин към земята. Вследствие на това румънските колонисти в Добруджа са не особено ценни като земеделска жива сила. Не чувствувайки връзки към новата земя, в която ги е хвърлила съдбата, те не са успели още да си създадат психика на дребни земеделци собственици, психика, която вече е станала инстинкт у българина.

Голямото значение на българите за земеделието в Добруджа се вижда от ония цифри, които ни показват разпределението на земята между разните народности на тая страна. Според цифри за 1904 г. *, цялото пространство на частната земна собственост в Добруджа възлизала на 615 815 хектара, от които в ръцете на румъните се намирали 392 786, а в ръцете на българите - 109 954, в ръцете на турците и татарите - 59 284, в ония на руснаците и липованите - 24 828, в ръцете на немците - 16 818 хектара, или в онова време румъните държали 63.6% от цялото пространство на частните земи, българите - 17.8%, турците и татарите - 9.6%, руснаците и липованите - 4.0% и немците - 2.7%. На глава от населението, следователно, се падат хектари: при румъните по 2.7, при българите по 2.6, при турците и татарите по 1.7, при руснаците и липованите по 0.8, при немците по 2.1. Тия данни показват, че българите в Добруджа имат относително почти толкова земя, колкото и румъните. Положението на българите ще стане още по-благоприятно, ако сравним числата, които показват разпределението на земята по категории притежатели. В такъв случай ние ще намерим, че при притежанията от 100 хектара нагоре, от 164 669 хектара - 117 544 или 71.2% принадлежат на румъните, а 12 694 или 7.7% - на българите; при притежанията от 25 - 100 хектара, от 97 554 хектара на румъните се падат 63 836 или 66.8%, на българите - 20 011 или 20.9%; най-сетне при притежанията до 25 хектара, от 373 599 хектара на румъните се падат 211 406 или 56.5%, на българите - 77 249 или 20.7%. Тия числа показват, че българите са по-силно представени от румъните при средната и дребната земеделска собственост. От всичката земя, която държат румъните в Добруджа, към категорията на едрата собственост принадлежат 30.0%, към оная на средната - 16.2%, на дребната - 53.8%, а от земята, която държат българите, към категорията на крупната собственост се падат 11.5%, на средната - 18.2%, а на дребната - 70.3%. Дребното земеделие, основата на селския труд и народното благосъстояние, е значително по-развито при българите, отколкото при румъните.

* N. Xenopol, La Dobrogea, в Mouvement économique, I, 1906, с. 84 - 85.

Ако оставим настрана земята на крупните притежатели и изчислим по колко земя от категорията на средната и дребна собственост се пада на глава от населението, ние ще намерим, че при румъните търсената цифра е 1.6, а при българите - 2.3, което показва, че българското селско население в Добруджа има повече земя, отколкото румънското. Тоя факт, отчасти резултат на преминаването на едновременните едри български притежания в румънски ръце, показва грамадната стопанска устойчивост на българския елемент в Добруджа, въпреки притесненията от румънските власти и усиленото колонизиране на Добруджа с румъни. Ала особено здраво е било положението на българските селяни в Тулчански окръг, гдето от 183 959 хектара земя в частна собственост, българите притежават 70 449 или 38.3%, а румъните - 63 118 или само 34.3%: в тоя окръг даже абсолютната величина на земята, която държат българите, е била през 1904 г. по-голяма от земята, на която собственици са румъните. В същия окръг на глава от населението се падало земя: при румъните 1.2 хектара, а при българите - 2.4, което ни учи, че в Тулчански окръг българският селянин има два пъти повече земя от румънския.

Същото положение, каквото в земеделието, завземат българите и в скотовъдството. И тук те стоят на първо място, особено в областта на овцевъдството, което в продължение на много десетилетия било реномирано занятие на българите в Добруджа. Според Йонеску*, в 1850 г. румъните в Добруджа имали само 66 050 овци, а според същия, целият брой на овците през 1868 г. възлиза на около един милион. Явно е от тия числа, колко малко е било значението на румъните в овцевъдството и то, разбира се, не само защото те малко се занимавали с овцевъдство, но и защото били по-малобройни от българите. Вън от овците, които развъждат обикновено нашите селяни, по широките полета на Добруджа още от началото на XIX век възникват къшлите - крупни овцевъдски предприятия на българите. Принадлежейки на един „чорбаджия“, къшлата била същевременно овчарска кооперация, в която овчарите имали еднакви права и задължения един спрямо друг и спрямо чорбаджията. Тя била едно стопанско предприятие, в което всички съучастници били равни, но гдето патриархалността не е допускала да се вземе решение противно на мнението на чорбаджията, който бил най-стар, най-мъдър и най-уважаван измежду овчарите. Тъй още в онова време, когато румъните бягали поединично в Добруджа, за да се спасят от подтисничеството на фанариотите и на чокоите, българската предприемчивост създаде условия за процъфтяване на овцевъдството на

* M. Ionescu, Dobrogea etc., с. 789.

една патриархална кооперация, рожба на вродения у българина инстинкт към равенство и справедливост. Каква грамадна разлика между влашкия чокоин от равнината на Дунава и добруджанския чорбаджия! Единият - експлоататор и тиранин, другият - пръв между равните и най-уважаван измежду тях, единият - твърде често пришелец албанец или грък без никакви връзки със селяните, другият - израснал сред овчарите, издигнал се по положението на „чорбаджия“ благодарение на труда и мъдростта си! В тия стопански творби на двата народа - чокойството и добруджанската къшла, се отразяват две различни народни психики и две противоположни стопански организации: едната робско-експлоататорска, другата - демократична стопанска организация на свободни хора.

В Добруджа имало в турско време около 80 - 100 къшли, всяка от които имала 3 - 5000 овце. Къшлите изнасяли овци, сирене, масло за Цариград, а вълна във форма на шаек и аба се продавала в цяла Добруджа, па дори и оттатък Дунава в Румъния и Русия. От присъединението на Добруджа към Румъния насам къшладжийството започва да запада. Новата граница между Северна и Южна Добруджа затрудни твърде много сношенията между Северна Добруджа и България, затова част от къшладжийните постепенно продали земите си и се преселили в България. Към това се прибавили притесненията на румънските власти, заграждането на къшлите с колонизатори от Румъния и постепенното разораване на земите в Добруджа. Размерването на земите в началото на 80-те години беше последният удар, който довърши къшладжийството. От 1886 г. насам били продадени, между другите, следните по-големи български къшли: Хаджи Гено Хаджи Тенев (с. Алибейкьой - 600 хектара), Георги Хаджи Петров (с. Алибейкьой - 300 х.), Калеско Николов (с. Алибейкьой - 500 х.), Иванчо Пенчев (с. Амзача - 600 х.), Райно Залекът (с. Амзача - 500 х.), Киро Хаджи Петров (с. Азаплар - 1200 х., с. Еребилер - 1000 х., с. Енидже - 300 х.), Райно Костадинов (с. Османча - 600 х.), Петър Огнянов (с. Абдула - 150 х.), Никола Райнов (с. Мемая - 200 х.), Цанко Бърнекът (с. Каваджик - 1200 х.), Киро Банов (с. Киречлик - 800 х.), Войко Мендерата и Петър Грунекът (с. Шеремет - 500 х.), Кръстю Байчев (с. Падарли - 150 х.), Петър Хаджи Петров (с. Саръюрт - 1200 х.), Бончо Хаджи Матеев (с. Боазчик - 400 х.), Атанас Хаджи Жечев (с. Докузоолу - 300 х.), Тодор С. Ничов (с. Хасанча - 500 х.), Васил Бабаджов (с. Гювенли - 200 х.), Стефан В. Казълов (с. Аджиджа - 1000 х.), Христо Отузбирът и Христо Ингилизът (с. Текиргьол - 500 х.), Дядо Байно и Бечо Далянът (с. Урлукьой - 500 х.), Димитър и Петър Хаджи Матееви (с. Карлъкьой -

500 х.), Дончо Атанасов (с. Первели - 200 х.), Дончо Жеравналията (с. Первели - 200 х.), Станчо Киселков (с. Коджали - 200 х.), Хаджи Йордан Хаджи Тинев и Хаджи Велико Папазоолу (с. Карамурат - 800 х.), Дядо Ганчо Кехая (с. Пелетли - 300 х.), Панайот Хаджи Добрев (с. Дююнджи - 400 х.), Пенко Цонков (с. Чекръкчи - 1000 х.), Стефан Жечев (с. Хаджикабул - 400 х.).

А в днешно време в Кюстенджанско съществуват още следните по-големи български чифлици: Пенчо Атанасов 3050 х., Иванчо Хаджи Стоянов 3000 х., Иван Огнянов 1500 х., Коста Петров Хаджи Стоянов 1150 х., Васил Боянов 900 х., Съба Дончева 900 х., Райно Атанасов 900 х., Петър Милошев 150 х., Йордан Стоянов 275 х., Стефан Жеков 200 х., Хаджи Върбан 500 х., Стефан Залекът 200 х., Стоян Загорецът 500 х., Ненко Стоянов 200 х., Стефан Петров 200 х.

Икономическото значение на българския елемент се вижда не само в земеделието, но и в занаятите, едрата индустрия и търговията. В областта на занаятите добруджанските българи нямат съперници, освен немците в някои по-модерни занаяти. В Кюстенджа, Бабадаг, Тулча и Мачин най-добрите занаятчии - железари, обушари, шивачи, абаджии, каруцари, дърводелци - са българи. В областта на едрата индустрия българите така също са направили успехи, особено в Тулчански окръг, гдето почти цялата едра индустрия начело с крупната кожарска фабрика на братя Проданови се намира в техни ръце. В търговията значението на българите е по-голямо от онова на румъните и се доближава до онова на гърците и евреите. Измежду дребните и едрите търговци българите държат видно място. В Тулча, според любезното съобщение на г. Драг. Пачев, било основано още в 1875 г. българско търговско дружество с 200 члена, 2000 акции и 3000 лири капитал. Това дружество имало клон във Варна и се занимавало с кредитни операции и вносно-износна търговия. Поради новия румънски режим след 1878 г. то не могло да вирее и скоро ликвидирало. Но до днес почти цялата търговия на града Тулча е в български ръце. И това въпреки големите морални и материални притеснения, на които били изложени българите.

IV. СТОПАНСКАТА ОБЩНОСТ НА ДОБРУДЖА С БЪЛГАРИЯ

Ако направим едно сравнение на икономическите условия в Северна Добруджа, Южна Добруджа и Румъния, ние без друго ще се убедим, че първите две области представят едно географско и стопанско цяло, че Добруджа е естественият североизточен завършък на България и че,

напротив, между условията на Северна Добруджа и ония в Румъния има съществени различия.

По гъстината на населението си Северна Добруджа се доближава много повече до Южна Добруджа и България, отколкото до Румъния. В Северна Добруджа към края на 1912 г. гъстината на населението била 24.5 на кв. км., при което в Тулчански окръг - 19.8, а в Кюстенджански - 30.3. През същата година гъстотата на населението в Румъния била 55.2, а в България през 1910 г. - 45.0, а пък в Южна Добруджа - 37.5 души на кв. км. Слабата гъстота на населението в Тулчански окръг се дължи на значителното пространство на водите и на горите; гъстотата на населението в Кюстенджански окръг стои много по-близо до оная на България, особено до оная на Южна Добруджа, отколкото до гъстотата на Румъния. Изобщо слабата гъстота на населението в Добруджа се дължи главно на исторически причини, а именно на безконецните войни между Турция и Русия, много от действията на които са се разигравали в Добруджа. В това отношение съдбата на Северна и Южна Добруджа е била еднаква, понеже и двете еднакво са страдали от нашествията на чужди армии.

И в земеделско отношение приликите между Северна и Южна Добруджа, както и между Северна Добруджа и България са много по-големи, отколкото между първата и Румъния. През 1911 г. например засетите със зърнени храни и варива пространства съставляли от цялата засята площ: в Румъния от татък Дунава - 85.03%, в Северна Добруджа - 90.33%, в Южна Добруджа - 89.50%; ливадите съставляли: в Румъния - 9.95% от цялата обработвана площ, в Северна Добруджа - 0.86%, в Южна Добруджа - 1.05%. Тия числа ясно показват, че характерът на земеделието в Северна Добруджа стои по-близо до онзи на Южна Добруджа, отколкото до характера на румънското земеделие.

Характерът на почвата в Северна и Южна Добруджа е, разбира се, един и същ; същото може да се каже и за геологическия ѝ състав: и наистина Северна Добруджа е естественото продължение на Южна Добруджа. Вследствие на това доходността на земята в Северна Добруджа се доближава много повече до производителността на земята в Южна Добруджа, отколкото до оная на Румъния от татък Дунава, както това може да се види от цифрите, които следват:

Средно на хектар през 1911 г. в кг.:

	Румъния	Северна Добруджа	Южна Добруджа	България
пшеница	1350	1127	1276	1175
царевица	1408	1155	1382	1230
ечемик	1123	975	1050	1074

От тия цифри се вижда, че средният добив на хектар при трите най-важни земеделски култури в Северна Добруджа стои много по-

близко, макар и по-долу от него, до средния добив на Южна Добруджа и България, отколкото до онзи в Румъния.

Поразително е и сходството в условията на земната собственост в Северна и Южна Добруджа:

ПРИТЕЖАНИЯ В 1912 г.

Области	До 10 хектара			От 10-100 хектара			От 100 х.нагоре		
	на % от всички при- тежания	простран- ство в хек- тари	средно хек- тара на едно притежание	на % от всички при- тежания	простран- ство в хек- тари	средно хек- тара на 1 притежание	на % от всички при- тежания	простран- ство в хек- тари	средно хек- тара на 1 притежание
Северна Добруджа	65.01	195200	7.66	34.03	315820	23.67	0.96	152802	408.56
Южна Добруджа 1907	74.51	114683	3.49	24.51	250039	23.16	0.98	95341	238.35
Румъния	95.43	3153645	3.42	4.01	862800	22.28	0.56	3810351	707.58

Докато в Румъния се забелязва голям брой дребни притежания, много малък брой средни и извънредно малък - крупни, в двете части на Добруджа намираме умерено застъпване на дребните притежания и по-силно - на средните и крупните, особено на първите. При това средните размери на дребните и средните притежания в Северна и Южна Добруджа са по-големи, даже в Северна Добруджа значително по-големи, а на едрите - значително по-малки отколкото в Румъния. Северна и Южна Добруджа, различно от Румъния, която се характеризира с преобладание на твърде дребната и твърде едрата земна собственост, се отличава с голямо значение на средната земна собственост - тъкмо истински признак за по-добро благосъстояние на селската маса.

Същата стопанска общност между двата дяла на Добруджа излиза наяве, ако се спрем върху техниката на земеделското стопанство. Таблицата, която следва, ни показва колко и какви земеделски машини се падат на 10 000 хектара обработваема земя в Северна Добруджа, Южна Добруджа и Румъния през 1905 г.:

	плугове	сеячки	жътварки	парни плугове	вършачки парни
Северна Добруджа	428	2.8	100	-	2
Южна Добруджа	271	2.4	16	-	2.2
Румъния	680	16	17	55	7.9

По числото на плуговете Северна и Южна Добруджа се сходят много повече помежду си, отколкото с Румъния. Ала двете области на Добруджа представят много големи различия от Румъния по отношение на броя на сеячките, които в Добруджа са 5-6 пъти по-малобройни, отколкото на север от Дунава, по броя на парните вършачки, които в Добруджа са много по-малко; най-сетне в Добруджа не са въведени още парните плугове, които вече се срещат тук-там по големите чокйски владения оттатък Дунава. Малкият брой на плуговете в двете части на Добруджа е признак на по-екстензивна обработка на земята; също така е признак на подобно обработване земята по-големият брой жетварски машини на Северна Добруджа, нужни за бързото прибиране жетвата от набързо и повърхностно обработени значителни участъци земя.

По отношение на скотовъдството, както вече имахме случай да видим, между Северна Добруджа и Румъния приликите са много по-малки, отколкото между нея и Южна Добруджа. Така, докато в Румъния през 1911 г. на 1000 жители се падат 753 овце, 118 коня, 381 глави рогат добитък, в Северна Добруджа все на 1000 жители се падат 1501 овце, 253 коня, 433 глави рогат добитък, а в Южна - 2880 овце, 252 коня, 650 глави рогат добитък.

От горните числа се вижда ясно, че Северна и Южна Добруджа съставят една скотовъдна област и че различията между двете части на Добруджа - от една страна, и Румъния - от друга, са твърде големи. Първото различие се състои в това, че изобщо в двете части на Добруджа скотовъдството е много по-силно развито, отколкото в Румъния, а второ - в това, че овцевъдството има много по-голямо значение в двете области на Добруджа, отколкото оттатък Дунава. Крупното овцевъдство във формата на къшла е било общо явление в Северна и Южна Добруджа; то обаче не се среща в Румъния, докато в България се среща много по-често. По отношение на скотовъдството цяла Добруджа гравитира към България, не към Румъния.

При едно изучаване на размяната, която Добруджа е вършила от край време със съседните провинции, ние ще се убедим, че и в това отношение Добруджа несъмнено е принадлежала винаги към сферата на България. Никога Северна и Южна Добруджа не са имали стопански връзки от значение с Влашко и Молдавия. Търговията на Добруджа е избирала или пътя на Дунава, или сухия път по брега на морето, или пък самото море; и в трите случая посоката на търговията е била на юг и запад, никога на север. Отдавна Северна Добруджа търгувала с Австрия, Германия, Франция, Англия и Цариград. Ала най-силни били всякога търговските връзки на Добруджа с Цариград, към гдето

до освобождението били изнасяни значителни количества овце, кашкавал, масло и жито. За износа на овцете имал особено значение сухият път от Тулча и Кюстенджа за Цариград. Преди освобождението на България между двете части на Добруджа търговските връзки били много силни. Главните търговски градове на Източна България били Шумен, Добрич и Ески Джумая², в първия от които, поради присъствието на крупни войсковни части, се стичали из далечни места множество търговци, а в другите два ставали най-големите панаири в Източна България. Тия три търговски центра имали голямо значение за търговията на Добруджа. Чак от Мачин и Тулча идвали да търгуват в Добрич и Шумен. Оживени били търговските сношения на Северна Добруджа с Балкана, главно с Котел и Герлово. Присъединението на Северна Добруджа към Румъния откъсна първата от нейната естествена стопанска и търговска област и стана причина за западане на овцевъдството.

Всичко това показва, че между Северна Добруджа и България открай време е съществувала несъмнена стопанска общност, каквато не може да се установи за Добруджа и Румъния. Следите на тая общност могат да се установят дори и ден днешен.

V. ЗНАЧЕНИЕ НА ДОЛНИЯ ДУНАВ ЗА ВЪТРЕШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ

От икономическо гледище свободното използване на Долния Дунав е голяма необходимост за България. Тая необходимост би станала ясна, ако разберем какво е значението на Дунава за нашата външна търговия. През 1911 г. по Дунава били пренесени 26.0% от всички стоки, които били предмет на външната търговия на България; ала докато стойността на внесените по Дунава стоки съставя само 23.1% от цялата стойност на вноса, стойността на изнесените по същия път стоки съставя вече 29.1% от стойността на целия износ. Таблицата, която следва, ни показва развитието на търговията по Дунава в сравнение с онова на търговията по сухо и по море:

Пътища на превоза	на % от вноса (стойност)				на % от износа (стойност)			
	1886- 1895	1896- 1905	1906- 1910	1911	1886- 1895	1896- 1905	1906- 1910	1911
По Черно море	28.8	35.9	42.5	42.8	35.8	45.0	43.8	49.0
По Дунава	36.4	29.2	24.6	23.1	32.5	30.3	26.8	29.1
По сухо	34.8	34.9	32.9	34.1	31.7	24.7	29.4	21.9

От тия данни се вижда, че почти 1/3 от нашия износ избира пътя на Дунава, но че от 1886 - 1895 до 1906 - 1910 г. значението на Дунава като търговски път се намалява. Намалението на дунавския трафик започва собствено от 1900 г. насам, вследствие на довършването железницата София - Варна и вследствие на оная тарифна политика на държавата, която се стреми да откъсне нашия износ от Дунава и да го насочи към Варна. Ала от 1910 г. насам се забелязва пак известно увеличение на трафика на Дунава и то както във вноса, така и в износа. Това може да се види от данните, които следват :

на % от цялата търговия на България на Дунава се падат

години	внос	износ	внос и износ наедно
1908	25.0	26.8	25.8
1909	23.7	22.1	23.0
1910	25.4	27.3	26.2
1911	23.1	29.1	26.0
1912	25.6	31.2	27.9**

Забелязаното увеличение в трафика на Дунава става изключително за сметка на сухоземния трафик и то главно вследствие на земеделското производство в страната, а особено в Северна България. Тая тенденция ще продължи сигурно и в бъдеще, поради което ние трябва да ценим добре Дунава като важен път на нашата търговия и да се постараме да го използваме най-рационално от гледище на стопанските интереси на България. Каквото и да се говори за търговското значение на Дунава, не може да се оспори фактът, че Дунавът остава най-евтиният път за износа на нашите произведения от Видинско, Свищовско, Плевенско, Русенско и Силистренско. Дунавът ще се развие много повече, отколкото досега и ще стане естественят път на Дунавска България, така както Черно и Бяло море са естествените съобщения на Централна, Източна и Южна България.

Ако Долният Дунав стане граница на България, нашата житна търговия ще може да се еманципира от зависимостта си от Браила и Галац, гдето, както е известно, отиват нашите храни, превозвани от чужди шлепове, за да се предлагат на чуждестранните търговци с пос-

* Цифрите от К. Попов, Стопанска България, с. 367.

** Цифрите от P. Konstantinoff, Der Aussenhandel Bulgariens, с. 172.

средничеството на чужди борси и чужди комисионери и за да се претоварят в големи морски параходи.

Според румънската статистика от 1908 до 1913 г. били претоварени в Браила, Галац и Сулина следните количества храни из България:

Години	Претоварени, храни в Браила, Галац и Сулина	В тонове	
		От тях произхождат от България	Целият износ на храни из България (по българската офи- циална статистика)
1908	854 852	158 939	419 796
1909	552 054	108 530	360 485
1910	1 221 552	212 969	482 046
1911	947 122	335 791	823 751
1912	1 026 190	230 204	617 427
<hr/>			
Всичко 1908-1912	4 601 770	1 046 433	270 305
Средно годишно	920 345	209 287	540 701
1913 год.	1 431 788	152 914	-

От тия данни се вижда, че количеството на претоварените в Браила, Галац и Сулина храни с произхождение из България съставляват средно 38.8% от целия износ на храни от страната. Почти целият дунавски износ на храни из България се насочва към поменатите румънски пристанища: през 1911 г. по Дунава били изнесени 374 485 тона храни на стойност 48.1 милиона лева, а това показва, че около 90% от нашия дунавски житен износ отива в Браила и Галац. Това се потвърждава и от данните, които ни дава нашата статистика за количеството на натоварените стоки в заминалите от нашите дунавски пристанища кораби през 1911 г., според която от българските пристанища през 1911 г. били натоварени 431 896 тона стоки, от които като се извадят 34 903 тона натоварени от български пристанища и предназначени пак за такива и около 20 000 тона разни други стоки, количеството на изнесените от нашите дунавски пристанища храни остава около 375 000 тона, цифра, която преди малко получихме от данните на нашата търговска статистика. От натоварените в българските пристанища стоки за Румъния отиват 344 547 тона, от които 9 - 10 000 тона са разни стоки, а останалото - храни. Излиза прочее, че от 375 000 тона храни, изнесени по Дунава през 1911 г., 335 000 тона са били отправени за Румъния и то, както вече видяхме, почти изключително за големите пристанища Браила, Галац и Сулина, или почти целият износ на храни от дунавските ни пристанища се намира в зависимост от Румъния. Това положение на нашата житна търговия по Дунава уврежда твърде много нашите интереси: 1) защото една значителна част от посредническите печалби

остават в Румъния, когато биха могли да останат в нашата страна, 2) понеже само една много малка част от дунавските храни се пренасят с български параходи и шлепове, вследствие на което разносните за пренасянето на храните от дунавските пристанища до Браила, Галац и Сулина стават една несъмнена загуба за българското народно стопанство. През 1911 г. 152 314 тона наши храни били пренесени с румънски и само 41 283 тона с български шлепове: един печален факт, който свидетелствува, какво почти половината от нашия дунавски износ на храни се пренася с румънски шлепове. Тия несгоди се превръщат в опасности, щом като на България се затвори свободният морски път, или когато тя се намери в положение на война с Румъния.

Това са последици от съществуващата отпреди европейската война зависимост на нашата дунавска житна търговия от румънското посредничество. Продължаването на това положение би създавало в бъдеще големи пречки на нашата житна търговия, а в същото време би накърнило престижа на България като самостоятелна държава и победителка. Ние можехме да понасяме това положение само дотогава, докогато отношенията ни с Румъния бяха нормални, каквито бяха преди 1913 г. Но след онова, което стана между нас и Румъния от 1913 г. насам, всеки може лесно да си представи какво ще бъде занапред положението на нашите храни и търговци на борсите в Браила и Галац.

За да се избегне тая възможност, потребно е да организираме самостоятелно търговията с нашите дунавски храни, което може да стане само ако се изпълнят две условия: 1) ако целият десен бряг на Дунава чак до морето стане български, и 2) ако ние основем български търговски флот на Дунава. Ние не ще можем да се еманципираме от Браила и Галац дотогава, докогато не се осъществи такова едно положение, което да позволява прякото съобщение между нашите дунавски пристанища и морето. При досегашното положение немислимо беше да се организира износната житна търговия в някое наше пристанище, както в Браила и Галац, защото за чуждите търговци най-удобно беше да се установят тъкмо в ония пристанища, гдето се претоварят храните от малките дунавски параходи в големи морски. Никой крупен житар от чужбина не би се установил в Русе или в Силистра, вместо в Браила или Галац, щом като той ще трябва да товари храните един път в Русе или Силистра, а след това още един път в Браила и Галац. Ако целият бряг на Дунава стане наш, тогава ние бихме могли да направим напр. от Тулча една българска Браила, която ще има при това предимството да бъде близко до морето. Само в такъв случай ние ще можем да използваме напълно целесъобразно и свободно Дунава като важна артерия за нашия житен износ от Северна

България. Тогава ще могат да се направят такива промени в тарифите на нашите железници, с които ще се отстрани изкуственото насочване на храните към Варна, вместо към Дунава.

VI. КЮСТЕНДЖА

Добруджа има значение като територия, през която Румъния и Централна Европа излизат по сухо на Черно море. Най-краткият път, който докарва сухоземните пътища на Централна Европа и Румъния във връзка с Черното море, води към Кюстенджа, поради което тоя град открай време е имал комуникационно и търговско значение. Още към 700 г. преди Христа на същото място, гдето сега се намира Кюстенджа, бил основан от милетците градът Томис, известен в историята по това, че там прекарвал заточението си римският поет Овидий. Във византийско време градът бил преименуван в Констанциана; тогава, както и по-рано, той бил населен с гърци, които се занимавали с търговия. По-голямо търговско бъдеще се отваря за Кюстенджа от времето, когато в него се установили генуезците, които в онова време - XII и XIII век, успели да вземат в ръцете си морската търговия на северното крайбрежие на Черно море. В турско време Кюстенджа доставяла на Цариград храни и животински продукти, а през XVIII и XIX век, поради многобройните войни между Русия и Турция, земеделието и скотовъдството в Добруджа западнали, вследствие на което не могло да бъде голямо и значението на Кюстенджа. Ала, както в турско време, така и по-рано, търговското значение на Кюстенджа било по-ограничено, отколкото онова на Варна. Известно време дори Мангалия била по-първо пристанище от Кюстенджа. Отново Кюстенджа започва да се развива като пристанище с по-голямо значение след построяването на железницата Черна вода - Кюстенджа, и след като английската компания, която построила железницата, направила в изоставеното от времето на генуезците пристанище някои подобрения, които направили удобно престояването на по-големи параходи. След присъединението на Добруджа към Румъния, последната бързо насочила вниманието си към Кюстенджа и в 1883 г. румънският парламент решил свързването на румънските железници с линията Черна вода - Кюстенджа посредством един мост на Дунава. Изграждането на моста започва чак в 1890 г., за да свърши в 1895 г., откогато Кюстенджа става достъпна за международното съобщение. Това събитие туря началото на едно по-голямо движение на търговията и плуването в пристанището и скоро се оказало, че старото, преправено на бърза ръка от англичаните пристанище вече не отговаря на нарасналите нужди. По

тоя начин се явила идеята за изграждане на едно модерно пристанище, към реализирането на която скоро било пристъпено. Новото кюстенджанско пристанище било довършено и открито за съобщенията на 12 октомври 1909 г. Пристанището обгръща едно пространство от около 60 хектара: в него могат да престояват повече от 70 най-големи параходи, без да се смятат предназначенията за натоварване петрол басейни. Пристанището е разделено на 5 големи басейна, всеки от които служи на специални търговски интереси. Един от тях е определен да служи за износ на петрол и е пригоден, в случай на пожар, за херметическо изолиране. На два км от тоя басейн се намират петролните резервоари, броят на които към края на 1913 г. възлизал на 39, с вместимост около 200 000 тона. Тия резервоари са свързани с отдалечените четири километра, при гарата Медея, резервоари на петролните компании, които са свързани пък посредством пипелин не само с резервоарите на пристанището, но и с инсталациите в самото място на производството. Освен за петрол, в пристанището има отделни басейни за товарене на каменни въглища, дърва и камъни, добитък и храни. При последния басейн се построиха три силоса, всеки от които има 255 магазина и може да побере до 35 000 тона храни. Всеки силос има около 3000 м. квадратура и 51 м. височина. Зданията са направени от армиран бетон. Всеки силос може да приема или изпраща в час до 300 тона храни.

По отношение на стопанското си значение Кюстенджа може да бъде разгледана от няколко гледища: 1) като център на производство, 2) като комуникационна връзка, и 3) като център на търговията.

Като център на производство Кюстенджа има ограничено и локално значение, което се дължи на примитивния още характер на земеделието и на липсата на разнообразни и достатъчни сурови материали в хинтерланда ѝ. Индустрията в тая област, с изключение на циментовата фабрика в Черна вода, една по-голяма мелница и производствата, свързани с преработването и опаковката на петрола, е слабо развита.

Затова пък комуникационното значение на Кюстенджа е голямо. През Кюстенджа минава един от късите пътища между Централна Европа и Черното море, което ще се види от следните цифри, показващи разстоянието между Кюстенджа, Варна и Одеса - от една страна, и някои пунктове в Централна и Западна Европа - от друга :

* Данните са взети от Handelspolitische Bestrebungen Englands zur Erschliessung der unteren Donau, München, 1913.

Виена - Лемберг - Одеса	1499 км.
Виена - Будапеща - Оршова - Букурещ - Гюргево - Русе - Варна	1486 км.
Виена - Оршова - Букурещ - Кюстенджа	1390 км.
Париж - Берлин - Одеса	2813 км.
Париж - Виена - Варна	2871 км.
Париж - Виена - Кюстенджа	2775 км.
Берлин - Одеса	1737 км.
Берлин - Бурдуен - Варна	2228 км.
Берлин - Лемберг - Бузю - Кюстенджа	1834 км.
Щутгард - Виена - Одеса	2206 км.
Щутгард - Виена - Кюстенджа	2173 км.
Мюнхен - Варна - Кюстенджа	1873 км.

Като се вземе пред вид, че разстоянието Цариград - Одеса е 638 км., а Цариград - Кюстенджа - 355 км. и Цариград - Варна 270 км., излиза че разстоянията между Централна и Западна Европа - от една страна, и Цариград - от друга, през трите главни черноморски пристанища са следните:

Виена - Одеса - Цариград	2137 км.
Виена - Варна - Цариград	1756 км.
Виена - Кюстенджа - Цариград	1745 км.
Берлин - Одеса - Цариград	2375 км.
Берлин - Предял - Варна - Цариград	2490 км.
Берлин - Бузю - Кюстенджа - Цариград	3140 км.
Париж - Кюстенджа - Цариград	3120 км.

Кюстенджа има значение и за съобщенията на Западна Европа с Азия и Австралия, което може да се види от данните, които показват разстоянието в километри, морски мили и часове през различни морски пунктове до Порт Саид:

			мили		часове
През Солун	2665	66	725	46	113
През Цариград	3027	72	812	50	122
През Бриндизи	2215	48	930	80	128
През Кюстенджа	2027	55	1062	80	135
През Неапол	2153	50	1110	90	140
През Марсилия	1191	27	1591	120	147
През Триест	2185	44	1302	108	152

от Берлин

През Солун	2002	50	725	46	96
През Цариград	2364	55	812	50	105
През Кюстенджа	1834	34	1062	80	114
През Бриндизи	2004	48	930	80	128
През Неапол	1945	46	1110	90	136
През Триест	1288	29	1302	108	137

От сравнение на гореизложените числа се добиват следните заключения: 1) най-краткият път между Западна и Централна Европа и източния бряг на Черно море минава през Кюстенджа; 2) по отношение на Цариград пътят през Кюстенджа има почти еднаква дължина с онзи, който минава през Варна, ако се иде от Виена или Париж; 3) спрямо съобщенията през Порт Саид за Азия и Австралия, Кюстенджа иде на четвърто място (след Солун, Цариград и Бриндизи), ако се потегли от Лондон и на трето (след Солун и Цариград) - ако се тръгне от Берлин. От всичко това се вижда, че пътят през Кюстенджа е изобщо един от късите пътища между Европа и Азия, а най-късият, след пътищата през Солун и Цариград, от Германия за Азия. Тук лежи именно особеното значение на Кюстенджа като комуникационен пункт.

Специално за Румъния Кюстенджа има това значение, че е единственото ѝ пристанище, до което може да се стига по железницата Фетеш - Черна вода - Кюстенджа също през ония три месеца, когато Дунавът замръзва и не позволява никакви съобщения. Сулина, Галац, както и Браила са морски пристанища на Румъния, ала, за да се дойде до тях, трябва да се плува по Дунава, който три месеца през годината замръзва. Кюстенджа е следователно единственото румънско пристанище, което може да се използва през течение на цялата година и се явява поради това като допълнение към системата на главните румънски пристанища - Браила, Галац и Сулина.

От комуникационната важност на Кюстенджа за Румъния произтича и нейното търговско значение: през 1913 г. през Кюстенджа минали 15.93% от стоките на целия румънски внос и 28.97% от ония на целия износ. Ала това си значение за търговията на Румъния Кюстенджа придоби твърде неотдавна, както това показват числата от официалната търговска статистика на Румъния. Един анализ на тия числа би ни навел към няколко заключения. На първо място ние бихме забелязали значителното увеличение на вноса и износа през Кюстенджа, тъй като през 1888 г. вносът и износът на Кюстенджа съставлявал едвам 2.7% от цялата търговия на Румъния, а през 1913 г. вече цели 26.1%. Забележително е, че значението на Кюстенджа от износната търговия на Румъния е нарастнало много повече, отколкото значението ѝ за вносната; така, докато участието на Кюстенджа във вносната търговия на Румъния се увеличило от 3.2 на 15.9%, т.е. около 5 пъти, участието в износа ѝ от 2.6 нарастнало на 30.0% или повече от 11 пъти. Първото чувствително увеличение на износа през Кюстенджа настъпи през 1896 г., след постройката на моста при Черна вода и свързването на пристанището с мрежата на румънските железници. Второто чувствително увеличение на износа се забелязва през периода 1902 - 1905 г., когато

се увеличи производството на петрола (1900 - 1901 г. 175 000 тона, през 1903 г. - 348 000, а през 1904 г. - вече 501 000 тона!). Третото чувствително увеличение на износа от Кюстенджа започва от 1910 г., след откриването на пристанището, след усъвършенствованията в превоза на петрола до Кюстенджа и след построяване силосите. Но вносът през Кюстенджа е подложен на зигзагообразно движение; той се увеличава, започвайки от 1896 г. чак до 1907 г., откогато започва да спада чувствително.

В сравнение с Браила и Галац, Кюстенджа е увеличила твърде много значението си за румънската търговия, защото, както вече видяхме, докато през периода 1888 - 1913 г. участието на Кюстенджа в търговията на Румъния пораснало от 2.7 на 26.1%, онова от трите останали морски пристанища на Румъния от 51.0% през 1888 г. се намалило на 24.2 през 1913 г. Ала от това не бива да се заключава, че Кюстенджа се е развила за сметка на Браила и Галац, както би могло на пръв поглед да ни се стори; защото търговията на Браила от 778 000 тона през 1888 г. се е увеличила на 862 000 тона през 1913 г. (през 1911 г. - 1 368 000 тона), а оная на Галац - от 446 000 на 517 000 тона (1911 г. - 826 000 тона!).

На какво се дължи тогава увеличението на търговията, а особено на износната търговия на Кюстенджа? За да отговорим на тоя въпрос, ние трябва да направим един малък анализ на главните износни продукти на Румъния - храните и петрола. Таблицата, която следва, ни дава няколко цифри за износа на петрола и храните от главните пристанища на Румъния:

	РУМЪНИЯ		КЮСТЕНДЖА		БРАИЛА	ГАЛАЦ	Претоварени храни в Бра- ила, Галац и Сулинна
	храни	петрол	храни	петрол	храни	храни	
1908	1761932	465553	183270	402467	390732	158909	854852
1909	2187793	426246	255027	381386	597958	188271	552054
1910	3230235	586151	371626	508613	964445	263113	1221552
1911	4017767	677204	537356	613598	1054792	424165	947122
1912	2940536	851265	476052	743642	523569	175109	1026190
1913	2964947	1056197	372256	913028	561584	193994	1431788

Тия числа ни показват действително, че от 1908 г. насам, откогато се засилва търговското значение на Кюстенджа, търговията на Браила и Галац не е спаднала, освен през 1912 и 1913 г., когато е спаднал и

износът през Кюстенджа. Това заключение ще се потвърди и от една таблица, която би съдържала превърнатите в относителни величини гореприведените цифри:

КЮСТЕНДЖА, БРАИЛА, ГАЛАЦ И СУЛИНА НАЕДНО

	храни	петрол	храни		
			износ	претоварени	Всичко
1908	10.4	86.4	31.2	48.6	79.8
1909	11.2	89.5	35.9	25.2	61.1
1910	11.5	86.8	38.0	37.8	75.8
1911	13.4	90.6	36.7	23.6	60.3
1912	16.2	87.4	23.8	34.9	58.7
1913	12.6	86.1	25.5	48.3	73.8

Износът на храни от Кюстенджа се е умерено увеличавал до 1911 г., едно увеличение, което се дължи безспорно на разширенията и подобренията в пристанището. Особеното увеличение в износа на Кюстенджа през 1912 г. се дължи на обстоятелството, че тогава румъните направиха значителен износ на храни през Кюстенджа за Италия и Турция. Ала още през 1913 г. износът на храни през Кюстенджа спада значително. В същото време, през периода 1908 - 1913 г. през Кюстенджа било изнесено едно количество, което представляло 86 - 90% от целия изнасян петрол на Румъния. През този период износът на храни от Браила и Галац бил средно 6 пъти по-голям от онзи на Кюстенджа. През 1912 г. той се е чувствително намалил, за да почне да се увеличава отново през 1913 г. Ала не бива да се мисли, че намаляването износа през Браила и Галац е станало за сметка на увеличаването износа на храни през Кюстенджа, защото износът на храни през това пристанище се е увеличил само от 13.4 на 16.2%, докато през Браила и Галац се е намалил с цели 12.9%. А ако обърнем внимание на абсолютните числа от по-първата таблица, ние ще видим, че и износът на храни през Кюстенджа през 1912 г., в сравнение с 1911 г., се е намалил с около 60 000 тона.

След всичко онова, което изложихме дотук, за нас ще бъде важно да установим, че в последните години Браила, Галац и Сулина продължават да имат несравнено по-голямо значение за износа на храните от Румъния, отколкото Кюстенджа, защото докато през последното пристанище се изнасят средно около 13%, от Браила, Галац и Сулина (заедно с претоварените в тия пристанища количества!) се изнасят средно около 68 - 70% от цялото количество на изнасяните от Румъния храни. Увеличението на износа от Кюстенджа през 1912 г. се дължи на Балканската

канската война и затова не може да се приеме, че износът на храни през Кюстенджа проявява някаква тенденция към бързо и сигурно увеличение. Констатираното през 1909, 1910 и 1911 г. увеличение е не особено значително, за да има някакво по-съществено значение. Всичко това показва, че до 1914 г. Кюстенджа не е могла да бъде опасен конкурент в износа на житни храни на Браила, Сулина и Галац, през гдето продължават да се изнасят $\frac{3}{4}$ от излишните храни на Румъния. И наистина, Кюстенджа никога не ще може да бъде сериозен съперник на трите големи дунавски пристанища по простата причина, че те лежат на един естествен воден път, по който превозването на храните ще бъде винаги по-удобно и по-евтино, отколкото по железницата до Кюстенджа. Кюстенджанското пристанище не е удобно износно място за равнината на Влашко; последната винаги ще предпочита Дунава, защото при по-евтиния превоз храните ще се товарят само два пъти: един път в дунавското местно пристанище и един път в едно от трите морски пристанища на Дунава, когато изпращани през Кюстенджа те трябва да се товарят три пъти: един път на Дунава, втори път при Черна вода и трети път в Кюстенджа. Оная част от Молдова, през която тече Серет, ще предпочита винаги Галац, понеже съобщенията до него по тая река са по-евтини, отколкото по железницата. За една друга част пък от Молдова, Браила по железния път е по-близо, отколкото Кюстенджа. Благодарение на тия обстоятелства Кюстенджа не може да отнеме търговията с храни от Браила и Галац и затова не се оправдаха опасенията на ония румъни, които се страхуваха, че постройката на Кюстенджанското пристанище би предизвикала западането на житната търговия в Браила и Галац. Напротив, излязоха прави хора като Христореску, Асан, Флоринеску и др., които предвидиха, че Кюстенджа не ще може да се развие като конкурент на Браила, Галац и Сулина, или, ако това може да стане, трябва да се реализират някои други условия, с които и ние по-долу ще се занимаем.

И така, значението на Кюстенджанското пристанище за Румъния не е толкова голямо, колкото искат някои да представят. Изобщо за износа на румънските храни Кюстенджа има четвъртостепенно и петостепенно значение. По-голямо би могло да бъде значението на Кюстенджа за износа на храните през трите зимни месеци, когато Дунавът замръзва, обаче и в това отношение важността на Кюстенджа не е голяма, защото търговията с житни храни е така организирана, че докато замръзне Дунав, повече от 90% от храните са вече изнесени. Остават, следователно, да бъдат изнесени през Кюстенджа само 10 - 12% от предназначените за износ храни, които при това не всякога се изнасят тъкмо през ония месеци, когато Дунавът е замръзнал. Обаче

и това количество няма да има нужда от Кюстенджанското пристанище, стига Румъния да вземе мерки (напр. построяване повече зимни пристанища, употребяване ледоколи и др. подобни), за да съкрати периода, през който Дунавът замръзва. В това отношение много ще може да се направи в бъдеще от всички заинтересовани в дунавското плаване държави. За да се види до какъв прогрес в това отношение може да се отиде, достатъчно е да се припомни, че броят на дните, през които реката Рейн не е плавателна през зимата, е намален на 8 или 10; в дунавското плаване няма да има нужда, па и надали ще може да се дойде до един такъв минимум: тук ще бъде достатъчно да се продължи плуването с още един месец, за да се осигури превозването на целия износ на румънски храни, а постигането на такова едно намаление на мъртвия сезон би било възможно.

По-голямо е значението на Кюстенджанското пристанище за износа на петрола, който не се прави сезонно, а в течение на цялата година. От числата, които приведохме по-горе, е ясно, че 9/10 от румънския петрол се изнася през Кюстенджа. Изгубването на Кюстенджа би означавало за Румъния спиране на петролния износ 2 - 3 месеца през годината и изгубване големите суми похарчени за петролните инсталации в Кюстенджа. Ала това би било така, ако нямаше друг изход от положението, който се състои в това, да се предостави на Румъния от страна на България пълна свобода да използва Кюстенджанското пристанище за износа на петрола си, както и когато намери за добре. Не ще и дума, че е също толкова възможно използването на Кюстенджа за износа на румънските храни през мъртвия сезон на Дунава. На такова едно предложение, наистина, от румънска страна би се възцарило, че всяка държава има естествен стремеж и естествена необходимост от първа степен да слезе до морето по своя територия. Няма съмнение, че всяка държава има законно право да се стреми към морето, ала не всяка държава може да осъществи такъв един стремеж. Тук е необходимо да се изтъкне, че Румъния изгуби брега на Черното море по своя собствена вина. Румъния потърси една стратегическа граница за Добруджа и Кюстенджа и повярва, че трябва да я намери в Балкана. Оттук се появи стремежът на Румъния към юг и апетитът към триъгълника Русе - Варна. Вследствие на това България попадна в положение на законна самоотбрана. Прогонвайки румъните, България тури ръка върху Добруджа, над която има по-големи исторически и етнографически права от Румъния. И сега, за да се тури край на румънските апетити, Добруджа трябва да остане българска. Ние сме в правото си да потърсим една сигурна стратегическа граница спрямо

Румъния, и тая граница не може да бъде друга, освен течението на реката Дунав.

От друга страна, би било несъвместимо с престижа на България, след толкова пролята кръв по Добруджа, след толкова материални жертви и след победата над Румъния, да остави и в бъдеще своята дунавска търговия под румънски протекторат! Ние видяхме вече, че ако Добруджа остане в ръцете на румъните, българската търговия по Дунава едва ли някога ще може да се еманципира от румънска опека. Никога Дунавът не ще може да бъде използван напълно като едно естествено водно съобщение за целите на нашата търговия, ако ние не получим възможност да го изкористим чак до устието му. А Дунавът има по-голямо значение за нашата търговия, отколкото Кюстенджа за търговията на Румъния:

Т О Н О В Е

	Дунавска търговия % от цялата търговия на България			Търговията на Кюстенджа % от цялата търговия на Румъния		
	внос	износ	общо	внос	износ	общо
1910	25.45	27.28	26.23	15.07	21.29	20.61
1911	23.13	29.09	26.00	11.20	22.48	20.66
1912	25.57	31.15	27.93	13.40	29.43	26.10

Тия числа показват, че значението на Дунава за нашата търговия превъзхожда съществено значението на Кюстенджа за търговията на Румъния; в такъв случай нашият интерес да еманципираме дунавската си търговия от влиянието на Браила и Галац е по-голям, отколкото интереса на Румъния да запази Кюстенджа в свои ръце.

Какво би било стопанското бъдеще на Кюстенджа, ако тя стане отново румънско владение, и какво би било, ако Добруджа заедно с Кюстенджа остане в български ръце? В румънски ръце Кюстенджа ще остане едно помощно пристанище, едно допълнение към системата на големите дунавски пристанища, което ще бъде използвано напълно само 2 - 3 месеца в годината. Близостта на българската граница ще направи румъните много осторожни и предпазливи по отношение на Кюстенджа. Те вероятно ще трябва да решават още един път въпроса, дали и в бъдеще чрез продължение на сегашната си съобщителна политика, трябва да насочват дори изкуствено търговията на Румъния към Кюстенджа, или да разслабят връзките между румънския хинтерланд и нея, щом като последната може толкова лесно и бързо да бъде откъсната от Румъния. След настоящата война румъните ще се чувствуват повече сигурни в териториите си оттатък Дунава, отколкото в

Добруджа. При тия условия търговското бъдеще на Кюстенджа, ако последната премине пак в румънски ръце, на изглежда никак бляскаво.

В румънски ръце Кюстенджа няма да придобие пълното си комуникационно и търговско значение поради едно обстоятелство, което се намира във връзка с идеята за прокаране канал между Дунава и Черно море, паралелно с железната линия Черна вода - Кюстенджа. Тоя въпрос не е още достатъчно проучен, но каквито и резултати да даде подробното проучване на въпроса, струва ми се, едно може да се твърди с положителност още сега, а именно, че дори при значителни финансови жертви ползата от тоя канал би била твърде голяма. Той би съкратил пътя по Дунава за Черно море с 400 км., а заедно с това биха се избегнали неудобните за плуването дунавски устия*. Бъдещото значение на такъв един канал би станало още по-голямо, ако Дунавът се направи по-достъпен за плаване в горното си течение и ако последното се свърже с мрежата на съществуващите и проектираните речни канални съобщения на Германия. В такъв случай Кюстенджа би станала транзитно пристанище за голяма част от търговията на Централна Европа с Азия, па дори и Южна Русия. Тогава, вместо една търговия от 1 1/2 мил. тона, Кюстенджа би имала 3 - 4 и 5 пъти повече. Тогава, освен трафикът на Германия и Австро-Унгария, през Кюстенджа биха се насочили вероятно най-малко още 1 1/2 мил. тона храни само от Влашко и Северна България. В такъв случай, разбира се, значението на Браила, Галац и Сулина би намаляло твърде силно, а това именно последствие плаши Румъния, която никога вероятно не ще се съгласи да издигне Кюстенджа до положението на едно единствено пристанище на Румъния. Последната не ще се реши да унищожи Браила и Галац, както по икономическите, и така по политическите съображения, които по-рано изложихме. Затова Румъния няма да се съгласи да се прокара каналът, за който говорим. Напротив, тоя канал отговаря твърде добре на българските търговски интереси, защото ще даде възможност на цяла Северна България да насочи храните си към Черно море по един кратък и евтин път.

VII. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Румъните обичат често да изтъкват, че вследствие големите грижи, полагани от държавата им, Северна Добруджа направила през време на румънското управление големи успехи и че някогашната пустиня се

* Сръ. Ат. Яранов, Каналът Черна вода - Кюстенджа, сп. Общ подем, г. 1, кн.2, 1917.

превърнала в „цветуща градина“. Няма съмнение, че от 1877 г. насам Северна Добруджа се е развивала и че сегашното ѝ състояние се отличава основно от онова, в което тая провинция се е намирала в турско време. Ала тия успехи сигурно щяха да бъдат по-големи, ако Румъния за дълги години не беше лишила населението на Добруджа от политически права. А при едно безпристрастно сравняване успехите на Северна Добруджа под Румъния и на Южна Добруджа под България, ние бихме се уверили, че в много отношения първата е останала по-назад от втората. Така, докато в Южна Добруджа (Русенски и Варненски окръг) на 10 000 жители се падат 14.8 основни училища и 714 ученици, в Северна Добруджа съответните числа не надминават 8.1 и 679. Особено назад е останала Северна Добруджа по отношение на професионалните училища: доколкото ми е известно, в цяла Северна Добруджа е имало едно единствено занаятчийско училище с 38 ученици в Тулча, докато в Южна Добруджа през учебната 1910/1911 г. ние намираме три земеделски училища, от които едно в Добрич с 29 ученика, а друго в Силистра с 29 ученика и трето в Русе с 26 ученика. Вън от тия училища, във Варна има едно средно търговско училище с 133 ученика и в Русе едно дърводелско с 40 ученика. Броят на добитъка в Северна Добруджа е по-малък, отколкото в Южна; в първата, както вече видяхме, на 1000 жители се падат 1501 овце, 253 коне, 433 глави рогат добитък, а в Южна - 2880 овце, 252 коня, 650 глави рогат добитък. Предимствата на земеделието в Южна Добруджа се виждат по-добре в ония числа, които показват средния земеделски добив; така през 1911 г. средният добив на хектар в Северна Добруджа бил: пшеница - 1127 кг., царевица - 1155, ечемик - 975, а в Южна Добруджа: пшеница - 1280, царевица - 1375, ечемик - 1102 кг. При еднакъв състав на почвата в Северна и Южна Добруджа, това различие в плодородието трябва да се обясни с по-голямата екстензивност на земеделието в първата, обстоятелство, върху което ние се спряхме още в първата глава на тая студия, и което е резултат, освен на по-слабата населеност на областта, още и на липсата на по-сериозни грижи на румънската държава за подигане земеделието. Аз не намерих нито едно село в Добруджа, измежду посетените от мене, гдето да са дохождали агрономи, за да насочват населението към по-доходоносни и по-рационални способи за обработване земята.

На румънската държава може да се отправи един упрек и по отношение на съобщенията в Добруджа. До Балканската война в Северна Добруджа се падали на кв. км. 6.3 м. железен път, докато в Южна Добруджа се падаха 17.9 метра. Линиите Русе - Варна и Черна вода - Кюстенджа са построени почти едновременно още в турско време.

Оттогава насам България построи линията Девня - Добрич, а Румъния до Балканската война не построи нито един метър железен път в Добруджа. Железницата Черна вода - Кюстенджа обслужва само една малка част от Добруджа, линията Меджидие - Добрич румъните построиха едва в 1914 г., а линията Меджидие - Тулча стои и до днес недовършена. Наистина те подобриха доста шосейните съобщения, ала и в това отношение не направиха нещо особено, защото през 1911 г. в Северна Добруджа, според сведенията на окръжните управители, на един кв. км. се падали по 61.4 м., когато в Южна Добруджа по наши официални сведения се падат по 64.3 метра шосе на един кв.км.

Най-сетне, изобщо поведението на румънските власти спрямо българското и другите инородни населения в Добруджа е било извън всяка критика. Това поведение характеризират най-добре самите румъни, между другите Васил Когълничану, който окачествява действията на румънската администрация в Добруджа като „истински ужас“ за населението. Според него Добруджа се обърнала на колония, където били пращани на заточение чиновници злоупотребители, за да обират местното население.

Такова е било положението на българите във времето на стария румънски режим в Добруджа. А какво би било то в бъдеще, ако Добруджа се върне на Румъния? По всяка вероятност животът на нашите сънародници там ще стане невъзможен. Те сигурно ще бъдат принудени да избягат в стара България; оставайки имотите си, те ще бъдат съсипани икономически и от тяхното досегашно благосъстояние, създадено от упорития им труд, няма да остане следа. Това би било много печална награда за пролятата българска кръв по полетата на Добруджа. Такъв край на Добруджанския въпрос би огорчил силно българския народ и би създал в неговата душа условия за нови разочарования спрямо всички държави, които биха станали участници в такова едно решение.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Сб. Добруджа, с. 281 - 344.

2 Дн. гр. Търговище.

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ¹

В 1906 г., по повод на 40-годишния юбилей на покойния крал Карл, в Букурещ бе уредена една местна изложба за да представи нагледно успехите на Румъния по всичките клонове на културата, стопанската и социалната дейност. Успехът на тая изложба е бил толкова бляскав, щото към края ѝ правителствата на балканските държави били се отнесли до румънското със запитване - не би ли могло да се уреди в Букурещ една обща изложба на всички балкански държави. Когато това желание било докладвано на краля, той гордо отговорил: „Какво има да търси в Букурещ една изложба на балканските народи? Румъния не е балканска държава.“ И наистина, казва prof. d-r Н. Tiktin*, от когото заемаме горното съобщение, не е възможно Румъния да се счита за част от Балканския полуостров, понеже се намира на север от Дунава, а пък Сава и Дунав най-строго отделят Балканския полуостров от континента. Този факт не се изменя в нищо от обстоятелството, че едно късче земя - отстъпената на Румъния през 1878 г. Добруджа заедно с увеличението по Букурещкия договор се намира отвъд естествената граница на страната - Дунав, толкоз по-малко, че тази част на държавата досега най-малко е населена с румъни**.

Ако в съзнанието на румъните, така явно изразено чрез устата на техния покоен крал, съществува убеждението, че държавата им не е балканска, ако това убеждение дори се оправдава с географическото разпределение на близкия изток, според което естествената граница на Румъния е течението на Дунава, който строго отделя континента, към който принадлежи Румъния, от Балканския полуостров, съществуващите върху който държави само могат да се нарекат балкански държави, тогава с какво оправдава Румъния завладяването на Добруджа и по-насетне своята политика в свързка с това владение по отношение на България и другите балкански държави?

* Profesor d-r Н. Tiktin, Rumänien und seine Ziele. Veröffentlichungen der Handelshochschule, München, Heft III. Die Balkanfrage, с. 50. Срв. също E.v. Seydlitz'sche Geographie, Handbuch der Geographie, 26 Bearb., с. 833: Königreich Rumänien.

** Ibid., с. 49.

На 26 ноември 1879 г. Румъния окупира отстъпените ѝ на Берлинския договор земи отгъткъ Дунава. Договорът в Сан Стефано (3 март - 19 февруари 1878 г.) съдържаше следните постановления по отношение на Румъния :

„Чл. 5. Великата Порта признава независимостта на Румъния, която ще предяви своите права на обезщетение и които ще се установят по споразумение от двете страни. До сключването на един пряк договор между Турция и Румъния румънските поданици ще се ползват в Турция от всичките права, гарантирани за поданиците на другите европейски сили.

Чл. 12. Всичките крепости по Дунава ще бъдат сринати. Отсега нататък няма да има укрепени места по бреговете на тая река, нито пък военни параходи във водите на княжествата България, Румъния и Сърбия, с изключение на обичайните стационарни и леки параходи, предназначени за речната полиция и службата на митниците. Правата, задълженията и прерогативите на Международната комисия на Долния Дунав остават непокътнати.

Чл. 19, ал.2. Вземайки пред вид финансовите затруднения на Турция, руският император се съгласява да замести плащането на по-голямата част от сумите, изброени в предидущия параграф, със следните териториални отстъпки:

а) Тулчанския санджак, т.е. околните (казите) Килийска, Сулинска, Махмудийска, Исакченска, Тулчанска, Мачинска, Бабадагска, Хърсовска, Кюстенджанска и Меджидийска, както и островите на Делтата и Змийските острови.

Не желайки да анексира тази територия и островите на Делтата за себе си, Русия си запази правото да ги размени срещу частта от Бесарабия, по договора от 1856 г., и ограничена на юг от талвега на Килийския ръкав и устието (гърлото) на Стари Стамбул. Въпросът за подялбата на водите и рибарниците ще бъде разрешен от една руско-румънска комисия в продължение на 1 година от ратифицирането на договора за мир.“

Сключването на Санстефанския договор биде посрещнато в Румъния с буря от негодуване и протести. След 5 дена от подписването му румънското правителство изпрати един мемоар до великите сили, за да ги информира по въпроса за Бесарабия, а Йон Братиану замина във Виена и Берлин със същата цел. Румънското правителство отправи един формален протест против Санстефанския договор. Въпреки тези протести, когато румънските делегати Когълничану и Братиано заминаха за Берлин, големите въпроси на бъдещия договор за мир бяха

* Pierre Albin, Les grands traités politiques, p. 190.

вече разрешени между великите сили. Въпреки застъпничеството на Англия и Франция за цялостта на румънската територия, Русия настоя за отстъпването на Бесарабия като *conditio sine qua non* за по-нататъшен мир на изток. Румънските делегати представиха пред конгреса исканията на Румъния, а именно: освен признаване независимостта, Румъния да не бъде принудена да търпи повече преминаване на руски войски; да получи едно увеличение чрез присъединяване устията на Дунава и Змийските острови и да ѝ се плати едно военно обезщетение от Русия. Обаче конгресът, след изслушването на тези искания, остави в сила отстъпването на Бесарабия и дори по искането на френските делегати върху Румъния се наложиха известни искания по отношение правата на евреите. Като утешение за това Румъния получи, по предложение на Вадингтон, 2000 кв. км. повече в Добруджа**.

Чл. 46 от Берлинския договор гласи: „Присъединяват се към Румъния островите, образуващи Делтата на Дунава, както и Змийските острови, Тулчанския санджак, обемаш казите Килия, Сулина, Махмудия, Исакча, Тулча, Мачин, Бабадаг, Хърсова, Кюстенджа, Меджидие. Княжеството получава към това територията на юг от Добруджа до една линия, която има изходната си точка на изток от Силистра и свършва на Черно море, южно от Мангалия.

Прокарването на границата ще се осъществи на самите места от Европейската комисия, установена за определяне границата на България.“²

Това постановление на Берлинския договор в нищо не задоволи Румъния, която не можеше да се примири с отстъпването на Бесарабия. „Европа налагаше три тежки условия на „победоносна“ Румъния: от нея се вземаше една богата земя, плодородна, населението на която беше съществено румънско, за да ѝ се даде една страна блатиста, бедна, населена с татари“^{***}.

Цялото обществено мнение на Румъния се обяви против решението на Берлинския конгрес, против отстъпването на Бесарабия и най-решително против присъединяването на Добруджа към Румъния.

В заседанието си от 26 януари 1878 г. камарата и сенатът гласуват следната декларация: „Събранието и сенатът обявяват, че са решени да запазят цялостта на страната и да не приемат каквото и да е отчуждение на земята ѝ, под каквото и да било наименование и срещу каквато и да било компенсация или обезщетение.“

* Delidour, Histoire diplomatique de l'Europe, t. II, p. 206.

** Ibidem. „Comme consolation, la Roumanie reçut sur la demande de M. Waddington 2000 kil. carrés de plus dans la Dobroudja.“

*** Alexandre A. G. Strudza, La terre et la race Roumanie, Paris, 1914, c. 572 - 573.

В едно частно събрание от 46 депутати се взема решение, предназначено да бъде гласувано в заседанието от 28 юни 1878 г., което гласи: „Като взема в съображение, че каквото и да било присъединяване на територия от татък Дунава не е в интереса на Румъния и че то ще стане причина за усложнения и бъдещи вълнения, не приема анексията на Добруджа към Румъния по никакъв начин и по никакво основание.“

Същото разбиране се повтаря и в речите на Дим. Стурдза, бивш министър-председател и шеф на либералната партия, който в заседанието на сената от 29 септември 1878 г. се провиква: „Нима вие имате право да съсипвате тия две най-важни пристанища на страната (Галац и Браила), за да създадете едно ново и то в една територия, която сами не знаете колко време ще можем да задържим?“ и в речите на П.Карп, който също е бил против присъединяването на Добруджа, което за него не било нищо друго освен задължението, Румъния да се свърже завинаги в съюз с Русия.

Само Мих. Когълничану, тогавашен министър на външните дела, защитава присъединяването на Добруджа в съгласие с краля. В това последният е бил съветван от баща си, принц Карл - Антон Хоенцолерн, който в едно писмо от 8/20 февруари 1878 г. му пише: „В настоящето положение на политическите работи Румъния няма никаква перспектива за подкрепа. Русия ще получи, следователно, всичко каквото иска, и целият свят ще намери като естествено, щото Румъния да приеме неизбежното, за да получи пълната си независимост. Предложеното ѝ парче от непроездителна Добруджа не е наистина една компенсация за отстъпването на Бесарабия; обаче то е приемливо, ако Кюстенджа попадне в размяната, тъй като придобиването на това пристанище на Черно море може би ще има едно голямо значение за бъдещето и за развитието на румънската търговия. Но *conditio sine qua non* на анексията на едно парче земя от десния бряг на Дунава е, щото крепостите по Дунава трябва да бъдат сринати, тъй като една автономна България няма нужда на своята северна граница от защитата на някое укрепено място, когато при изменени условия в бъдеще тези укрепления биха били една опасност за Румъния като толкоз врати за нахлуване във време на война“^{*}.

От това писмо, писано много по-рано от Берлинския конгрес, излиза наяве прикритата политика на румънския крал Карл, носител на която се явяваше Когълничану. При положението, че Бесарабия ще трябва безусловно да се отстъпи на Русия, румъните сполучиха чрез посредничеството на Вадингтон да си издействуват уж като компенсация за отстъпки една стратегическа граница спрямо България и главно

* Alexandre Sturdza, цит. съч., с. 568.

да получат 2000 кв. км. земя повече, за да влезе в тяхно владение Кюстенджа. Същият съвет им е бил даван и от английска страна (Lord Russell), когато настроенето в Русия и Австрия е било против всякакви компенсации на Румъния, за която се считало напълно достатъчно, като резултат от войната, придобиването на независимостта*.

Въпреки опозицията на всички политически фактори в страната, крал Карол приема Берлинския договор и впоследствие заема и самата Добруджа. В манифеста от 14 ноември 1878 г. Карол се обръща на български към добруджанските жители и без да поменува за румъни, към които би се отнесъл и другояче и с друг език, обещава че тяхната вяра, семействата и прагът на жилищата ще бъдат защитени от законите и никой не ще ги наруши без законно наказание за туй.

Обещание към чуждо население, живеещо в чужда земя! Признание най-официално от румънската върховна власт, че Добруджа е българска земя, която „великите европейски сили чрез Берлинския трактат съединяват с Румъния“**.

На 26 ноември румънските войски окупираха Добруджа. Румъния получи пристанище на Черно море и една колония отвъд Дунава.

Добруджа беше съвсем чужда земя за румъните, които не я признаваха, населението за тях беше „сбирщина бунтуващи се елементи, събрани от всички краища на света, съставена от племена от чужд произход“ (Братяну, 1880 г.). Никога не предполагайки, че интересите на европейските сили могат някога да присъединяват част от земите, принадлежащи дотогава на Турция по десния бряг на Дунава, румъните при все това по своето близко съседство с жителите им, голяма част от които образуваха цели квартали в Браила и Галац, знаеха добре чисто българския им характер. Затова и манифестът от 14 ноември 1878 г. освен на официалния език се отправя към жителите на Добруджа и на български. Заедно с това се появи и страхът от българска опасност, който през 1880 г., след военната окупация, при която румъните не са могли да не узнаят не само че са в чужда страна, но и че са между едно будно население, което пазеше българщината си енергично, поведе към създаване първия закон за устройство на Добруджа. По тоя повод населението на Добруджа биде хулено в румънския парламент като разбойническо, за което е трябвало да съществува и да се прилага линчуване. Допустимо ли е, мислимо ли е подобно отношение

* Сръ. Мемоарът на княз Горчаков от 8 юни 1877 г., също Beer, Die Orientalische Politik Österreichs seit 1774, 1883 г., с. 713.

** Сръ. текста му у Фешке, Политическата съдба на Добруджа след Берлинския конгрес, с. 29.

към една област почти две години след завладяването ѝ, ако населението ѝ що годе би било румънско или би съчувствувало на румъните?

След закона от 9 март 1880 г. последваха законът от 3 април 1882 г., съдебното устройство на Добруджа от 30 март 1885 г. и ред други по-маловажни закони, както и изменения на първите през 1884, 85, 86, 89, 93. В закона за организацията на Добруджа от 9 март 1880 г., който остава до освобождението на Добруджа от българските войски органическият ѝ закон, покрай гл. II теоретически се посочват правата на „добруджанците“ (срв. II „Despre drepturile Dobrogenilor“). Тези постановления заместват постановленията на румънската конституция, обаче в гл. III „Despre administrațiunea Dobrogei“ (art. 25 - 35) се дават такива права на двамата префекти, установени в Тулча и Кюстенджа, щото всички публични правдини и дори граждански права на добруджанци се поставят не само под надзора им, но и в пряка зависимост от тяхното разположение. Добруджанската румънска администрация се организира като всесилна и безотговорна, защото префектът може да бъде даден под съд само с предварително разрешение на министерския съвет (art. 35), а пък администраторите, полиците и пр. само с разрешението на министъра на вътрешните работи.

Срещу тая безотговорност не може да има никакво значение създаването на закон за организация на съдилищата в Добруджа от 30 март 1886 г., толкоз повече, че това е един специален закон само за Добруджа, различен от съдоустройството в самата Румъния и създаден с оглед на особените цели, които Румъния е преследвала в Добруджа. Също така „Законът за уреждане недвижимата собственост“ от 3 април 1882 г. с измененията от 1884, 1885, 1889 и 1893 г. създаваше всякакви възможности за отнемане земите на добруджанското население и придобиването им от румъните. Особено по отношение на избягалите през войната жители постановленията са много произволни. Правата на собствеността трябва да бъдат доказани с документи и то пред една административна комисия, което не означава нищо друго освен произволи (срв. art. 1 - 10). Държавата се обявява за собственица на всички имоти, които са принадлежали на турското правителство преди 11 април 1877 г.; всичките гори (пасища), с изключение на определените за общината или принадлежащи според тоя закон на частни лица; всичките мини; всичките езера, блата, канали, рибарници и всичките земи на бежанци, които не са се завърнали или правата на които не са били признати (чл. 16). Земите, принадлежащи на държавата, могат да бъдат продавани (чл. 25) при много леки условия (90 леи за хектар, изплатими в 20 години по 4.50 леи годишно) - чл. 28.

Целта на този закон е явна, както са очевидни и резултатите му. Според данните на Vasil Cogalniceanu в 1880 г. числото на румъните в Добруджа било 51 000 срещу 106 000 нерумъни, т.е. 36.3% срещу 63.7%. При това в числото на „румъните“ в 1880 г. са поставени всички говорещи румънски и следователно в същност и тези „румъни“ не са всички същински румъни.

През 1908 г. числото на румъните е пораснало от 51 000 на 168 022, т.е. на 52.52% румъни се падат 47.48% нерумъни. Когато пък се сравни отношението на стопанствата със стопанисваните пространства, ще се види нарастването на колонизаторското движение.

Румъни	собственици	23 111	владяат	439 933	км
Българи	“	8 520	“	129 231	“
Руси	“	1 914	“	16 709	“
Липовани	“	2 066	“	7 386	“
Мюсюлмани	“	3 926	“	49 895	“
Германци	“	1 087	“	21 337	“
Гърци	“	381	“	7 150	“
Арменци	“	52	“	1 147	“
Унгарци	“	3	“	15	“
Италианци	“	14	“	33	“
Френци	“	1	“	470	“
Англичани	“	1	“	8	“
Поляци	“	4	“	35	“
Евреи	“	29	“	3 859	“

Интересна е разликата между Тулчанския и Кюстенджанския окръзи:

В Кюстенджанския окръг е имало:

Румъни собственици 13 369 с 332 836 км.

Българи собственици 2 716 с 43 726 км. и пр.

В Тулчанския окръг:

Румъни собственици 9 742 с 97 096 км.

Българи собственици 5 794 с 85 504 км.

И Васил Когалничану*, от когото заемаме тези данни, пише че Кюстенджанският окръг, поради граниченето си с България, е бил много повече румънизирани, отколкото Тулчанския окръг, и със задоволство изтъква заключението на един рапорт: „Въпреки всички извършени грешки, румънският елемент в Добруджа е стопанин на две до три части от добруджанската земя.“

* Vasile M. Cogalniceanu, Dobrogea 1879 - 1909. Drepture politice fără libertati București, 1910, с. 40 - 43.

При такива резултати на румънската администрация в Добруджа, същият автор си поставя за задача да убеди сънародниците си румъни, че е време да се дадат и политически права на добруджанското население, в голяма степен порумънчено, в болшинството си вече румънско. Тези права се дават едвам в 1909 г., откогато добруджанци получават правото да избират народни представители в румънския парламент.

Това изключително законодателство, създадено за една чужда нерумънска област, считана от самите румъни за населена от нерумъни, на практика взе да се прилага с една определена цел - насилствено румънизирание на българското население, съпроводено с постепенно заселяване с румънски ветерани. Законодателството даваше всички възможни средства, населението беше под пълен административен произвол, толкова ужасен, щото дори и някои румъни се възмущаваха от него. Прицелна точка на тоя произвол бе българското население. Поради тесните връзки с българите отвъд границата, поради коравост и организираност то представляваше за румъните „националната опасност“. Първото насилие се насочи срещу черквата, която беше принудена да признае румънската черковна юрисдикция, като ѝ прекъснаха всякакви връзки с естествения ѝ йерарх - доростоло-червенския митрополит (в Русе) и българската Екзархия.

След като системно администрацията, в пълното съзнание на своята безотговорност, подложи българското население на преследване, за да го принуди или към изселване, или към порумънчване. Не само българското училище, но изобщо употребяването на българския език се подложи на гонение. Дори в самата Румъния българите не смееха да говорят езика си пред чужди лица, защото инак биваха подлагани на разни неприятности и дори на по-тежки преследвания.

През всичкото време на румънското владение на Добруджа единствената цел на румънската политика беше „пълното асимилиране на Добруджа с Румъния“, както това изрично се изтъква в мотивите към закона за организацията на Добруджа от 1880 г. За тая цел бяха добри всички средства и всички начинания. Добруджа стана колония на румъните, отделна от кралството с отделно законодателство, което поставяше населението на тая земя, неговата собственост, живот и чест под пълния административен произвол на румънското управление.

При все това тя остана българска земя дори според официалната статистика, която, изтъквайки напредващото порумънчване на Добруджа, признава че българският елемент върви пред всички други населеници, които през турското господаруване бяха пращани там по съображения пак на колонизиране. И това най-добре се вижда от обстоятелството, че Румъния не се реши до последните събития, когато

тя принудително биде изтикана оттам и завлече хиляди българи неизвестно за где чрез администрацията си, да въведе в Добруджа еднакво законодателство, същите публични и политически права, които съществуваха вече в Румъния. Признанието, че Добруджа трябва да се асимилира, е пълно доказателство, че не е румънска, а пък изключителното законодателство и безправие като следствие на административния произвол посочват пътя, по който Румъния мислеше да колонизира тая, паднала ѝ се и приета недраговошно част на България.

Последната пред тежината на политическата задача, оставена ѝ след Берлинския конгрес и добре ценейки относителните трудности на отделните въпроси, замълча тежкото оскърбление, което ѝ се нанесе с откъсването на Добруджа, та румънското правителство не среща в Добруджа нито подклаждана от България агитация, нито дори някакви спънки в принудителното порумънчване на българското население. Но България, макар и да не говореше, нито беше забравила, нито можеше да забрави Добруджа. Теглата ѝ винаги възбуждаха най-живо съчувствие и едно тъжно настроение, че политическите условия не даваха надежда не само за възвръщане на Добруджа към България, но дори и за едно подобрене в положението ѝ.

Между туй в Румъния, „тази пустиня, населена от чужденци бунтовници“, постепенно колонизирана и порумънчена, макар и пренебрегната, започна да има голямо значение. Кюстенджа, като пряко морско пристанище, чрез създаване на порт с неговите приспособления за износ и внос получи особено, макар и изкуствено значение за румънската индустрия и търговия. През 1881 г. са били внесени през Кюстенджа 3536 тона, изнесени 37 200, общо 40 736 тона, в 1907 г. внос 228 850 тона, износ 840 656 тона, общо 1 069 506 тона. Измежду другите погранични и митничарски пунктове вносът през Кюстенджа представлява 24.48%, а износът 20.02%. По износ Кюстенджа заема второ място след Браила, а по внос първо място в румънската търговия. Доходът от риболовството на румънската държава, който се дължи в по-голямата си част на Добруджа, се е увеличавал постоянно: 1890 г. - 576 500 леи, 1907/09 г. - 4 365 874 леи. Още по-голямо значение добива земеделското производство в Добруджа, подбраните данни за което намираме в книгата на Когълничану, вече доста остаряла, обаче достатъчна да даде ясна представа за значението на Добруджа за Румъния*.

Това значение се засилва още повече, когато Румъния отначало само може би по военни причини за отбрана на тази граница прибягна към известните военни мерки, а по-сетне употреби Добруджа и като основа

* Срв. V. Cogălniceanu, op. cit., p. 69 - 113.

за една експанзивна политика срещу България. Под влиянието на разни политически утопии и под претекст за поддържане равновесието на балканските държави с Букурещкия договор Румъния употреби Добруджа за едно териториално увеличение чрез завладяване част от българска територия, безспорно населена от българи и винаги принадлежала на България. Това начало на териториално заграбване се оправдаваше още и с едно съображение на особена държавна необходимост за владение на т.нар. четвероъгълник, т.е. Русе - Шумен - Варна, който бил осигурявал румънските владения (т.е. колонии) на Балкана, макар и да навлизаше дълбоко в народното тяло на България и пресичаше един от най-важните за живота ѝ нерви. Румъния от интереси чисто икономически за излаз на Черно море чрез Добруджа премина към едно с нищо неоправдано грабителско завоевание и то използвайки политическите обстоятелства на България по начин, щото действието ѝ имаше характер на едно пряко изнудване. 1913 година унищожи всяка симпатия към Румъния и възбуди само едно чувство - чувството на безгранична омраза и желание за отмъщение. Със своето грабителство Румъния възбуди и Добруджанския въпрос във всичкото му значение за България. Значението на Добруджа и за България сега напълно е съзнато у нас, и въпросът за владението на Добруджа засега решен със силата на оръжието, трябва да получи вече едно съвсем друго европейско решение отколкото бе решението на Берлинския конгрес.

Румъния поддържа своите претенции върху Добруджа с посочване на три големи интереси - икономически, национален и политически. Икономически Добруджа със своята плодородна земя, блата, минни, протежението на Дунава и пристанището Кюстенджа е една богата област, владението на която има голямо значение за държавата, особено ако се развият пътищата и съобщенията.

Националният интерес за румъните в Добруджа е колонизационен: да се засели с румъни, на които да се отстъпят държавни земи и по тоя начин да се наместят там десетки хиляди влашки семейства.

И двата тези интереса се сливат в едно, когато стане дума за Кюстенджа, която румъните считат като изход на море, от който те се нуждаят и не биха могли да се откажат. В един разговор през 1913 г. с днешния главнокомандующ румънската армия генерал Авереску, последният ми заяви: „Ако мене биха ми предложили избор между Трансилвания и Добруджа, несъмнено аз бих предпочел Добруджа“. Между туй събитията насочиха румъните в друга посока. Те употребиха Добруджа през 1913 г. за основа да добият териториални увеличения с нищо неоправдани, а пък в 1916 г. под прикритието на двете

набързо създадени крепости Силистра и Тутракан за място на съсредоточаване войските си против България и за нападение върху последната. Това разкрива напълно техните действителни намерения и от 1913 г.: заемането на Тутракан и Силистра заедно с другите земи не е било необходимо за някакво балканско равновесие, а по-скоро за заемане стратегически пунктове, които да намалят сигурността на българската граница и да им дадат възможност за бързо и спокойно съсредоточаване и вече подготвено нахлуване в България. Така най-убедително се доказва политическото значение на Добруджа, което и в миналите векове е било същото - Добруджа винаги е била вратата, през която не само българите са завладели днешните си заселища, но и всички други нападатели са се опитвали било да се бият с византийците, било да водят война с българите, а по-сетне с турците. Между туй нито един от казаните интереси не е жизнен за Румъния. Богатството на Добруджа в земеделски произведения, мини и риболовство няма за Румъния особено значение, защото тя сама е земеделска страна, доходните ѝ мини са в Карпатите, а риболовството става навсяде по Дунава, толкоз повече, че тя има достатъчно блата и низини за да лови големи количества риба.

Румъния не е и не може да бъде държавата, която да претендира за колонии, нито пък с нейните безчислени мушии³ има излишък от население, от което да има нужда да се освобождава. Нейната колонизаторска деятелност в Добруджа е от съвсем друго естество - да порумънчи местното българско население и да асимилира по тоя начин Добруджа. Това сигурно не е никакъв интерес, който би могъл да устои на сравнение с интересите на самото местно население. По-важен е въпросът за изхода на Черно море. Сега действително Кюстенджа е единичното почти румънско пристанище на Черно море, обаче то не е единственото пристанище, свързано пряко с това море. Браила и Галац при изкуственото развитие на Кюстенджа далече не са загубили своето значение като морски пристанища. Галац е запазил първо място по отношение на румънския износ, а пък постоянното подобряване от страна на Дунавската международна комисия на водните съобщения по Дунава е увеличило както числото на корабите, които са влезли през Сулинското устие, така особено и тяхната вместимост (от 450 770 тона в 1861 г. до 2 110 680 тона през 1912 г.^{*} Кюстенджа представя спрямо Румъния през Черна вода по железницата само предимството на по-къс път, което пък от своя страна отстъпва напълно пред евти-

* Сръ. „Дунав от гледище на съвременното речно конвенционално право“ от Н. Недев. Изд. на БАН, с. 165 и сл., гдето и подробните данни в това отношение.

ността на водното съобщение през Сулинския ръкав с Галац и Браила. И без Кюстенджа Румъния остава пряко свързана с Черно море, поради което от самото начало румънското обществено мнение е протестирало против присъединяването на Добруджа, страхувайки се да не загинат румънските морски пристанища Браила и Галац. Долният Дунав в днешното му прекрасно състояние за водно пътуване дава на Румъния една съвсем сигурна, евтина и естествена връзка с Черно море, тъй че дори самите пристанища могат да се считат като черноморски пристанища с пълна възможност на едно неограничено развитие. Не трябва при това да се забравя и международното положение на Черно море. При явния стремеж на Русия да го направи затворено море и да завладее проливите от Турция, то не може да се счита за свободен във всяко отношение морски път. Заради това, дали пряко на брега на Черно море или по-навътре по Дунава, румънските пристанища имат за нея еднакво значение. Не е въпрос за избор между излаз в свободно море и пристанища далечни от него, а само между излази върху същото, в международно отношение неуредено окончателно море, при което не може да има решително значение дали пристанището е на самия бряг или на по-запазено, по-сигурно място върху най-голямата европейска плавателна река в непосредствена връзка с морето. Румъния и без Кюстенджа не е никак лишена от същия морски път, а пък наистина при нейно желание би могла да има известни гаранции за използване Кюстенджанското пристанище. С никакви аргументи Румъния не може да защити политическия си интерес за владението на Добруджа. Постоянното заплашване на България с това румънско предмостово укрепление, в каквото Румъния бе обърнала Добруджа, би могло да се поддържа от румънско гледище само с намерението за по-нататъшно завладяване на България, а пък това би докарало до постоянна враждебност между двете държави, която в бъдеще не би могла да има място, а пък и не бива да се допуска.

Съвсем от друго естество са интересите на България спрямо Добруджа. Древна земя, върху която българите изпървом са турили своя крак, основали първите български лагери и оттам са тръгнали за да образуват по-късната българска държава, тя е била неразривно свързана с историческите съдби на българското племе*. Когато в 1879 г. за Румъния тя е била „пуста земя с чуждо население“, един насила приет прирастък, *appendix*, който внася разстройство в общия организъм на

* Дори официалното румънско твърдение, че българите заселили Добруджа в голямо число в началото на 19 век (V. Coghilniceanu, *op. cit.*, p. 31) не доказва нищо друго, освен че населението ѝ в 1879 г. е българско.

държавата и изисква особен частичен режим във форма на изключително законодателство, за България Добруджа е била нейна органическа част, неотделима освен принудително, с еднакви общи интереси, състав, нрави и живот. Дори примирена навремето си по силата на необходимостта с принудителното ѝ откъсване и въпреки всичките изтънчени полицейски спънки за взаимни сношения между нашата и т. нар. румънска Добруджа, населението отсам и оттатък границата и цялата българска обществена съвест са имали винаги оная общност, която може да съществува само у части на едно и също племе, на един и същ народ.

Между Румъния и България не може да има друга граница освен Дунав. Той естествено разделя същинската Румъния, която с Молдова влиза в руската равнина, от България с Добруджа, която образува неоспоримо част от Балканския полуостров. Между България и Румъния не може да има сигурна граница през Добруджа: румъните ще се стремят да я направят стратегическа поне за Кюстенджа чрез преместването ѝ навътре в България; това никога и под никакви условия не може да допусне България, която винаги ще се стреми да запази стратегически единственото пристанище на Северна България - Варна, което не може да стане другояче, освен чрез възвръщането на цяла Добруджа по „принадлежност“, чрез сливането ѝ с общото отечество. Нито Араб табия за Румъния, нито Кубадинските позиции могат да бъдат граници за България, а пък Траяновият вал е най-доброто доказателство, че Добруджа е едно цяло с България в стратегическо отношение.

Още по-малко би могло да се прокара някаква граница между икономическия живот и интерес между българска и румънска Добруджа. Макар Румъния и да се е мъчила да колонизира по своему Добруджа, не е могла да заличи естествените особености на тая област. Преходът от наша Добруджа в бившата румънска не се забелязва по нищо и стопански цялата Добруджа е част от балканската дунавска низина, която като такава образува едно цяло с общи тежнениа и с естествен изход през пристанищата на Черно море, главно Варна, която образува естествения център и най-сигурния порт на тая част на Черно море, което се простира от Сулина до устието на Дунава.

България, макар и земеделска страна, за своето обществено и държавно стопанство се намира в най-тясна зависимост от житницата ѝ Добруджа. Без нея зърненото производство е подложено на колебания и несигурности, които се премахват само чрез обединението с Добруджа, която допълня народното ѝ богатство и ѝ дава възможност да стане страна на износ на земеделски произведения. Особено след тази

война единствената възможност за българската държава да излезе с чест без финансова катастрофа е възвръщането на Добруджа към нея.

Най-важното обаче съображение, щото неправдата, извършена на Берлинския конгрес с възприемане на руското предложение да се даде част от Добруджа на румъните, сега най-сетне да се премахне, е от държавно-военен характер. Сигурността на българската държава изисква наложително създаване една естествена граница между България и Румъния, а такава не може да бъде освен Дунав. България не може, не бива да допусне съществуването на една чужда държава върху принадлежаща ней по всички права на света територия, която държава да я обърне в държавен *tête de pont*⁴ за едно винаги грозяще и при благоприятни условия лесно осъществимо нападение върху нея. От 1912 г. насам Румъния ни даде пълни доказателства за своите истински намерения спрямо нас. Отначало Силистра, сетне Тутракан - Добрич, понататък съществуването на България като държава - това бяха явните цели на румънската политика спрямо България. Тая опасност не изчезва сега, когато Румъния е оттатък Серет, тя съществува и ще съществува занаяпред. Въпреки нашата примирителност спрямо Румъния и желанието да живеем в сигурни добросъседски отношения, дори и съюзни, тя избра другия път. Ние сме достатъчно предупредени - към историческите ни врагове се прибави още един неочакван. Ние не трябва да му оставяме предмостовото му укрепление Добруджа, която и без това е наша; за сигурността на държавата трябва да предпазим местата, върху които се крепи нашата мощ от едно унищожение, което би могло да донесе най-тежки последствия за нашата отбрана. Румъния, която за връзката си с Добруджа трябва да си служи с изкуствени съоръжения, ще я забрави скоро, защото чуждото лесно се взема, но още по-леко се забравя, но с това ще даде възможност за установяване на един траен мир на Балканите. Небалканска държава, Румъния има по-съществени интереси у себе си, чрез грижата за които може да добие по-големи стойности отколкото Добруджа.

За своето териториално разширение за сметка на България през време на Букурещкия договор от 1913 г. румъните бяха разпространили едно оправдание, именно поддържане равновесие на силите между балканските държави. Големият приятел на румъните, бившият черновицки професор, сега такъв в Галац *Freiher von Dungern*⁴ така оп-

⁴ *Freiher von Dungern. Die Bukarester Friedenskonferenz. Jahrbuch des Völkerrechts von Th. Niemeyer und K. Strupp (II Band, 1914, c. 266) Donauland, Heft 7, 1917; Siegmund Münz, Zum Jahrestage von Rumäniens Abfall (27 Aufl. 1916) c. 696; Argetojano sagte mir „Was den Bucarester Frieden anbelangt so waren und sind wir ganz und gar entschieden, ihn in seinem Geiste und Keineswegs in seinem Buchstaben*

равдава поведението на Румъния: „За България, Гърция и Сърбия взаимното равновесие на силите изобщо би могло да се основе върху териториалното владение и числеността на населението. Надмощието на Румъния в това отношение не би могло да се счита несъразмерно, тъй като тя има да пази съвсем други фронтове. Румъния, макар и да не принадлежи на балканските държави в строг смисъл на думата, има твърде големи национални и стопански интереси на Балкана. Едно несъразмерно увеличение мощта на България докосва политическите интереси на Румъния, тъй като в България не са липсвали гласове за разширение и спрямо Румъния (до Дунава); а пък владението на Добруджа с единственото военно пристанище има за Румъния най-голяма важност. Вследствие на това Румъния се застъпи за началото на политическото равновесие между балканските държави, като изостави националното начало“. От това обяснение ясно се вижда доколко търсеното от Румъния равновесие на силите може да има оправдание. То всъщност не засяга балканските държави, които помежду си главно ще се споразумяват върху националния принцип, обаче Румъния прекрачва това начало и създава за себе си една стратегическа граница чрез присъединяване чисто българска земя, защото Кюстенджа била за нея военно пристанище. Няма да влизаме в разискване на въпроса доколко Румъния има нужда от военно пристанище, което се намира на принадлежаща по право другиму територия и дали щом тая територия се върне обратно на правомерния собственик въобще има нужда от военна флота в Черно море. За нас е важно установяването, че този принцип на политическо равновесие е бил употребен от Румъния не от балканско гледище, за което тогава не е имало никакво значение, а за оправдание на чисто завоевателни цели и една експанзивна политика спрямо България. Същият v. Dungegn бележи, че Румъния проявила голяма умереност, но той забравя да отбележи, че в противен случай би дошла явната намеса на европейските сили, при която вече не би могло да се говори за балканско, а за европейско равновесие, в широката рамка на което сигурно балканският въпрос тогава би получил друго разрешение. Най-сетне явно е, че това бе след Добруджа втората румънска стъпка в България, която по-сетне сигурно щеше да бъде последвана и от друга. След съсипването на Варна, която остана при букурещката граница без живот, погледите на румъните бяха насочени към Русе - Шумен. Тази румънска политика, прикрита с манията на един принцип

bis zum letzten Blutstropfen zu verteidigen. Wir werden niemals einen Zuwachs Bulgariens ohne einen proportional gleichwertigen Zuwachs unseres eigenen Gebietes zulassen“.

на равновесие, не води от наше становище към друго разрешение, освен към едно радикално, а именно пълното връщане на Добруджа.

Срещу едно присъединяване на цяла Добруджа към България започват вече и румънски интриги. Известният румънски деец Константин Штере пред редакторите на унгарското списание *Das junge Europa*, издавано в Берлин, заявява че България, имайки Добруджа до устието на Дунава, става съседка на Русия и по тоя начин се постигало обединението на северните с южните славяни - славянската опасност ставала действителност и по тоя начин предупреждава косвено Германия да не допуска осъществяването на такова положение. Румъния била истинската преграда на разните славянски планове и затова трябвало да остане да съществува без териториални намаления. Целта на тази интрига е очевидна. Ако България и Русия биха имали подобни намерения, каквито им приписва Штере, сигурно е, че не Добруджа би им попречила за да ги осъществят и Румъния няма защо сега да си приписва заслуги, каквито никога не е имала и не може да има. Наистина за една малка държава не е много приятно да се допира до велики и последните примери на Сърбия и Румъния подкрепят това напълно, обаче една малка държава няма право да се отказва по такива съображения от принадлежащи ней земи, населени от нейни сънародници. Ако Румъния не може да не граничи с Русия или с Унгария, то и България не може да се отдалечи чрез изкуствени държави-тампони от Турция или герп. в бъдеще от Унгария или Русия по простото съображение, че населението на граничните места е българско и не може да не влиза в българската държава. Ако Дунав е бил граница между България и Румъния по голямо протежение, румъните най-добре знаят, че той така ги дели, щото за никаква общност между двата бряга и дума не може да става. Също тъй Дунав между Русия и България ще бъде една такава преграда, каквато беше досега Черно море. Дори да беше инак, съседството между две държави не означава само по себе си нищо. Положението на Сърбия и България във Всесветската война явно опровергава румънската интрига, мотивите на която трябва да търсим не само да осуетят по възможност нещастните за тях последствия на войната, па и да предварят съседството на българите не с Русия, но главно с Бесарабия. В последната, макар половината от населението и да е молдовско, българските колонисти са представени от внушителната цифра 200 - 250 хиляди души, а те заедно с немските колонисти образуват най-интелигентната и състоятелна част от населението на тая богата провинция, толкова възделена за румъните. Инак как да си обясним, че днешният руски съюзник, изменил на порано сключения с Австро-Унгария съюз, ще се загрижи щото други да

не се доближават до местата, за които той сам претендира? Освен това в каква форма ще съществува бъдещата руска държава е още толкова неопределено, щото сега да се говори за бъдещи панславянски или други някакви планове е най-малко преждевременно.

От друга страна се догажда и друго едно възражение, което може да почива на известно недоверие към България или да се подхранва от някои макиавелистически сметки. С присъединяването на Добруджа към България, тази последната ще владее и трите пътища, които съединяват Средна Европа с Цариград или по-добре Мала Азия: Ниш - Цариград, Ниш - Солун и Кюстенджа - Цариград. Последният път игра доста голямо значение през Балканската война, когато Румъния, за да пречи всякак на България, практикуваше своя неутралитет в прекарване мунции за Турция. Обаче и това възражение няма особено значение не само защото пътят Кюстенджа - Цариград е най-малко удобният, но още и затова, че неговото използване е възможно за Германия и Австро-Унгария само в оня случай, ако Румъния се намира в съюз с тях, а България в противоположен и то при условие на взаимен неутралитет, което би било едва допустимо изключение. Инак прекъсването на този път не е особено трудно, толкоз повече, че новите подводници от Варна биха го направили от самото начало неосъществим. Тъкмо противното е вярно. Румъния е в съюз с Русия и тъкмо тя е, която затвори този път. България, която има жизнен интерес да има поне един сигурен път за съюзните ѝ държави в Средна Европа, която изпита през 1914 - 1915 г. съобщенията по Дунава през Сърбия, така и тези по румънските железници, по станциите на които и досега дири изпратените ѝ стоки, сигурен член в съюза на средноевропейските държави, най-добре ще може да запази и да услужи с тези пътища на своите съюзници. В мирно време това е явно само по себе си. Във време на война също тъй, защото тя е, която на Балканския полуостров заема възела на пътищата от Европа за Мала Азия и по необходимост, за да запази прякото съобщение за Унгария, ще запази и това по-нататък за Цариград.

Измежду другите балкански държави България е едничката, която има определени етнографски граници. Българското племе не е заселено в големи маси извън тези граници. Обединението на България ще осъществи една държава, която по пространство и по население далече не би достигнала примерно предполагаганата Южнославянска държава или осъществяването Велика Сърбия. Спрямо своите съседи, които лесно се споразумяват срещу нея, тя винаги ще бъде по-слаба и заради това няма и не може да има към тях експанзивна или враждебна политика. След обединението си тя ще представя най-здравия залог за едно трайно и мирно развитие. Поради тази своя ограниченост Бъл-

гария не може да се откаже от обединяване на населените с българи земи, принадлежащи ней по-рано, насилно отнети, когато тя не е имала своя държава и е била кроена и разкроявана според чужди интереси и стремления. Добруджа е неотделима част на България, отнета по известния вече начин. Може би тая неправда и да беше почти на забравяне, не по наша вина, ала вследствие новата румънска политика добруджанският въпрос се повдига във всичката му ширина и важност. За установяване трайни отношения на Балканите и един продължителен мир, към който се стремят всички воюващи страни, Добруджа трябва да се върне обратно на България.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Сб. Добруджа, с. 345 - 376.

2 Арабов, В. Замяната на Добруджа с Бесарабия, С., 1933.

3 Голямо земеделско стопанство в Румъния; чифлик.

4 Предмостово укрепление.

Дял трети

**ДОКЛАДИ НА ДРУГИ УЧАСТНИЦИ
В ЕКСПЕДИЦИЯТА**

РАПОРТ ЗА КОМАНДИРОВКАТА МИ В РУМЪНИЯ

По нареждане от Щаба на действащата армия с телеграма № 22386 от 22 миналия месец и съгласно издадения ми открит лист от военно-полицейската секция да споходя Букурещ - Браила, предприех и привърших научната си командировка през тоя месец, като посетих гр. Букурещ, с. Кяжна, гр. Плоещ и гр. Браила. Резултатите си от тая командировка излагам в следните пет точки:

1. Понеже в Букурещ са командирвани други лица да приберат старини и ръкописи от библиотеките и музеите, аз не предприех нищо по тях. Обърнах внимание на друго нещо в Букурещ, а именно на голямата българска колония със заседнал живот, на която по-видните лица румънските власти са закарали със себе си при бягството си от града. От останалите българи можах да разбера, че българският елемент в града, както и в околията му, е бил доста значителен, но през последните години българите се гледали зле от румъните, поради което мнозина почнали да се порумънчват. Знае се, че Букурещ е играл важна роля по нашето възраждане, особено през революционната епоха: оттук са действували Раковски, Каравелов, Ботйов и др. Навярно командированите лица ще се постараят да съберат сведения за тая епоха и негли да намерят документи. В свързка с това, допускам, да изучат черковно-училищното дело в Букурещ, което датира твърде отколе.

2. Около Букурещ има няколко български села. По-главни от тях са: Кяжна с 600 къщи, Драгоморещи с 300 къщи, Сатуноу с 300 къщи и Дуда с 200 къщи. За да си съставя понятие за живота на тия наши братя, посетих с. Княжна, което отстои 15 километра южно от Букурещ. При посещението на това село моето очудване бе голямо: не намерих в него борден (землянки) - жилища на населението, с каквито понятия отивах, а хубави едноетажни и двуетажни къщички с повече от три стаи, от които една специално за спалня с железни кревати, хубаво наредени кухни, които не се различават от градските не само по обстановката, но и по готвенето. Улиците са планирани, някои постлани с камъни; пред всякоя къща има и градинка зеленчукова; оборите и плевните им са въвн от селото. Като минавах през чисто

румънски села, забелязах също добра наредба на селата им, нещо повече от Кяжна. Интересуваше ме да разбере нещо от миналото на тия български седа, в които е запазен чист българският език, особено у жените, ала до исторически документи не можах да се добера, нито пък има разкази между населението - откъде са се преселили и кога. Ако се съди по наречието им, те трябва да са преселенци от Сливенско през време на турско-руските войни от началото на XIX век. От събраните ми фолклорни материали се вижда, че те пазят много стари обреди и обичаи. Съжالياвам, че материалните средства не ми позволяваха да разширя своите фолклорни и езикови проучвания за дълъко време не само в Кяжна, но и в другите български села около Букурещ.

3. До освобождението на България в гр. Пловещ имало многобройна българска колония, но сега те са почти напълно претопени в румъни - изгубили са матерния си език и говорят си в къщи по румънски. Видни български семейства в миналото сега са претопени и еднички спомени за български произход са роднинските им връзки, макар много отдалечени, с отсамдунавски семейства.

4. Един от важните градове в Румъния за нас е Браила, който в миналото е играел голяма роля за нашето възраждане. В самия град българската колония е била до освобождението на България повече от 15 - 20 000 души българи, между които имало видни търговски къщи като тия на Хаджи Симо Хаджи Иванов, Ник. Ценов, Хаджиенов и др., които съществуват и до днес, и много други. Браила, с тясно прикосновение с българите от Тулча, Кюстенджа, Силистра и други български центрове в Добруджа, става център на видни наши емигранти, чиито културен и революционен подем дава тон и насока на всички начинания, които се проявиха за издигането и освобождението на българския народ. Тук се основава в 1869 г. първият наш научен институт - Българското книжовно дружество, със задължение един ден да се превърне в Българска академия на науките, което и стана в свободна България през 1911 г. Дружеството се е помещавало в къщата на Н. Ценов, която е оцеляла до днес.

В Браила българската колония заемала видно място пред румънските власти, както и пред другите народности; нейният глас е бил един от меродавните по всички местни въпроси - това до 1913 г., а след това румъните почнали да се носят с българите съвсем другояче; мнозина почнали да се сливат с румъните и да се именуваат „румъни“; други, да запазят своята народност, прибегвали към чуждо поданство. Обаче след румънската мобилизация през месец август миналата година не помогнало на българите нито едното, нито другото - повече от 1700 души начело със свещеника и директора на българското училище били

лище били затворени и измъчвани от румънските власти, а след това закарани в Молдова, на които сега съдбата е неизвестна.

При отстъплението на руските войски от Браила румънските цивилни и военни власти се предали на изстъпления над българските къщи, като ограбили имотите и парите им. Българското училище и черква също ограбили. От архивата и покъщнината на първото ни следа е останала, а черковните книги намерих разпокъсани в самата черква, от остатъците на които намерих някои ценни бележки за миналото на българите.

Българската търговска къща Хаджи Иванов, чийто глава е Хаджи Симо, починал преди три години, бил черковен епитроп и председател на българската колония в Браила цели 30 години. Благодарение на неговото родолюбие в къщата му намерих запазен един ценен паметник за нашето възраждане. Това е кондика за построяване на българската черква „Възнесение Христово“, която почнали да строят в 1870 г. Тая кондика освен че съдържа сметките за приходо-разходите за строежа на черквата, които възлизат на сума 110 965.32 фга, има и собствено-норъчните подписи на пожертвователите. Тая кондика с други някои бележки от старопечатни книги взех и предадох в архива на възраждането при Етнографическия музей в София.

След смъртта на Хаджи Симо Хаджи Иванов за председател на българската колония е избран старият труженик Апостол Христофоров. Той е единичък останал сега в Браила от старите труженици; от него можах да науча много нови неща за Раковски, Каравелов, Ботйов, Войников и др. Сега той е и председател на българската комисия с членове: Стеф. Атанасов, Кон. Андреев, Дам. Николов и Хр. Башев, която се грижи за бедните български семейства, чийто домакинства са закарани от румъните. Комисията развива голяма дейност и облекчава тежкото положение на нуждаещите се семейства.

5. Интересни са следните бележки по черковните книги в Браила:

а. На руски служебник, печатан в 1819 г., има тая бележка: „Древный сей Псалтирь принадлежить Господину Николаю Кановитчу - родомъ Болгаринъ изъ града Свищова 1848 года“.

б. На „Догматическое богословие“ има бележка от 1869 г.: „Даръ отъ Силистренската Българскя Митрополія Епископъ Арсеній“.

в. На евангелие, преведено от Неофит Рилец в 1859 г., забелязано е на първия празен лист: „Тази книга е подарена на черквата отъ Атанасъ Грозевъ Македонецъ“.

София, 24 февруари 1917.

(ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 935, л. 2 - 7)

ОКРЪГ КЮСТЕНДЖА - ТЕРИТОРИЯ И НАСЕЛЕНИЕ²

1. Г р а н и ц и, п р о с т р а н с т в о. Кюстенджанският окръг заема южната по-малка половина на отстъпената по Берлинския договор на Румъния северозточна част от Балканския полуостров, известна под име Добруджа^{*}. В най-последния си административен състав окръгът обема пространство 6910 квадратни километра от цялата територия на Добруджа, възлизаща всичко на 15 536 кв. километра.

Окръгът граничи на изток с Черно море, от с. Иланлък до устието Портица на езерото Головица; на запад го огражда Дунавът, от Си-

Според чл. 64 от Берлинския договор от 13 юли 1878 г. Румъния получаваше освен островите образувачи делтата на Дунава заедно със Змейовския остров и Тулчанския санджак, съставен от казите Килия, Сулина, Махмудие, Исакча, Тулча, Мачин, Бабадаг, Хърсово, Кюстенджа и Меджидие, „още и територията на юг от Добруджа до една линия, която почва на изток от Силистра на Дунава и свършва до Черно море на юг от Мангалия“. Специалната европейска делимитационна комисия, назначена отпосле да определи границите на България, фиксира на самото място трасето на границата в тая област откъм Румъния по линията, която почва от Дунава, 2 километра на изток от гр. Силистра, минава между града и височината Араб тапия, слиза по шосето Силистра - Добрич и върви по него няколко километра, после го напуска и продължава към изток до с. Краново, дето се пречупва във вид на буква М докъм с. Енидже³, и оттам взима югоизточна посока и свършва на Черно море, 1 1/2 км. на юг от с. Иланлък. В тия граници Румъния получи в северозточния ъгъл на Балканския п-в, в замяна на отстъпената си на Русия област Бесарабия, освен Дунавската делта и бившия Тулчански санджак, още цялата каза Мангалия от дотогавашния Варненски санджак и около 50-тина села от Силистренската каза на Русчущкия санджак. От подирната територия румънското правителство образува в първите дни на анексирането ѝ през ноември 1878 г. две нови околии - Мангалия и Нова Силистра. За северна граница на Добруджа се определи талвегът на Килийския ръкав от Черно море до Измаил и от Чатала на Измаил до устието на Прут пак по талвега на Дунава, а не по дотогавашната граница на Бесарабия. Добруджа остана по тоя начин заградена от изток от Черно море, което мие бреговете ѝ по едно протежение от около 220 километра от с. Иланлък до устието на Килийския ръкав; на север и запад я опасва Дунавът от устието на Килийския ръкав до Силистра, като образува дунавската ѝ граница дълга повече от 380 километра. Цялата водна граница на Добруджа е дълга, следователно, повече от 600 километра. Южната ѝ пък сухоземна гранична линия има дължина по трасето 136 километра, а мерена направо от Силистра до Иланлък не надминава 112 километра.

листра до под с. Остров; а северната му граница образуват последните южни склонове на Бабадашката планина. Откъм юг граничната линия върви по трасето, начертано от европейската комисия съгласно Берлинския договор.

2. П о в ъ р х и н и а. В отличие от Северна Добруджа, изпълнена с хубави, ниски, гористи планини измежду Мачин, Исакча и Бабадаг, между които се извиват красиви долини, Кюстенджанският окръг представлява една почти гола равнина, която почва от краищата на Бабадашката планина и се снишава постепенно от северозапад към югоизток, като държи същия югоизточен наклон, който характеризира планинската част на Северна Добруджа. Равнината е плоска само край морето, особено северозападно и югоизточно от Кюстенджа, дето е и най-ниска; в останалата си част тя е вълнообразна, пресечена с дълбоки сухи трапища, долините ѝ се сменят с полегати възвишения и издатини, изобщо има донякъде характера на Дунавската равнина в България. Най-характерната издигнатина в тая част на равна Добруджа, като изключим крайдунавските голи скалисти възвишения, е Аллах баир, който се издига между селата Сатизкьой и Балтаджикьой, югоизточно от Хърсово, 204 метра над морското равнище. Крайдунавската крайнина на равнината е изобщо по-издигната; целият добруджански бряг на Дунава тук е по-висок, с изключение на малките низини, които се намират при няколко рекички, устията на които се завършват обикновено с езера. Високият добруджански бряг на Дунава, особено между Расово и Хърсово, е нахичен с масивни скали, каквато е скалата при Черна вода, на която е сложен великолепен железен мост, скалите при с. Топал, при гр. Хърсово и пр.

През целия окръг протича само една по-значителна река, Казимча, наречена още Ташаул, по името на езерото в което се изтича. Тя събира водите си в южните склонове на Бабадашката гориста планина, в Тулчанския окръг, над с. Чаушкьой, отдето се спуска право на юг през селата Казимча, Качамак, Кючюккьой и навлиза в Кюстенджански окръг 4 - 5 километра южно от последното село, като приема веднага по един приток отляво и отдясно; оттам тя завива малко на изток и държи югоизточно направление до втичането си в северозападния край на езерото Ташаул. Друг постоянен поток почти няма в южна равна Добруджа; пороите на силните дъждове и водите на пролетните извори тук се втичат в широки вдлъбнатини край Дунава и Черно море, изпълнени с блата и езера. Северната гориста и планинска Добруджа е по-богата и с текущи води; през нея текат няколко реки и рекички, по-важни от които са Черна, Лонкавица, Темща, Таица, чиято долина е най-богата и най-хубава в цяла Добруджа, и Слава, която в най-долното си течение, около село Кавгаджи, преминава в Кюстенджанския окръг, преди да излее водите си в езерото Головица.

Единствената по-голяма долина в равна Добруджа е долината на Карасу, през която минава жп линия от Черна вода за Кюстенджа. Тя е широка, на много места извита низина, която започва 5 1/2 километра западно от Кюстенджа и свършва на Дунава при гр. Черна вода. Отначало низината няма нито стръмни склонове, нито вода; само малки трапчинки събират дъждовната вода. Чак при с. Хасанджа се появява от южна страна стръмен склон, висок 8 метра, който достига при с. Умурджа 11 1/2 метра. Вода почва да се забелязва при с. Аликапу (Аликап); тук се образува блато само когато придойде Дунавът. Низината се съединява 7 1/2 километра по-нататък с едно постоянно блато, 1200 метра дълго и 400 метра широко, което има урегулиран отток. Оттук нататък почва да се издига и северният склон на низината, и последната вече представя характерна долина, вдлъбната във високото равнище, като продължава така чак до устието си.

Цялата низина Карасу е блатлива и най-голямото блато има дължина повече от 12 километра. Дъното е покрито с гъст камъш или дебела трева. Жп линия по цялото протежение на низината е положена на насип. Водата в блатата на Карасу стон в свързка с принждането на Дунава; някои местни хора обаче твърдят, че на места имало и подземни извори, затова и водата не изглеждала застояла. На юг от низината на Карасу, около която се намират и сега остатъци от стария Траянов вал, теренът започва да се подига към старата българска граница, докато премине в хълмистата страна на Делнормана.

Окрайнините на Добруджа, граничещи с Дунава и морето, са изпълнени от езера, блатата и блатливи пясъчни низини. Северна Добруджа има повече блатата и езера, които са и по-богати с риба, особено най-голямото добруджанско езеро Разим. В Кюстенджанския окръг, освен блатата на Карасу, спадат следните по-важни езера. По дунавския бряг, от юг към север се редят езерата Гърлица, Олтина, Мирлан и малко по-на изток езерото Карасу (Черна вода), най-важното езеро в Южна Добруджа, дълго около 48 километра. От източна страна, по морския бряг, почват едно по друго езерата Змейка и Сини, които са свързани помежду си, както и с лежащите по-на север от тях други две езера, Головица и Разим, с междинни гърла, и всичките четири имат едно общо централно устие към морето - Портица. Слизайки на юг по морския бряг, дохождат солените езера Гаргалък и Ташаул и сладководното Канара, из стръмния бряг на което бликат множество сладки извори. В най-южната област по морския бряг на окръга стоят езерата Тузла и Мангалия, отдалечени от морето с ивица от пясък и оградени с варовити камъни. По положението си Мангалското езеро много прилича на Девненското при Варна и лесно може да се преобърне на широко и добре запазено пристанище.

Добруджанската равнина е по-плодородна и по-здрава от северна планинска Добруджа. Климатът тук е по-умерен и по-здрав, когато на

север в Добруджа стават по-големи студове, климатът е по-влажен и по-нездрав вследствие изпаренията от многото повече блатливи места в тая област. Равна Добруджа е грозна само зимно време, когато заветят силните студени ветрове или нападат гъсти и влажни мъгли, и лете в големите жеги, когато завее североизточният вятър и пресуши кладенците.

3. **Административни центрове; селища.** В началото на присъединяването на Добруджа към румънското княжество, новото управление с административен правилник от края на ноември 1878 г. създава от цялата област три административни окръзи: Тулча, Кюстенджа и Нова Силистра. Тулчанският окръг се съставя от околните Тулча (към която се прибавят и дотогавашните мюдюрлюци Исакача и Махмудия), Сулина (с бившия мюдюрлюк Килня), Мачин и Бабадаг. Кюстенджанският окръг бива образуван от околните Кюстенджа, Хърсово и Мангалия; а окръгът Нова Силистра - от околните Меджидие и Нова Силистра.

Това административно деление трае късо време. Още в началото на следната година с указ от 20 март 1879 г. Новосилистренският окръг бива закрит и съставляващите го две околии се предават на Кюстенджански окръг. Така щото от 1 април 1879 г. Добруджа се разпределя административно само на 2 окръга, Тулча и Кюстенджа. Този брой на окръзите се запазва и до най-последно време, макар да са станали през периода от 36 - 37 години множество промени в състава и разпределението по околии и общини.

Първата граница между двата добруджански окръзи почва от Дунава между селата Печенега и Остров, слиза с югоизточна посока между Коюн бунар и Айгър Ахмед, пречупва се между последното село и Урумбей към север, после взема източно направление на изток от с. Канат Калфа през кота 366, отдето се спуща на юг покрай и западно от селата Хаджи Омер, Чаушкьой, Казимча, Качамак, Кючуккьой до под село Киришлик; оттам извива на изток към морето и излиза на морския бряг при устието Перитяска, като минава между селата Дуюнджи и Пилитлия. В последно време тази граница е малко изменена. От западна страна тя почва от Дунава по-южно, между селата Дъсли и Гърчил, върви малко по-южно от първото докъм с. Казимча, като отделя към Тулчанския окръг няколко села, спадащи по-рано в Кюстенджанския; изпод село Кючуккьой сегашната граница завива на североизток докъм село Кавгаджи, което заобикаля откъм север и се спуща югоизточно до езерото Головица. От тази източна страна новата граница оставя в Кюстенджанския окръг няколко села, които по-рано са влизали в Тулчанския окръг.

* Румъния влиза във фактическо владение на Добруджа на 18 ноември 1878 г., когато областта бива изпразнена от руските войски и окупирана от румънските.

По едно румънско измерване и изчисление територията на Добруджа в първата година на присъединяването ѝ към румънската държава, тя е обемала всичко 14 758 квадратни километра пространство или 1 475 800 хектара, разпределено между двата окръга така: 6051 квадратни километра на Кюстенджанския окръг и 8707 квадратни километра на Тулчанския. В тия пространства двата окръга обхващат, по административно деление от началото на април 1897 г., следните околии, общини и поселения:

Окръгън	Околии	Общини (брой)			Села и махали	Градове	Околнйски администр. център
		градски	селски	всичко			
Кюстенджа	1.Хърсово	1	14	15	41	Хърсово	Хърсово
	2.Кюстенджа	1	31	32	31	Кюстенджа	Кюстенджа
	3.Мангалия	1	48	49	60	Мангалия	Мангалия
	4.Меджидие	2	51	53	54	Меджидие Черна вода	Меджидие
	5.Нова Силистра	-	40	40	49	с.Хърсово	
	Всичко	5	184	189	235		
Тулча	1.Бабадаг	1	24	25	52	Бабадаг	Бабадаг
	2.Мачин	1	14	15	29	Мачин	Мачин
	3.Сулина	2	9	11	9	Стара килия Сулина	Сулина
	4.Тулча	3	23	26	23	Исакча Мангалия Тулча	Тулча
	Всичко	7	70	77	113		
	А всичко в Добруджа	12	254	266	348		

В последствие административното деление на Добруджа е претърпяло много промени. Най-ново изменение, специално за Добруджа, е станало на 1 юни 1914 г., след заемането на българските области на юг от линията Силистра - Иланлък. Преди тази дата Кюстенджанският окръг се е състоял от 6 околии със 7 градски и 74 селски общини, 212 села, 19 махали и 7 градове, всичко 238 поселения; а Тулчанският окръг е броял 6 околии със 7 градски и 60 селски общини, 130 села, 11 махали и 7 града, всичко 148 поселения. Или всичко до войната 1913 г. Добруджа се е разделяла в административно отношение на 2 окръга, 12 околии, 14 градски и 134 селски общини, съставени от 14 града, 340

села и 32 колиби (поселища с по-малко от 100 жители), а всичко 386 населени места. Така щото през периода на румънското владение на Добруджа броят на поселищата в цялата област се е увеличил изобщо от 360 на 386. През това време множество села, предимно турски, са се изселили, а вместо тях са се заселили нови поселища от колонисти; при туй бившите села Кузгун и Остров са били издигнати в градове.

Отделно Кюстенджанският окръг е имал следното административно деление по околии и общини:

Околии	Общини (брой)			Поселища (брой)				Градове	Околийски център
	градски	селски	всичко	гра- дове	села	ма- хали	всич- ко		
1.Кюстенджа	-	14	14	-	43	-	43	-	с. Кара Мурад
2.Мангалия	1	13	14	1	39	10	50	Мангалия	Мангалия
3.Меджидие	2	14	16	2	40	4	46	Меджидие Черна вода	Меджидие
4.Остров	1	12	13	1	28	-	29	Остров	Остров
5.Траля	1	12	13	1	33	5	39	Кузгун	с. Адам клисе
6.Хърсово	1	9	10	1	-	-	1	Хърсово	Хърсово
Окръжен град	1	-	1	1	-	-	1	Кюстенджа	
Всичко	7	74	81	7	219	19	238		

Добруджа е страна сравнително рядко заселена с поселища. Голяма част от територията ѝ заемат блата, езера, балти, ръкави, блатливи места, гдето и поселища не могат да се заселят, па и климатът не е здрав. Такова е особено положението в Тулчанския окръг при делтата на Дунава, която между двата главни ръкава на дунавското устие заема пространство повече от 2670 квадратни километра и има само тук-таме около 15-тина поселища.

Според по-новите измервания, цялата територия на Добруджа в границите ѝ до 1913 г. възлиза, както посочих в началото, на 15 536 квадратни километра, от които Кюстенджанският окръг заема 6910 квадратни километра, а Тулчанският - 8626. Според това, едно поселище (град, село, махала) се пада средно на около 29 квадратни километра в Кюстенджанския окръг, близо на 50 в Тулчанския и на около 40 квадратни километра изобщо в цяла Добруджа. Кюстенджанският окръг е сравнително по-гъсто заселен, даже и като изключим пространството на Дунавската делта от територията на Тулчанския. Слабо е заселена в последния планинската и гориста област измежду Мачин, Исакча и Бабадаг.

След анексирането на новозаетите през 1913 г. земи на юг от линията Силистра - Иланлък, румънското правителство образува от тях два нови окръга - Добришки (Калиакра) и Силистренски (Дуростор), раз-

делени по на 5 околии: Балчик (с околийски център с. Преселенци⁴), Добрич (с център с. Енидже), Гаргалък⁵ (околийски център с. Шабла), Геленджик⁶ и Куртбунар⁷ - в първия окръг; Аккадънлар⁸, Доймушлар⁹, Сарсанлар¹⁰, Силистра (околийски център в с. Алфатар) и Тутракан (с околийски център с. Белица) - в окръг Силистра. При това създаденото на 1 юни 1914 г. специално за Добруджа административно деление засилва и разширява администрацията в старите два добруджански окръга, като увеличава броя на околните и в двата окръга от по 6 на 8. В Кюстенджанския окръг се образуват две нови околии - Черна вода и Кожелак, като за първата се вземат 17 села и град Черна вода от старите околии Хърсово, Меджидие и Траян, а за околия Кожелак се отделят 27 села влизащи дотогава в Кюстенджанската околия. По тоя начин се създават и 8 нови селски общини, и броят на всичките общини в окръга се увеличава от 74 на 82.

4. **Н а с е л е н и е.** Добруджа е бедна и откъм население. По най-последните данни, именно според румънското преброяване от 1 януари 1913 г., нов стил, тя брои всичко 282 181 жители. На 1 квадратен километър територия се падат, следователно, средно 24.5 жители - една досущ слаба гъстота. В цяла Румъния гъстотата на населението е 55.6, а в България - 45.0 (1910 г.) жители на квадратен километър. Слабата гъстота на населението в Добруджа се дължи на рядкото разселване на населението по селища, защото инак последните са доста значителни: средно на едно поселище се падат по 986 жители.

Кюстенджанският окръг, в който, както посочих по-горе, населението е по-гъсто размесено по селища, има и по-голяма гъстонаселеност. Той брои 209 571 жители, когато Тулчанският се поселява само от 170 859. Гъстотата на населението в първия е 30.3, а във втория не повече от 19.8 жители на квадратен километър. В туй отношение Тулчанският окръг стои по-долу и от Бургаския окръг в България, който има най-слаба гъстота между окръзите в Царството. Обаче отделните селища в Тулчанския окръг са средно по-големи по население от ония в Кюстенджанския: в северния добруджански окръг едно селище брои средно 1154 жители, когато в южния само около 881. Ще рече, Тулчанският окръг е с по-слаба гъстота в зависимост от по-рядкото разместване на населението му по селища, каквито той има средно по едно на 59 квадратни километра.

През последните години населението на Добруджа се увеличи доста бързо. От една слабо населена провинция след Руско-турската война, отпосле тя се заселва със силен темп. Румънското правителство, в желанието си да я порумънчи в скоро време и да използва богатите ѝ и плодородни земи, е насърчавало имиграцията на румънски колонисти и в скоро време населението ѝ се почти утроява.

Точният брой на населението на тази област по време на присъединението ѝ към Румъния не е известен. Официални точни данни липсват.

А географите и публицистите, които са се занимавали с този въпрос, дават най-различни цифри. Strat изчислява населението на Добруджа във време на Руско-турската война 1878 г. на около 300 000 души. Ubicini, който претендира да познава страната, посочва за същата година цифрата 222 562 жители, от които 134 662 мюсюлмани и 87 990 от разни други народности. Към тази цифра той прибавя още около 20 000 жители, които според него са населявали областта на Добруджа на юг от Мангалия и на изток от Силистра, т.е. Мангалската каза и част от Силистренската каза, които, както видяхме, европейската комисия предаде на Румъния заедно с целия Тулчански санджак. По тоя начин, според Ubicini, във време на Руско-турската война всичкото население на присъединената към Румъния Добруджа е възлизало на 242 562 жители. Друг публицист, Dottain, дава друга много по-малка цифра; той изчислява броя на населението за същата година на 136 632 души, от които 30 - 35 000 румъни. Известният румънски писател Дим. Стурза твърди, че цялото население на тази област в 1878 г. не е надминавало 150 295 жители. Според англичанина Kolb, две години по-късно населението на Добруджа е значително намалело от емиграция. Той изчислява в своята книга *The condition of nations social and political* населението на тази страна в 1880 г. на 123 320 жители, разпределени по дистрикти¹¹ така: 43 000 в Тулчанския, 41 000 в Бабадагския, 23 320 в Кюстенджанския, 8000 в Мачинския и 8000 в Меджидийския и Черноводския.

Според официални румънски сведения от времето, когато румънската държава е влязла във владение на Добруджа, населението на областта след войната 1877 г. е възлизало на 106 943 жители, разпределени в два окръга и по народности така:

	Окръг Тулча	Окръг Кюстенджа	цяла Добруджа
Румъни	22 200	8 977	31 177
Българи	21 861	6 854	28 715
Турци	6 079	10 444	16 493
Татари	2 945	3 595	6 540
Липовани	10 058	-	10 058
Руси православни	6 162	-	6 162
Гърци	2 865	300	3 165
Германци	2 471	-	2 471
Евреи	1 000	51	1 051
Арменци	788	15	803
Разни други	308	-	308
Всичко	76 707	30 236	106 943

Общият брой на населението в Добруджа по тия сведения се приближава доста до цифрата, посочена от Ubićini, като се вземат предвид изселванията станали през време и след Руско-турската война. Както видяхме по-горе, според Ubićini цялото население на берлинска румънска Добруджа по време на войната възлиза на 242 562 жители, от които 134 662 мюсюлмани само в Тулчанския санджак. От 20 000-те души, които според същия автор са населявали по него време областта на юг от Мангалия и на изток от Силистра, една част, поне половината, ако не и повече, са били мюсюлмани. Така щото общият брой на мюсюлманите в цяла тогавашна Добруджа ще е достигнал кръгло до 150 000 души. След войната румънските официални сведения посочват цифрата на мюсюлманите (турци и татари) 23 033, т.е. с кръгло 127 000 по-малко. Такъв ще е броят на изселените само мюсюлмани от Добруджа през време на войната. Трябва да се допусне, че е имало изселване и на други елементи, в резултат на което населението е останало след войната кръгло 107 000 жители.

Според по-нови официални румънски сведения населението на Добруджа постепенно се е увеличавало както следва:

Години	Жители	Години	Жители
1880	147 246	1900	267 808
1885	179 850	1905	297 800
1890	199 111	1913	380 430
1895	225 669		

Добруджа е характерна с по-голямата пъстрота на своето население. Това потвърждават и приведените по-горе данни за населението на областта непосредствено след Руско-турската война 1877 г. В тази малка провинция обитават представители на не по-малко от 15 националности: българи, турци, татари, румъни, руси, гърци, евреи, немци, арменци, араби, цигани и пр. Някои от тях живеят в компактни маси, събрани в определени пунктове и краища; други са разселени и разпръснати из цялата област.

Татарите колонизирали страната към 1784 г. и подир Кримската война 1855 г. Към това време те наброявали около 2225 семейства. По-късно броят им се увеличил чрез нови имиграции. Новодошлите татари заели постепенно югозападната част на областта и заселили град Меджидие, който и до днес носи това име. Татарско население

се среща разселено и на север и на юг в Добруджа; но то е заело главно центъра, дето и образувало компактна маса, особено в Бабадашко, Кюстенджанско и Меджидийско.

Голяма група представят русите. Между тях се срещат московити, запорожци, липовани, скопци и пр. Първите емигранти придошли от Украйна след разпокъсването на Полша, били приети добре от турското правителство, което им отстъпило земи и места за риболовство по десния бряг на Дунава. Липованите слезли от Русня във времето на Петър Велики и заели долния Дунав; там по блатата на делтата те се занимават с риболовство.

Първите колонисти германци се настанили в околностите на Хърсово и Тулча; в по-голямата си част елзасци-католици, те придошли към 1848-1850 г. Тук се предали на разни земеделски и селскостопански занятия; известни са особено като добри производители на масло. Други германци колонисти емигрирали от Бесарабия и Южна Русия. Напоследък германската колония е много нарасла; заселени са цели нови германски села, особено по двете страни на жп линия Черна вода - Кюстенджа, където са заели най-добрите места.

Нашествието на румъните в Добруджа датира от първата половина на XIX век, когато те напуснали отечеството си вследствие на гнета и гоненията, на които то е било театър в тази епоха. В началото румъните заемали северните крайнини на Добруджа и полека лека се разселили и настанили в Тулчанско, Бабадашко и в главните пристанища по черноморския и дунавския бряг. Броят им почва да се увеличава особено след като Добруджа се предаде на Румъния. Колонизаторското движение се е насърчавало от румънското правителство, което е раздавало земи на новите колонисти.

Гърци, евреи и арменци се срещат навсякъде из Добруджа, предимно в градовете и търговските центрове, където се занимават главно с търговия.

Към 1880 г. по-голяма пълнотата по народности представя населението на Тулчанския окръг. Южният добруджански окръг е имал и по-малко население по брой и не с такъв разнообразен етнически състав. С течение на времето обаче Кюстенджанският окръг стига и далеко надминава по население Тулчанския окръг.

Най-последните две официални преброявания в Румъния ни дават следните цифри за населението на Добруджа по окръзи:

Години	Кюстенджански окръг		Всичко жители	Жители на 1 кв. км.
	Градско население	Селско население		
1899	29 310	111 746	141 056	20
1913 (1.1)	50 128	159 443	209 571	30
	Тулчански окръг			
1899	40 286	86 466	126 752	15
1913 (1.1)	48 121	122 738	170 859	20
	Цяла Добруджа			
1899	69 596	198 212	267 808	17
1913 (1.1)	98 249	282 181	380 430	25

Увеличение на населението през периодите:

	1878 - 1899		1899 - 1913		1878 - 1913	
	в абсол. числа	%	в абсол. числа	%	в абсол. числа	%
Окр. Кюстенджа	110 820	366.5	68 515	48.5	179 335	593.1
Окр. Тулча	50 045	65.2	44 107	34.7	94 152	122.7
Цяла Добруджа	160 865	150.4	112 622	42.0	273 487	255.7

Докато населението на Кюстенджанския окръг се е увеличило през целия период от 34 години (1878 - 1913) близо 6 пъти, онова на Тулчанския окръг е само малко повече от удвоено. Особено голямо е нарастването в първия окръг през първите 21 години. В първите години след присъединяването на Добруджа към Румъния тук са се заселили много румънски преселници от Румъния и Трансилвания; много запустели турски села са били възобновени от тия преселници, а и множество нови села били построени в Северна Добруджа за новодошлите румъни, като Доробанц, Карол I и др. Особено бързо е нараствало румънското население в градовете.

Изобщо в Кюстенджанския окръг по-силно е нараствало градското население, а в Тулчанския - селското. Така през периода 1899 - 1913 г. градското население се е увеличило със 71% в Кюстенджанския окръг и само с 19.4% в Тулчанския, а селското - в първия с 42.7% и във втория с 41%. Това увеличение не може да бъде резултат само на естественото нарастване, което напр. през 1912 г. е било 9.9 на 1000 жители за градското население в окръг Кюстенджа, 12.7 за същото население в окръг Тулча, 28.8 за селата в първия и 32.7 за селата във втория окръг. Ясно е, че градовете повече са привличали емигрантите в Кюстенджанско, а селата - ония в Тулчанско. Обаче и селското население в първия окръг дължи увеличението си в голяма степен на имиграция.

Отделните околии в Кюстенджанския окръг са различно големи по броя на жителите си. Ето как е разместено населението на окръга по административни единици според преброяването на 1 януари 1913 г.

Околии	Повърхнинна в кв. км.	Население	Жители на 1 кв. км.	Жители на 1 селско поселище
1.Кюстенджа	1249.0	59 045	47.3	723.7
2.Мангалия	1269.5	26 092	11.9	491.7
3.Меджидие	1004.0	41 278	41.1	665.5
4.Остров	1069.5	28 664	26.8	902.0
5.Траян	1168.0	25 277	21.7	623.0
6.Хърсово	1150.0	29 285	25.5	872.2
Всичко	6910.0	209 571	30.3	690.2

Най-големи по население са централните околии Кюстенджа и Меджидие. Те са и най-гъстонаселените. А средно най-големи поселища има в Островската и Хърсовската околии.

От градовете в окръга най-голям е Кюстенджа, който вече е надминал по население първия доскоро добруджански град Тулча и е заел неговото място като най-важен и най-хубав град в Добруджа. Неговото население най-бързо е нараствало благодарение на голямото търговско значение, което градът е придобил след прокарването на добруджанската централна железница и след построяването на модерното кюстенджанско пристанище. Останалите градове са съвсем малки паланки, от които двата по-големи, Меджидие и Черна вода, не надминават по население малките наши градчета Бяла, Провадия и подобни.

Последното румънско преброяване рисува градовете в окръга така:

Градове	Жилищни сгради	Други сгради	Домакинства	Оседнало насе- ление (жители)
Кюстенджа	2921	399	5894	27 201
Меджидие	783	129	1229	6 252
Черна вода	741	52	1257	5 743
Хърсово	720	171	905	3 990
Остров	601	70	716	3 409
Мангалия	305	69	441	1 929
Кузгун	310	10	379	1 604

Град Кюстенджа е разположен на един владен далеко навътре в морето нос, който в южната си страна образува малък залив, използван за постройката на модерното кюстенджанско пристанище. Днес Кюстенджа е един красив европейски град, с широки и прави улици с обща дължина 54 км., постлани с каменни блокове, а в центъра на града с асфалт; с хубави булеварди, от двете страни на които се издигат красиви масивни сгради. В крайморската част на града се редят няколко десетки разкошни хотели, които наред с градското казино, построено на самия бряг на морето, недалече от пристанището, доставят удобство на многобройните богати посетители на морските бани при Малесия и минералните серни лечебни води в блатото Текир гьол, свързани първите, както и вторите, с центъра на града чрез железница. Градът заема 1323 хектара повърхнина. Централната му част (градската гара) се издига 31 метра над морското равнище. Има електрическо осветление, а в крайнините - с петролни лампи. Сладка вода за пиене е прекарана от едни извори при с. Анадолкьой, а напоследък се прекарват водопроводни тръби до Черна вода за снабдяване на града с дунавска вода.

Кюстенджа се развива много бързо. На мястото на купа развалини подир Руско-турската война сега се издига хубав град, който има условия да напредва във всяко отношение. Градът почва да расте особено след 1908 г., когато румънското правителство се залавя систематически да го колонизира с румъни от кралството, като им създава всички удобства и улеснения; тогава се разрешава раздаването земи в края на града за постройка на жилища и строежите започват усилено. Днес Кюстенджа има изглед на съвсем нов град. Към 1908 г. той е наброявал десетина хиляди жители. Преди войната през миналата година населението му е достигнало до 35 000 жители, съставено от най-различни народности. Обаче градът е добил напълно румънски характер, който се чувствувал особено лете, в сезона на морските бани, когато надхождали с хиляди румънски богаташи от Букурещ и други градове на Румъния. Между местните му жители имало много богати търговци евреи, гърци, арменци. Непосредствено подир сегашната война, когато градът бил зает от съюзните войски, там останали само около 5000 жители; всичкото друго население избягало, а част било отвлечено от отстъпващите румънски войски. Останали около 2000 мохамедани (татари, турци и цигани), 750 българи, толкова румъни бедняци, 500 гърци, 300 евреи, 200 германци, около 170 арменци и по малко албанци, австрийци, унгарци, куцовласи, поляци и др.

Градът е привличал много работници и служачи по гарите, пристанището, складовете и фабриките. Освен стотината петролни резер-

воари по пристанището и в близката околност на града, там са работили една голяма кожена парна фабрика, друга за керемиди и конци, трета за растителни масла, за котли и железни конструкции, за газени тенекии, за бира, за лющене ечемик и грах, и пр. В града са имали консулства и вицеконсулства Австроунгария, Англия, Белгия, Германия, Гърция, Испания, Турция, Франция, Холандия и Швеция. Италия имала само консулска агенция. Търговците и индустриалците са били подпомагани от няколко банкови учреждения, между които триместни (Кюстенджанска сkontoва банка, Банка на Земеделския синдикат, Търговска банка) и клонове на държавните Народна и Земеделска банка и от букурещките Сkontoва, Генерална, банка Мармарош и банка Романяска.

Вторият по население град в окръга, Меджидие, е сравнително нов град, основан от придошлите тук подир Кримската война татари и наречен от тях с това име в чест на тогавашния султан Абдул Меджид. В началото градът имал до 20 000 жители население, обаче последното бързо намалявало от болести вследствие нездравия климат в тая блатлива местност. Към 1877 г. жителите му пак достигнали до 4000 къщи татари и 20-25 български, но във време на войната през същата година почти всичкото татарско население избягало към Варна, Добрич, Балчик. Отпосле само малка част от избягалите се завърнали обратно. Същевременно почнали да прииждат преселенци румъни от Румъния, които полека-лека румънизирани града. Към септември 1916 г., преди началото на войната, населението на Меджидие достигнало до 7000 - 7500 жители, от които голямото болшинство, около 5000 души, румъни, 100-тина гърци, 50-тина евреи, 90 къщи цигани, 15 къщи българи, останалите до 1500 души татари и около 20 семейства турци. Обаче през време на войната всичкото почти румънско, гръцко и еврейско население избягало в Румъния, и всички мъже българи и турци, както и около 60 татари били отвлечени от румънските войски. Към началото на декември градът броеше всичко около 280 семейства почти само татари.

Разположен в Централна Добруджа, по средата на жп линия Черна вода - Кюстенджа, градецът Меджидие е възел на много сухоземни съобщения. Обаче като вътрешен град, без особено икономическо значение, той е запазил и до днес характера на турските градове. Няколко от улиците му са поправени и разширени, но все още непослани с каменна настилка и много кални. Тук-таме измежду ниските паянтови къщици са построени и масивни по-модерни сгради. Градът се осветлява с газови лампи. Канализация няма. Населението се снабдява с вода за пиене от единствения голям кладенец на градския площад

снабден с помпа. Между обществените заведения се редят една голяма джамия, румънската църква, 2 основни училища (мъжко и девическо), турска духовна семинария. В града има две моторни мелници с дневно производство 20 000 и 10 000 кг. брашно, една фабрика за тухли и керемиди, една за кюнци (за канали), две железолейници. От старо време в Меджидие става седмичен пазар за добитък в петък и два годишни панаира (15 - 30 VI и 15 - 30 X).

Малкият крайдунавски градец Черна вода, разположен на десния бряг на голямата река в устието на низината Карасу, е по-красив и по-оживен от Меджидие. Градът е планиран в по-голямата си част, разположена в равнината, дето са хубавите квартали с красиви едно и двуетажни къщи. Има електрическо осветление. Вода за пиене се взема от Дунава. Напоследък е иззидан на височината от ляво над моста голям кладенец-резервоар, който ще се пълни чрез електрическа помпа с вода за нуждите на града; от същата вода ще се разпраща по водопровода за Меджидие и Кюстенджа. Великолепният железен мост над Дунава, по който се движат треновете от и за Букурещ; самият Дунав, залесената тук-таме балта на отсрещния бряг между последния и ръкава Борча красят хубавото малко градче и радват окото на посетителя.

В Черна вода са преживявали много богаташи арменци, гърци, евреи като търговци; имало е и доста европейски семейства. Едните и другите са напуснали града с румънските войски. Няколко по-големи индустриални заведения са ангажирвали значителен брой работници, особено през сезона на по-усилена работа. Между тях на първо място стои голямата петролна рафинерия със 100 - 150 души работници, фабриката за цимент и хидравлическа вар, в която са работили обикновено до 200 работници; голямата румъно-французка железарска фабрика за бурми и други железни изделия; общинската електрическа юзина, която е поддържала осветлението на града; две парни мелници, от които по-голямата унищожена от пожар в началото на миналата година и др.

Останалите градовце нямат особено значение. От тях Хърсово и Остров са разположени на дунавския бряг. Положението на първия е важно в туй отношение, че само при него Дунавът не е разклонен по течението си от Силистра до Браила - Мачин, поради което той е бивал укрепяван от стари времена. В него става годишен пазар на 29 септември. Мангалия, третото пристанище на Черно море в сегашна Добруджа, в средните векове бил с по-голямо значение, особено във времето на генуезците и венецианците, като главно пристанище на Черно море с 30 000 жители. Сега брой само около 2000 жители.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

- 1 Автор не е посочен, но по всичко личи, че докладът е писан от Стефан Димитров Недев, работещ в Дирекция на статистиката.
- 2 ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 986, л. 814 - 835. Тук е поместена само първата част от доклада, отнасяща се до демографските отношения и административното устройство.
- 3 Дн. с. Черна, Добричко.
- 4 С. Преселци, Генерал-Тошевско.
- 5 Дн. с. Вранино, Каварненско.
- 6 Дн. с. Димитър-Ганево, Добричко.
- 7 Дн. гр. Тервел.
- 8 Дн. гр. Дулово.
- 9 Дн. с. Ситово.
- 10 Дн. с. Зафирово, общ. Главиница.
- 11 Окръзи.

ПЪТУВАНЕ ВЪВ ВЛАШКО¹

В допълнение към рапорта си № 59 от 24-ти м. м. донасям Ви, господин полковник, че на 1-и май т. г. бях командирован (открит лист № 3178 от 1.V.1917 г.) от щаба на 3-а армия, като етнограф при същата, по изучаване историята на българските селища в Румъния и събиране материали (писма, документи, исторически, веществени паметници и др.) за историята на нашето възраждане и предосвободителна епоха.

За тази цел имах сравнително благоприятни условия за работа - удобното време за пътуване, лятото, свободното пътуване из Румъния и улесненията на българските власти, установени тук-там из румънските градове като Букурещ, Браила и др. по силата на войната и военното положение. Надявах се даже при тия условия да разширя при възможност начертания си план, като включва в него всички ония български селища и центрове, които стоят западно от линията Букурещ - Плоещ, тъй че градовете Крайова, Слатина, Александрия, Турну Могуруели, Питещи и др. да влязат в начертаната обиколка. Там и до днес живеят българи в компактни маси, които в много отношения си запазили своя народен бит и характер. Вън от туй, българите от Крайова, Гюргево, Александрия и др. играли не маловажна роля по време на освободителните движения преди 1877 г. Така щото те заслужават без друго нашето внимание и проучване. Впоследствие обаче се убедих, че така схваната задачата ще бъде пряко силите ми по липса на време и средства и по тая причина я изоставих за друго по-благоприятно време и случай.

Маршрутът ми беше строго определен: Букурещ - Плоещ - Бъзю и Браила, и селата около, като се надявах същевременно на широкото съдействие от страна на българските комендантства в Букурещ и другите градове. Оказа се обаче, че не навсякъде има български власти (такива има само в Букурещ и Браила), а тези които ги има, те са зависими по отношение на превозните средства от германските власти. Освен съдействието за свободно пътуване по железопътните съобщения, никакви други превозни средства няха. Това бе една от причините да съкратя размерите на обиколката си, като изоставя селата и гр. Бъзю от определения маршрут. Освен туй стесненото материално

положение, в което на два пъти изпадах, ме принуди да прекарам не навсякъде еднакво време из посетените градове. Така в Букурещ престоях повече от месец (21-и май - 29-и юни), в Плоещ - една седмица (29-и юни - 5-и юли) и в Браила повече от две седмици (5-и юли - 22-и юли). През време на престоюването си в Букурещ направих две екскурзии до Русе и до Куртеа д'Аржеш, в които градове престоях общо една седмица. По-късно, през юли ходих за втори път до Русе, гдето престоях пак една седмица, но прегледах и научната архива на г. Обретенов, за която по-долу ще дам пълни сведения.

Впечатленията, които изнесох от обиколката си из Румъния, са най-разнородни и разнообразни, особено тези от Букурещ. Тъй че мен ми се налага да направя едно обобщаване на впечатленията си за по-голяма прегледност и това обобщение ще съсредоточа в две части: в първата ще шриховам всички по-релефни и по-силни впечатления от Букурещ, Куртеа д'Аржеш и Плоещ; а във втората - намерените исторически находки в Букурещ, Браила и Русе.

Букурещ. Между многото най-разнообразни впечатления, които добих от влашката столица, ще подчертая, че тези за българската колония и тамошните българи са най-оскъдни и неприятни. Очаквах да видя тук добре концентрирана и организирана, сбита и силна по дух и сърце българска колония, за каквато знаех, че съществува и не отскоро. След първите дни от престоюването ми обаче моите разочарования бяха пълни. С изключение на българската черква, училище и няколкото български семейства - нищо друго не останало да спомнува за крепката и будна българщина, която зорко следеше и деятелно работеше някога си за възродяването и освобождаването на България. Вижда се, че румъните упорито и усърдно са работили в продължение на последните десетки години в асимилацията на чуждите тям и останали от миналото инородни елементи, най-вече българите.

В Букурещ се е концентрирала открай време силна и значителна българска колония. Откога датира тя е трудно да се каже. Но ако тук не е имало българи по времето на Михаил Храбри, края на XVI в., то сигурно такива е имало заселени и уседнали по време честите преселения от втората половина на XVIII в., времето на кърджалините и особено руско-турските войни от първата половина на XIX в. Там, в Букурещ, имало тогава сравнително голяма свобода и добри условия за съществуване. И тези българи оттогава са се държали силни в своето национално съзнание в продължение на целия почти минал век.

Българската колония представлява внушителна и народна маса в центъра на влашкото господарство, за съществуването на която сведчат и говорят многото черкви, построени от българи и имеющи на

времето си български характер. Старите българи тук добре помнят и разправят, че черквата „Златари“, която се намира в самия център на Букурещ (до централната поща), е построена от българския златарски еснаф, отгдето и името ѝ. Даже в самата черква допреди 12 години стоели надписи с имената на криторите и дарителите на черквата като Драган Стоянов и др. През 1906 г. тази черква била ремонтирана от власите и всичко това, което било българско или напомнявало за нейния български произход, било изтрито, унищожено и измазано. Днес черквата е досущ румънска, но под старото българско име „Златари“. При черквата „Св. Георги Стари“, основана от някой си Недялко и жена му Анна в 1492 г., имало през миналия век и българско училище, гдето преподавали видни български учители като Антон Панов от Сливен и Стефан Попов от Казанлък. Румъните и досега ги смятат за румъни от Римска Тракия.

Обратно, много от румънските черкви днес са сред български махали, каквито още има запазени в покрайнините на Букурещ. Така: черквата „Къръмидари Векне“ е всред махала от българи градинари; черквата „Янко Нови“ била е българска, а черквата „Янко Стари“ всред българи и власи; също тъй размесено е населението на махалата около черквата „Кутито де Аржинт“. Населението на махалата Гѐнча е само българско, черквата правена с български пари, а свещеникът ѝ българин, който само говори български, а кирилицата чете по румънски. Днес всички те са порумънчени.

Единствената понастоящем черква на българската колония се помещава в едно частно здание, приспособено за целта (горния етаж). Това обстоятелство ясно и много говори за румъните и тяхната неприязън спрямо българите. Когато всички християнски народности, застъпени в Букурещ в повече или в по-малко мнозинство, имат свои народни черкви, българите са изключени от това правило. Не е ли това доказателство, едно признание от страна на румъните за съществуването на българския елемент в столицата им?

Черквата „Св. Кирил и Методий“, както и училището помещавано в същото здание (долния етаж), датират от 1869 г. Плочата, поставена над входа на зданието, гласи: „Българска Народна Церква и училище „Св. Кирилла и Методия“, установени съ старанието и помощтъ на тукашнитъ родолюбиви Българи 1869 май 11, Букурещъ“. Зданието било купено от търговеца Панарет Рашев, митрополит Погонянски, който заедно с Марин Бенлиев го преправили за черква и училище; последният бил учител по него време в българското училище. Впрочем българско училище имало и преди тая дата, но къде - мъчно е да се узнае. Малцина стари българи останали в столицата, които да знаят

да разправят за тези отдавнашни работи. Настоящият свещеник на българската черква е отец Никодим, който дошел преди 15-на години и заместил стария такъв отец Роман. В същото здание, гдето се помещава черквата и училището, в едно отделно помещение се намирала и работила в миналото печатницата на Любен Каравелов. Така щото това двуетажно здание на Калея Каларашилор, скромно и остаряло на вид, но мило за нас със своите живи исторически спомени, било е и продължава да бъде разсадник на една хубава българска култура всред букурешките българи. Тържеството дадено в двора на училищното здание по случай празника Кирил и Методий, 11-и май т.г., бе едно мило празненство не само в чест на родоначалниците на българската просвета, но и на скромните, съзнателни и с постоянство полагани усилия за запазването и възтържествуването на българската реч в сърцето на влашкото кралство.

Българската колония в миналото била силна, могъща: имало представители от всички краища на България. От един Месецослов, съставен от Христодул В. Х. Сичян Николов, Букурещ, 1840 г., който намерих запазен в Браила, узнаваме, че имало българи от Казанлък, Свищов, Габрово, Плевен, Шумен, Търново, Карлово, Сопот, Разлог и др. От тях лични българи през втората половина на 19-и век били Евлоги и Христо Георгиеви, В. Берон, братя Николай, Лазар и Христо П. Пулиоглу, д-р Атанасович, д-р Протич, братя Стат и Никола Станкович, Н. Райкович и Юрдан Х. Димитриев, Паскал Кантарджиев, Петър Кутов и др., начело на които стояли митрополит Панарет Рашев, Раковски, Каравелов и с тях цялата тая плеада от дейци, които работиха и подготвиха освобождението на България.

Посещенията, които направих на букурешките първенци (българи), бяха с двуяка цел: да видя доколко се бе запазил българският дух у тях, до каква степен на национално съзнание стоят, и второ - дали като живущи и деятели отпреди освобождението нямат нещо скрито, нещо запазено из архивите си, нещо полезно и ценно за нашата история. Това ми даде възможност да вникна по-дълбоко в бита на тамошните българи и да изнеса впечатлението, че много от тях са за нас изгубени като такива. В продължение на последните десетки години те тъй усвоили и се приспособили към румънската среда и култура, че всяко апелиране към народно чувство и съзнание остава празна приказка. Освен няколкото българи, които имах случая да срещна в българската черква и които не се срамуват да се нарекат българи, всички други кои повече, кои по-малко са повласени. Процесът на това повласяване, който се дължи на ред условия и фактори - политически и културен гнет, интереси и др., е тъй бърз в градовете, особено в Букурещ, че

няма да се мине и много време и от съществуването на някогашната силна по дух и сърце българска колония ще останат слаби, слаби исторически спомени.

Колкото за втората цел - събиране и изучаване исторически паметници из архивите на румънските българи, - това бе слабо успешна работа по две причини: 1) Много от лицата, към които бях се отнесъл за съдействие, като Райкович, Станкович и др., липсваха, отвлечени от румъните; и 2) Тези, които бяха останали в Букурещ и можеха да ми бъдат полезни, не направиха това пред вид румънското обществено мнение. Такива българи като Христо Пулнев, Иван Хаджиенов, Ив. Груев, Константинович и др., които заемат видно обществено положение не само в Румъния, но и в България, някои от които са известни като благодетели и дарители (Ив. Хаджиенов), даже деятели и видни първенци отпреди освобождението, имат богати и ценни архиви, които изнесени биха дали хубав принос към нашата история. Според казването на Христо Пулнев, в архивата на покойния Ев. Георгиев се съхранявали ценни документи досежно дейността на „Добродетелната дружина“ отпреди 1876 г., която архива обаче, въпреки направените постъпки от моя страна, остана скрита и неизвестна. В кантората на Ев. Георгиев намерих, при все това, някои снимки от исторически интерес, за които ще дам по-долу пълни сведения.

Както се знае, вследствие настоящата война една от военните мерки на Румъния бе да отвлекат от жилищата им, ако не цялото инородно неприятелско ней население, то поне по-голямата част от него с неговите лични първенци. Такива арести и интернирания били направени из цяла Румъния на немци, унгарци, турци и българи, безразлично дали те принадлежат по поданство към Румъния или не. По отношение на българите тези арести били в много по-широки размери отколкото спрямо другите съюзни нам народи. Според сведения на българската легация в Букурещ, само от града били отвлечени 342 души, но се предполага, че числото на всички отвлечени далеч надминава посоченото.

Още през първите дни след пристигането си в Букурещ посетих по-главните музеи - Народния, музея Симу и др. За втория от тях заслужава да се каже нещо.

Музеят Симу е един от добре наредените с подобрени художествени (живопис и скулптура) произведения. Той е частно притежание на българина Анастас Симу, син на Панайот Симу, един от първите дарители и патриоти между браилската българска колония. Но това не може да се каже за неговия син Анастас П. Симу, който, макар и да изхожда от българско потекло и да познава добре своя роден език, е румънин,

казва се румънин и никога не говори български. На млади години сам взимал участие при представянето историческите пиеси на Добри Войников в Браила. Музеят му е нареден с вкус и говори много за неговата художествена култура и разбиране. Колекцията му е съставена от произведенията на видни нови и класически живописци и скулптори и струва много милиони лева.

Един въпрос, който се разреши благоприятно през време на моето пребиваване в Букурещ, бе тоя за вземането на ръкописите от Румънската академия на науките. Този въпрос не е нов, той датира още от зимас. Тогава главната квартира беше делегирала директора на Народния музей в София, г. г. д-р Б. Филев и д-р П. Орешков да приберат ония старинни книги и ръкописи, които са от български произход и характер и които се съхранявали дотогава в Румънската академия. По това в продължение на няколко месеца е имало дълги спорове и прекания между академията и нашите делегати и то благодарение пристрастното становище и държание на германските власти по отношение на нашите права и претенции. Трябвало да се чака дохождането на един немски професор експерт, славист, който да се произнесе върху 614-те ръкописа, спорни между нас и румъните. Едва към средата на юни т. г. този професор дойде и в резултат отдели само половината от това число като български или имеющи български характер. Останалите призна за ръкописи от гръцка, сръбска и румънска редакция и като такива оставил в притежание на самата академия. В помощ на г. д-р П. Орешков бях зает за малко време по пренасянето и складирането на тези ръкописи от Академията на науките в зданието на Румънската семинария. Оттам по-късно се препратиха в България.

В Румънската семинария имах случая да посетя нейната библиотека, която прави голямо впечатление по своята големина и подбор на книгите. Тази библиотека, както и цялата семинария като бивше румънско държавно учреждение, е безстопанствена, се владее от нашата болница, която се помещава в семинарията, и е оставена всецяло на произвола на посетителите. Още първия път щом влязох в нея схванах всичката цена на тази библиотека и реших да я пренеса в България, ако не цялата (това беше непосилно, невъзможно за мен при средствата, с които разполагах), то поне по-ценните книги. А такива забелязах и намерих доста, каквито даже нито в Университетската, нито в Народната библиотека биха се намерили. Там намерих една богата колекция от древните латински и гръцки автори на латински и гръцки, издания от XV, XVI и XVII векове. Повечето от тях, като напр. съчиненията на Йоан Хризостом (347 - 407), знаменит цариградски патриарх, са в голям формат фолио и подвързан със стара бяла

пергаментова кожа, със шрифт и печати от средните векове. Тъкмо бях се накарал да предприема тази работа, когато д-р Орешков ми съобщи (а това узнах после и от самия консул), че българският консулски представител в Букурещ г. д-р С. Табаков възнамерявал да предприеме изпращането на цялата библиотека в България. Това ме принуди да се откажа от намерението си и да предоставя работата всецяло в ръцете на г. Табаков, толкова повече, че той разполага с много повече средства и власт за случая.

Куртеа д'Аржеш. Той е малък градец, в южните предпланини на Карпатите на едноименна река, която за дълго има да буди живи спомени за недавнашните кръвопролитни боеве между румънските и нашите храбри войски. Въпреки, че в околностите му са станали жестоки боеве, градът не е понесъл големи разрушения. Животът си тече нормално.

В Куртеа д'Аржеш живеят около 30 български семейства. Това са македонци преселени тук в последно време (преди 10 - 15 години) и се занимават с хлебарство. Всички те ми се оплакаха за суровия и притеснителен режим на власите, който по време на войната дошел до своя апогей: обири, арести, обиски, отвлечения и пр. Имало 25 души отвлечени. Според казането на тамошните българи в околните села на Куртеа д'Аржеш имало где повече, где по-малко българи, които се яко държат в своя народен бит, носии и обичаи. Па и самите българи от Куртеа д'Аржеш правят впечатление по своята коравина и жилавина. Въпреки всички притеснения, обири и арести на власите, те са си останали пак такива българи в своя език и народен бит както и преди.

Куртеа д'Аржеш като втора княжеска столица на Влашкото воеводство (XIV - XVI в.) се радва на спомените на старото величие, поддържано от трите исторически черкви: „Св. Никола“, „Княжеската“ и „Манастирската“, които се намират в града и близкостоящия манастир. От тях последните две заслужават внимание.

Княжеската черква датира от времето на Раду Вода и представя разнообразен интерес - исторически, архитектурен и художествен. Тя е цяла, поправена тук-таме, в която доскоро се е служило. Построена по типа на римските базилики под византийско влияние. Съществен интерес будят древните икони и фрески, изписани из вътрешните стени на черквата. Тези икони, фрески и картини представляват ликови на светци и сцени из Стария и Новия завет. Не ни са известни имената на майсторите, които изписали тая черква, но трябва да се предполага, че и тук са взимали участие български майстори, щом такива са работили при украсата на епископалната манастирска черква. Датира от

втората половина на XIV в. и е най-старата, най-добре запазената черква в цяла Румъния.

Манастирът Д'Аржеш, който носи същото име на града, е разположен северно до самия град. Той е един от старите манастири и се гордее с черквата „Буона Вестири“, построена и осветена в 1517 г. от княз Нягое Басараб Вода (1512 - 1521). Но украсата ѝ била извършена във времето на Раду Вода от Афумаци (1521 - 1529) от майстора Добромир. Това чисто българско име ни кара твърдо да заключим, че още по него време Румъния е била кръстосвана от нашите майстори художници. За това сведочи надписът на черковно-славянски, който се намира в самата черква на манастира. Черквата представлява един от най-интересните, художествени, архитектурни паметници в източно-византийски стил.

Манастирът днес изгубил своя характер като манастир и от 1793 г. станал епископална резиденция. Монасите му, на брой 8 души, били принудени да живеят вън от манастирската сграда. Между тях намерих двама българи от българските села около Букурещ (с. Афумаци) - Макари и Диониси, последният протосингел на манастира, на които разчитах много досежно архивите на манастира. Оказа се, че те били по румъни и от самите румъни.

Силно впечатление ми направиха националните костюми на гражданки и селянки, които срещнах в Куртеа д'Аржеш. Това са костюми украсени с шевици по свой народен тип и представляват едно голямо разнообразие и съвършенство, както във фигури и цветове, които се чудно добре преплитат и комбинират, така и в разработка и везане. Много от тях са вещо изработени със сърми и коприна в геометрически фигури на предимно тъмночервен фон. Такива шевици имаме и по нас - Габровско, Тревненско и др. Черните шевици, везани в кръстат бод и разположени по гърдите, раменете и ръцете на женските блузи, представляват голямо сходство с тези които се носят по нас във Врачанско, Плевенско и др. Както по фигури и цветове, така и по разположение и работа шевиците от Куртеа д'Аржеш се намират, бих казал, в тясна връзка и влияние с нашенските и въпросът - кои от кои изхождат, кои на каква почва и в какво направление се развиват, - ще бъде един от най-интересните за етнографа в областта на красивите народни творби от двете страни на Дунава.

В областите около Куртеа д'Аржеш, Камполунг и Рукар се намират и работят най-характерните и красиви образци от шевици. Тази етнографска особеност ме накара да донеса да знание на директора на Етнографическия музей София, който да има това пред вид и го съобщи на г. Костов, етнографа при 3-а армия, когато последният тръгне по

обиколка из Влашко за събиране на етнографски материали. След кратко престояване в д'Аржеш се завърнах обратно в Букурещ, за да продължа към Плоещ и оттам за Бранла.

Плоещ. В Плоещ престоях малко дни (29-и юни - 5-и юли), но и те бяха достатъчни да се запозная с тези българи, останали свободни от румънски плен. Много от тях са весели, дружелюбни, доволни от станалата промяна, някои даже смели в разговори и изрази с румънските си съграждани. По-голямата част рядко се вижда. Правят впечатление македонските българи, каквито тук ги има в значително число, преселници от най-ново време. Те гордо посещават локалите и другите обществени заведения, смело и самоуверено използват момента в различни търговски предприятия - дюкяни, лавки, млекарници и пр. в обстоятелството, че се намират в чужда неприятелска страна, вън от редовете на войската, двойно - като победители по отношение на румъните и като победени спрямо нас, ги кара да бъдат радостни и доволни.

В Плоещ има силна етническа група българи, която датира отпреди 80-тина години. Дали поселенията извършени във Влашко през XVII и XVIII в. достигнали до Плоещ и неговите околности - това е въпрос още неустановен. Но ако съдим от имената на околните села като Попещи, Върканещи, Дървари, Чюпелница, Драганещи, Потиграф, Кривина, Предещи, Братещи и др., разположени южно от Плоещ, трябва да заключим, че и в тоя край имало някога си силно и компактно българско население, преселено тук преди време, но което попаднало в средата на невежествената и некултурна румънска маса се претопило и изчезнало. Днес, освен имената на селата, други следи няма за етнографията на някогашното българско тук. Из околните и близките села на Плоещ се срещат обаче тук-таме единични семейства, но те са малко на брой и не представляват компактни групи.

Населението на Плоещ, може да се каже, че в своите три четвърти е българско или от български произход. Който българин плоещенин и да запитате за населението на града, ще ви каже, че повече от половината е българско. „Тук има около 80% българи, ми казваше един стар българин. Преди бяха много, много, целият град, цялата търговия все в български ръце беше“. Макар и да има известно преувеличение в тези думи, все пак нещо вярно, нещо истинско се крие в тях. Градът до началото на XIX в. не се отличава по големина, по многочисленост на населението. Той бил сравнително малък град. Постоянните войни от времето на Михаил Витязул, а особено тези през втората половина на XVIII и началото на XIX в. са го разсипали и не му дали възможност да се развие в един голям прибалкански град, какъвто го виждаме

по-сетне. Едва през 30-те години на миналия век със заселването на българските емигранти в Пловдив последният бързо се издигнал и станал голям център. Така говорят старите българи тук.

Датата 1829 - 1830 г. ни спомнува ред исторически събития. Едно от тях е голямото, масово преселение на българите от Източна Тракия (Стара Загора, Бургаско, Карнобатско, Айтоско, Новозагорско, Одринско и др.), които след Одринския мир и несполучливото въстание на капитан Георги Мамарчев в грамадни маси се задигнали заедно с отстъпващите руси да се пресели оттатък Дунава - Бесарабия и Южна Русия. Много от тези българи действително се заселили там, други в Добруджа, а трети минали във Влашко.

Начело на цялата тази преселническа емиграция стоели сливенци, които в своята си по-голяма част заедно с карнобатци, котленци и др. се заселили из влашките градове Букурещ, Бранла, ала най-много отишли в Пловдив. Там си купили земи в мушията Беряска и си построили нов град - 3 км. северно от Пловдив, който нарекли „Нов Сливен“.

Основанието на града се отнася към 1831 - 1832 г. и застрояването му ставало сравнително бързо. В 1833 г. Новият Сливен имал 274 къщи, а към 1838 г. - 389 къщи и 63 дюкяна. Населението му било градско, занаятчийско. Градът бързо се развил, търговията му благодарение кръстопътното положение на града и разцвета на занаятите толкова разцъфтяла и напреднала, че Нов Сливен станал силен и опасен съперник на Пловдив.

Градът Беряска не траял дълго. Той бил разрушен през 1838 г. от самите негови жители, които заплашени от стопанина на мушията да ги направи клакаши (ангаряши) напуснали демонстративно мушията, разрушили сами къщите и дюкяните си и всички вкупом се преселили в Пловдив, в именията на боерина Болдеску, който им дал места за поселения и постройки на къщи. Махалата, гдето се преселили - това е северозточната част на града, и сега се казва махала „Сербряска“ (под името „сърби“ са известни повечето българи във Влашко), със здрава и хубава черква „Св. Георги Нови“, която днес е напълно повлашена. От Беряска останали да стърчат, освен зидовете на разрушените къщи, които днес са съвършено сринати, още и тези на черквата като паметник за някогашните усилия на сливенци да си създадат сигурни и добри условия за живот при полите на Карпатските предпланини.

На тази нова, живителна струя от силен български елемент, Пловдив дължи своята сила и разцвет. Българите тук развили разнообразна търговска и занаятчийска деятелност, като проникнали с течение на времето във всички фибри на градския и обществен живот.

Единствени крепители на българщината тук доскоро били българското училище и народно читалище „Кирил и Методи“. И двете са отворени в едно и също време, 1867 г., от лесковчанина Иван Касабов, който бил и първи учител. Училището продължавало да буди народното съзнание и сее просвета в продължение на много години между пloeщките българи. За известно време било субсидирано от Пloeщката община и в него следвали и не малко румънчета. Благодарение на училището, читалището и постоянното движение и общение на българите между Букурещ, Пloeщ и Браила, народният дух у пloeщките българи бил силно повишен. Вън от това, кръстопътното положение на града, неговата близост до Букурещ и будността на неговите жители направили от Пloeщ един втори център на българската революционна и народна деятелност преди освобождението, в която не малко се отличили Янко Котленски (от Котел), Райко Попович (Габрово), Ману Х. Георгиев (Котел) и др.

Днес малцина от старите българи, съвременници на Раковски и Хаджи Димитър, останали живи. Повече са измрели, а и тези които са останали се здраво държат като българи, но техните потомци бързо чезнат, бързо се губят като такива. При всичко, че населението тук е компактно българско, все пак процесът на порумънчването върви с бърз и усилен темп. „Процентът на българите тук е повече от 75%, казваше един здрав българин пloeщенин. Все пак, ако дирите, и 5% от тях няма да намерите, които да се казват българи“. Пазарът, дюкянните и др. обществени места са пълни с българи, но много рядко, много рядко ще чуете българска реч и говор. Изглежда, че повлашването в средата между тракийските българи е много по-голямо отколкото между македонските. Македонското българско наречие наред с румънския език ще чуете всъде, гдето има и работят македонски българи².

Числото на отвлечените българи от Пloeщ надминава числото 100, от двата пола и от най-различна възраст (2 - 62 години).

Същинската цел на командировката ми бе, както казах и по-горе, събиране исторически (писмени и веществени) паметници из епохата на нашето възраждане и предосвободителна епоха, които намерени и описани биха били ценен принос за нашия Етнографически музей и следователно за нашата история. Нямах възможност да обходя всичките български центрове в Румъния, но и там където ходих, констатирах за голямо съжаление, че повечето български исторически документи къде повече, къде по-малко, изпитали една и съща съдба в

Румънско - изгаряне и унищожение. Това лесно ще си обясним като знаем, че румънските българи пред и след обявяването на войната били на няколко пъти обискирани от румънските власти, които в стремлението си да дирят документи от политически, конспиративен характер срещу тях взимали или унищожавали, или пък принуждавали самите българи да унищожават своето народно богатство. Като се вземе във внимание при това, че не всички румънски българи вземали еднакво участие в миналите политически движения и следователно нямали възможност да притежават такива исторически документи, и второ, че голяма част от същинските деятели на епохата са или измрели или пък порумънчени, - лесно ще се разбере тогава доколко успехът на задачата ми бе проблематичен.

При все туй смея да кажа, че и това малко, което намерих и за което имам удоволствието да Ви донеса, е принос към задачата, която бях си поставил, особено с архивата на г. Обретенов, която от всички други заслужава нашето пълно и сериозно внимание.

Следните исторически находки намерих в Букурещ, Браила и Русе:

А.

Няколко фотографически снимки от исторически интерес, намерени в Букурещ, а именно:

1. Една фотографическа снимка, размери метър х 40 см., представлява 68 души представители на българската колония в Румъния при поднасянето благодарствения адрес на Царя Освободител в Плөөщ по случай освобождението на България, 1878 г.

Представителите са снети в три реда и в средата на първия ред стои Панарет Рашев, митрополит Погонянский; от дясно и ляво на него - Евлоги Георгиев, Христо Георгиев, Атанасович, Протич, Тонков, Найден Геров и ред други.

Снимката е оригинална и се намира в два екземпляра: единият в кантората на Евлоги Георгиев, а другият в българската черква. Ако в музея не се притежава оригиналът, заслужава да се откупи поне един от тях.

2. Фотографическа снимка, представлява участниците и виновниците на Букурещкия мир 1886 г., сключен между Сърбия и България, а именно:

Ч. Миятович и З. Зайкович - (Сърбия)

А. Маджит и М. Рашид - (Турция)

А. Ем. Лаховари - (Румъния)

Ив. Ев. Гешев и В. Пенчович - (България)

Оригиналът с оригиналните надписи се намира в кантората на Евлоги Георгиев, (сега Ив. Ев. Гешев).

Б.

Една кондика (№ 2) на българската черква (Браила) от 1872 - 1874 г., съхранява се у председателя на браилската българска колония г. Апостол Христодоров. Всички други исторически книжа, документи, кондики и пр., отнасящи се до устройството и уредбата на българската колония или до основаването и уредбата на първото „Българско книжовно дружество“ (1867 г.) са една голяма част от тях отнесени в София (1879 г.), а друга - изгорена и унищожена сега напоследък от русите и власите по време превземането на гр. Браила от нашите войски, декември 1916 г.

В.

Архивата на Никола Т. Обретенов - Русе [следва описание].

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 935, л. 72 - 90.

2 За българите във Влашко по-подробно вж. Велики К., В. Трайков, Българската емиграция във Влахия след руско-турската война 1828 - 1829 г. Сборник документи, С., 1980, 452 с.; Кесев Д., В. Дикулеско, В. Паскалева, Положение и стопанска дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. - Сб. Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. 1, С., 1965, с. 285 - 371; Жечева, Н. Към историята на изучаването на българските емигрантски заселища в Румъния през Възраждането - Сп. Българска етнография, 1983, кн. 3, с. 51 - 60; Ромашки Ст., Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930; Трайков В., Българската емиграция във Влашко след Руско-турската война от 1828 - 1829 г. - Сб. Одринският мир от 1829 г. и българските народи, С., 1981, с. 153 - 162.

ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРАВА НА БЪЛГАРИЯ¹ ВЪРХУ ДОБРУДЖА

Окончателното си разорение Добруджа дължи на войната от 1806-1812 г., оттогава остава и оная нейна тъжна известност, с която тя дълго време се ползуваше като страна пустинна, безводна, неплодна, безлесна, мочурлива и бедна.

Ето как М. D. Jonescu излага нейното разорение, по записките на Langeron. „На 2 август 1809 г. колоната на Булатов пристига срещу Исакча и почва приготвяне за бомбардировка, но като научава от някои българи из Исакча, че турците са изпразнили града, заема го без бой. В града намира 7 оръдия, много муниции и богата плячка от хранителни припаси. Крепостта запазена, обкръжена с висок зид и един стар, но здрав каменен замък.

В манастира Кокош, тогава с неизвестно име, се намират затворени 1200 души българи, скрити от страха и ножа на турците. Русите ги хващат и изпращат в Бесарабия.

От Исакча Булатов заминава за Тулча, намира града също изпразнен и пуст, с 18 оръдия и грамадни количества муниции и припаси. По направление към Бабадаг застига повече от 1500 души българи бежанци, наедно със стадата им, да бягат от башибозука, който ги преследвал. Вместо да прогони башибозука и ги освободи, той ги пленява и ги изпраща наедно със стадата им като пленници в Бесарабия.

На 9 август с. г. генерал Прозоровски, на път откъде Вакарени за Тулча, умира в село Проток (сегашна Жижила).

След завземането на Мачин на 18 август, Багратион освобождава населението и издава прокламация до цялото българско население, в която му гарантира лична и имуществена сигурност, като го увещава да бъде спокойно и да не напуща жилищата си. След няколко дена обаче, след завземането на Черна вода от Платов, казашите и московците, които се пръскат в силни отряди по цялото протежение на Дунава към Хърсово и Мачин, разоряват и опустошават цяла Западна Добруджа, подпалват множество богати села, които биха могли да хранят руската войска с месеци и прибират като плячка 50 000 глави едър добитък, които висши офицери споделят помежду си и го пращат в Русия като лична собственост“.

От този цитат следва, че до тая война населението и по цяла Западна Добруджа е било също българско.

„След завземането на Мачин генерал Марков пребродва цяла Добруджа надлъж и нашир и стига морето северно от Кюстенджа, като навсякъде пленява и плячкосва страната. Изпраща 3000 души българи и липовани като пленници в Галац, а останалите прогонва и преследва; имотите им конфискува в полза на имперската хазна и за техен управител назначава гърка Камели, държавен съветник и чиновник в Министерството на външните дела, който обаче присвоява всичко за себе си, включително и храните, добити от нивята, поженати с работници докарани от Влахия. Така щото онова, което бандитът Чолак Пехливан и башибозукът бяха пощадили, русите го довършват.

През зимата руската войска била изложена на страшни лишения и епидемии. Сега чак Багратион съзнава своята голяма грешка, като остави войските си да опустошават Добруджа, защото останалото, отървалото се население избягва всичкото, наедно със занаятчия си имот и добитък, в България. Лошото положение на войските заставя Багратион да се оттегли най-напред към Хърсово и после да мине Дунава“ (Jonescu, Dobrogea in pragul veacului XX-lea, с. 567-588).

Така се свършва третата опустошителна война за Добруджа, за да почне четвъртата, тая от 1828 - 1829 г., итогът на която ние скицирахме в по-първата глава с няколко думи из описанията на маршал Молтке.

Добруджа не успяла да излечи раните си от една 7-годишна война, когато тая от 1828 г. настава, и Молтке я намира все тъй пуста и описва в най-черни, но действителни краски (пак там, с. 593).

Молтке посещава Добруджа в 1836 и 1839 г. и свидетелствува, че тогава Добруджа нямала дори 20 000 жители.

Между това всички сегашни български поселения в Добруджа датираат отпреди тая дата, едни от около 1810 - 1812 г., други откъм 1830 - 1835 г.

Какво е било тогава населението от 20 000 души, което Молтке заварва в 1837 - 1839 г. и где остава онова „туземно румънско население“, на което според румънските автори „пришелците българи“ завзели бащинията, всеки може да заключава.

Но добруджанските българи дошли тук от България и Бесарабия - преповтарят и подчертават румъните. Те отгде трябваше да дойдат, когато Добруджа остава пуста след войните от 1806 - 1828 г. и когато според собствените на румънските автори свидетелства туй, което не загинало, което не оставило костите си в родната земя, е било откарано или забягнало именно в Бесарабия и България?

Оспорванията обаче сочат и по-далеч, те като че ли искат да кажат: „дошлите наново в Добруджа българи не са същите, които са били избити, прокудени и забягнали - те са други“. Самото това оспорване доказва вече неговата несериозност, какъвто е целият този спор против званичния национален характер на тая нещастна българска земя, чедата на която възкресяват из дъното на нейните недра, потъналата в кърви и обърната в същинска пустиня, някогашната цветуща с жизненост и неизчерпаема национална мощ родина.

Ето защо ние не можем да кажем за Добруджа онова, което румънските автори (I. Jonescu в 1850 г. и M. D. Jonescu в 1903 г.) казват за нейното население: „Почти цялото население на тая хубава област се състои от хора безотечественици, лишени от средства за съществуване. Всички жители, дошли в Добруджа, имали само една цел - печалбата. Те доброволно са напуснали отечеството си, за да колонизират една празна от население земя“ (Dobrogea in pragul veacului XX, с. 323).

Та кой е този нормален човешки ум, който би допуснал, че в тая земя на сълзи и кърви, на вечен пожар, пустош, пепелища, „в която животните заместват човека, в която на цели мили няма ни дърво, ни шубрак, ни вода, ни ограда; безплодна, безлюдна, безлесна, безводна, мочурлива и пещчлива“ - в това царство на епидемии и мор ще дойдат да се заселват не синовете, бащите и братята на ония, духът, традициите и пепелищата на които ги викат и свързват за нея, а алчни някакви авантюристи, привлечени в нея поради богатства, които тая пустиня ще да е крила в своите дълбоки недра?

Безспорно населението на Добруджа днес е доста разнообразно; безспорно пръснатите в нея разни националности, които по-после са я попъстрили, са били привлечени тук и по чисто стопански причини. Но това се явява вече като следствие на факта, че нейната жизненост почва да се възстановява и икономическите нужди на местното население почват да се развиват и нарастват. Всички тия народности обаче са били и си остават чужди за културната обществена и политическа жизненост на Добруджа и на нейния господстващ национален характер, който почва да се проявява след войната, за да се развие и разцъфне през 1850 - 1865 г. и да достигне пълна политическа зрялост в 1875 - 1878 г.

С края на войната от 1828 - 1829 г. страшните години за Добруджа престават и още от 1832 г. нов интензивен духовен и обществен национален живот за българите в Добруджа започва. В 1832 г. с. Касапкьой открива наново своето училище и все към същото време българите възобновяват всецяло разрушения град Тулча, на няколко километра югоизточно от първото му местонахождение. Навсякъде из пустите

юртлуци, запазили само имената на изгорелите и разрушени села, започват новите поселища, нов живот, новите селски стопанства, новото неуморно българско творчество, което ведно със своите селски колиби и къщи строи черкви, открива училища и налага отпечатъка на своята национална упоритост.

Где бяха тогава румъните и тях румънски поселища, които нигде не срещаме в тая история на страдания, жертви и свръчовешки усилия за възкресяване на разорената родина?

През периода от 1850 - 1865 г., когато вече българският национален живот се намира в пълно развитие и разцвет, когато българите налагат своето господство и хегемония дори на турското население, когато Тулча измества турския център Бабадаг, става столица на целия санджак и Добруджа възобновена добива пълната своя предишна жизнестойност на българска страна, д-р Алард в 1856 г. пише: „Румъните обитават едва и изключително дунавското крайбрежие. Румъните крият народността си и се казват българи“. А Karl Peters в 1865 г. наброява общата численост на техните поселища на 12 000 души при 160 000 души за цяла Добруджа.

Казаното от Алард се потвърждава и от румънина географ и етнолог Данеску, който казва: „За да се запазят от турците, които са ги гледали с лошо око, румъните наистина са се казвали българи“.

Една чужда на земята ни етническа незначителна по брой разновидност, която се губи под скута на българската среда, обезличена от пълна национална инертност - това е ролята на румънския елемент в Добруджа не само до завземането ѝ от Румъния, а и дълги още десетки години след това завземане.

Въпреки войната от 1854 - 1856 г., възходящият подем на новия живот в Добруджа не спира и последната руско-турска война от 1877-1878 г. намира Добруджа с пълна консолидирана национална физиономия, напълно готова за политическата свобода на България от името на която тази война бе обявена и водена.

От 1685 г. седалище на Силистренския пашалък става Бабадаг, който се развива в силен турски център и като главен град на областта достига 60 000 души жители. Новият национален подем на българите в Добруджа обаче след войната от 1829 г. не само създава Тулча от неговите развалини, но създава и новия център на обществения, стопански, културен и политически живот в цяла Добруджа. Той става неин главен център и Добруджа добива името „Тулчански санджак“.

Наедно с това Тулча почва да играе ролята на метрополия и да дава български отпечатък в живота на цялата провинция. Напусто Мидхат паша се опитва през 1870 - 1871 г. да тури ръка на българските училища

и на културния живот в Добруджа. Вълната на национален подем се оказва по-силна от волята на този крупен турски политически мъж и всеки опит да се спре нейния волен ход намира решителен отпор и се разбива пред една силна обществена организация, която брони и своите дипломати в лицето на братя Теодорови - Стефанаки и Димитраки бей, и своите общественици и книжовници в лицето на Тодор Икономов, епископ Климент, д-р Янкулов, Сава Доброплодни, Антон Франга, Кръстю Мирски, Изворски и др., и своето организирано гражданство в отделни черковни-училищни общини, които дават членове на турския мезлиш в Русе и поддържат сношения с представителите на чуждите държави в Тулча, и своите бунтовници и съзаклятници, и една обединена и сплотена около общонародния идеал компактна маса от търговци, еснафи и земеделци, които циментират целия този разнообразен обществен живот в общо нерушимо цяло.

Това е резултатът на оная подем, който почва от 1832 - 1850 г. и който изпъстря цяла Добруджа с черкви, училища и читалища, около които този живот закипява.

В 1849 г. Тулча построява нова, най-хубавата черква в цяла България, и още в 1850 г. се поставя начело на борбата за черковната ни независимост. По-после, при основаването на екзархията, братята Теодорови са, които чрез поставено лице даряват екзархийското място в Ортакьой², а Тулчанската черковна община я снабдява с първите по-крупни парични средства - 200 турски лири, нужни за нейното устройство. В 1860 г. гр. Тулча построява специално здание за своето класно училище, на което дава знаменателното за националното ни и политическо название „Светла България“; в 1866 г. С. Доброплодни написва и издава в Тулча цяла българска христоматия по образа на Софрониецо, в която с гордост поставя като титул „учител на Тулчанското класическо училище“; сюжетът на първия български роман, „Изгубена Станка“ от Блъсков, има за тема случка из селския живот в Добруджа; най-крупната си дейност като учител, деец и публицист Тодор Икономов развива в Тулча и няма издания от оная епоха на нашето книжовно възраждане, в което не само Тулча, но и десетки добруджански села да не заемат първо място в списъка на спомоществувателите. Едно от гнездата на Дякон Левски е тулчанското село Еникьой, където той от една страна учителствувал, а от друга чрез поставен човек поддържа кръчма и хан за убежище и подслон на хъшове и народни хора; средата на тулчанското население и това от околността създава Караджата, а първото гнездо на революционната дейност на поп Харнтон стават селата Пашакъшла, Бейдаут, Конгас, Фрекацей и цялата Бабадатска околност.

Дълга е номенклатурата на всички ония проявления от културния и обществения живот в Добруджа и оная на имената на първите строители на днешна България, които подчертават с най-ярки черти крупната роля, що Добруджа играе в духовното и политическо възраждане на България. Ние не мислим тук да изчерпим всичко това, но онуй, което трябва да кажем и да подчертаем, то е, че Освободителната война от 1877 - 1878 г. завари Добруджа в пълен разцвет на чисто българска жизненост и икономическа мощ, с около 160 000 жители, в средата на които чуждите елементи не играят абсолютно никаква обществена роля, с около 80-90 селски училища и толкова черкви на автономни български черковно-училищни общини, добили правото на самостоятелна юридическа личност, с 10-тина читалища, с една 4-класна гимназия, с една българска епископия, с едно българско анонимно търговско дружество за внос, износ и банкерски операции, с едно параходно такова, с едно благотворително женско дружество, и главно, с едно назряло за политическа свобода българско гражданство, което още преди войната заема вече активно, господстващо почти участие в духовното ни и политическо възраждане, в черковната ни борба, във възраждащата се наша книжнина и просвета, в революционните ни аспирации и организации, в бунтовните ни чети и в опълчението.

И дума не е могло тогава да става за исторически и етнически права на Румъния върху Добруджа, защото румънското население в Добруджа - това бяха трансилванските овчари, които са идвали временно в Добруджа със стадата си на паша, и румънските селяни, които са бягали тук от собственото си отечество поради непосилния там робски живот. Това бяха, от една страна, преходящи в Добруджа гурбетчини, наречени „кожани“, и част от нещастни „беженари“, които чужди на всяка национална идея, национални чувства и национално съзнание, идвали са в тая чужда за тях страна единствено за прехрана и убежище. Следи от техния обществен живот в Добруджа ние не виждаме, нито пък румънските автори, тъй ревностни в своята националистична историческа и статистическа изобретателност, не са могли досега да ни покажат такива.

В това положение на нещата великите за съдбата на балканските народи събития от 19 в. завариха Добруджа и нейното място биде определено по един ясен, категоричен и недвусмислен начин в два званични, всеизвестни политически акта от международно значение и известност: 1) Султанският ферман от м. февруари 1870 г., с който се признава автономията на българската черква и който в териториалната област на Българската екзархия включва Добруджа, и 2) Протоко-

лите на Цариградската конференция от 1876 г., наедно с реформените проекти, изготвени от Силите за организацията на Турция.

Тия проекти бяха шест, третият от които съставлявала проекта за органическия устав на България, редактиран в следната форма: „За България — проект за органически устав.

1. От долуозначените места и съгласно с приложената тук карта ще се образуват две области (вилаета), които ще се управляват според изложените по-долу форми.

Източната област ще има за главен град Търново и ще състои от санджаците: Русе, Търново, Тулча, Варна, Сливен, Пловдив (без Султан ери³ и Ахъ челеби⁴) и от казите Кърклисес⁵, Мустафа паша⁶ и Казъл агач⁷.

Западната област ще има за главен град София и ще се състои от санджаците: София, Видин, Ниш, Скопие, Битоля (без двете кази на юг), от трите северни кази на Серския санджак и от казите Струмица, Тиквеш, Велес и Кастория.“

Проектът обема 10 дълги статии, които уреждат устройството и управлението на България.

В първото заседание на Цариградската конференция от 11 - 23 декември 1876 г., в състав на представителите на 7-те сили: Турция, Германия, Австрия, Франция, Англия, Италия и Русия; след речта на председателя Савфет паша, турския министър на външните работи, който открива заседанието, след речите на Солсбъри, граф Игнатиев и граф Зичи, френският извънреден пратеник граф Шодорди връчва проектите на турските представители с една обяснителна реч, от която заемаме следните пасаж: „Конференцията има за цел да предвари големи и важни заплитания, като се опита да даде за заздравяването на мира практическо и правилно разрешение... С цел по-добре да улесним намеренията на нашите правителства, ние сме изложили в тия проекти съвкупността на мерките, сгодни да обезпечат успеха на нашето общо дело.

Натоварен от моите другари да предадем тоя труд във ваши ръце, вие не трябва да се мамите относително чувствата, които са ни ръководили при неговото съставяне; ние сме си поставили за задача да издирим с най-голямо безпристрастие онова, което при сегашните обстоятелства може да се счита най-съответно със законните стремления на Европа и най-важните интереси на турската държава. Аз правя апел към вашите чувства и вашата мъдрост и ви моля да се присъедините към нас, към цяла Европа, за да се запази по тоя начин турската държава, на която ние желяем всяко благополучие и добро.“

На въпроса на Едхем паша за мотивите към тия проекти, маркиз Солсбъри отговаря, че „проектите са съставени по основите, които е представила Англия“.

Граф Шодорди отговаря, че „за съставянето на тия документи се е черпило из по-предишните документи по въпроса и из разменените между силите ноти.“

Австрийският пълномощник граф Зичи казва, че „по-голямата част от мотивите се намира в австрийската нота (на граф Андраши) от 30 декември 1875 г., която са приели всичките сили“.

Италианският пълномощник граф Корти - че „главният мотив трябва да се дири в самата важност на положението“.

Очевидно е прочие, че стипулациите на тия проекти не са акт произволен и случаен, а резултат от грижливото изучаване на всички ония мероприятия, които етническата особеност и историческите права на народите, които тогава се обемаха в турската държава, са налагали като императивни условия за международно равноправие и мира на изток.

Едно от тия условия, изрично показано в проекта, който цитираме, е и единството на Добруджа с целокупна България в новата проектирана за нея автономия, която събитията от 1876 г. бяха наложили.

Акцията на Цариградската конференция, след отказа на Турция да възприеме Лондонския протокол от 19/13 март 1877 г. и да въведе предложените от конференцията реформи, свърши с Руско-турската война от 1877 г. Резултатите от тая война обаче, въпреки своите причини и тържествено обявени цели, далеч не удовлетворяваха ония проблеми, които мирът на Балканите бе създал и които Цариградската конференция тъй щастливо разрешаваше.

Причината на това бе, че Русия вложи в изпълнението на поетата от нея задача повече личен интерес и тоя на своите завоевателни аспирации, нежели интереса на мира и хармонията на Балканите.

Така се обяснява фактът, че днес, след 40 години, задачата на бъдещия мир, който настоящата война налага по отношение на България, намира своето очертание в проекта на Цариградската конференция, на която Берлинският конгрес изневери, поради поведението и страха на руските домогвания.

Значението на делото на Силите от Цариградската конференция по отношение на българския въпрос, който поради горните причини остана и досега неразрешен, намира своето пълно и правилно изражение в следния предговор на Тодор Икономов, писан в 1885 г., с който той завещава на всеки „образован българин“ протоколите на Цариград-

ката конференция с техните приложения, като политико-правна основа на безспорните права на България.

„Цариградската конференция, казва той, с нейните неприети от турското правителство решения, е едно от най-главните и широките стъпала към политическото освобождение на българския народ.

В програмата и постановленията на тая конференция се признаха от Европа не само правата на българите за по-свободен живот и за автономно управление, но и правото да се нарича отечеството им със своето собствено име.

Ако и в много неточни и ограничени размери, пределите на днешна България тук първи път получиха прилично тем разрешение и прескочиха онзи тесен кръг, който съединеното гръцко и турско варварство поставяха на българщината. От тия първи официално признати граници до истинските граници на българския народ остава само една крачка.

Библиотеката на образования българин никога не ще бъде пълна, ако в нея не стоят протоколите на речената конференция. В тая библиотека ще липсува не само един от важните паметници на нашата ново-народна история, но е едно добро средство срещу нашите неприятел и мерило за дипломатическата справедливост на някои прехваленни държавни мъже в Европа.

Ето подбужданията, които са ме накарали да превода и издам на български предстоящите протоколи и да прибавя към тях и знаменития Лондонски протокол, който развързва ръцете на Русия и даде възможност да обяви война в 1877 г., за да добие чрез нея и освобождението на България в границите на Санстефанския договор“.

И наистина, какви по-силни правни основания, какви по-безспорни и по-неуязвими поради своето безпристрастие доказателства, какви по-убедителни доводи и какви по-съкрушителни възражения против враговете на България и в защита на правата на българския народ от тоя проект на Цариградската конференция, който включва в границите на България - Македония, Моравско и цяла Добруджа?

Тоя проект наистина не е писан от сръбски и румънски автори от рода на Цвиич, нито от техни подражатели, но той не е писан нито от нас българите, от наши дипломати и шовинисти, каквито впрочем нямаме. Авторы и гаранتي за неговото безпристрастие са най-авторизираните представители на всички европейски сили и от двете днес враждуващи констелации. Това са: барон Вертер, граф Зичи, барон Калич, граф Бургоан, граф Шодорди, маркиз Солсбъри, граф Корти, граф Игнатиев, Мюнстер, Veust, D'Harcourt, Derby, Manobrea и Шувалов. Това ли са българските шовинисти или подкупените от България хора, това ли са нашите агенти за прокарване на някакви завоевателни ас-

пирации над сръбски и румънски земи, в каквито безсъвестни и невежи хора днес се опитват да ни обвинят?

Можеше ли в оная епоха на безгласно робство, в което ние бяхме оковани и в която името на България не бе дори известно, да се съберат граници, за които ние днес проляхме потоци кръви, ако те в действителност не обемаха безспорно български земи?

Ето защо на всички тия задкулисни интриги, лансирани с цел да се подбият основите на нашите исторически, етнически и политически права, извоювани днес със собствената на българския народ кръв, наедно с Тодор Икономов се противопоставят протоколите и проектите на Цариградската конференция като „добро средство срещу нашите неприятели и като мерило за дипломатическата справедливост на няком прехвалени държавни мъже в Европа“ и на всички поставени от тях лица от днешната европейска антибългарска преса и литература.

След отказа на Турция да допусне вмешателство на Силите във вътрешните работи на империята, Лондонският протокол, като подчертава наново солидарността им по отношение наложителната нужда от въвеждане проектираните реформи, подчертава факта, че Портата приема сама да ги наложи в действие.

„Силите се мислят в право да се надяват, че Портата ще осъществи с енергия мерките, които да докарат онова подобрене, което единодушно се е признало като необходимо за спокойствието на Европа.

Те са възнамерявали да надзирават внимателно как ще се изпълнят тази обещания на турското правителство.

Ако се видят още веднъж излъгани в надеждите си и ако положението не се подобри по начин, който да отстрани повръщане на запустанията, които развалят мира, те обявяват че такова състояние на работите е несъвместимо с техните интереси и с тия на цяла Европа изобщо. В такъв случай те си запазват правото да помислят върху най-сгодните средства да се подобри положението на християните и подобрят интересите на общия мир“.

Тоя протокол се подписа от граф Шувалов при резервата от страна на Русия: Турция да приподпише самия протокол; да сключи мир с Черна гора; да демобилизира; да осигури християните от всяко насилие и да въведе предложените от конференцията реформи.

От дотук изложеното очевидно става, че цяла Европа счита като едно от първите неотстраними условия за мира на изток автономията на България в границите, които сама Европа очертава в редовен конституционен проект.

На 31/12 април 1877 г. Турция отговаря с формален отказ и на 12/24 април войната биде обявена.

В манифеста на царя от същата дата изрично се казва: „Портата отказа да отстъпи пред едногласните изисквания на Европа, тя не се съгласи с постановленията на протокола“. В заповедта по действащата армия на великия княз Николай до руските войски от същата дата се казва: „Не за завоювания отиваме ние, а да дадем помощ на нашите оскърбени и подтиснати братя.“ И поради това тая война доби названието война освободителна.

Само Англия посрещна с недоверие това шумно самопожертвуване на Русия от страна на дипломатите при Нева в полза на общоевропейския мир; ролята обаче, която Русия вземаше като изпълнителка на решенията на Цариградската конференция спечели симпатии и съчувствията на цял свят и спря Англия от всяко противодействие.

Войната почна при общи симпатии и ентузиазъм и след мъчително едно минаване на руските войски през Прут и Румъния, първите топовни изстрели бяха разменени на 22/4 май между Браила и Гечет.

Ето как румънски автори, професорите от Трансилванския Alessi и Рори описват бойните действия в Добруджа:

„На 23 юни генерал Цимерман дебаркира с един пехотен полк в Мачин, евакуиран вече от турски войски.

На 25 юни турците евакуираха Исакча, Тулча и Хърсово. И след това руските войски почнаха да минават Дунава при Галац, Браила и Хърсово.

На 28 юни генерал Сямсиев, комендант на първата казашка дивизия, стига Бабадаг, отгдето изпраща един полк на юг по дирите на няколко черкезки чети.

На 23 юни в Добруджа не остана нито крак турски войски, всички се оттеглят зад линията Черна вода - Кюстенджа. Дори и самото турско население почва да напуска Добруджа поради изстъпленията, на които бе подложено от страна на българите, които почнаха да празнуват своето освобождение от турско иго.

Веднага с минаването на първите руски войскове части в Добруджа императорът Александър разгласява следната прокламация, отправена към българския народ:

„Българи, моята войска мина Дунава и влезе във вашето отечество, където се борй много пъти за подобрене плачевното състояние на християните от Балканския полуостров...

Спрямо вас, мюсюлмани от България, се отправям със следните думи на спасително предупреждение... и пр.

Християни от България, вие преживявате паметни за вас дни. Часът на вашето освобождение от тежкото иго на мюсюлманите дойде. И всички вие, съдействайки на руския успех с вашата помощ и с всички

сили и средства, които може да дадете, ще обслужите собствената си кауза, каузата на възраждането на българското царство.

Едновременно с напредване на нашите знамена, турските власти ще бъдат замествани с редовна администрация. В тая администрация ще бъдат веднага повикани да вземат активно участие местните граждани, а младите български легиони ще служат за основа на българската военна сила, предназначена за охрана на добрия ред и сигурността. Служете на вашето отечество с ревност и чест, а изпълнявайки този ваш дълг със самопожертвуване и безпристрастие ще докажете на света, който гледа на вас, че вие напълно заслужавате свободата, която Русия ви готви“ (Allessi și Popu, *Rasbelul oriental ilustrat*, с. 480-410).

Преди прокламацията на царя и стъпването на руските войски в Добруджа обаче навред в градове и села българите бяха вече основали тричленни „временни правителства“, които русите намериха готово сформирани и поели упражнението на местната административна власт.

Независимо от това, за помощник на руския губернатор в Добруджа, Белочеркович, бе назначен българинът Даскалов, по-после наш търговски агент в Одрин, комуто собствено бе поверено началството на тая власт, едновременно с което бяха уредени и чисто български съдилища в Тулча и Бабадаг под название „Окръжни съдебни съвети“.

Така през целия окупационен период административната и съдебната власти в Добруджа бяха чисто български, каквито ги завари Румъния при завземането на Добруджа и между намерените, запазени от тая епоха книжа, намериха се няколко протоколи за учредяването на местните „временни правителства“ в Добруджа, както и съдебните регистри на Бабадашкия съдебен съвет. В единия от тия последните са вписани всички издадени през тоя период решения на брой около 80, писани, редактирани и подписани от тричленния български съд в състав председател и двама членове (Николаев, Папанчев и третият с нечетлив подпис).

В казаното и изложеното дотук всеки вижда как яркият национален характер на Добруджа се очертава в самото освободително дело на България. И никой дотогава нито мислеше, нито допускаше, че Добруджа можеше да има друга съдба от тая на България. И когато станаха известни условията на Сантефанския мир, граф Игнатиев праща до добруджанци секретно мисивно писмо, което Белочеркович прочита на тулчанските първенци и делегати от провинцията в тайно едно събрание на българското читалище и в което Игнатиев им казва: „Отстъпването на Добруджа на Румъния става по държавна необходимост и с цел да се оправдае завземането на Бесарабия, но не трябва обаче

да плаши и тревожи добруджанци, защото е временно и Добруджа в близко бъдеще ще бъде наново обединена със свободна България...”

При Сан Стефано Русия реши да си послужи с Добруджа като разменена монета срещу Бесарабия, за да отиграе от Европа загубеното в 1856 г., да стигне наново Дунавските устия и да възстанови своето влияние на изток.

Тая постъпка на Русия оправда недоверието на Англия, която от протекторка на България стана при Берлинския конгрес главна причина за нейното разпокъсване и политическо обезобразяване, като при това, за да направи от Добруджа нов ефикасен тампон против руските аспирации на изток, с които да замести оня, които Бесарабия представляваше вече, разшири южните граници на Добруджа западно до самата Силистренската крепост, която трябваше да се унищожи като такава, и източно до Мангалия, включително тоя град, който пояс бе откъснат и изземен от Русенския и Варненския санджаци.

Никакво съмнение нямаше и няма, че тук въпросът съвсем не се касаеше вече за делото на мира на изток, тъй както го разбираше и разрешаваше Европа при Цариградската конференция; никакво съмнение нямаше и няма също, че тук въпросът не бе да се решава съдбата на Добруджа като отделна някоя провинция, останала без стопанин, храна на разни политически апетити, или като провинция, над която Румъния е имала и има някакви права и претенции. За всички бе ясно и явно, че делото на Берлинския конгрес бе акт, продиктуван единствено от новите международни условия, които Русия създаде на Балканите, от нуждата да се сломи възстановеното и разширено нейно влияние и надмощие на изток отпреди 1856 г., за което собствено излезе, че тя бе предприела да води войната от 1877 г., а не да тури в изпълнение решенията и проектите на конференцията, които ѝ послужиха само за претекст за тая война.

Съпоставено делото на Берлинския конгрес с онова на Цариградската конференция, всякой вижда, че това са неща диаметрално противоположни; противоположност, която се обяснява с различието на целите, що имаха тия две международни събрания. Целта на Цариградската конференция бе да се омиротворят Балканите чрез международно равноправие, да се заздрави хармонията между балканските народи чрез задоволяване на минималните техни народности свободи и нужди; целта на Берлинския конгрес бе да се разбие на всяка цена застрашаващата руската хегемония на Балканите, против която Европа воюва с Русия през 1854 г. и да се възстанови положението, създадено в 1856 г. от Парижкия договор, което Русия бе изменила и целеше всецяло да разруши.

Така източния въпрос, който Цариградската конференция бе насочила към неговия край, поне по отношение на съставния в него български въпрос, при Берлинския конгрес бе възвърнат в едно *statu quo ante*⁸, с тройно едно усложнение за България, разпокъсаните части от която се дадоха и изоставиха на Турция, Сърбия и Румъния, в ущърб на желанието от всички мир на Балканите, разрешението на който по горните причини биде не само отсрочено, но и отстранено при най-неизвестно за него бъдеще.

Всички тогава обвинявахме, всички тогава обвиняваха делото и хората на Берлинския конгрес, които вместо трайни основи за мир, равноправие и справедливост на Балканите, оставиха заедно с безправното зародиша на бъдещите бури и кръвопролития, които се очакваха от всекиго и на които днес бяхме и си останахме още свидетели.

Безспорно че при званичната измяна от страна на Русия на миротворната акция на Цариградската конференция, не силите на Берлин бяха виновните за взетите отрицателни за мира и правото решения. Но фактът безспорен за всички си остана, че делото на Берлинския конгрес е дело противоправно и временно, което отлага само разрешението на българската проблема, която близко едно бъдеще ще трябва на всяка цена да реши.

Тая проблема с всичките нейни нови усложнения обема и новия за нея добруджански въпрос, на който Сан Стефано постави първите основи, а Берлинския конгрес разреши и създаде от него ново звено в тъй сложния дотогава източен въпрос.

Без да влизаме във всички ония спорове, които недобросъвестността, невежеството и подтисничеството вложиха в нея, без да засягаме и ония наши права, които Цариградската конференция изостави незащитени, без да говорим и за ония прирастъци, които нашите борби и кръви, нашите победи и нашето право на защита от алчните посегателства и аспирации на нашите съседи породиха в полза на нашите исторически, етнически и политически права върху Добруджа да дадем образа на тая проблема така, както Берлинския конгрес я създаде, в които тия права се рисуват от един от най-безпристрастните европейски източници, както следва:

„От гледна точка политическа, казва Louis Leger в *La Grande Encyclopedie*, под името България означаваме: 1. Княжеството, създадено от Берлинския договор между Дунава и Балканите с гр. София за столица; 2. Групата образувана от това княжество и автономната провинция Източна Румелия, съединени вследствие извършената революция през м. септември 1885 г. в гр. Филипопол⁹. С тая група ще се занимаваме тук; но добре е да забележим, че тя още не обема ця-

лостта на българите. Тя оставя извън своите граници: българите от Македония и западна Тракия, предназначени по всяка вероятност да се присъединят един ден към своите свободни братя; тия от Добруджа изоставени, от Берлинския конгрес на Румъния; и ония от окръзите Пирот, Ниш и Враня, които Берлинския договор даде на Сърбия“.

Ето добруджанския въпрос в неговата днешна форма и в неговата простота: една българска област, оставена от Берлинския договор на произвола на Румъния, не поради нейни никакви права над тая област, а поради нуждата да послужи тя за тампон против руските аспирации на изток и за гаранция на свободното плаване по Дунава. Вместо това, след като я измъчвали цели 38 години с изключителни закони и с един режим на насилническа асимилация, противни на всяка идея за право и на оня вътрешен публично-правен режим, който Берлинския договор бе предписал в изрично постановление, Румъния подложи в днешната война Добруджа за коридор на руските войски към Цариград, а Дунавските устия изостави за вътрешна река на Русия.

Така безправие то роди ново безправие, противоположно с видимо привидните цели на първото, за да покаже на мъдростта в политиката, че няма мъдрост в безправие то.

Важно е за историята да се отбележат и подчертаят клаузите и условията, при които Добруджа мина в румънско владение.

Според чл. 6 и 7 от Санстефанския договор северната граница на България почва от морето „при Мангалия, върви направо до Расово и Дунава, който остава да съставлява северната ѝ граница до Радуевац“, а „Добруджа се отстъпва на Русия, за да я замени за Бесарабия“, при условията от чл. 19 на същия договор, който гласи: „Определя се размерът на военното обезщетение на една сума от 1410 милиона рубли, която Турция изплаща: а) с Добруджа, която Русия, приема не за себе си, а за да я замени с румънската Бесарабия, анексирана към Румъния в 1856 г. от Парижкия договор; б) с Армения. Тия две провинции се оценяват на 1100 милиона рубли, а остатъкът от 310 милиони рубли ще се изплати по-късно.“

Очевидно тая стипулация има характер на обикновена търговска размяна, предмет на която става Добруджа, вземана като обикновена вещ на търговска циркулация и спекулация, ако и с политическа цел.

Подобен акт на търговската трансакция с политическата съдба на една област историята рядко познава. Чрез него ние се връщаме в епохата на търговията с човешки същества и от гледна точка политико-правна той не може да съставлява титул на политическо владение и права, защото политическото владение над една територия не прави тая територия вещ за търговски спекулативни трансакции.

Между това той остана единствен, въз основа на който Румъния се реши да приеме и владее Добруджа цели 38 години, въпреки уместните предупреждения на румънските държавници Карп и Стурдза за неморалността и прекарността на това владение (вж. брошурата „Политическа съдба на Добруджа“).

Това мнение бе господстващото, то бе всеобщо в Румъния. То бе дори мнението на самото румънско правителство, което по-после се реши да приеме Добруджа с всичките присъщи на тоя политически невъзможен акт рискове, които той очевидно носеше със себе си.

Сама Румъния признаваше, чувствуваше, виждаше това.

„Цяла Румъния, казва в. „Тимпул“ в своя брой от 26 I 1878 г., е разположена на левия дунавски бряг до Галац, а по териториалната замяна, която ни се предлага, ние трябва да вървим по тоя бряг до Галац, за да добием, далеч от нас разделено през няколко месеца от дунавските ледове, едно парченце земя от България, което ще остане винаги завиждано и оплаквано от новата държава, а по-после може би и обратно вземено от нея, защото всяко нещо, което не е естествено, не може да бъде и трайно. От това, което ни се предлага, ние нямаме интерес да вземем освен онова, което естествено ни принадлежи, което е било всякога наше и което не е нито България, нито Добруджа...“

Месец след това, на 24 февруари с. г., румънското правителство подаде мемоар до Силите, в който се казва: „Замяната, която се предлага, е пагубна за Румъния. Загубата на Бесарабия ще направи за румънското правителство непосилно и болезнено запазването и на Добруджа, разделена от румънската територия от една голяма и широка река. Така щото замяната на Бесарабия с Добруджа, като не взема предвид съображенията от исторически характер и тия от правно и общо-политическо естество, а само материалните, икономически и административни интереси на държавата, носи за Румъния най-опасни резултати, защото добиването на Добруджа без Бесарабия съставлява само едно усложнение, едно бреме и може би една постоянна опасност“.

Вземането във владение Дунавски устия и отговорността за тяхното запазване, без да се има Бесарабския бряг, би съставлявало за румънското правителство най-малко една несправедливост, защото без него Добруджа не би могла да се владее.

Ето защо цяла Румъния бе въстанала против тоя акт и заявяваше на всички, че „не приема Добруджа под никакъв мотив и на какво основание“ (вж. същата брошура и в. Тимпул, № 153 от 14 юли 1878 г.)

В тоя смисъл бе проектирано и едно предложение на Камарата, писано от 46 депутати, дебатите на което се отлагат за след няколко

тайни заседания, в които да се обсъдят подробно клаузите на Берлинския договор.

„Това бе, казва Lăcusteanu, един протест за грабежа на Бесарабия и един отказ да вземем участие в позорната търговия с отчуждаване на една румънска земя в замаяна на друга, населена с едно население от чужд произход и да ставаме съучастници на ония, които разпореждат минаването от едно чуждо владичество под друго на една страна, която принадлежи само на себе си; и всичко това - чрез незачитане неотчуждаемите права на народите и погазване принципите на вечната правда, защото по този начин ни заставят да играем двойната роля на жертва и палачи, на ограбени и грабителни, роля, която не искаме да играем“.

По-рано, в заседанията си, от 26 I 1878 г., когато въпросът бе станал известен от предварителните преговори за Санстефанския мир, Камарата едногласно, в състав от 93 членове, бе гласувала също подобна декларация, в която се казваше, че „не приема каквото и да било отчуждение на земята си под каквото название и териториална компенсация да било то“.

Въпросът е ясен и всичко казано за румънския характер на Добруджа от страна на румъните и в полза на румънски права над нея очевидно пада.

Под страха на бъдещи обвинения обаче в предателство и под тоя да загуби Бесарабия без всяка компенсация, румънското правителство изневери и на народната воля, и на парламента, и на всяка политическа етика, и самò на себе си и прие Добруджа, която нямаше право да владее, която не можеше да владее, освен, както се изразява Lăcusteanu, с цената да приеме ролята на „грабител и палач“ спрямо населението, което я поселяваше.

Тоя роля обяснява и характеризира управлението, което Румъния даде на Добруджа през целия период на нейното властвуване, което скицирахме в първите 7 статии за политическата съдба на Добруджа и което е обобщено и в апела на добруджанци от първия брой на в. „Добруджа“, както следва:

„Грабеж, подтисничество, отказ на всякакви права и на всякакво правосъдие за българите; решителен и упорит отказ на правото на гражданство за местното население и повсеместен терор над всички и над всичко: и над културна и черковна свобода, и над тая на мисълта и над словото, и над правото на собственост и над жилищната неприкосновеност, и над всяко проявление в ежедневните сношения на обикновения живот, в упражнението на занаятите, земеделието и търговията, дори и в онова на свободните професии; принудителна емиграция, насилствено порумънчване, насилствено обезимотвяване на частни ли-

ца и обществени институции, заселване в ограбените земи чужди за Добруджа грабителски елементи; вечно преследване на измислени комплоти, бунтове, конспирации и шпионаж, придружени със системни изнудвания, практикувани под страха на тях преследвания“.

Това е балансът на румънското управление в Добруджа и краят на тоя терористичен режим се завършва с отвлечане като шпиони и заложници на повече от 15 000 души добруджанци, старци, жени, юноши и деца, синовете и братята на които Румъния взема за пушечно месо, вместо за войници, повикани да защитават своята родина. Свърх това, при отстъпване на румънските войски от Добруджа, по заповед и внушение на своите началници, те се предаваха на сеч, пожар и насмятвени обезчестявания. Румънските зверства в Добрич, Баладжа¹⁰, туграканските окопи, селата Каралез¹¹, Кокарджа¹², Ряхово, Бабово и Сливо поле¹³ ще останат завинаги незабравими кървави паметници за бездната, която Добруджа откри между българи и румъни.

Тая бездна Румъния грижливо готви и прокопа през време на своето владичество над Добруджа, като от момента на завземането ѝ почна да култивира по всички направления в своя народ непримирима злоба спрямо България и българския народ, като единствено средство да запази Добруджа от български аспирации, които навсякъде преследваха психиката на румънските държавници.

Лишена от права и правни средства за владение над нея, тя се опита да си ги създаде по следния троен начин на действие: а) чрез фалшификация на историята и фалшиви статистики за етническия образ на областта; б) чрез изкуствени икономически предприятия: обвързване на Добруджа с Румъния чрез Кюстенджанското пристанище, за което създаде легендата и заблудението, че съставлявало дробовете на Румъния, насилствена емиграция на българското население и колонизация на румъни от Бесарабия, Трансилвания и самата Румъния; в) чрез принудителна асимилация на самото местно население, което подложи на описания вече административен терор, пред които бледнее всяко въображение.

И докато от една страна тя измисляше легенди и за историята, и за статистиката, и за икономическото положение, и за характера на управлението си в Добруджа, които разпространяваше по цял свят за да го заблуждава относително истинското положение в Добруджа и невъзможността да държи и владее тая област като своя; от друга, в своето поведение и режим на враждебна, спрямо тая чужда за нея провинция, държава, тя отиде в своята самозабрава дотам, че остави Добруджа само окупирана, но не и напълно анексирана: до 1909 г. Добруджа нямаше политически права и се управляваше от специален

органически устав на окупирана област от 1880 г. На 1909 г., под моралното давление на турския хурнет за Македония и анексията на Босна и Херцеговина, тя дава частични политически права само на книга, без съответните свободи за упражнението им, при запазване на органическият устав от 1880 г. и на административната диктатура, под която този устав постави Добруджа. И досега не съществува законодателен румънски акт, който да приравнява и да обединява в конституционно отношение Добруджа с Румъния; а до прогонването и напусването на румънските власти и войски от Добруджа, добруджанецът не бе признат за пълноправен „румънски“ гражданин, а само за локален „добруджански гражданин“, без всякакви права на такъв в самата Румъния, по отношение на която, по собствените на Румъния закони, той беше и си остана чужденец.

Това бе по-малко от правата, които Турция признаваше на своята рая.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 Марков, М. Г. Историческите права на България върху Добруджа. С., 1917, гл. XI-XV, с. 59-84. Предните глави I - X се отнасят до историята на Добруджа до края на XVIII век.

2 Квартал в Цариград.

3 Обхващала Момчилградско и Крумовградско.

4 Обхващала Смолянско.

5 Гр. Лозенград, в Турция.

6 Дн. гр. Свиленград.

7 Дн. гр. Елхово.

8 Досегашно положение, без промяна.

9 Гр. Пловдив.

10 Дн. с. Стожер, Добричко.

11 Дн. с. Царевец, Добричко.

12 Дн. с. Загорци.

13 Последните пет села са в общ. Сливо поле.

КЮСТЕНДЖАНСКОТО ПРИСТАНИЩЕ¹

Румъните обичаха да живеят с легенди. И понеже тяхното минало е двусмислено или некрасиво, толкова по-необходими биваха тия легенди, за да прикриват тъмните точки в румънската история или прегрешенията на нейните строители.

Измежду новите легенди почетно място заема и тази за „дробовете на Румъния“. Тя е създадена също тъй, за да хвърли прах в очите на самия народ и да заблуди историята върху причините по които Румъния владееше българската област Добруджа.

Румънските политически дейци, които създадоха и лансираха легендата, че Кюстенджа и Добруджа са дробовете на Румъния, не бяха безучастни съвременници на събитията от 1877 - 1878 г. Хора като Михаил Когълничану и Йоан Братияну не можеха да преживеят без болка дните, когато Бесарабия им бе отнета в замяна на чуждата, българска Добруджа, която никой не искаше.

При това с изгубването на Бесарабия идваше да се изпълни едно знаменателно пророчество, което създаде предпоставките за тая легенда. Пророчеството беше казано от Когълничану и пак сам той формулира легендата, за да заличи кошмара от своето пророчество.

В 1862 г. румънската камара се занимаваше със законопроекта за една концесия, дадена на княз Бранкован за построяване на една железопътна мрежа във Влашко и Олтения, която свършваше до Браила и Галац. При разискване на концесията постъпва предложение, с което се иска правителството да се постарее да се сключи договор с някое дружество, което да продължи железния път от Галац към Болград до Черно море, гдето може да се построи морско пристанище.

По този случай Когълничану държа реч, която свършва с въпросното пророчество и постави предпоставките на легендата за румънските дробове, както следва:

„Апелирам към патриотизма на министерството да уважи предложението. Пътят от Галац до морето е ключът на нашето спасение. Бесарабия, която ни се даде, не ще можем напълно и окончателно да си присъединим докато не я свържем с нашите интереси; иначе един

лист книга ни я даде, друг лист книга може да ни я отнеме. Да построим там железния път и да не се боим от Одеското пристанище, защото в Бесарабия имаме пристанища, които ще надминат Одеското. Предлагам след гласуване концесията Бранкован правителството да направи проучвания за линията до морето. Там е нашето спасение, да оставим всеки страх, всяко спасение, да осигурим бъдещето на Румъния !* .“

Речта на Когълничану се посрещна с общи ръкопляскания, обаче линията остана непостроена. В 1878 г. въпросът за пристанище на Черно море, при Жириабна, не беше окончателно още проучен. И Румъния се опрости с Бесарабия, без тая раздяла да причини и най-малката пертурбация в живота на провинцията. Само населението, включително и румънското, си отдъхна от една ненаситна и грабителска администрация. Никакъв траен спомен, никаква следа от този двадесет и две годишен съвместен живот не остана.

Това, което направиха с Бесарабия, съзнали своята вина, румъните побързаха сега да сторят с Добруджа, толкова повече че всички се чувствуваха тук в чужда къща. Всичката деятелност се насочи към това, как да се измислят и създадат всевъзможни свръзки между Румъния и новата чужда земя.

И Когълничану, смел националист и революционер, не беше човекът, който да се спре от трудностите. Морален автор на програмите от 1860 г. срещу бесарабските българи, той успя и без законни разпореждания да прокуди и разнебити българското овчарство в Кюстенджанско, а наред с колонизационната политика на румънската държава тука, наред с борбата против българската култура, българския език и българското икономическо надмощие в цяла Добруджа, в името на легендата за дробовете, върви и политиката на трескавия строеж.

С риска да се унищожат или най-малкото да се осъдят на безкръвност естествените морски пристанища на Румъния, каквито са групата Браила - Галац - Сулина, Кюстенджа трябваше да стане голямо морско пристанище, за да се тури изкуствена преграда за българските права.

Така се създаде легендата за Кюстенджа, която се явява като една политическа необходимост за запазване владението над Добруджа. И признанията не липсват за това.

В 1885 г. законодателните тела от Букурещ разгледваха въпроса за постройката на дунавския мост и за увеличение на Кюстенджанското пристанище.

* C. C. Manescu, *Istoricul căilor ferate în România*, t. I, c. 124.

Изложението на мотивите за постройката на Дунавския мост говори за „една велика национална мисъл“, която е направила, щото и законодателят от 1882 г., както правителството от 1885 г., да бързат с постройката на железопътната мрежа към Добруджа. „Трябваше да свържем новата румънска провинция с отечеството-майка, като направим да изчезне оная преграда, която ни отделяше и която други път, при трудни обстоятелства, ни служеше като мощна крепост, зад която е намирал подслон румънският народ.“

Но по-категоричен е докладът, с който е внесен в Събранието законопроектът за увеличение на Кюстенджанското пристанище.

„Бързината, с която трябва да започнат тези постройки, е наложена от тясната свързка, която съществуваше между железопътната мрежа на цялата страна и дунавския мост, който ще свърже отечеството с Добруджа и Кюстенджанското пристанище.

Като политическа необходимост, или по-добре казано, като сила която владее почти 300 километра море, ние трябва да се установим твърдо и безспорно в тази част от черноморското крайбрежие (*să ne stabilim într'un mod ferm și indiscutabil pe această parte din litoralul Mărei negre*).“

И докладът завършва като подчертава наново същата ръководна мисъл на строителната политика в Добруджа: „И да изразим още отсега нашата признателност към правителството, ако то незабавно започне постройката на пристанището и на дунавския мост, с който се открива една нова епоха на благосъстояние на Румъния и ерата на едно решително потвърдяване нашите права на господство по Черно море, от устието на Дунава до границите на България, като казват тези постройки на света, че понеже сме се установили единъж там, ние ще да останем“.

Очевидно е прочее, че значението и целите на румънското владение над Добруджа нямат нищо общо с императивни някакви икономически нужди и че въпросът за „дробовете на Румъния“ е една легенда, зад която тя се стараяше да прикрие безосновността на това владение, най-силният мотив на което беше: „Понеже сме се установили веднъж там, ние ще останем.“ Тоя мотив обаче си остава напълно несъстоятелен, такъв, какъвто обикновено навежда недобросъвестен владетел на чужди земи.

* *Desbaterile Corpurilor legiuitoare* за 1885 г., с. 1549.

** *Ibidem*, с. 1542 и 1544

Животът на едно пристанище, както и на един град, е в зависимост от толкова различни и променливи условия, че няма нищо по-естествено от колебанията в него. Толкова по-непостоянна е била съдбата на Кюстенджа, която се явява ту като укрепено прибежище за населението, нападнато по сухо, ту като подслон на пътуващи кораби по бурно море, ту като място за търговска обмяна на близката, стояща зад нея провинция, ту във функция от плаването по Дунава и от съдбите на неговите устия, ту като оръдие на военни и политически цели, които понякога се стремят да ѝ дадат дори мястото на пристанище за всесветски транзит. Затова в своето историческо минало Кюстенджа е имала на няколко пъти дни на търговско или военно величие, както е изпадала и в пълна забрава.

Един френски пътешественик, който напуснал Цариград наскоро преди обявяването на Кримската война и заминал за отечеството си през Черно море и Дунава, описва като най-опасно предприятие преминаването от морето в Дунава през Сулинския ръкав !* Boucher de Perthes пътувал в 1853 г. с лек пътнишки параход и въпреки това трябвало е да се разтоварят дори и пътнишките багажи, да се правят шест мъчителни опитвания, за да се преминат опасните насипи на устието и да се изгубят цели 12 часа с този „проклет параход“. И след това повече от една миля плава параходът между двоен ред кораби, натоварени с храни, които с месеци чакат нарастването на водата, за да могат да преминат „ce funeste barre“ - тази гибелна преграда, каквато е било засипаното с пясък устие. В същия смисъл се изразяват за плаването по Дунава и всички други негови съвременници. Устията на тази важна артерия за сношения между толкова народи постепенно се засипваха с пясък и ставаха неудобни и фатални за търговията. Но освен тези, тъй да се каже технически трудности за плаването, имаше и други, не по-малко от естество да отдалечават търговските сношения през тука. Дръзки пирати - йонийци, гърци или малтийци, загнездени в Сулина, ограбвали нещастните капитани, които били принудени да прибегват до техните услуги. Често пъти, в качеството на пилоти, те предизвиквали крушения на корабите, за да ги ограбят. А мъчнотиите на преминаването на устията на Дунава правили необходимо прибегването до техните услуги !** .

* Boucher de Perthes, Voyage à Constantinople en 1853, Paris, 1855, т. II, с. 363 и сл.

** Ed. Engelhardt, Les embouchures du Danube, 1862, с. 53 - 55.

При подобно положение на устията на Дунава, имаше и смисъл и основание да се намери средство за избягване на този опасен път, като се открие друго място, през което да се насочват търговските сношения. Кюстенджа беше тогава наново извадена от забрава. Малката морска скеля, която някога, при българското царство, когато генуезци и други търговски народи шетаха из Черното море, че и по-рано - беше видяла дни на подем, но която в 1850 г. румънският пътешественик И. Йонеску^{*} намира едва с 80 къщи и прилична на село, скоро добива ново значение. Вече австрийското параходно дружество, което се занимавало с превоз на пътници и стоки от Австрия за Цариград, няколко години наред избягва преминаването на Дунавското устие и сменя своите пътници в Черна вода, отдето с коли ги пренасят до Кюстенджа и оттам пътуването продължава до Цариград с морските параходи на същото дружество.

След Кримската война на същото това място се прокарява железопътна линия, от Черна вода до Кюстенджа, първата линия, която свързва Дунава с Черно море, започната в 1858 и открита в 1860 г. И самото пристанище, останало още от времето на забравеното далечно минало, може би от времето на българското владичество и процвета на генуезката търговия, може би още от по-рано, бе разширено и разчистено. Едно частно акционерно дружество, основано с английски капитал и ръководено от англичани, построява линията, пристанището и всички необходими приспособления, водено на първо място от интересите на английската търговия.

Мисълта да се въздигне Кюстенджанското пристанище и през него да се установи свързката между богатите с храни, животински продукти и други сурови материали земи от бреговете на Дунава и близките източни пазари, а на първо място с Цариград, както и свързката с индустриализираната вече Западна Европа и главно Англия, която има нужда от храни и сурови материали и от нови пазари за своите фабриканти - тази мисъл се оправдаваше по достатъчни съображения, състоятелни тогава, преди повече от половин век.

Но наред с мисълта за засилване търговските връзки на Англия с крайдунавските земи през Кюстенджа, след Кримската война назря и

* I. Ionescu, *Escursiune agricola în Câmpia Dobrodeii*, с. 32. Брошурата е излязла в румънски превод в 1879 г., а на френски е печатана в 1851 г. в Цариград. Според Peters този румънски агроном е пътувал из Добруджа натоварен със специална мисия от тогавашното турско правителство, при което бил на служба. Тъй че неговите съждения по много въпроси са напълно тенденциозни и неверни. Но в случая той сам установява един факт, който се потвърждава от всички съвременници.

намери осъществение друга една важна общоевропейска мисъл, която измести, тъй да се каже, първата, предимно английска мисъл.

Мисълта, че свободната търговия и съобщения по Дунава са един важен общеевропейски интерес, който дава правото на целия концерт от велики сили да се застъпи за неговото запазване и прокарване, доведе до създаването на известната Европейска дунавска комисия, която постепенно осъществи един решителен прелом в дотогавашното положение на плаването по Дунава.

Направеното от Дунавската европейска комисия в това отношение надмина очакванията: наскоро след основаването ѝ дунавските устия са окончателно разчистени, пясъчните насипи по течението дори до Браила са отстранени, реката добива по това протежение една минимална дълбочина от 7 - 8 метра и става достъпна за параходи дори и над 4500 тона вместимост, докато най-големия кораб, който стигнал до Браила от морето в 1856 г. е имал 200 регистрови тона; широчината също от 92 до 244 метра е направена по-равномерна между 122 и 153 метра; много лъкатушения са отстранени и течението скъсено с около 21 км., така че сношенията по Дунава добиват свобода и сигурност. Докато средният тонаж на излезлите през Дунавските устия кораби в 1861 г. е 146 тона, той е вече 1740 тона в 1910 г. с тенденция към растеж.

Като се отстраниха пречките за плаването по Дунава, Кюстенджа изгуби ролята, която ѝ се възлагаше към средата на миналото столетие като пункт за свързка между плаването по Дунава и това по морето, и пристанищата по дунавските устия - Браила, Галац и Сулина я заместиха наново.

В първата година след заемането на Добруджа от Румъния, Baron d'Hogguer!* изказвана надеждата, че като се увеличат размерите на пристанището, като се построят магазини в Кюстенджа и Черна вода, като се увеличи броят на вагоните, „почти сигурно е, че търговците наново ще почнат да предпочитат Кюстенджа за изпращане на храните си за Европа, и че арматорите повече не ще се отвръщат да наемат параходите си за товарене тук, вместо в Сулина, която те предпочитат въпреки претоварването на параходите им с разноски в това пристанище“. В 1877 - 1878 г. търговията по Дунава, а още повече тази от Влашко и Молдова, се отправя през Галац, Браила и отчасти през Сулина.

Сериозните икономисти, водени само от икономически съображения, и не мислеха да ѝ дават друго направление. Така един измежду мнозината и един измежду най-видните, П. С. Аурелиан, във второто

* Renseignements sur la Dobroudja, 1878, с. 38.

издание на своята известна книга „Terra Nostra“, настоява в 1880 г., че не трябва да се бърза със строенето на някакви железни пътища от Букурещ за Черна вода. „Би било по-полезно да развием речното и морско плаване, най-евтиното измежду превозните средства. В Добруджа особено би били достатъчни добри шосета, които да я свържат с всичките ѝ скели на Дунава и Черно море“*. И нигде в своята книга Аурулиан не отдава някакво особено настояще или бъдеще значение на Кюстенджа. Цитираният вече барон д'Огге пише, че Кюстенджа ще добие едно реално значение за търговията и за мореплаването, тъй като е единственото дебуше за продуктите на Добруджа на морето.

И самата румънска дипломация чрез перото на княз Гика, авторът на известната „Histoire d'une frontière“, не считаше, че Кюстенджа може да крие в своето положение такава чудодейна сила, та да се яви един ден носител на всички мечти за едно велико бъдеще на Румъния и с нея да се свърже, поне на книга, съдбата на целия сегашен икономически живот на тази страна.

След заемането на Добруджа от Румъния Кюстенджа се развива не като една необходимост за правилния икономически живот на страната, а само във функция от политическите потребности и политическите грешки на румънските държавници, и това ще ни обясни в голяма степен смисъла на нейното ново развитие.

Веднъж станала румънска провинция, Добруджа трябваше да се задържи на всяка цена и то като се правят усилия в няколко насоки.

Сам Михайл Когълничану, който в 1862 г. предупреждаваше в румънското събрание, че ако не се направил железен път от Галац до морския бряг в Бесарабия, тя ще бъде загубена, сега припомни своето сбъднато пророчество и по отношение на Добруджа: в заседанието на Камарата от 22 февруари 1882 г., при разискване закона за собствеността, Когълничану предупреждава още веднъж: „Да не правим и в Добруджа грешката, която направихме в Бесарабия; и там имахме море, владеехме море, владеехме го 20 години и го загубихме, защото не направихме там нищо.“ Но имаше и нещо друго.

Имаше единодушно отвръщане в цялото румънско обществено мнение против нежеланата и неморална размяна на собствена земя, каквато беше Долна Бесарабия, с чуждата на Румъния българска земя, каквато е Добруджа. Затова виновниците на тази неморална размяна трябваше изкуствено да изтъкват и дори да създадат в очите на общественото мнение достойнства и заслуги на Добруджа, каквито провинцията не притежаваше в действителност.

* Terra Nostra, 1880, с. 316.

Но трябваше също да се действа, за да се заинтересуват и някои европейски сили в защитата на едно дело, което в своята явна противност на историята и на етническия състав на Добруджа рискуваше да бъде мимолетно без подобна подкрепа отвън. С всевъзможни усилия и жертви румънските държавници се стараеха да привлекат през Добруджа средноевропейския трафик от и към Близкия изток, за да заинтересуват съответните сили в защитата на румънското завоевание.

Кюстенджанското пристанище трябваше да се създаде и по едно друго съображение, което расте постепенно, почти незабелязано, обаче расте непрестанно още от деня, откогато Румъния простря своето владичество над двата бряга на Дунава от Силистра до Азаклъу срещу Галац.

Това съображение, което в значителна степен доведе сегашното падение на Румъния - думата е за румънския, нескриван вече напоследък империализъм - има своето съдействие в създаването на пристанището, което „разкрива на Румъния широките врати на целия свят“ и което ще превърне Черно море ни повече, ни по-малко в „румънско езеро“*.

Така се създаде преданието, че Кюстенджа е една необходимост и за Румъния, и за Европа, че дори и за целия свят. А бюджетът на страната понесе тежкото бреме на голямата легенда, защото самата действителност отказваше да я подкрепи.

Д О П Ъ Л Н И Т Е Л Н И Б Е Л Е Ж К И

1 Пенаков, Ив. Кюстенджанското пристанище, С., 1918, с. 9-18 (увод и глава първа). Останалите шест глави се отнасят до стопанското и търговско значение на пристанището.

* Вж. в. Revista literatură, 1897 г. статиите на С. Misail, Marca Neagra lac Moldovenesc. Също N. Xenopol, La richesse de la Roumanie, 1916.

ЖЕСТОКОСТИТЕ¹

Тук анкетата би трябвало да спре. Не бе нейна задача да се занимава и с жестокостите, с които за жалост се почна войната и между България и Румъния. Карнегиевата анкета² доказва на света, че в недрата на Балкана има накипяла такава неизмерима национална омраза между населяващите го народи, щото жестокости и зверства са като че ли неизбежен ингредиент³ в общежитието им - и в мирно и във военно време. Те по традиция са живели мирен добросъседски живот, като са си оказвали взаимно услуги в много важни случаи. Румъния никога не е проявявала по някой чувствителен начин аспирация върху български земи. Също - България върху румънски. Въпросът за Добруджа беше под влиянието на добросъседските отношения повече теоретичен, отколкото практичен, при всичко че въз основа на Санстефанския договор Добруджа трябваше да принадлежи на България. България не хранеше отмъстителни чувства за реванш към Румъния. За такъв нямаше и място в истинския смисъл на тая дума: Добруджа биде дадена на Румъния против нейната воля и при това срещу скъпата цена на богатата Бесарабия.

При все това войната и между Румъния и България почна с балкански жестокости. Нещо повече: жестокостите, с които почна Румъния, надминават извършените такива на Балкана и по качество, и по количество. По качество, защото за такива на Румъния липсваше най-главният елемент - традиционната национална вражда. В България румънският елемент винаги е бивал толериран до най-висока степен: румънските населения са се ползували и са използвали решително всичките политически и граждански права наравно с българските граждани; за тях свободата на съвестта и на езика съществуват в най-широкия смисъл. Те свободно изповядват в България своята религия, а училища, в които преподаването става изключително по румънски учебници и с най-свободна програма, им са допуснати в страната в най-широк размер. И най-сетне, България никога не е правила и най-малка спънка на прииждане и заселване на

румъни - заселване в доста големи размери, и то с широки права върху градска и полска собственост. Благодарение на тая толерантност, - толерантност, за която тя трябваше да плати тежка глоба през 1913 г., в България са се образували цели гнезда от румънски преселенци (с. Еланлък⁴, Добричко, Айдемир, Силистренско), а в Тутракан, според нашата последна статистика, от 10 940 жители румъните съставляваха 4344 души или 41.73% от цялото тутраканско население.

С други думи румънският елемент в България се ползува фактически с ония права, които бяха непостижим идеал на Румъния за трансилванските ѝ едноверци в Унгария. Противно на тая висока толерантност, българи бяха твърде зле третирани в Румъния. Там през всичкото време трябваше да се водят упорити борби - и местни, и по дипломатически ред между България и Румъния, за отваряне на училища за българи. Тактиката на „румънизирание“, която Румъния усвои от стара и рухнала Русия с нейното „русифициране“, се прилагаше най-упорито спрямо българския елемент.

При тия условия кредиторът беше естествено България, а не Румъния, за да почне войната с омраза и жестокости. Тия жестокости над мирното и симпатично население, според израза на самия калиакренски префект, почна Румъния. Ето защо, изхождайки от тая преценка на мотивите за упражняване жестокости на Балкана, ако такава преценка е само допустима, то намираме, че румънските стоят в морално-качествено отношение по-долу от всичките зверства, вършени и извършени досега между сърби, българи, гърци, турци и tutti quanti⁵.

И за да бъде тая долнокачественост съвсем осезателна за Румъния, трябва да се прибави, че и самият начин на вършенето на зверствата бе нанстина по-зверски, отколкото извършените досега. На такова мнение са всички, които имаха възможност да видят жертвите на насилията на мястото, както напр. Североамериканската легация в София и др. Те просто се ужасяват от факта, че маса убийства са извършени с приклади: грамаден е процентът на убитите със смазани черепи. Същото констатира и художникът Борис Денев - това, прочее, личи ясно и от фотографните му на убитите в Сребърна, Силистренско. В качеството на свидетел на всичките зверства, извършени на Балкана от 1912 г. насам, той намира, че румънските надминаха другите.

Как отговори България на това поведение на румънските власти спрямо мирното добруджанско население? С невъзмутима толерантност докрай. Не се казва това тук, за да се правят комплименти на българското управление. За това говорят самите факти. И наистина, в България, след станалите зверства извършени от румъни над българи,

няма нито един убит, няма нито един изтезаван. Едничката мярка против румънския елемент - и то не обща, а частична, бе интернирането на някои румъни във вътрешността на България, - мярка повече прехранителна, отколкото наказателна. Ала и те бяха върнати след три месеца по своите местоживелища, и много по-скоро от интернираните поданици на другите неприятелски държави, които се държаха по 10 месеца, а няком се държат интернирани и до днес. Колкото пък се отнася до румъните по селата, то спрямо тях не само че не биде приложена и тая най-невинна мярка, но те бидоха допуснати да се завърнат по домовете си в България след като се бяха оттеглили с румънската армия и след като бяха разграбили всичко ценно на съседите си българи, отвлечени във вътрешността на Румъния. Такива са селяните румъни в с. Еланлък, а още повече от с. Айдемир, Силистренско. Айдемир от 414 къщи, от които български бяха 350, а румънски 75, днес брой 75 къщи румъни, всички завърнали се обратно от Румъния и само десетина къщи български.

Срещу извършените от румънските власти многобройни убийства България извърши само едно: това е застрелването на чиновника Николау, който беше палачът на населението и в мирно, и във военно време. Той щеше да бъде линчуван от гражданите в Тутракан, ако не беше го запазила българската власт. Ала и това едничко застрелване стана не беззаконно, а с вердикт⁶ от съда за извършените от него и доказани убийства на българи в Тутракан.

След тоя необходим предговор нека видим какво биде извършено над мирното и безоръжно добруджанско население от румъни, въоръжени и облечени с власт и закон.

* Комисарят (полицейският пристав) Nicolau обираше населението по всички начини. Където се е явявал сам или жена му, това означаваше, че притежателят трябваше да даде от стоката си; ако някой касапин не е дал месо на кучето му, той го пребивал в участъка. След обявяването на мобилизацията по негово наущение биде убит българинът Георги П. Манчев, бивш старши полицейски стражар, женен, има 3 деца. Отвлечането на българите той използваше, за да ги изнудва и събирал по тоя начин 15 - 20 000 леи. След като е събрал тая сума, той се прехвърля с жена си през Дунава в гр. Калараш, осигурява парите и нея, а сам се върнал в Тутракан, за да продължи обирите си. Тук той обаче остана отрязан, понеже се затвори Дунавът.

Другите румънски чиновници, заварени от окупацията на нашите войски, като напр. на митницата Левонти Жоржеско, който през време на своето управление се отнасяше добре, бидоха третирани най-толерантно: той е само интерниран в Карлово, а съпругата му си живее спокойно в града. Изобщо всичките жени и семейства на избягалите и интернирани румънски чиновници са гледани добре, както от властите, така и от самото население.

Преди всичко няма по-голямо жестокосърдечие от да ограбиш досущ едно трудолюбиво пестеливо население, събирало троха по троха 37 години. В Добруджа няма родени богаташи, коренни мошиери⁷. Там всичко е плод на дълъг упорит труд и пестеливост. Да му отнемеш всичко, каквото притежава, без всякакъв мотив, до бакърите в къщата му и телта от оградата му - трябва голяма жестокост.

Вторият акт на голямо жестокосърдечие бе отвлечането на хората от Добруджа. Няма съмнение, че във война всяка воюваща държава има право да вземе за своя охрана известни ограничителни мерки спрямо поданиците на неприятелските държави. Това са извършили всичките воюващи държави през сегашната война, като задържали тия поданици като военнопленници. За още по-голяма сигурност някои от тях се изпращаха във вътрешностите. Така, видяхме, постъпи и България спрямо поданиците на Румъния. Съвсем друго бе поведението на Румъния спрямо населението в Добруджа. Тя безразборно събра това население по известни пунктове и оттам ги закара без вест и, главно, без да се е загрижила за участието на тия населения пред настъпващата есен и зима.

Така например заложници се вдигаха внезапно от улицата, от заведенията им, от леглата в къщите им, без да им се даде възможност да се приготвят за оня дълъг и мъчителен път, който им биде предварително приготвен от румънските власти. По тая причина, понеже задигането на тия хора бе още през августовските дни и понеже не предполагаха, че ще бъдат задържани дълго време, те взеха със себе си най-необходимото само за първо време. Те, прочее, нито биха могли да вземат със себе си повече, отколкото могат да носят на гърба си, тъй като не им бяха дадени никакви превозни средства за багажи. Те не посмяха, с редки изключения, да вземат със себе си и достатъчно парични средства от страх, че ще бъдат ограбени - нещо, действително станало с мнозина, които са се измамили и дали „на съхранение“ парите си на прикомандираното към тях началство.

Можем следователно лесно да си представим на какви мъки са изложени тия злочести заложници в изгнанието си - изгнание, което още повече се усложни от обстоятелството, че днес румъните сами са изгнаници, - без средства, без достатъчно храна, без облекло през есенната изсмукваща организма влага и люта зима. Колко ли живи и здрави ще се върнат след войната от тия 17 518 мъже, жени, деца^{*}, отвлечени по тоя наистина варварски начин.

^{*} Вж. „Съобщението на Централния добруджански народен съвет“ във в. „Добруджа“, бр. 56, 7 ноември 1917 г.

Ами тревогите и смъртните мъки на тия хора, които по няколко дни са стояли в пълна неизвестност за участието, що ги очаквала. Те преди всичко не знаеха защо и с каква цел бяха грабнати така неочаквано, така брутално: те бяха убедени, че ще бъдат безмилостно избити, тъй като стрелбищата и убийства на невинни хора бяха вече започнали из улиците, из кърищата и т.н. С други думи тия „заложници“, на които през всичкото време, колкото стояха затворени и пазени от стража като осъдени на смъртна казна, не се даваше ни храна, ни вода, 48 часа са прекарвали ужасите на осъдени на смъртна казна. Защо бе това; защо не им се яви лоялно, че са задържани като заложници и че животът им е гарантиран? Защо не им се даде възможност да вземат със себе си каквото можеше при тогавашните обстоятелства - войната още не беше започната, та да им се осигури поне минималното.

Още по-безчеловечно бе откарването на втората категория отвлечени, които са при това в много по-голямо число, отколкото онова на „заложниците“. Думата ни е за откараните със собствени или с воински коли в обози. И на тях също не биде съобщено колко време ще бъдат задържани, за да могат да вземат със себе си нужното облекло, дрехи и някой грош в джоба. Казало им се, че ще отидат до някой близък пункт и оттам ще се върнат. И тръгнали хората голи и боси, както бяха вдигнати от харманите. Да, исторически ще остане по жестокост начинът на отвлечането хората с колата им, натоварени със собствената храна. Вярна на системата си на груба измама, перфидната власт обяви на населението да натоварят с храна всичките коли, колкото ги има в Добруджа - конски и волски, и да се закарат до най-близък пункт - пристанище, жп станция и т.н., където щяла да им се изплати храната, а хората с колите щели да бъдат върнати обратно на работата си. За тая цел бидоха изпратени по селата войници, жандармерия, власти. Не са оставили хората да си преминат харманите, а оттам под стража, гонени, псувани и заплашвани, че ще бъдат застрелвани, са ги накарали да натоварят и да тръгнат незабавно. По тая причина има тръгнали с тия коли по риза, не взели със себе си ни стотинка, ни храна повече, отколкото да се нахрани за няколко часа. Има и много жени и маловъзрастни деца, закарани тия коли, за да не се спре работата на мъжете в хармана. Обаче това било ужасна измама! Пристигнали до определеното място, те бидоха откарани до втори пункт, от втори до трети, а оттам вече бяха гонени като добитък от отстъпилата и бягала в паника румънска армия.

Между това числото на тая категория отвлечени сигурно е най-голямо. Това може да се установи, ако сравним числото на колите в Южна Добруджа преди анексирането ѝ и сега, след оттеглянето на

румъните. Това число бе, според нашата статистика, 47 327 - 22 353 конски и 24 974 волски*, а сега, според най-точното преброяване на Извънредната добруджанска комисия, са останали само 18 966 - конски 10 539 и волски 8422.

С други думи: липсват двадесет и осем хиляди кола; с тях са закарани минимум 20 000 души, ако сметнем, че в Добруджа числото на колите намаля под влиянието на тригодишния режим с 8000 кола, или с 17%. Участиа на тия нещастници е сигурно по-плачевна, по-непоносима за останалите живи от ония на т. нар. заложници, тъй като първо, за тях няма водени никакви регистри, почти не се знаят, за да се контролират от никого, и второ, те тръгнаха без всякакви средства, голи и боси, срещу есен и зима с надежда, че след няколко часа ще бъдат върнати по домовете си. Тая измама на десетки хиляди невинни хора, между които има много старци, жени и деца, е едно жестоко сърдечие - позор, който Румъния ще трябва да мие от челото си много години.

Но с тия две категории не се изчерпва числото на отвлечените. Има още две такива. А именно: има голямо число взети в румънската армия, за които също не се знае къде са и какво е станало и с тях при крайното безсърдечие на властите в Румъния към всичко добруджанско. Голямо число мъже и жени са останали в Румъния в качеството на работници; заварени от войната те са задържани там; за тяхната участ също не се знае нищо. А и тяхното число не ще да е съвсем малко, като се знае, че българските градинари винаги са намирали в Румъния обширно поприще за своя труд. Само от гр. Тутракан има такива 216 души.

Ала какво са прекарвали тия живи мъченици под постоянен смъртен страх, ще ни кажат съобщенията на очевидци и свидетели на всичко. Почваме от предисторията на това историческо завличане на хора, без всяка нужда от военно гледище, която ни дава г. Илия Божанов от гр. Силистра: „Още след окупирването нашия край се знаеше, че се приготвява списък на неблагонадежните по разпореждане на префекта Йон Камарашеску. Тоя списък от време на време се подлагаше на разискване от префекта, шефа на сигурацията, гарнизонния началник, прокурора, председателя на съда, градоначалника и приближени до префекта креатури. Такива списъци навярно е имало във всяка община, защото списъкът от с. Сребърна бе допълван през пролетта 1915 г. и всички селяни, които чуха имената си в тоя списък дезертираха за България. Това даде повод всички кметове, чиновници и служаци в селските общини да се заменят с румънци. От време на време се дола-

* Вж. „Българска Добруджа“, Икономически преглед, кн. 11 - 12.

вяше, че списъкът се разглежда, и че тоя или она българин се помества там. След обявяване мобилизацията всички първенци в селата бяха арестувани. Всички в града очакваха да бъдат грабнати. На 28 август бяха грабнати градските първенци по нощни дрехи и отвлечени. Чуваме, че се е заловила една записка, в която един детектив е съобщавал на своя шеф, че всички по списъка първенци са откарани и наедно с тях „техния“ детектив № 40. Значи, завърши той, румъните и в изгнание на първенците им са поставили детективи“.

Ето какви подробности по това отвлечане ни дава рапортът на Силистренското градско управление до Русенския окръжен управител от 1 октомври 1916 г.: „На 27 срещу 28 август 1916 г. през нощта, в часа 12 след полунощ, се обяви обща мобилизация в кралството Румъния, която се прогласи чрез биене камбани, тъпани, свирене на музика и пр. Преди да се обяви мобилизацията, към часа 7 след обяд, барабаните съобщаваха, че се обявява военно положение. Към часа 10 и половина вечерта, значи малко преди обявяване мобилизацията, започнаха полицейските власти да вдигат от домовете им по-видните граждани заедно с жените и децата си, без да им обясняват защо и къде ще бъдат откарани. Имаше случаи, дете дигнаха жени родилки от 4 - 5 дена с пеленачетата им. Изпълнението на тая заповед, която била от министерството, казваха те, ставаше пак така, по един варварски строг и безмилостен начин. Всички почти бяха дигнати от сън, с ужасни чукания по врати и прозорци бяха заставяни да се обличат бързо; казваше им се да си вземат облекло по за 5 дена, защото след това щели да се повърнат обратно. Някои от гражданите, които бяха свършено неготови за тази участ и искаха да си вземат малко пари от дюкяни и близки хора, или искаха да дадат нареждания на близки тем хора, които оставаха в града, относително имотите си, не им се позволяваше да говорят със своите близки и биваха жестоко нагрубявани и насила откарвани. Всичката тая церемония продължаваше докъм един часа след полунощ, докогато събираха всички видни граждани по предварително натъкмен списък, и всички откарани на пристанището бидоха качени на нарочно приготвен за тази цел параход. Румънските полицейски власти казваха, че тия наши граждани са откарани в срещния румънски град Калараш, и ние действително се научихме отпосле от различни места, че те са затворени в артилерийските казарми в гр. Калараш. Оттогава обаче нищо не знаем за участта на тия наши граждани. Уместно е да отбележим, че всички наши граждани бяха ограбени от румънските власти, едни на пристанището в Силистра, други от тях в Калараш. Според сведенията, които имаме, много от отведените граждани са носели в себе си по 1000, 2000, 5000,

по 10 000, а някои и по 30 000 лева: всички тия пари им са били вземени, като им са оставяли по 100 лева на човек.

На другия ден от обявяването мобилизацията прокурорът заедно с полицията направи обиск в домовете на всички отвлечени граждани, отгдето задигнаха безразборно различни книги и документи, а може би и пари; от всички тия книги направиха отделни пакети. Също прокурорът взема ключовете от домовете на гражданите и от железните им каси. Официалният бюлетин съобщи, че Румъния обявява война на Австро-Унгария, а за България нищо не се говореше. Войната започна веднага. Отвлечането на добитъка продължаваше. Започна се насилствено изселване на цели села и тяхното изгаряне. Така напр. жителите на село Кара орман⁸, Бръчма⁹ и Бръчма Еникьой⁹, без да вземат нещо със себе си се закараха в село Малка Кайнараджа¹⁰ и селото им се запали. Калипетровци, айдемирци бидоха насила откарани по моста в Румъния неизвестно где. Днес в Айдемир, село от 400 къщи, няма освен 7 непълни семейства. Калипетрово също. В по-голямата част на селата има по 4 - 5 семейства само останали. Същата участ имаха и селата от стара Добруджа: Алмалий¹¹ биде цяло изпразнено, а къщите на по-видните и богати селяни българи подпалени.

Селата Бабук, Кара Омур¹², Кочина¹³ и Казимир отвлечени част в село Хаскьой¹⁴ и част в Балтаджа Еникьой¹⁵, гдето много от тях са били застреляни.

Селото Алфатар отвлечено в с. Гюргенджик¹⁶ и Пъндаклий¹⁷. Селяните от Алфатар и други села са намерени вързани и застреляни край гр. Силистра“.

С една реч, целият ни окръг е обезлюден“.

Нека дадем сега и едно подробно описание на това злочесто отвлечане и малтретиране на невинни хора и на един участник в събитията г. А. Хогинов, също отвлечен измежду селистренците, но спасен случайно: „Преди да се обяви мобилизацията на 14 август ст. стил, в селата арестуваха първенците и неблагонадежните за тях хора. На 15 август се обяви мобилизацията и вечерта в 12 часа сред нощ полицията заедно с техни видни чиновници са ходили от къща на къща да приберат хората за откарване. В разни къщи различно са действували. Докато някъде са били благосклонни към лицето, давали му възможност да си прибере всичко необходимо за път, другаде с буйства, насилия са изтласквали нещастните. Някои даже са излезли по долни дрехи и не могли да си вземат нищо - даже и пари: Г. Манолов, С. Бакалов, Д. Георгиев и др., а Страшимир Манолов и Коджабашев бити. Откарването с това не се свърши. Ежедневно откарваха по няколко души, по представление от когото и да е. Сега и последният

техен чиновник можеше да откара някого ако му не дадеше рушвет. И тук рушветчилъкът се много прояви. Дойде ред да откарват селяните от Алмалий, Калипетрово и Айдемир. Войски и стражари заграждат селата от вечерта и сутринта в 9 часа вика селският глашатай: до 10 часа всички да бъдат готови за изселване. Само за един час трябваше да бъдат готови. И започват стражари и войници да ходят от къща на къща да изпъждат хората. Закъснелите били лошо малтретирани, някои даже и убивани. Убит е в с. Калипетрово Паруш Гаджев, стар човек, защото не искал да си излезе. Ужасна картина представлявало това. И най-коравото сърце би се смилило на този плачещ народ, безпричинно задигнат от родното си огнище и отвлечен някъде. След откарването на населението от селата повръщат се 100 каруци с карачи и започват да обират къщата. Събирали боб, ечемик, жито, вълна, дрехи и др. Цели седмици са ходили из Калипетрово и обирали. Всички тия събрани вещи и храни са ги турили в особени складове. Една седмица преди мобилизацията започна събирането на добитъка. Цели две седмици се прекарва добитък. Не можехме да се начудим на порядките на румъните: война още не обяви, мобилизация още няма, а събраха на хората и добитъка, и храни. Грозно впечатление правеше и откарването на добитъка. Хора и деца, привързани към своите добитъци, не можеха да се разделят с него - отидоха заедно отвъд Дунава. Две седмици наред се чуваше сърцераздирателният рев на добитъка - крави, биволици и овце, оставили своите малки в селата, като диви бягали и мучеха. Ежедневно френският посланик Блондел и дъщеря му префектшата излизаха с автомобил да се любуват на тази „приятна гледка“, устроена от тях. След като откараха добитъка и първите хора, обяви се войната на Австрия и съюзниците. Събраха от по-рано определени коли и каруци за ангария и ги изпратиха да носят военни припаси. Разбиха румънските войски при Тутракан, започна тяхното отстъпление и техните изстъпления. Румънските войски започнаха да убиват где срещнеха българин. Тогава били избити много хора от обозите - българи. Това разправят хора, били там. Тогава започват убийствата и пожарите по селата: Балтаджи Еникъой, Сребърна, Бабук, Кара орман и др. Тогава настанаха лоши дни и за нас, силистренци. Отстъпващите войски тръгват от къща на къща и събираха всичко мъжко българско и турско население. В 10 часа вечерта 4-ма войници с ножове на пушките си дойдоха, прибраха ме и ме откараха на улицата. Там имаше повече от 100 души турци и българи. Дадоха ни знак да легнем на земята и офицерът, който бе там, даде заповед да напълнят пушките. Помислих че ще бъдем избити там, защото из града се чуваха чести гърмежи от пушки. След малко ни закараха на площада срещу Коджа-

башев, гдето ни извързаха с въжя. Щом ни извързаха, чу се заповед на офицера: „Ще изпълните заповедта както ви е предадена!“. Помислих пак, че непременно ще ни избият. Картечници и пушки силно стреляха накрай града. Нея вечер са избили 100-тина души край града от Али-фак¹⁸ и Алфатар. Откараха ни в казармата. Там се събраха всички граждани и селяни мъже от 10 - 80 годишна възраст. Никога няма да забравя тази злощастна нощ. Там започнаха побоищата и малтретиранията. Караулите по заповед на офицерите започнаха побоищата. Не пощадиха никого. Надпреварваха се кой повече да бие. Вързаните хора пищяха от болки от връзването и от побоищата. Обискираха хората да търсят оръжия, а им вземаха парите. Побоищата не преставаха и на другия ден и нощ. Втората нощ, разправят хора от другите отделения, изкарвали хора от помещенията и ги избивали във. Изкарвали са хора изключително от селата. След двудневно държане там, по чия заповед не знам, ни пуснаха. Това бе два дни преди дохождането на нашите войски. В тия два дни потрошиха дюгените на търговците и ги обраха. И само 2 часа преди влизането на нашите войски запалиха складовете с храни и газ“.

Още по-трагично бе положението на населението в Тутракан. В деня на падането на крепостта всички останали българи, във от отвлечени-те, бидоха изкарани накрай града - около 300 души, и при керемидчийницата - около 500 души. Там те бяха наредени с очевидна цел да бъдат изтребени, както това биде извършено безскрупулно в Добрич, Баладжа¹⁹, Сребърна и т.н. Но внезапно пристигналата от изток българска войска попречи на кървавата акция, която би станала твърде страшна. Как се влекоха гражданите за лобното място и какви тревоги трябваше да прекарат угрожавани всяка минута да бъдат избити, ни дават следните показания на неколцина от тях. Така напр. Тома Н. Пецов ето какво разправя за перипетията на тоя мъчителен момент: „Във вторник, един ден преди падането на Тутракан, румънците събраха от всяка къща мъжете. Същия ден след обяд те влязоха в насрещната къща на брат ми Иван и с бой и псувни го изкараха на улицата. С него наедно докараха към Дунава и убития Георги Малчев. Това всичко наблюдавах от тавана на къщата ни през едно отверстие до края на стрехата. Тъкмо що бяха ги откарали, слязох долу в двора и казах на Стефан Димитров, сина ми Коста, Коста Керемедчиев и Тодор Ковачина, да мълчат под дървата, където ги бях скрил, защото из града има излезли команди да убиват всички българи. Едва що се бях завърнал откъм камарата с дърва сред двора ми, чух псувни по улицата; приклегнах близо до оградата и през една дупка забелязах, че двама войници караха Рачо Станев; последният от време на време

се обръщаше с молби към тях да го пуснат. Малко по-долу от пътната ми врата ги срещна един офицер и запита: „Къде го карате и защо губите време да го карате?“ Веднага извади револвера си и стреля 2 - 3 пъти върху му. Офицерът и войниците го оставиха на пътя прострян. Чух го като плачеше, но не смеех да изляза и му помогна, защото макар и 75-годишен, ако да ме видеха румънците на улицата, нямаше да пощадят и мене. След 10 - 15 минути се върнаха двама войници отгоре, но дали същите, които го караха първия път, не можах да позная; хванаха го за краката и още не умрял го потеглиха към Дунава. На другия ден след падането на града намерихме Рачо мъртъв край Дунава, но с мокри дрехи; изглежда, че е хвърлен бил в Дунава и после изхвърлен от вълните на брега“.

Още по-изразителен е Жеко Г. Гайдарджиев: „Същия ден на превземането на Тутракан по обяд чух голямо викане край къщата ми, която е близо до казармите - „дръжте го!“, по румънски. Надникнах през прозорчето на даракчийницата и видях като бягаше един цивилен българин, в селска носия. Подире му тичаха около 20 войници с пушки. Той влезе в двора на Иван Маринов, а оттам право в къщата, където нямаше никой, защото жена му Мария с децата беше избягала. Селянинът, щом влезе в къщата, трябваше да е подпрям, здраво, защото няколко от войниците натискаха вратата, но не можеха да отворят. Тогава трима от войниците се качиха на къщата, двама с пушки, а един с една желязна лопата. Последният захвана с лопатата да троши керемидите и да ги хвърля долу. Те отвориха дупка на къщата и надничаха оттам, дано го видят да не би да се е скрил на тавана, но не можах да го извадят. Тогава те поставиха караул от трите страни на къщата. След половин или един час българинът излезе ненадейно и хукна да бяга към къщата на дядо Трифон, но докато да му отворят вратата, войниците го застигнаха. Един от тях го удари по главата два пъти с приклада на пушката. Цял го видях облян в кръв, защото го прекараха близо до даракчийницата ми. Докараха го при един капитан пред близката кръчма, който даде заповед да го застрелят. Докараха още няколко души от стопаните на колите, които караха обоза. По заповед на същия капитан бяха убити още няколко души. На площада на житния пазар застреляха 12 души, които бяха влачени за крака по улицата. Когато нашите войски влязоха в града, трупове бяха още по улицата, където ходихме да ги гледаме с нашите войници. Намерените трима убити в двора на Марин Иванов са завлечени от убитите на площада. Аз лично чух от румънски войници, че те имали заповед да избият всички българи в града“.

Ето какво разправя и Ради Москов: „На 24 август ст. стил, в деня на превземането на гр. Тутракан от нашите войски, румънците бяха най-свирепи. Къщата ми е разположена над градината при полицията, откъдето наблюдавах с жена си при спуснати пердета как войниците събраха до градината всички по-будни граждани и селяни от околията. Към 10 часа през същия площад минаваха коли, които караха военни принадлежности. Колите спряха на площада и всички колари отделиха настрана към събраните по-рано граждани. Две момчета от с. Български Косуй²⁰ мисля, едва що разпрегнаха, бяха застреляни от матроси, които бяха изпратени в града от параходите да убиват и палят. По-голямото момче бе застреляно в лицето и при падането си направи знак като че се кръстеше, а по-малкото застреляха в гърба му. На същото място (същия площад) малко по-рано застреляха Георги Малчев. Той бе убит от флотския капитан Чорни, офицер от румънския параход „Гривница“. Малко след това пристигна градоначалникът, който започва с висок глас на стражарите и стоящите там матроси и пехотински войници да докарат на площада всички граждани българи без разлика на пол от 2 години до 80 години. Това като чу жена ми, започна наново да плаче. Решихме да избягаме с детето си в къщата на съседа си Г. Читаков, обаче там намерихме вратата затворени; тогава влязох в двора на другия съсед Добри Келов. В къщата личеше като да няма човек; надникнахме в мазата, тя бе пълна с дрехи, влязохме вътре и се завряхме под дрехите. По едно време чух шум в двора, а след това и в къщата над нас след шума се разнесе силен писък и тупане. Чух гласа на Добри да охка, а жените пищяха. След два часа се чува силни гърмежи. Когато шрапнелите от нашата артилерия започнали да падат в Дунава около техните параходи, било им казано веднага да бягат. Когато излязох от мазата, нашите войски бяха влезли в града, видях първия кавалерист, който влезе в града“.

Още по-ясно представление за целия трагизъм на епопеята на гонените из улиците на гр. Тутракан от освирепелите войници в момента на падането на крепостта ни дава следното безхитростно искрено описание на собствените си тегла Игнат Цветков. Даваме го *in extenso*, с неговия правопис: „Още като дойди тук Романия ази бях във войската в Елена; след демобилизацията от Русе се снабдих с български паспорти, през време на окупацията бях български поданик. Сам зная как бях третиран, особено кугато България през 1915 г. мобилизира и зе странъта на Германия. Ази като 11-и призив се явих в редовете на войската на 16-и август 1915 г., и на 21-и октомври с. г. се разпуснаха 10 и 11-и призови, аз пак се завърнах при семейството си в Тутракан. На 14-и август 1916 г. изкараха всички български поданици. А мене и

още един защо ни уставиха ниможих да узная, и се зарадвах много; но ето, че бе за късо време. На 16-и с. м. ме насметоха заедно с албанците, турски поданици, и ни откараха в Олтеница с цял кордон стража, като убийци. Бой до второ разпореждане; там престояхме една нощ и на утринта 17-и пак ни върнаха в Тутракан под същи конвой с думите, че ще ни откарат в Браила. Ние бяхме мечки на публиката, особено за романците; дюдюкаха подир нази като на вълци. Еле дади бог малку ум на полиция та ни пусна да си идим по домовете с предлог чи през ден ще се явявам в Сигоранцъта, но бе за малку; на 21 с. м. (говоря по дата ст. стил) се усили войната, почнаха да бягат ранени и здрави романци. Ази узнах чи е вечи близо нащо спасение и се скрих в скривалището си заедно със съседа си Колю Шопов; 22-и и 23-и минаха благополучно, но дойди златния ден 24-август ст. стил или 6-и септември н.стил и чух като се вика и чука силно на портата ми с думи: даските порта, пащи грижания²¹ и други. Докато жена ми слези да утвори портата, тя бе вече счупена и влезли пред къщи 2-ма редници войници и един капрал, в това време престигнаха още 3-ма, един ст. подофицер и 2-ма редници. За зла чест аз в това време бях в къщи пак със съседа си Колю Шопов; заобиколиха къщата и на загашиха вътре, можеха вътре да ни убият, но не сториха това; на искараха на пътя и чух като каза старшията на капрала по румънски - „откарайте ги понадоло и в главата“. След нази писък и олелия голяма. Старшият с 2-мата войника се върнаха, а капралят и двамата му подчинени ни откараха в една тясна улица и ни заставиха до един довар мирно и напълниха пушките и ги насочиха към нази. Ази вечи разбрах, че се свърши. Но си припомних пословицата - „падналият в мурето узмията се залавя“. Казвам - „какво ще правити“; отговори ми се - „ще ви убием“. Ази вече видях, че е свършено, но да ми носят грехъ тези, които ме исказаха. Извадих си от жеба портуфеля и го подадох на капрала с думите: „Слет като ме убийте върни се у дома и дай тези пари на жината да храни децата 1 - 2 месеца барим“. Запита ма „Колко пари имаш там“; казах му - „към 200 лева“. Те веднага пуснаха пушките долу и зеха да вадят и делят парите ми. Това стори и другарят ми Колю. В една сикунда размислих сичко и намерих за добре беганието. Фукнах през тех, те беха заблудени в парите да ги делят, прескочих един плет, други и трети, намерих добро скривалище в един двор. Зарових се в боклука на почивка; другарят ми стори това на друга страна. Слет 2 минути тръгнах пак да ме дират и кугато беха там на боклука, стъпил единият връз мене; часа към 12 беши, произнесе се от тях думата: „Нуе пъйче“ (няма го тук). В същата секунда - бог да поживи българе, пръсна се един шрапнел токмо над нази, чух само

думите „фужид ка вине булгаре пашеле ши гражания“²², та че прибавено като пюскул и се загубиха вечи. Разбрах вечи чи съм спасен от тех, но много ми бе трудно докато прибягнах до у дома между парчетата и куршумите от шрапнелите. У дома заварих семейството си скрито и ма уплакваше“.

Да поменем ли нещо и за насилията над безпомощни жени? Уви, те са твърде много. Няма град, няма село, където е преминала румънската армия без да е извършила ред престъпления от тоя род. Особено паметни ще останат извършените такива над злощастните жени в с. Сребърна. „Отделно с войнишка команда, казва тамкашният анкетьор, отвлечеа в окопите около 100 жени на 7 септември през ношта (забележете - след падането на Тутракан!) и гдето са бивали изнасилвани и след това сутринта са били пратени в гр. Силистра“. Тоя пример, мислим, е достатъчен, за да си съставим приблизително понятие за насилията, извършени другаде.

Но какво станаха отвлечените и колко е голямо числото им. За жалост никой не може да даде положителен отговор на това. Централният добруджански народен съвет изкарва това число на 25 000 души. Ние мислим, че то е по-голямо, ако вземем за критерий числото на отвлечените коли, подир които отидоха по един човек.

Второто доказателство за това е масовото отвличане на много села, почти цели. Такива са, виждаме, Алмалии, Калипетрово, Айдемир и др. Пред нас лежи и един огромен списък на отвлечените от Кочинската община. Само от с. Кара Омур са отвлечени 167 семейства с население от 958 души, между които деца до 5-годишна възраст 107 и старци от 60 години нагоре до 89 годишна възраст - 116.

Е добре, какво станаха тия мъченици, внезапно вдигнати от къщата им, от гумната и подгонени срещу есен и зима без дрехи, без средства и без опека? На тоя въпрос никой не може да отговори. Румънското правителство се отказва да даде за тях каквито и да било сведения. То, прочее, сигурно самò не знае какво стана с тия злочести отвлечени, гонено и изгубило сметката за собствените си хора.

Ето прочее, какви подробности ни дава за съдбата на отвлечените г. Д. Янакиев, чиновник на българското консулство в Одеса, предприел със силистренския адвокат Мацанкиев, по лична инициатива, издирване следите на тия злощастни хора: „От разпита на очевидци, оглед на местата на убийствата и събиране подробни сведения из селата на цяла Добруджа можах да узная следното.

Завличането на хората и добитъка от румънските власти оттатък Дунава е започнало една седмица преди обявяването на румънската мобилизация. Избиването на хората от селата е ставало повечето при

самото отстъпление. В продължение на 15 дни са били прекарани отвъд Дунава, като заложници и с добитъка около 20 000 мъже, жени и деца (Силистренска околия 9644, Тутраканска 2293, Куртбунарска²³ 1114, Добричка 4567 и Балчишка 3000). Закаран добитък от цяла Добруджа: едър 88 029, дребен 306 706, каруци 8792, и опожарени 2050 постройки.

Най-напред са били прекарани българските поданици. Избити хора при отстъплението на румънската войска има в Силистренска околия 180 души, Тутраканска околия 25 души, Куртбунарска 10 души, Добричка 148 и Балчишка...

За убийствата, извършени в село Балтаджа Еникьой, Силистренско, кметът на същото село Мурад Хюсеинов казва следното: „На 7 септември 1916 г. румънските войски, които бяха окопани на източната страна на селото, започнаха да обстрелват селото ни, в което се намираха тогава жителите на селата Кочина и Бабук, с артилерийски, пехотински и картечен огън с цел да запалят селото и избият мирното население, което и извършиха. След като запалиха селото и прекратиха огъня, тогава кавалерията и пехотата им влезе в селото и се започна избиването на беззащитното население по следния начин: едни от тях взеха и изкараха, лицата Митю Друмчев 70 год., Добри Димчев 17 год., Никола Касабов 50 годишен, тримата от село Балтаджи Еникьой; Димитър Христов 45 год., Тодор Неделчев 50 год. и други още двама, всичките от село Кочина (населението от селата Кочина и Бабук насилствено е било закарано в село Балтаджи Еникьой). След туй в тия седем лица войниците стреляли със залпове, от които изстрели падат петима души, един (Никола Касабов) нараняват, който, след като ги оставили войниците, понеже мислили, че всички са избити, става и тръгва да си отива; обаче застигат го кавалеристи и го съсичат на мястото. Лицето Митю Друмев престорил се на умрял, останал свършено здрав и бил свидетел на всичко. В нашето село, казва Хюсеинов, много наши селяни, които се намираха по това време близо до голяа край селото, гдето се установиха на бивак румънските войски, бяха всички избити, между които има бащи с по двама синове. Други мъже, които се бяха скрили в двора на Йовчо Балушев, всички бяха застреляни. Така щото в селото ни Балтаджа Ениджекьой има заклани и застреляни мъже и жени 56 човека. Изнасилвани има три туркини и две българки, от които едната била в трудно положение и след като я изнасилили убили я с пробождане в корема ѝ с байонети“.

В село Настрадаина²⁴, Добришка околия, в продължение на един час са били убити от румънските войски 5-те сина на Христо Владов -

всички служили в българската армия като войници, а баща им от скръб след 1 - 2 месеца починал.

В град Силистра убийствата са били извършвани до карантината на източния край на града. „Малко преди пристигането на българските войски, казва силистренският гражданин Христо Атанасов, аз отидох с двама руски кавалеристи и видяхме много трупове - около 40, в края на Дунава във върбалака до карантината с вързани ръце; изглеждаше да имаше повече, но по-навътре, от които двама извадихме и заровихме там“.

Едно от момчетата от село Алфатар, Георги Колев, което е било в групата, избита до карантината и по една случайност или по-скоро хитрост се отървало заедно с брата си, казва: „Не помня точно на коя дата беше то, но трябва да има една седмица преди идването на българските войски насам, аз бях отишел в село Гюргенджик²⁵, за да прибера багажа си, който бях закарал там още при първото си бягство. Оттам румънските войски ни подбраха и докараха в Силистра; по пътя ни биеха с прикладите на пушките си; ние бяхме 15 души от селата Алфатар и Гюргенджик. Тук в Силистра ни закараха най-напред в офицерския клуб и оттам при касапницата до карантината и, след като ни отнеха всички пари, закараха ни във върбалака до самия бряг на Дунава. Ние бяхме поставени в четири редици от по четири души в редица; в първата редица бяха свързани съселяните ни Кончовски Мито, Андонов Димитър Ванката, Гишов Костадин и един селянин от Гюргенджик, името на когото не зная; във втората бяхме аз, брат ми Петър, Митю Куюмджиски и четвъртия от Гюргенджик; в третата редица бяха Иван Подарски, Симеон Славов, Киро Андонов и Илия Чобанов; и в четвъртата - Георги Рачков, Райко от Гюргенджик и още един непознат от там. След като ни казаха да стоим мирно, изкомандваха със залп; за секунда може би преди да гръмнат пушките брат ми падна и дръпна със себе си и мене и тъй ние се спасихме живи, макар че се преструвахме на умрели, а другарите ни лежах всички убити. След това 20-те войници, които ни придружаваха и стреляха, си отидоха. Аз и брат ми станяхме и избягахме в съседните лозя, гдето се крнехме чак до идването на нашите войски. Видях тогава, че около нас имаше във върбалака нахвърлени трупове на наши добруджанци, но не можах да позная нито един от тях. Още когато минавахме покрай с. Кара орман, видяхме в румънските окопи избити много българи“.

Повечето убийства са станали над ония българи, които са имали нещастieto да бъдат закарани с каруците си оттатък Дунава. Така напр. в град Калараш ученикът Бутурез Николай, 18 годишен, е бил свидетел на убийствата, за които разправя следното: „Край кавале-

ските казарми, на западния край на града, има заровени много българи, които там бяха застреляни от нашите (румънски) войски. Заравянето ставаше в ония ями, които бяха направени по-напред за обучение на войници и учениците-юнаци. Застрелването ставаше по заповедите на капитан Бърлеску от 63 пех. полк, поручик Янчевич и фелдфебела Йорга, и двамата от 5-и конен полк. Една сутрин аз лично с няколко свои другари бях свидетел на застрелването на един български селянин. Чувах от войниците да разправят как те вземали по 2 - 3 българи, за да ги карат уж понавън, заставяли ги да станат до самите ями и ги застрелвали, като жертвите падали направо в ямите. Чувах също, че по брега на Борчията (Каларашкия канал) е имало застреляни много българи и хвърлени във водата. Аз лично видях във водата един труп на добруджански селянин“.

Убийствата в Калараш над българите са станали по следния начин: всичките каруци ведно със стопаните им са били построени поколонно на казармения площад; във всяка колона е имало по около 300 каруци и такива колони са били десетина. Всеки е бил заставян да стои неподвижно до каруците си. Най-напред са били избити притежателите на най-западната колона, след туй тя на съседната ней и т.н. Това се е продължавало до три дена. Избиванията обикновено са ставали ношно време и след туй всяка заран са идвали властите от града и съседните села и са прибирали конете и каруците, с които си служат и до днес. Письъкът на жертвите и тракането на картечниците са се чували из целия Калараш.

От разкопките, направени лично от мен с пленените от германците румънски войници на 10 април т.г.: родом от гр.

1. пленник № 321 Петър Нестор от 20 пех. полк, Турну Мугурел;
2. пленник № 151 Кузман Радо от 30 пех. полк, Гаещи, окр. Тъмбовица;
3. пленник № 344 Дину Шербан от 8 пех. полк, Бечу, окр. Бозю;
4. пленник № 326 Станеску Петър от 20 пех. полк, Плоско, окр. Телеорман;
5. пленник № 206 Дякону Илия от 145 пех. полк, Тетау, окр. Вълчу;
6. пленник № 145 Продан Марин от 66 пех. полк, Базгорей, окр. Роман, се установява, че една яма, дълга около 8 метра, широка до три метра и дълбока около четири метра е пълна с убити българи от Добруджа. Точното число на заровените в тая яма не можа да се установи по причина, че труповете напълно са се разложили. Дрехите са явно доказателство за националността на заровените.

Убийствата са вършени от войниците от 63 румънски пех. полк, който се е намирал на постоянно местоквартирване в Калараш. Голяма част от избитите на горепоменатата казармена площадка са нахвърлени в близкостоящото каларашко езеро.

В околийския център Циндарей, намиращ се близо до устието на р. Яломица, според казването на местните жители, имало събрани много българи, които при приближаването на нашите войски до града са били натоварени на шлепове и в такова голямо количество - просто един върху друг, щото много измрели от задушаване и били изхвърлени в реката“.

Д О П Ъ Л Н И Т Е Л Н И Б Е Л Е Ж К И

1 П. Габе, Румъния в Добруджа 1913 - 1916. Анкета. С., 1917, с. 153 - 170. Тук е дадена само последната, XVI глава.

2 Карнегиевата анкета по войните през 1912 и 1913 г., С., 1914.

3 Съставна част.

4 Дн. с. Змесво, Балчишко.

5 Всякакви други.

6 Решение, присъда.

7 Едри румънски чифликчи.

8 Дн. с. Срацимир, Силистренско.

9 Дн. с. Българка, Силистренско.

10 Дн. с. Кайнарджа, Силистренско.

11 В Румъния.

12 Дн. с. Смилец, Силистренско.

13 Дн. с. Професор-Иширково, Силистренско.

14 Дн. с. Добротица, общ.Ситово.

15 Дн. с. Брадвари, Силистренско.

16 Дн. с. Попкралево, Силистренско.

17 Дн. с. Васил Левски, Силистренско.

18 Дн. с. Главан, Силистренско.

19 Вж. бел.15.

20 Дн. с. Пожарево, Тутраканско.

21 Отворете вратата, размърдайте се.

22.Бягайте, защото идват българите, размърдайте се.

23 Тервелска.

24 Дн. с. Божурово, Добричко.

25 Вж. бел. 16.

ДОБРУДЖА ПОД ГНЕТА НА РУМЪННИТЕ¹

I. СТРАНА И НАСЕЛЕНИЕ

Добруджа, според понятието на нейните обитатели, обхваща целия североизточен кът на Балканския полуостров, включен между делтата на Дунава и на Батово и между Дунава, източно от Силистра, до Черно море на Екрене².

Нашият очерк обаче засяга само северната част, що бе откъсната от тялото на България и дадена от Берлинския конгрес на Румъния - един простор от 15 623 кв. километра.

Населена слабо допреди Руско-турската война от 1877 - 1878 г. (не повече от 10 души на кв. км), тя бе почти чужда за вниманието на света и само нейните дунавски и черноморски покрайнини представляваха интерес за меркантилизма на Европа и, може би, за стратегията на Русия. Вътрешността на страната оставаше забулена в тъма и мнозинството си я рисуваше, под влияние може би на Овидиевите „Tristia“, писани в минути на тежко изпитание, като пустиня покрита с вечни мъгла и с блата, огнища на трески и опасни болести. А ние българите бяхме забравили за Добруджа едва ли не и това, че там най-първо Исперих е турил основите на българската държава, без да сме свободни и сега дори от заблуждение, че това е царство на бурите и ветровете, страна безводна и неплодна, за която не струва и да мислим.

А влезте вътре и вие ще останете поразени от изненада: пред вас се разкриват простори чудни и прелестни по тяхното своеобразно очертание; разлята като море и покрита лете със сочна зеленина, с буйни златни ниви, които, галени от южняка, напомнят морски талази, а зиме - със снегове дълбоки, що дишат здраве като небесата, цялата страна с нейните безпределни равнища, прегърнати отвсякъде с небосклона, ви дава гледка необикновена и вие очаровани неволно се унисате в съзерцание.

Здравословна, обилно плодородна, постлана със сочни пасбища, способни да отхранват безбройни стада всякакъв вид подръчни животни; обложена с 24 големи и малки езера, обиталища на много и много милиони риба разнообразна; с изрядни минерални богатства, с лековити минерални води и цяла обкичена в северния предел с девст-

вени, предимно липови гори, с лозя, градини и орешаци превъзходни по качество и количество на плодовете - Добруджа не намира съперница в нашата красна родина.

С тези хубости природни съчетано и природното географическо положение на този кът - при устията на най-голямата река, що блика направо из сърцето на Европа, за да я съедини непосредствено с чаровния Ориент през Черно море, - това положение придава на страната извънредно значение за народите като естествен мост между Изток и Запад. Тя е единствен най-близък и най-достъпен прелез за сближаване и за обмен в тези два края от най-древни времена.

Вгълбени във вътрешността, на много места (Конгас, Еникьой, Армутлий, Черна, Чинелий, Николицел и мн. др. - повсеместно) налитаме на следи от стародавни и обширни селища, развалини от крепости, църкви и отломъци, видът на които гръмко говори за древна и християнска, разбира се и българска култура и цивилизация в страната, за да ни убеди, че Добруджа е била и ще остане завинаги страна с твърде крупно и световно значение - прибежище и станище на крупни интереси и капитали, та да не пропускаме случая да си я запазим с риск дори и нови жертви да дадем свръх безбройните ония, що покриха нейните широки простори и най-малкото възмездие за които е - да присъединим страната към нашите владения даже и при условия, че тя е чужда за България и независимо от нейното минало, което я прави земя свещена за всеки българин.

Люлка на нашето държавно устройство, цяла Добруджа е повсеместно промрежена от цяла система укрепени лагери и укрепления от един и същ тип и характер, подобни във всичко на ония в Плиска (Абоба), Преслав и по цялото Крайморие далеч на юг от Балкана, за които сега в учения свят няма ни един, който да не признава, че това са фортификационни съоръжения от чисто българско произхождение.

По тези бележити паметници и единствени най-меродавни, с разкритието на които сега г. Карл Шкорпил още се занимава, Добруджа е от памтивека българска страна и в пълната ѝ цялост, неделима, тя трябва да остане завсегда и на всяка цена, ако ще би дори и като историческа само ценност, неразделна част от тялото на целокупната наша Родина.

Правото на България върху Добруджа нужно е да отстояваме, впрочем, не само поради дадените жертви за възмездие и от гледище само на историческото минало, но главно и за това, че страната и по население винаги е била и сега е още българска при всичките усилия на румъните (а по-рано и на турците) да я асимилират.

Много е за съжаляване, че някои от нашите учени, основани на чужди и предимно тенденциозни изследвания и без да се проникнат от

живата действителност, отказаха на страната да ѝ признаят сегашния неин български характер и на крупните и величави български паметници, каквито са двете Исперихови прегради между Черна вода и Кюстенджа, придадоха чуждо-римско произхождение, за да блеснат само с чиста наука, без да подозират че грешат против правдата, а заедно с това и против справедливите народни възжелания.

Когато споходите страната (а нашите учени това не сториха), вие оставате просто в удивление пред действителността: стройна снага, спретната носия, скътано жилище, чистота, доброта, радушие, гостоприемство, строги нрави и обичаи, хубав поминък - всичко което сте само чели и слушали като характеристика на българина от стари времена, вече отдавна почти изчезнало в свободното отечество, сега е тук пред вас с пълната му живост и привлекателност и вие неволно си казвате: сега опознах България!

Аз не преувеличавам. Елате тука, пратете и всички наши учени и държавници, доведете и неверующите чужденци да споходят страната и тогава, убеден съм, за никакъв спор с когото и да е няма място да остане по въпроса: кому принадлежи Добруджа и кому тя трябва да се отстъпи.

Руската окупация в 1877 г. завари страната заселена предимно от българи в отлично организирана маса от устията на Дунава и на юг по целия простор с едно малко прекъсване южно и западно от Кюстенджа. Мнозинството от мохамеданското население беше тогава избягало; а другите християнски народности представляваха винаги такова малцинство тука, че всяка една от тях засебно се губеше в надмощието на българския говор, на българските нрави и обичаи. В пазарни дни градовете се изпълваха със селяни, спретнатите носии на които рисуваха националния образ на страната, а българската реч, която се налагаше на всички, правеше да се разбере от всеки чужденец коя народност преобладава тук. Българските черкови, училища и читалища по всички села и градове не даваха никому да се усъмни в народностния характер на страната и това направи да се повери от руската окупационна власт на българи цялото управление в областта. Официалният език беше български повсеместно даже и в съдилищата. В щаба на 3-та армия са запазени протоколни и други книжа из архивата на Бабадагския съд и те потвърждават нашите уверения.

Така румъните намериха Добруджа - всецяло българска и, обладано от криви насоки, първите начинания на румънското държавничество, решено да завладее една съвършено чужда земя, бяха - да се представи тя пред света като страна, от древни времена населена с румъни. Тези начинания се проявиха най-първо в манифеста на княз Карол от 14 ноември 1878 г., автор на който е Михаил Когълничану (тогава ми-

нистър на външните работи), според свидетелството на сина му Васил М. Когълничану*. В такъв дух започва този манифест, в такъв той и завършва: „Жители от всяка народност и вяра! Добруджа, принадлежаща от древни времена на Мирчо Стария и на Великия Стефан, от днес прави част от Румъния... И тъй като привикваме благоволенството на всемогъщия бог, в името и съгласието на Европа, Ние днес взимаме във владение Добруджа, която става пак румънска земя“.

Тъй румънската държавна мисъл по отношение на Добруджа още в самото си начало се изрази в шовинизъм, който по-нататък взема такива размери, че завършва с пълно умопомрачение.

Когълничану не пропуска случай да рисува с фалшиви румънски бон националния образ на Добруджа и дори своите злополучни законопроекти за тази страна той внася и прокарва в Камарата, подкрепени с мотиви, клонящи все това да очертаят - Добруджа е древна румънска област.

В мотивите, например, към законопроекта си за „Конституция на Добруджа“, той казва: „Нека да не се мисли, че това е една реформа насилническа за една страна чужда на Румъния... Румъните вече от далечни времена, едни под името дециани (даки), други чрез последователната емиграция от майка-родина са най-стародавна местна народност в Добруджа... Румънският език там служи и за език на съобщение между останалите различни народности.“

Колко са далеч от истината тези силни фрази, това ни разправя и историята още от времената на Херодот и Страбон: Добруджа е населявана от троглодити и от скити; финикийци и елини въздигнали тука по брега на морето свои търговски станища; владели тук и гети, изтласкани на север от Балкана от персийци, а по-сетне и от македонци; от I-то столетие Добруджа съставлява част от Римската империя; по морското крайбрежие имало гръцки колонии (Tomi, Callatis, Istrropolis), а из вътрешността и по брега на Дунава е имало и римски колонии (Troaeum, Noviodunum, Aegyssus и пр.). Овидий пише, че минавали тук и беси, сармати, пеуцини; найждаме и готи.

За племето, за народността на обитателите добруджанци, владетелите над които постоянно семенявали в лицето на тия пришълци, дълбоката древност е покрита с тъма, може би.

Но това, което с положителност се знае и което никой не оспорва, освен румънския шовинизъм, то е, че когато Исперих е дошъл, намерил е Добруджа населена от словени до делтата на Дунава включително** и тук, ослонен на тях и организувани в една народна сила, гнетена

* Vasile M. Kogălniceanu, Dobrugea 1879 - 1909. Drepturile politice fără libertați, București, 1900, с. 33.

** К. Иречек, История болгар, Одесса, 1879, с. 155.

дотогава от хищни и немили византийци, той турил първите основи на българската държава - „основал българско царство на словенски фундаменталист“, както казва Каниц^{*}.

За какви румъни в Добруджа тогава има смелост Когълничану да говори? Историята нигде не е отбелязала и следи поне от древни някакви румънски тук поселения.

Румънските историци разправят наистина и ние ще им направим чест да им повярваме, че „Мирчо Старий“ и „Великият Стефан“ владели няколко години Добруджа - според хрисовулите на Мирча Вода владението над Добруджа траяло всичко 19 години, от 1387 до 1406.

Е добре, може ли от това мигновено само събитие да се гради история вековна и да се правят помпозни уверения като онова на Когълничану и на Кароловия манифест, че Добруджа е древна румънска област? Няма ли тогава всеки българин стократно по-голямо право да счита за древни български области цяла Влахия и Молдова, които не само няколко години са били подвластни на български владетели?

Самият факт за владението на Мирчо в Добруджа, колкото верен да е, не представлява от себе си никаква реална мощ, за да измени националния образ, както не може да го измени и сега в продължение на цели 39 непосилни години, на една страна от векове преди и подир това мигновение считана от всички за българска и свършено чужда за Румъния, според признанието и на целия учен и политически румънски свят. И бидейки едно временно само завладяване с оръжие, това събитие никога не е в положение да извърти историческата истина, че Добруджа е страната на първото българско царство, стара българска страна, от векове подвластна на български владетели, както не е могло и турското оръжие да обезличи Добруджа мощно там през много по-трайни времена, от нейния лик национален.

Само слепият румънски шовинизъм не вижда и не може това да признае.

Голите само и надуты фрази в разни министерски изявления, в манифести и в скъпо платени печатни издания не могат да сринат и да заличат многобройните развалини-паметници, сега разкрити, що покриват цялата страна, за да свидетелствуват с несъкрусима убедителност за старото тук българско величие, нито пък са в състояние те да видоизменят съвременния български характер и образ на този край.

В борбите на българския народ за правдини и за самостоятелна църква Добруджа стоеше в първите редове и тя бе една от първите с признати права да си открие национални български училища, първа бе вписана в границите на българската църква - тогава, когато нито

^{*} Каниц, Дунайская Болгария, С. Петербург, 1876, с. 16.

Румъния, нито даже един поне румънец не бе проявил интерес поне за съществуването на тази област и безучастно гледаше през цялото време на исполинската тая народна българска борба.

Напразно ще търси човек да намери в анализите на румънското държавничество, в цялото битие на румънската нация проява на каква-годе политическа или културна румънска деятелност в свързка със съдбините на Добруджа или дори и помен само за нея до дните на фаталния Берлински конгрес - тогава, когато още от 50-те години на миналото столетие кипеше тук борба народна за българска просвета и в множество села имаше веч българска черкова и училища при липса и на едно дори румънско.

Добруджа, винаги признавана за българска от всички учени и народи, включително и от турските власти, всякога отбелязвана като такава във всички международни договори, във всички акти на узаконени държавни власти, огнище на българската пробуда и възраждане, родина на ратници безсмъртни за всенародна българска свобода, българска всецяло и по име - Добруджа може ли със сериозност да се назове древна румънска област?

„Румънският език, казва Когълничану, бил език на съобщение между останалите различни народности в страната.“

Не може да се знае дали, съчинител сам на тази басня, той вярва на своето съчинение; но ние ще призовем да го опровергае един друг румънски деятел, не по-малко шовинист от него - М. Vlădescu-Olt.

Цели 30 години даже и подир усиленото „румънизирание“ на страната, като разправя за Бабадаг и други 72 български и руски селища, той буквално плаче: „Румъни там няма, румънски език се там не чува, никой там румънски не знае“.

Впрочем нека признаем - и румъни тук имаше. Но това бяха дезертьори, избягали от родината си, за да се скриват тук по блатата край Дунава и под закрила на турските власти, които по политически съображения, целящи да разредят българския елемент и да го омаломощят, разкрили бяха широко вратата на цяла Дунавска България от 1815 г. за чужди народности и предимно власи, както-що по-късно, през 90-те години все за същата цел, макар и при други средства и условия, бяха разтворени вратите и на Македония за сръбската пропаганда.

Разгърнете напр. P. W. Putzgers, Historischer Schul-Atlas, 33 издание, Лайпциг, 1909, карти 14^a, 16, 19^a, 29. Там ще видите, че до 1815 г. в Добруджа не е имало нито един румънец и, бидейки отбелязвана винаги като страна българска, почнува да се населява и от румънски

* М. Vlădescu-Olt, Constituția Dobrogei, București, 1908, с. 51.

елемент не по-рано от това време и особено от 1860 г. насам, откак Бесарабия стана румънска.

Особено много власи дезертъори почнуват да приждат от 1860 г. из Бесарабия, когато последната по Парижкия договор от 1856 г. биде отнета от Русия, за да се отстъпи на Румъния.

В подкрепа на това иде ни и споменът за народната буна от 8 ноември 1860 г. в Болград, предизвикана пак от същия Михаил Когълничану - тогава министър молдовски, в свързка с войнската повинност, която той искаше да наложи на населението, като му отнеме привилегиите, дарувани от цар Александър I. Уплашени от това и за да не служат на отечеството си, голяма част от бесарабските румъни дезертира и се скри из дунавските блата на Добруджа, бягат в Добруджа да се скрият от Когълничану и оттук обратно - пак в Бесарабия, когато в Добруджа дохожда същият този фатален държавник!

Ето какви румъни имаше в Добруджа, когато в манифеста от 14 ноември 1878 г. в Камарата в свързка с проекта за „Конституцията“ Михаил Когълничану извратяваше историята, за да представи страната пред света като „древна румънска област“.

В тази насока, впрочем, Когълничану не беше сам - шовинизмът беше запалил главите и на румънските писатели, за да ги направи да излязат без съен и с фалшиви статистики все в този дух.

Има даже и специална комисия, определена през 1905 г., за да установи между другото и числеността на населението по народности през 1880 г., като представи, разумява се, румънския елемент по брой на първо място. И тя възприема следните числа:

Румъни	50 915
Българи	30 645
Мюсюлмани (турци и татари)	45 902
Руси и липовани	17 708
Гърци	4 271
Немци	2 736
Евреи	1 135
Арменци	935
Разни народности	2 842
<hr/>	
Добруджа	157 087

Да се намери действителната численост не на отделните народности, но даже и на цялото население изобщо преди Руско-турската война и в момента на румънското идване, па и година-две

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, c. 135.

подир това е работа мъчно възможна и няма да правим опити за това, защото всички статистически данни за ония времена дават само една приблизителност и при това много от тях, бидейки тенденциозни, взаимно си противоречат.

И нашата цел е тук само да се проявят фалшификациите, вмъкнати в румънските изчисления с добре известни техни желания. А заключението от добитите по този начин резултати самѝ ще ни се наложи.

За да се види веднага извращението на истината в горната официална статистика, достатъчно е да се отбележи, че тъй наречените гагаузи и циганите са заличени от този списък. А според капитан М. Д. Йонеску, голям румънски патриот, такива народности тук има: през 1880 г. „гагаузите“ наброяват 3832 и част от тях са причислени за румъни; а циганите се изчисляват през същата година 2368 души. И двете тези народности са погълнати от числото на румъните.

Българите, разбира се, са представени в това изчисление с намален размер - цели села български са взети като населени с гагаузи и зачислени за румъни, за да може тъй румънския елемент поне на книга да надвишава всички други народности отделно взети.

Горните числа, че са извращение на действителността по отношение на румънския елемент през 1880 г. (не говорим тук за другите) - това ще се разбере и от изчислението на М. Д. Йонеску и Григор Данеско**, което тук излагаме:

Румъни	43 671
Българи	24 915
Турци	18 624
Татари	29 476
Цигани	720
Руси	4 555
Липовани	8 250
Гърци	4 015
Армени	508
Евреи	1 762
Немци	2 462
Разни	730
	<hr/>
Добруджа	139 671

Броят тук на румъните е намален вече със 7244 души. Какво голямо несъгласие между самите румъни за тяхната пак румънска народност!

* Cap. M. D. Ionescu, *Dobrogea in pragul veacului XX*, c. 343-345.

** *Gregoire Danesco, Dobrogea. Études de géographie, physique et ethnographique. Bucarest, 1903, c. 141.*

Числата обаче у тези двоица все са по-близки до действителността, бидейки проверявани по-рано от официалната комисия - през 1903 г. по данни, без съмнение по-сигурни и предназначени при това за издания божем научни и целящи да проявят силата на Румъния в тази област - да представят Добруджа като страна на румънска култура и цивилизация за един период от 25-годишно управление.

Числото на румъните през 1880 г. намалява, значи, до 43 671 души, по пресмятането на самите пак румъни. В това число обаче все си остават зачислени и „гагаузите“ - около 3000 души през 1880 г. и мнозинството от циганите - около 2000 души през същата година.

Сам М. Д. Йонеску признава: „В село Иланлък гагаузите са взети за румъни, макар че никой от тях не знаеше румънски през 1890 г., когато станувах там“.

А министър Когълничану разправя в камарата, че целият свят в Добруджа и преди завладяването си служил с румънски език.

И понеже румънските патриоти, според тяхното собствено признание, прокарват за гагаузи и жителите на чисто български села, каквито са например Бейдаут (Бабадагско) и Черна (Мачинско), гдето няма ни един гагаузин и са чисти българи (според признания на други от тях), логично е тези „гагаузи“ да се причислят към българите, числото на които според първата таблица е 30 643, та броят на цялото българско население през 1880 г. е според признанието и на румъните 33 643 души най-малко.

При това по изчисленията на Ion Ionesco от 1850 г. циганите още в същата 1850 г. наброявали тука 212 семейства или 1200 души*** и като се пресметне естественият прираст за 30 години, през 1880 г. ще имаме най-малко 2500 души, а капитан Йонеску и Данеско за това време ги отбелязват само 702 души. Другите значи около 1800 души са причислени към румъните и, спаднати от тях заедно с „гагаузите“ (3000 + 1800), числото на румъните през 1880 г. не може да надмине и по изчисленията на капитан М. Д. Йонеску 38 871 души.

А барон d'Hogguer, който събирал, очевидно по поръка на румънското правителство статистически данни за 1880 г., изкарва цялото румънско население в Добруджа на 24 167 души#.

Вярно е, че и по изчисленията на Hogguer броят на българите е по-малък от онзи на румъните - 21 916:24 167. Но неговата некоректност към българския елемент веднага се проявява в неговото

* Dobrodea in pragul..., с. 343.

** M. D. Ionescu, Dobrodea in pragul..., с. 359, 381; M. Vlădescu-Olt, Dobrodea și Dobrogeni, с. 51.

*** Ion Ionesco, Escursion agricole dans la plain de la Dobroudja, Constantinople, 1851; M. D. Ionescu, Dobrodea in pragul..., с. 345; Gr. Danesco, Dobrodea, с. 174.

Baron d'Hogguer, Reinsegnements sur la Dobroudja, Bucarest, 1880.

собствено изчисление, гдето редом с първото число 21 916 българи, в друга графа, озаглавена „признават българската църква“ е записал друго число - 23 330. А всеки знае, че всички привърженици на българската църква са чистокръвни българи.

Много ясно е, че първата бройка (21 916) е невярна; а можем да бъдем сигурни, че и последната (23 330) не е минала без корекция в полза на Когълничановите доводи, щом трудът по изследванията на Hogguer се печати и издава в Букурещ.

В числото на румъните по изчисленията на барон d'Hogguer (24 167) влизат естествено и войсковите части (около 10 000 души), отправени с особена заповед (in alt ordin de zi către Oaste) - едновременно с манифеста на крал Карол от 14 ноември 1878 г. да окупират

Околии

	Тулча град	Тулча околия	Бабадаг	Кюстен-джа	Черна вода, Хърсово	Мачин	Сулина	Всичко
Българи	3256	1117	13436	1470	440	2161	36	21916
Румъни	1668	6539	2047	177	6028	7264	444	24167
Руси	1876	3360	1012	-	16	376	896	7536
Липовани	1736	298	4073	252	280	1126	796	8561
Гърци	324	67	246	-	136	56	608	1437
Арменци	160	6	256	8	-	-	8	438
Евреи	304	175	163	32	-	75	32	781
Немци	-	603	1227	-	-	-	12	1842
Татари	244	464	516	4624	180	304	112	6444
Цигани	-	-	63	144	-	126	8	341
Турци	300	520	1192	1388	264	1052	96	4812
Разни	976	-	10	-	-	-	116	1102
Всичко	10844	13149	24241	8095	7344	12540	3164	79377

Признават църква

Българска	3488	1461	14274	1470	440	2161	36	23330
Гръцка	3636	9622	2467	177	6180	7696	1948	31726

Добруджа.

Ето и цялата таблица на Hogguer:

Интересно е, че и тука не са записани „гагаузите“, причислени според Йонеску, както видяхме, към румъните; а цигани отбелязани виждаме само 341 души, когато числото им в Добруджа, според Йонеску и Данеску, многократно по-голямо, със закръглени числа, що намираме в „Добруджанско календарче за 1879“, изработено от Кр. Ив. Мирски и М. Д. Тихчев и печатано в Браила, броят на румъните за 1878 г., когато румънските войскове части бяха вече настанени в стра-

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 330-332.

ната, възлиза на 28 700; а българите са посочени в общото число с русите заедно - 52 300 души.

Според това, пресметнати руси и липовани по изчисление на капитан Йонеску - 12 805 души и спаднати от общото число българи и руси (52 300 - 12 805), българите през 1878 г. наброяват 39 495 души, или 10 795 души повече от местното румънско население. По изчислението на Nagguer смятано, това надвишаване е още по-значително - 39 495:24 167, а без румънския революционен корпус - 39 495:14 167, т.е. 25 328 души българи повече от румъни.

Във всички тези цифри, обаче, едва ли е възможно да се огледа истината и при това те не разрешават въпроса, защото очертават положение, което е резултат от една голяма и неочаквана превратност в съдбините на страната, що естествено предизвика извънреден прилив и у двете народности, отсега съперници в областта. От датата на румънската окупация - 14 ноември 1878 г. и до края на 1879 г. множество българи, петимни за свобода, се изселиха из Добруджа и големи маси румънски, жадни за нажива, независимо от войсковите части, нахлуха в страната и никого не би трябвало да удивлява, ако през 1880 г. по изчисленията на капитан Йонеску те достигат до 43 671 (или дори 50 915 според официалната комисия). Това далеч не показва, че Добруджа и по-рано е била цяла обладана от румъни, както уверява Когълничану, а е още едно доказателство за насилническото „ународяване“ по рецептата на този румънски държавник.

От по-голямо значение за нас е положението на народностите в страната до Руско-турската война от 1877 - 1878 година.

По таблицата на полковник Бобриков* през 1876 г. населението в Северна Добруджа брои:

Народности	семейства	жители
Българи	4 734	23 670
Руси	2 366	} 20 654
Румъни	3 784	
Гърци	538	
Мюсюлмани	17 389	67 345
Северна Добруджа	29 097	111 859

* Материали для изучения Болгарии, ч. III, вып. V, Букурещ, 1877.

Таблицата на Бобриков, макар и не съвсем точна, тя е приблизително вярна и по отношение на народностите нямаме причини да дозираме тенденция. Българският елемент даже е представен с намаляване, като се пресметнат погрешно само пет души на семейство при наличността на множество тогава па и сега семейни общини, които наброяват по 20 и повече членове без слугите и временни работници.

Смятано пропорционално по числото на семействата, руски, румънски и гръцки, от общото число на жителите за тези три народности 20 654 според таблицата на Бобриков, румъните наброяват всичко около 10 000 души през 1876 г., т.е. около 14 000 души по-малко от числото на българите.

Но за правдата е най-важно, че когато румъните окупираха Добруджа, българският елемент, макар и силно потресен в навечерието на войната от грозните над него изстъпления от черкезите, подпомагани от турските власти и от гърците, е в значително надмощие тук и се проявява във всички посоки: цялото скотовъдство с всичките от него производство - мляко, масло, сирене, кашкавал, вълна, месо, кожи и жива стока - цялото земеделие, както и цялата търговия и занаятчийство, всички главни поминъци на населението в страната бяха в ръцете на българите и само българите имаха добре уредени общини със свои черкви, училища и читалища; цялата уредба в областта беше притежание на българина.

Такова беше положението в Добруджа, не безизвестно и за румъните, когато им я предложиха за размяна срещу Бесарабия.

Румъните, видно е по всичко, не са очаквали такова предложение и има данни, които ни водят към заключение, че първоначално и руската държавна мисъл не се е занимавала с такъв проект. Така в устройството на България по начертанията на княз Черкаски ние намираме отечеството разпределено на осем губернии, на трето място между които личи и Тулчанската с десет окръга. В състава, значи, на освободената родина и като неразделна част от нея влиза и цяла Добруджа.

Идеята за злополучната размяна е възникнала, вижда се отпосле - под натиска може би на всесилния тогава главнокомандующ, великият княз Николай Николаевич. От поясненията на генерал Д. Г. Анучин, приемник на княз Черкаски подир смъртта му, следва да се разбира, че между княз Черкаски и Николай Николаевич е имало недоразумения и несъгласия по устройството и управлението на България: когато Анучин, по поръка на главнокомандующия му докладвал върху принципите на княз Черкаски по устройството на България, „великият княз напълно одобрил всичко изложено и изказал дълбокото си съжаление

за заблудението, в което се намирал относително извършеното от княз Черкаски“^{*}.

Не се знае с точност в какво именно се изразяват въпросните несъгласия, но с положителност се потвърждава, че те засягат съдбините на България, разбира се включително и на Добруджа.

Ето какво разправя още генерал Анучин:^{**} „Княз Черкаски заболя и на 3 февруари (1878 г.) легна от злокачествена жълтеница с малария. Лекарите го дигат и от 12 февруари той е към подобрене. Но ето, великият княз заминава за Сан Стефано и княз Черкаски още не оздравял, решава да го последва. На всички одумвания от приятели и лекари той отговаря: „Не забравяйте, че в тая минута от мене зависи участта на милиони българи... Аз трябва да видя великия княз до сключването на мира, от това зависи участта на България.“

И той пристига в Сан Стефано, на 18-и по пладне се явил на доклад при великия княз, а след това ляга и на 5 1/2 часа утринта, в самия ден на подписването на договора почива.

Какви мисли са разменени в тая среща между двамата князе върху съдбините на България, може само да се предполага; но няма да се измамим в уверенията си, че тука се е решила и съдбата на Северна Добруджа: в Сантефанския договор ние виждаме тая хубава българска област откъсната веч от тялото на целокупна България, тъй страстно с ум и преданост чертана и устройвана от незабвения княз Черкаски, за да послужи на други за разменна монета.

Румъния биде изненадана: отнемаха ѝ Бесарабия и в замяна предлагаша ѝ друга област, по-хубава нанстина и почти двойно по-голяма, но чужда - не румънска, чисто българска, откъсната от живата снага на едва-що освободена България, населена предимно от българи и сега управлявана само от българи...

Последваха вълнения и целият румънски народ велегласно заяви, че Добруджа е страна чужда и не приема Добруджа.

Това бе гласът на съзнанието.

Но дойдоха държавници от категорията на Михаил Когълничану да извращават историята и живата действителност и с фалшиви доводи да уверяват света, че Добруджа била румънска област от древни времена и скоро румънското обществено мнение, обладано от техния шовинизъм, коренно измени своите настроения спрямо Добруджа, а оттам и спрямо България, като се залови безогледно за асимилиране

* Д. Г. Анучин, Княз В. А. Черкасский. Руская старина, 1896, кн. VII, с. 60 и сл.

** Пак там, с. 232 и сл.

на анексираната страна и насочи погледи към юг, дотогава съвършено чужд за техните помисли и възжеления.

Този *votre face*³ в стремежите на Румъния, на каквото и да се дължи, беше фатален за Добруджа, а заедно с това и за нейния обладател.

Добруджа, като владение румънско, изпадна в положение, което едва се поддава на описание - толкова е то неподобно в историята на народите. Там вие няма да намерите ни един кът незасегнат от ужасния режим, следите от който за дълги и дълги години ще останат незаличими, за да бъдат удивление не толкова върху това, че властелинът тук е бил мръсен и безмилостен, колкото - как е изтърпяло населението грозотите на неговата тирания, без да изгуби от чистотата на своя лик и характер, от крепостта на своите нрави и обичан.

С няколко само крупни черти ще се опитам тука да дам един очерк върху социалното, политическо и стопанствено битие на Добруджа под този гнет, без да влизам в подробни изследвания. И за да бъде този очерк по-правдив израз на действителността, ще си послужи най-вече с краските на самите румъни, видни румънски политици и писатели - достатъчно достоверни, за да не могат да бъдат оспорвани от тях пред света, призован да си каже мнението, а може би и решения да изрича за съдбините на Добруджа.

II. АНЕКСИЯ И „БЪЛГАРСКА ОПАСНОСТ“

Трагизмът на Добруджа започва от първите числа на януари 1878 г., веднага подир разбиването на Сюлеймановата армия, когато Турция направи първите постъпки за мир. Първите вести по това ни идват от Румъния, гдето предложението на русите за едно полюбовно разбиране между двете държави върху проектираната размяна предизвиква големи незадоволства, които се изразиха в открити протести и вражди спрямо Русия.

Според изявленията на Михаил Когълничану, направени в Яш на 25 март 1883 г. пред едно политическо събрание на съединената тогава опозиция, русите обещаваха на Румъния да ѝ дадат „цяла Добруджа със Силистра, както и Видин с цялото там румънско население“, ако тя се съгласи доброволно да отстъпи Бесарабия⁴.

Предложение твърде съблазнително. И при все това румънската интелигенция, цялата им преса, всички техни видни държавници, румънският Сенат, румънският парламент - всичко мислящо в Румъния след дълги и всестранни изследвания и размишления не без съзнание

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 20.

и искреност всегласно признаха, че Добруджа е страна чужда за Румъния и решително я отклони.

На 26 януари 1878 г., събрани на заседание румънските законодателни тела гласуват следното предложение: „Като изслушаха обясненията на Министерството (на външните работи) върху намеренията на Русия да вземе част от територията на Румъния в замяна на земи отвъд Дунава..., като взеха в съображение големите услуги и дори кръвни жертви сторени от страната за запазване на нейната цялост, Събраниято и Сенатът изявяват, че са решени да запазят цялостта на територията на страната и да не допуснат отчуждение от нейната земя под никакво наименование и за никаква компенсация или възмездие.“

Цялата румънска преса единодушно приглася: „Не даваме нищо и не приемаме нищо. Дори и сила брутална да ни заграби Бесарабия, няма да приемем Добруджа.“ !*

Позволено е да се допусне предложението, че горното решение и всенародният румънски протест не са минали без да упражняват малко поне въздействие върху настроението у русите неблагоприятно за румъните по проектираната размяна. И със сигурност можем да кажем, че този именно проект е, който тъй силно е безпокоил княз Черкаски за „участта на милиони българи, за участта на България“, за да го накара, тежко болен, да гони великия княз Николай Николаевич чак в Сан Стефано, както видяхме по-горе.

Какъв е бил успехът на княз Черкаски в свиждането му с главнокомандувачия на 18 февруари 1878 г. с положителност не може да се знае, но успех очевидно той е имал: в самия договор, подписан на 19 февруари 1878 г. в Сан Стефано, за немислимата размяна срещу Бесарабия ние виждаме откъсната от снагата на България само Северна Добруджа и то без Мангалия (Санстефански договор, чл. 19); а за Силистра и за Видин, пък и дори за Русчук-Варна, както пояснява д-р Йоан Н. Роман!** , и поменняма - тесаспасени и заедността и голяма част от Подунавнето, за да бъдат запазени за Велика България благодарение на първите нейни строители и чертатели княз Черкаски и граф Игнатиев.

Роптанията на румъните против Добруджа продължават безспирно и всенародно. Правителството се вижда принудено да заработи чрез своите представители пред Великите сили за осуетяване на този проект, а през юни 1878 г., когато се откриват заседанията на Конгреса в Берлин, виждаме застанали пред него (на 19 юни) Й. Братиану (тогава

* Ibidem, с. 22.

** „Dobrugea și drepturile politice ale locuitorilor ei“, Constanța, 1905, с. 22-23.

министър председател) и Михаил Когълничану (министър на външните работи) с особен меморандум, в който се излагат протестите на Румъния против намеренията на Русия по отношение на Бесарабия и се предявяват претенции само за устията на Дунава и за островите, в това число и за Змейните. За Добруджа - тя се дори не поменува^{*}.

Протестите не спират и тогава, когато в Берлин се видяха принудени да удовлетворяват Русия - да ѝ се възвърне отнетата по Парижкия договор част от Бесарабия. Сега обаче има вече едно значително понижение в тона на тези протести и ние виждаме румънското обществено мнение разколебано.

Така 46 души членове от Камарата се събират частно и гласуват следното предложение, предназначено да бъде предложено на гласуване от Камарата подир една интерпелация, проектирана за 28 юни 1878 г.: „Камарата, като изслуша отговора на правителството, твърда в единодушното решение на народното представителство от 26 януари 1878 г., протестува против разкъсването на страната чрез отнемането на Бесарабия от страна на Русия; и преценявайки, че всяко анексиране на земи отвъд Дунава не е в интереса на Румъния и би било причина за усложнения и за бъдещи смутове, не приема анексирането на Добруджа към Румъния по никакво условие и под никакво наименование“^{**}.

Проектираната интерпелация заедно с това предложение, както се каза, биват изоставени. Причините и съображенията за това не са оповестени, но те са понятни: Братиану и Когълничану, които бяха отишли в Берлин с протеста на Румъния, завръщат се оттам при съвършено други и никога досега неизпитвани от един румънец настроения.

Румънските държавници се завръщат решени да прекратят Дунава, тласнати очевидно от заинтересовани държави и без да се замислят върху опасностите, в които завличат бъдещето на своето отечество. Австро-Унгария имаше всички интереси да отклони устрема на румъните от Запад, като насочи техния взор към Юг и Изток; Германия пък имаше нужда за своята индустрия и капитали от един булевард към Ориента, а от Добруджа за нея нищо по-естествено и по-сгодно за това не съществува; като най-близък прелез от Запад към Изток и природно снабдена с всички условия за обширни търговски пристанища и стоварища, Добруджа, като владение на Румъния, гдето всичко е сляпо подчинено на една олигархия - инструмент в ръцете на един Хохенцолерн, би била в действителност (и последствията това показаха) една

* „Istoriculu războiului din 1877 - 1878“ - „от неколцина офицери“, ч. II и III, Bucurca, 1898, с. 22 - 23.

** V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 22.

чудесна германска провинция, номинално само румънско владение, при устието на най-голямата европейска река и галена от водите на широко море. Паметен е за всички и сключваният все тогава съюз между Германия и Румъния.

В това може би се крият и други въздействия; но абсолютно погрешно е мнението, че Добруджа била дадена от Европа на Румъния с единствената цел да се разлъчат освободени от освободители и да се създаде преграда за Русия в пътя ѝ за Цариград, като се знае, че сама Русия предвиди това в Санстефански договор (чл. 19) и с риск да води нова война, наложи това свое решение въпреки възраженията на цяла Европа.

В Румъния и в цялата нейна политика настъпва пълен и рязък обрат. Протестите против Добруджа заглъхват и се израждат в открита вражда против Русия, готова да се разрази във въоръжен конфликт. Съдбата на Добруджа биде окончателно решена - румънското правителство приготвяла вече нейното анексиране.

И сега още наистина се чуват гласове против Добруджа, но това става вече не толкоз за да се осуети замяната с Бесарабия (въпрос решен безвъзвратно от Конгреса), колкото да се надцени последната и да се представи Добруджа по възможност по-малоценна. Разиграва се една комедия, която цели да се откъсне още нещо от Южна Добруджа и за да се уталожат болките на разкъсана България, като се представи и Румъния онеправдана и ограбена. Комедия, казвам, и позволявам си този израз, защото не е за вярване хора сериозни, като бившия министър председател Димитър А. Стурдза, да говорят с езика на невежи за една страна току пред носа им с градове, търговски пристанища и богатства, за каквито в Бесарабия и помен не съществува. И в действителност на 28 септември 1878 г. в Сената Димитър А. Стурдза държа реч, в която казва дословно следното: „Защо мисля, че не трябва да приемем Добруджа? Ще анексираме една територия нова, която никой от нас не познава. Искате да вземете Добруджа? Но кой от нас знае какво нещо е Добруджа? Това което знаем положително е, че Добруджа е страна блатиста, нездравословна и пълна с трески, най-нездравословна страна в цяла Европа. В икономическо отношение Добруджа е също една от най-бедните страни в цяла Европа“.

Речта на Стурдза, впрочем, не е лишена и от искреност и е дори едно пророчество, кобно сбъднало се за неговото отечество, макар и по-късно нежели е той, може би, предполагал.

Като пояснява, че завземането на Добруджа ще наложи да се правят скъпи железници и пристанища в Кюстенджа в ущърб на Галац и Браила, Стурдза възкликва: „Право ли е да разрушавате два порта,

най-важни за страната, за да строите пристанище в една земя, за която не знаете колко време ще можем да задържим.“^{*}.

Друг един, също сериозен румънски политик - N. V. Locusteanu, тогава депутат, излиза през юли 1878 г. с отделна брошура, за да уверява, че Добруджа е страна „населена от съединение на елементи най-различни, събрани тук от всички краища на света..., страна населена от чужди елементи... Добруджа ще бъде една тежка неволя за румънската хазна.“^{**}.

В този дух и за да се представи „румънска“ Бесарабия като страна обширна, всецяло с власи населена, богата, плодородна и здравословна, румънските обществени дейци и писатели развиваха чрез вестници и брошури безкрайни уверения.

В действителност „румънска Бесарабия“ с трите града Исмаил, Болград и Кахул, що се отнемаха от Румъния, едва ли представлява и половината от ценността на Добруджа по нейните простори, природни богатства и по числеността на населението. Цялата повърхност на тази част от Бесарабия е 9270 кв. км, а Северна Добруджа - 15 623 кв. км. с хубави и добре известни още тогава пет дунавски и две морски пристанища. Срещу седемте езера в Бесарабия, Добруджа е обложена с 24 такива, пълни с най-разновидна риба; по хубавите гори в Добруджа, Бесарабия не може и да се сравнява с нея. Всичко това се вижда ясно означено и в най-обикновена карта, за да не може един сериозен човек да говори, че не знае да направи едно сравнение макар с приблизителност. Па и по население Добруджа тогава далеч надминаваше Бесарабия; а самото румънско население в тази последната винаги е завземало едва четвърто място подир българи, руси и гагаузи.

Добруджа, следователно, беше за румъните, сравнително с изгубена Бесарабия, една значителна придобивка и би трябвало да ги задоволи. Но те продължаваха тяхната игра и, следва да признаем, имаха успех: а нараненият българин се укроти и от признателност към царя-освободител на отечеството преклони глава пред волята на Русия, за да заживее в мир и любов с благодушния съсед - Северна Добруджа беше от него почти забравена.

Настанали бяха за румъните всички условия за едно добро разбиране с новите румънски граждани - с обитателите на Добруджа. Но гузни в своите похвати и малко способни да се проникнат сами от чувства на признателност, румъните с недоверие погледнаха на истинското българско примирение със създаденото положение, заподозряха в това една затаена злоба и в тяхната душа естествено се зароди „бъл-

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 26-27.

** N. V. Locusteanu, Dobrodea, București, 1878, с. 33, 87 сл.

гарска опасност“, както се заражда в душата на всеки заловен пресътник страх от наказание.

На 14 ноември 1878 г. последва манифестът на княз Карол за присъединяването на Добруджа към Румъния и още в първите редове се чете желанието да се подложат на изпитание примиренческите чувства на българина: оповестява се, че „Добруджа от древни времена принадлежи на Мирчо Стария и на великия Стефан“, че Добруджа е следователно древна румънска област.

Закачката бе чувствителна, но решени да добруват със съседа, българите замълчаха тогава и предизвикателството мина без шум.

Последва обаче и второ предизвикателство. Подир този манифест, обнародван и на български, княз Карол придружен от Михаил Когълничану (тогава министър на вътрешните работи), полковник Д. Лека (министър на войната) и галацкия митрополит Йосиф, предприема на 16/28 октомври 1879 г. едно пътуване по Добруджа и първен слиза в Тулча, за да тури там основите на „паметник за анексирането на Добруджа“.

В Тулча румънското държавничество подлага на ново изпитание наранения българин: на 18/30 октомври Карол поканва представителите на чуждите държави и под предлог да се отслужи литургия, навлиза с цялата си свита и с министрите в българския храм „Св. великом. Георги“, като изнудва тъй от клира припознаване на румънското църковно върховенство и юрисдикция.

Изпитанието бе болезнено: похитителят засегна най-съкровните и свещени чувства на обитателя домовладика, с нечистата ръка той раздра слабо загорялата рана и болникът не изтърпя...

Настана смут, чаршията се затваря, тулчанци държат събрания, населението протестира, развълнувано от извършеното светотатство.

Маската биде снета. Изпитателят очевидно това не очакваше и на българската депутация, чрез която населението отправи своите протести, Когълничану отвърна с бруталност и посочи към свободна България: „Да си върви там всеки, комуто тук не харесва.“

Една неочакваност придава на това събитие особен характер и възбуди у двете нации съвършено противоположни чувства: избухва стихийна буря, що строшава дръжката на румънския флаг, привързан в балкона на префектурата, и го поваля на земята...

Това явление при нормални условия би отминало безследно, може би. На развълнуваното обаче население, тъй безчинно засегнато и при това от най-върховната власт в страната, то направи силно впечатление и дълбоко се вряза в паметта му, за да не се забрави и досега.

Оскърбеният българин съгледа в това явление „духа на Исперих“, незблима надежда озарява неговата измъчена душа...

Едно мъчително предчувствие обладава гузния румънец и „българската опасност“ се вживява в сърцето на хищна Румъния.

III. ПРЕВРАТ

Тулчанското събитие, маловажно на глед, бе пълно със значение: сбъднало се на едно суетно тържество, на което властта придаваше особена важност и пред очите на чуждите представители, нарочно по случая поканени, то естествено озлоби публично осраменения главен чиновник на цялата тая тревога - министър Когълничану.

За нещастие на двете народности - българи и румъни, това бе един фатален човек. Надарен с ум, той беше ала омрачен от шовинизъм, който му пречеше да държи сметка за чувствата на другите народности в държавата, и вселяваше у тях омраза спрямо себе си и спрямо своята нация.

Като министър молдовски през 1860 г., при същите почти условия като сега, Михаил Когълничану предприема една обиколка по новоприсъединената част от Бесарабия и в село Чешмекьой среща случайно група моми българки, всички в чисти хубави премени и със златни „левтове“ (наниз) на шия - завръщат се от чешмата с пълни менци калайдисани, като в сребро убелени, шумно и весело разговарят.

Тази китна гледка направила да закипи злоба в душата на държавника и още тогава той възбуял: „Българите тук са чоком, пият вода от сребърни менци, а дъщерите им носят златни украшения, докато нашите молдовани и дървени кофи нямат за вода.“

Злобата се изражда в престъпление: още тук Когълничану решава да потъпче привилегиите на бесарабци, дарувани им от цар Александър I с указ от 29 декември 1819 г. в смисъл, между другото, че се освобождават от войнска повинност - привилегии, признати и от Молдова с прокламацията от 7 февруари 1857 г. и потвърдени от молдавските каймакамства Балшево и Богоридево; Когълничану обявява на бесарабското население, в мнозинството си българи, че от него занаят ще се вземат новобранци .*

Последва смут. Гражданите отправят в Яш особена депутация за защита на даруваните им привилегии, но постъпките остават безуспешни. Вълненията продължават; в Болград се стичат пратеници от цялата област и когато на 8 ноември 1860 г. в училищното здание се

* Йов Титоров, Българите в Бесарабия, С., 1905, с. 150.

събират на заседание, биват нападнати от една команда въоръжени милитари и множество от тях падат под изстрелите на тия последните^{*}.

Тази въоръжена команда бива кърваво разпръсната. Вълненията обаче завършват с масови изселвания: множество българи напускат огнищата си и се преселват в Таврическа губерния. До края на 1862 г. числото на тия преселници достига 21 500 души^{**}.

Верен на себе си и уязвен така неочаквано от открития протест на тулчанци, Когълничану и сега дава свобода на своя ултрапатриотизъм, като замислюва цяла система мероприятия, целящи да съкрушат упоритостта на омразната за него нация!

След завръщането от Добруджа неговите проповеди в камарата дишат мъст и злоба и в речта си през януари 1880 г. той дословно заявява: „Нашата главна задача е да ународим, да цивилизуваме тази част от Румъния; да я ународим, казвам, като ѝ дадем характера, като ѝ дадем духа, като ѝ дадем чувствата румънски. Казвайки това, вие ще разберете, че трябва да направим всичко, за да доведем там много румъни; дори и нещо повече от това - дори и отделните дошли там народности по един или друг начин да ги направим румънски. В някоя и друга година да направим румъни даже и от мюсюлманите и да се различават от румъните само чрез това, че едни ще ходят в джамия, а други в черква“^{***}.

И за такова „ународяване“ на Добруджа подбират се най-всевъзможни средства: покрай измислици и извращения в историята и етнографията на страната, подбират се гнет и политическо и религиозно подтисничество над населението; ограничение на личната свобода и подрив на народни обичаи, нрави, поминък и стопанство - всички отрицания на провъзгласените с манифеста от 14 ноември 1878 г. принципи се избират за средства, за да се сломи на всяка цена страшния призрак, „българската опасност“.

В Камарата се внася законопроект за „Конституция на Добруджа“. Проектът е ужасен. Той е насочен да разруши всички институции, въздигнати и закрепени в страната от векове и със закони; на неговите удари се подлагат всички лични права и свободи, правото на собственост, език, народност, църква и училище, земевладение, стопанство и поминък - всичко, що естествено е присъщо на човека и е свързано с неговото битие.

* Пак там, с. 150 сл.; И. С. Иванов, Сборник статей, Кишинев, 1896, с. 19 сл.

** И. С. Иванов, Сборник статей, с. 21 сл.

*** V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 29.

На 9 март 1880 г. „Конституцията на Добруджа“ биде промулгирана, а чрез това и самата Добруджа, нейните обитатели - лишени от всички права и свободи. Пълнен преврат настана в страната не само по отношение на това, което се създаде чрез анексията според гаранциите, предвидени в Берлинския договор, и според обещанията на Кароловия манифест, но и по отношение на онова, що бе изработено и затвърдено по турските закони.

По Берлинския договор (чл. 46) Добруджа биде присъединена към Румъния без никакви други условия. При това, за да няма никакви други съмнения, чл. 46 от същия договор постановява, че в Румъния всеки без разлика на вяра и изповедание (confession) се признава за способен да се ползува с граждански и политически права в най-широкия смисъл и за всички туземци и чужденци се осигурява пълна свобода и явно упражненение на всички изповедания, без да се създават спънки в йерархическото устройство на различните общини, нито в отношенията им към техните духовни глави.

И с манифеста на Карол от 14 ноември 1878 г. това присъединение бе оповестено със следните, между другото, към населението позиви: „Жители от всяка народност и вяра! Добруджа, принадлежаща от древни времена на Мирчо Стария и Великия Стефан, от днес прави част от Румъния. От днес вие зависите от государство, гдето не произволът, но само закон обсъден и одобрен от народа решава и управлява.

Най-светите и най-скъпите човечески добрини като живота, честта и имота са турени под защитата на една конституция за която нам за-виждат много други народи.“

Никакви ограничения върху правата на населението манифестът не съдържа и, цял изпълнен с най-благих обещания, той завършва с желанието „щото днешният ден да остане за тази нова част от Румъния начало на мир и процъфтяване, начало на благосъстояние и братска любов между синовете на една и съща страна“.

Никакво съмнение според това не може да има, че присъединението на Добруджа към Румъния е една пълна и безусловна анексия. А последиците от това, по началата на международното право, са на първо място следните:

а) Анексираната област губи политически институции, присъщи ней съвместно с другите части на държавата, на която е принадлежала до анексията, и приема ония на държавата към която областта е анексирана.

б) Всички закони политически, конституционни и административни на страната, към която областта е анексирана, са всецяло наложителни и за тая последната без никаква специална промулгация.

* R. Piedertière, Précis de droit international public, t. I., Paris, 1894, с. 125, 129 сл.

Анексията, следователно, едновременно, с нейното провъзгласяване и сама по себе си донесе на населението от Добруджа всички граждански и политически правдини по законите за Румъния - добруджанци ставаха румънски граждани и като такива придобиваха пълна равноправност заедно с всички други граждани в страната, без никаква разлика на вяра и народност и без никакви особености за това нареждания.

Всяко, следователно, различие между добруджанци и другите румънски граждани от гледище правно е изключено по силата на самата анексия. Така гласеше и манифестът: „Румънската справедливост не различава ни народ, ни вяра.“

Но това бяха само думи, които могат да имат значение само за държавници и народи, проникнати от правда и морал. Упоени обаче от шовинизъм и смуцавани от призраци, румънските държавници без свян погазиха всички догми на международно и държавно право и на правото въобще, като прокараха чрез камарата особен закон - „Конституция на Добруджа“ не за да създадат права на добруджанци, еднакви с ония за цяла Румъния, а да ѝ отнемат старите и създадените от анексията такива; прокараха този закон, за да поставят страната под един изключителен режим, който бе отрицание на всяко съвременно понятие за гражданство и за свободна държава.

Румънската политика в Добруджа преследваше асимилирането на страната на всяка цена - това се огласи и в парламента. А румънските държавници разбраха, че асимилирането е мъчно постижимо при пълна равноправност: на добруджанци като румънски граждани и при условия, които осигуряваха тяхната пълна стопанствена независимост - тогава, когато техните съграждани в същинска Румъния стенат под гнета на мушиери и чокои и подвиват врат за резен мамалига.

При това, и то бе особено важно, за населяване на страната с „много румъни“, както Когълничану заявяваше в камарата, нужни бяха земи, а такива свободни нямаше, бидейки в турско време още разделени и разпределени между обитателите на Добруджа.

Оставаше им само едно - тирания. И за да могат свободно да я упражняват, нужно бе да я огънат в тогата на закона. И ето, създаде се „Конституция на Добруджа“, „крайната цел на което е подпълната асимилация“ на страната, според изявленията в мотивите към проекта.

А самият текст на закона пояснява по кой начин тази асимилация е предрешено да се извършва.

Чл. 3. Всички жители на Добруджа, които на 11 април 1877 г. бяха граждани отомански, стават и са граждани румънски. Един особен

закон ще определя условията, по които те ще могат да упражняват техните политически права и да купуват полски недвижимости в Румъния собствено казано. Друг закон ще разпореда за представителството на добруджанските жители в румънския парламент.

Чл. 16, ал. I. Православната вяра в страната е вяра господствующа и в Добруджа. Окръжията (Тулча и Кюстенджа) съставляват част от епархията на Долни Дунав.

Чл. 29. Той (префектът) има власт да издава тълкувателни правилници, на които всички административни, съдебни и общински агенти дължат подчинение. Той издава наредби от същество на публична власт.

С хубавите думи за свобода и правдини провъзгласи робство в Добруджа, лиши добруджанеца от неговите политически права, направи го роб безгласен и като потъпка неговата черковна независимост, подложи го под безмилостния произвол на всевластния там префект и на неговите сателити.

„Конституцията на Добруджа“ е проява на бесен шовинизъм, направил да заглъхне в душата на цял един народ всяко чувство за правда и справедливост. Чрез тази „Конституция“, наречена по-сетне „Закон за организиране на Добруджа“, бидоха отнети правата и свободите, създадени и гарантирани за Добруджа чрез анексията.

И това стана, за удивление, без никакъв протест от страна на цивилизована Европа, от която тъкмо и изхождаха гаранциите за тях!

Това потъпкване на волята на Европа се оправдава по-сетне от румънските обществени деятели с нуждите на времето тогава - „Добруджа не била още добре улегната“, „чувствата на жителите добруджанци не били познати“, „работило се в тъмнина“.

Без този закон добруджанецът, въз основа на анексията само, имаше всички политически права и свободи на гражданина в Румъния. Но понеже той носеше в себе си „българска опасност“, „Конституцията“ му ги отне като ги постави в зависимост от един особен бъдещ закон, който тепърва ще има да определи условията за тях, според обещанието на румънския законодател (чл. 3), движен от затаена престъпна мисъл - никога такъв да не издава.

Облечено в такава формула, това държавно престъпление биде хитро прикрито от взора на цивилизования свят, за да тури основите на цяла и смело замислена система от безконечни насилия и произволи, закътано в скутовете на закони и правилници, специално изработени за този край, за многострадална Добруджа.

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, c. 121.

Министър Когълничану заблуждаваше европейското обществено мнение: „Господа, оповестяваше той в заседанието на камарата от 29 януари 1880 г., ако се уреди въпросът за собствеността и бихте пожелали и Добруджа да бъде представлявана в парламента, аз през идната есен ще бъда редом с ония, които искат едно подобно право за Добруджа.“

„Убеден съм, уверяваше той на 5 февруари, че до две години ще успеем да направим Добруджа кадърна да приеме нашата конституция“.

Подмамените обаче надежди за политически права и свободи не закъсняха да се разбият в грозни разочарования. Скоро стана ясно, че Добруджа е обречена на нови изпитания, предадена в ръцете на двама с неограничена власт префекти, пред произвола и тиранията на които кървавата епоха на миналото робство остана само една бледна сянка.

IV. УПРАВЛЕНИЕ

„Конституцията“ създаде положение в никое човешко общество нетърпимо - такова, че и двадесет години подир това самият Михаил Когълничану, погнусен от последиците на неговите собствени „преобразувания“, оплака в парламента Добруджа като страна, гдето най-отвратителният гнет е норма в управлението, а грабежът - благодат. „Тази страна, казва той в парламента през март 1899 г., която е късче от земята що замества загубването на Бесарабия, гине под подтисничеството на бирници и нотари, които са по-свирепи и по-лоши и от еничарите в Турция що бяха.“

А Lascar Catargiu в доклада си към Министерския съвет от 2 август 1890 г. потвърждава: „Страната се намира в ръцете на чиновници престъпници и специално нотари и бирници, дошли от разни части на държавата и от съседство като Бесарабия, Трансилвания и пр. с единствената цел да забогатяват за сметка на местното население, което те подлагат на всевъзможни преследвания, като го експлоатират без свен и по начин най-отвратителен.“

„Наместо пашите и бейовете турски, бележи Benderly, които бяха наистина с грешки, но имаха и качества, много качества, прати се тук един персонал административен, рекрутиран от всичко що Румъния имаше най-негодно в Бесарабия, експедира се тук, за да ни цивилизува, всичко що Московецът не търпеше и прогони, ... всичко що бе покварено и корумпирано до мозъка на костите.“

* Пак там, с. 123.

„Квасът на обществото от Румъния, пояснява D-г Roman, всички обезкачествени, всички осъдени, които едва се различават от арестантите, всички те нахлуха в Добруджа, в този Сибир на Румъния, за тях земя обетована, гдето намериха поприще толкоз по-сигурно и по-доходно, колкото са те по-безсърдечни и повече безсмечно гнетят света.“

„Добруджа бе превърната в страна на грабежа и произвола“.

Ето как величаят румънското управление в Добруджа самите румъни-държавници, видни обществени деятели и учени и цялата румънска преса двадесет години подир завладяването на този хубав край¹. Еднакво тъжно и мрачно се очертава това положение и в жалбите на самото население, което с отрада си спомня за изпитаното по-рано турско управление:

„Идването на румъните - това бе като потоп, що заля цялата страна и проникна във всички нейни простори, за да прокваси и да разнебити всички гънки и пластове от векове пазени и оцелели; не остана кът незачекнат, не остана човек незасегнат - всичко бе пребродено, претършувано, покрусено, омърсено.

Земеделецът бе отскубнат от нивата, за да бъде завлечен по ангарини - пътища, мостове и телеграфи да прави, материали за тях сам той да търси и да пренася и все безвъзмездно. По села и градове плъзнаха разни големци, чиновници, жандари и не минаваше ден да не дойде някой „гост“ неканен, за да напомни не само, но и да надмине по своята дързост и поквара предишните чауши, башибузуци и черкези с техните золуми и мракобесия.

Във всяко село бидоха настанени край кмета: полицей, бирник, капорал и учител, а гдето имаше черква - и свещеник влашки, целта на които бе с всички средства да гнетат българския дух, да прогонят българските учители и свещеници, да направят да замлъкне всяка българска реч.

Българските училища и черкви бидоха закрити, превърнати във влашки. Всеки българин се подлагаше на чудовищни гонитби и глоби за най-неопределени и съвършено измислени причини; глобите се събираха безмилостно и веднага, за да се делят между „цивилизаторите“, без да издадат поне една разписка на онеправдания. Под страх на наказание (глоба за родителите) на децата се забраняваше да говорят български в училища и по улиците, а всяка българска книга се преда-

¹ Constantin Benderly, *Un Dobrogean de Baştina despre Dobrogea*, Bucureşti, 1903, с. 8; C. D. Pariano, *Dobrogea şi Dobrogeni*, Constanţa, 1905, с. 68; D-r Joan N. Roman, *Dobrogea şi Drepturile politice ale locuitorilor*, Constanţa, 1905, с. 81, 103; Vasile M. Kogălniceanu, *Dobrogea 1879 - 1909*, Bucureşti, 1910, с. 130.

ваше на поругание, всички български надписи и по иконите дори се замениха с румънски.

Целият персонал чиновнически, в това число и поповете със семействата им заедно настанени в селата, се охраняваха чрез изнудвания от населението и тежко на оногова, който би отказал да даде - от глоби и гонитби той не можеше да си откъхне.

И за всичко това тези нови еничари отплащаха с оскърбления, с псувни и сквернословия по адрес на всичко българско, бидейки пратени, според думите на манифеста, с единствената цел - „да турят край на скръбните изпитания, да защищават личността, имота и законните интереси на жителите и да развият тяхното морално и материално състояние.“

Разни „доробанци“⁴ и „ветерани“, всевъзможни подофицери и капорали, загнездени по селата и облагодетелствувани чрез специални закони със заплати за сметка на общините, дохождат чрез насърчавани от властта и вършени от тях систематически кражби, нощни нападения и всевъзможни безчинства, що туряха във от всяка сигурност и живот, и чест, и имот - всички тези „организатори“ идват пратени тук, за да допълнят грозната картина на произвола и безправията, що дойдоха да затъмнят един тежък може би, но благ сравнително режим на турското управление в тая хубава страна.

- За жалби, за съд и не питай! Ако речеш да се оплачеш, мисли му: всеки чиновник, всемоощен тук господар, всевластник е да приспособява най-чудовищно закона и да те подложи на множество изпитания, за да не помислиш никога да търсиш съд и правда. И достатъчно бе да си българин, за да нямаш тук никога право, за да нямаш никаква гаранция за личността си и за твоите близки.

Ами търпи и давай, че се отървай“.

Така и с големи подробности измъченото население очертава золумите на влашките управници в Добруджа. Рекъл би човек, че това са измислици, което сочим тук, а някои само от множеството данни, що самите румънски видни обществени деятели изброяват и не са по-малко отвратителни:

1. „Селякът отвъде (в Румъния) плаща на държавата средно 20 до 25 лева годишно, а този в Добруджа наброява най-малко 250 лева, независимо от връхнините по закона за връхнините и от нескончаемите бакшиши, които са по-скъпи и от всичко!

2. Тук (в Добруджа) селяците обработват годишно на всеки кмет и нотар по 50-60 хектара (500-600 декара) сентба съвършено безвъзмездно, само за да не ги угнетяват!

3. Те плащат годишно от 800 до 1500 лева за каруци, предназначени за безплатен превоз на чиновниците - един налог произволен, теглен пак от изключителния режим!

4. Оборищата им администрацията обръща в селски юртове⁵ и ги разпределя на места за къщи срещу пари на всякакви чужди пришелци!

5. Насилват ги да си продават реколтата с 20 и 30 % по-евтино, а при това ги лъжат при изчисленията и при кантара със знанието и участието на полицията!

6. Влоговете съдебни и общински администрацията прибира и пак тя ги харчи без никакъв контрол!

7. Горите общински, предназначени по закона от 1882 г. да пречистват въздуха от миязми⁶ и да опресняват реколтата, не само че не бидоха планувани в тези 23 изтекли години, но още и земите, що бяха отредени да бъдат заселени, се използват от държавата, която ги дава под наем, под предлог че ще затулят просторите по границата на България!...

8. Министърът на войната от кабинета на Струдза, за да се построят 60 пикета⁷ по българската граница, наброи 100 000 лева на префекта в Кюстенджа. Префектът, след като изтегли сумата, издействува чрез Министерството на външните работи да вземе безплатно вода от кладенците на България. Министърът на държавните имоти (на доменните) нарежда да се изтегли из карьерите каменният материал с намаление 75%. Пясъкът се взема също безплатно. Материалите от старите пикети се употребяват за нови. Варта се гори със слама, взета от селяните безвъзмездно... И тъй с всичко взето безплатно построяват се 60 пикета, платени от министъра на войната по 1666 единия, когато една година по-рано дивизията от местната войска построи 7 подобни пикета само по 700 лева за един.

При това 14 околни общини бяха задължени да превозват всички потребни за постройка на тези 60 пикета материали по път, отдалечен на 60 километра, абсолютно безвъзмездно. Всеки жител на тези 14 общини бе ексекутиран и извърши по 20 - 25 такива превози, а префектурата инкасира напълно цената за постройката на пикетите.

Префектът (Върнав) не пожела дори и да заплати камъните, извадени из частни карieri. „Нека им се каже (на собствениците), че законите на Добруджа не дават на притежателите на земи права върху камъните от карьерите, които те не могат да експлоатират, нито да употребяват за своя полза“ (?!?!).

На префекта, значи, не му стигаше само мъката на селяните, но той поиска още и да им отнеме и правото на собственост! “⁸

От голямо множество мемоари и адреси, отправени като протести против добруджанската администрация, В. М. Когълничану възпроизвежда едно „отворено писмо до министъра на финансите от жителите на Коджала“ от 24 август 1899 г.

Говорейки за малките чиновници, писмото казва: „Зверовете, от които се боим, са чиновниците наши: ако имат нужда за пари, скубят ни; ако са жедни за кръв, смучат ни я“.

Писмото е изпълнено с имена и доводи. То е цял и грозен обвинителен акт против администрацията на Тулчанското окръжие през 1899 г. „Неговата стойност, казва Когълничану, е толкова по-голяма, че е писано от жители немци, селяни независими и хора, които познават стойността на думите“.

В писмото се изброяват имена на селяни, които са плащали без да им се издават квитанции, а парите са усвоявани от кмета, бирника и пр. Описват се ужасите, на които населението е подложено: „Когато хората гнетени, ограбени, одрани до кръв и изтезавани, прибегнат до съд, тогава чрез трета ръка те биват малтретирани и чрез едно фалшиво приспособление на закона създават им се толкова мъчнотии в живота, че те биват и съвършено смазани.“

Изброяват се имената на битите, описва се грозният гнет, повредените имотни, прогон из общината и пр., и продължава: „Ще попитате, сигурно, защо не се оплачем на г. супрефекта или на префекта?“... Г-н супрефектът ни праща в Америка, а г. префектът отправя жалбата ни на кмета, за да отговори как предполага да се разпореда... Насърчени от това, нашите господари станаха още по-смели и днес е толкова опасно да критикуваш кмета и шапката му, колкото и руския цар.“

Писмото е обширно - всяко оплакване в него е подкрепено с данни един от други по-чудовищни и по убедителни. На обвиненията обаче не е бил даден никакъв ход. И още много документи и данни все от такъв характер се цитират и изброяват у Когълничану. „Бихме могли, казва той, да изпълним цели томове, ако възпроизведем една поне малка част от волуминозното досие, що държим относително администрацията на Добруджа“ !* .

Същият на с. 135 цитира и един мемоар на жителите добруджанци към Събранието от 1900 г., гдето като се разправя за престъпленията на същата администрация, казва се, че повечето от жителите са принудени „да се преселят в Бесарабия, сега руска, откъдето бягаха когато бе румънска.“

О. D. Pariano, Dobrogea și Dobrogeni, с. 53-58.

* М. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 129 и сл.

„Селата от областта отвъд Дунава са театър на най-грозни и най-цинични противозакония и неправди... Всякакъв вид неправди, каквито само можете да си въобразите, в Добруджа, можете да бъдете сигурни, били са екзекутирани“ .

Добруджанци бидоха лишени от всички права човешки и всевластният префект достигна да стане всичко - той можеше да изгони из страната всекиго с една само заповед и без никаква за него отговорност (Const., Dobr. art., с. 29 - 30).

За илюстрация само на този произвол Когълничану привежда следната „Заповед на префектурата Кюстенджа № 14 002 от 1908 г.: „Господине лекаре, приканвам Ви в интерес на властта веднага да напуснете окръжието, за да не бъдем поставени в нежелателно положение да вземем мерки по-строги, повелявани от обстоятелствата“.

Тази заповед била отправена към ветеринарния лекар Минков (Mincu) и същият под конвой бил експулсиран из Добруджа.“⁷

Неволята в Добруджа бе непосилна. Но това, което още и унижаваше добруджанеца като човек, бе неговото безправие, неговото обезличаване като носител на правото.

„Конституцията на Добруджа“ гарантираше: „Жителите на Добруджа, станали румънски граждани, са равни пред закона, радват се на всички граждански права и могат да бъдат назначени на публични служби, без разлика на вяра и произход“ (чл. 5).

Суетни бяха обаче многогодишните ожидания на добруджанеца! Той бе подложен на *capitis deminutio*⁸ - като гражданин той бе обезглавен, всички права на които се той радваше даже като поданик отомански, бидоха му отнети.

В Турция равенството между всички отомански поданици, без разлика на вяра и народност, бе пълно и досега остава такова; никой там не е стесняван да се моли богу на майчиния език, всеки е свободен да се учи в свое национално училище, да изучава родния свой език, историята на своя народ, да използва права и свободи, присъщи на всеки човек без разлика на произхождение; службите там в цялата държава бяха и си остават еднакво достъпни за всички поданици без разлика на вяра и народност и не бе един само случай па и сега ги има твърде много арменци, гърци, евреи, българи и пр. да завземат най-високите постове в управлението на страната⁹. А обитателят на Добруджа бе само данъкоплатец, носител на всички тегоби - един безправен роб; той не можеше да получи никаква служба, нито дори в своята родна

* „Steaua Dunareci“, № 93 от 20 юни 1899 г.

** V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 130 - 131.

страна: всички служби в Добруджа бяха резервирани само за румъни, цялото управление беше в ръцете само на румъни .

Никакво равенство не се признаваше между обитателя на Добруджа и гражданина в Румъния. Добруджанци бяха деградирани и поставени в държавата „по-долу и от алжирци или дори индианци“, според признанието на Benderly **.

Положението бе безподобно. Добруджа бе превърната от румънските закони и власт в страна, гдето всеки човек настанен в нея престава да бъде носител на права - един вид „Дяволски остров“, населен с „опасни“ хора (българи) и предназначен за заточаване на всички румъни, осъдени за злодеяния с лишения от права граждански и политически и, значи, достойни за управници на този „опасен“ край.

В студията си *A travers la Roumanie* г. De Bellessort между другото казва: „Румънската администрация не се показва още отначало нито твърде чувствителна спрямо хубостите на Добруджа, нито дип загрижена за обектите на своите изучвания, но тя повярва, че жителите на тази област привилегирована, без депутати и сенатори, трябва да се радват на едно социално положение най-малко толкова екстраординарно, колкото и природата на тяхната страна.

Анексията им придаде титлата „румънски граждани“; ако те биха имали нещастие да минат моста през Дунава и биха поискали със сериозност да вземат тази титла, Касационният съд веднага би им дал да разберат, че бидейки румънски граждани в Добруджа, във от Добруджа те вече не са нито румъни, нито граждани и не спадат в никоя позната категория. Такъв местен жител, който би пожелал да напусне Кюстенджа и да се установи в Букурещ, би видял името си безмилостно заличено в избирателните списъци на букурещенци, той не е веч румънски гражданин и не е при все това нито чужд поданик!***

Такова е разбирането на румънския Конституционен съд, оповестено в редица негови решения (№ 143/91, 202/94, 498/96, 302/07 на отд. II).

Е добре, какъв е добруджанецът тогава, когато той не е нито румънски гражданин, нито чужденец в Румъния? Има ли той права като румънски поданик и какви са те? Може ли добруджанец да получи припознаване в държавата както всеки румънец от Трансилвания например? Как и при какви условия може това да стане?

Законите на Румъния на всички тези въпроси загадъчно мълчат. Добруджанецът изглежда да е обявен във от законите; той е формен

* C. D. Benderly, *Un Dobrogean*, с. 18 и сл.

** Пак там, с. 15.

*** „*Revue de deux mondes*“ от 15 март 1905 г.

роб в страната, защото е подложен на всички тегоби, и от закона предвидени, и от произвола натрапени, без да има никакви права нито дори свобода да се оплаче без риск и без страх от нови и по-тежки гонитби.

„Конституцията на Добруджа“ тури страната вън от законите на Румъния и всред престъпното безмълвие на „хуманна“ Европа създаде от Добруджа нова Голгота, за да окръжи нейния божествен обитател с мокани¹⁰ и „ветерани“.

Този акт на престъпление няма подобие на себе си, неговата проява се дължи изключително на шовинизма и главно на страх от призрака на „българската опасност“, който не престава да тревожи Румъния и до последния момент на нейния разгром, бидейки и неизменен вестител във всички нейни начинания спрямо Добруджа.

Проследете деятелността на румънските държавници и обществени деятели, протоколите на румънския парламент, цялата румънска литература, пресата румънска, всички политически събрания на румъните, цялото румънско политическо битие и вие оставате просто поразен от удивление. Щом се заговори там за Добруджа, пряко или косвено, призрактът веднага се вестява, за да внесе смут в редовете на румъните...

Ние виждаме спокойната фигура на българина изправена пред министър Когълничану и тогава, когато излага пред парламента мотивите към проекта за „Конституция на Добруджа“; българинът е пред него и когато прокарва закона за недвижимата собственост в Добруджа; българският дух го смущава и подир двадесет години, когато той в уплаха вижда Добруджа изтерзана до кърви от неговите собствени „организаторски“ начинания.

Всички „изложения“ (exponeri) на добруджанските префекти за всички години, от 1880 г. като почнем, на първо място се борят все с този призрак, за да покажат и докажат надмощието на румънеца.

Всички статистики и всички румънски списания и научни издания за Добруджа, безусловно всички целят предимно да умаловажат значението на българския елемент там и много от тях не пропускат случая да замерят с кал кроткия и добродушен лик на омразния за тях българин**.

Всички обществени и политически румънски деятели в своите брошури и монографии за Добруджа считат за неизбежен дълг да направят непременно сравнение между българина и румънеца - другите на-

* V. M. Kogălniceanu, Dobrugea, c. 116, 126.

** Gr. Danesco, Dobrogea, c. 156 - 158; Cap. M. D. Ionesco, Dobrogea in pragul..., c. 327

родности не ги интересуват тук, и не жалят ни чест, ни достойнство за да обезценят първия и да създадат от румънеца великан и по численост, и по култура!

И при все това ненавистният призрак не престава да ги души!

Основната причина за изключителния добруджански режим е фамозната „българска опасност“ (pericol bulgar), признава д-р И. М. Роман^{*}.

„Фактът, казва Париано, че тя не се показва днес, не означава че тя не съществува никак. Тя съществува и ще съществува докато българите не са асимилирани“^{**}.

И така си остана за румъните Добруджа до последния момент на нейното освобождение: страна, гдето все така витае призракът на „българската опасност“ - духът на Исперих, тъй страшен за румъните! Страна всецяло чужда за Румъния както що потвърдиха и последните румънски зверства и настъпления над мирните обитатели добруджанци.

V. ЧЕРКОВА И УЧИЛИЩЕ

Проява на упорита и сублимна народна борба за независима черква и духовна свобода, българската черква и училище и тука, както и във всички български земи, скоро се превърнаха в две силни крепости и високо се издигнаха в очите на враговете.

Румънските държавници, забравили задълженията по Берлинския договор и обещанията в манифеста на Карол, вярваха може би искрено, че те лесно ще превземат тази твърдина и няма да срещнат съпротивата на населението, за да сменят неговите народни учители и свещеници с румънски такива и чрез училище и черква да румънизират страната в едно скоро бъдеще.

Упоени обаче от шовинизъм, те не бяха достатъчно трезви, за да схванат истинското положение - те не прозърнаха, че това са крепости самородни, изникнали направо от душата и сърцето на цял един народ и за да ги превземеш, трябва да разбиеш или да завладееш самото сърце, самата душа.

Опитът в Тулча не сполучи, ударът само болезнено разтърси неупокоения още от дълбоката рана организъм в Добруджа, признателно братска дотогава и доверчива спрямо новия властелин, биде изгубена завсегда и безвъзвратно за Румъния.

^{*} Dobrogea și drepturile politice“, с. 64.

^{**} C. D. Pariano, Dobrogea și Dobrogeni, с. 78.

Румъните се озлобиха и чрез „Конституцията“, която им разтвори нашироко вратите на произвола и насилието, целяха да постигнат това, което с хитрост не успяха - да закрият българската църква и училище и чрез това да обезличат българската нация.

Но и тука техните усилия останаха безплодни.

Добруджа начело с Тулча стоеше винаги в първите редици в борбите на българския народ за духовни и политически правдини и много време преди фермана тя вече наброяваше не малко народни черкви и училища с учители и свещеници българи, поддържани от самото население въпреки жестокото подтисничество от страна на гърци и на турци.

Така в Тулча българското училище съществува от 1841 г., според поясненията на г. Иванчо Димитров Борлаков от същия град. Храмът „Св. великом. Георги“, и сега една от най-хубавите и солидни сгради в града, „е съзидан в 1857 год. май 20 от българското общество в гр. Тулча“, както гласи мраморната плоча въздана над самия вход на църквата.

Множеството села: Черна, Башкьой, Хаджилар, Налбант, Чинелий, Касапкьой, Фраклькьой (Фрикацей), Каталой, Еникьой, Конгас и много други още от 1840 г. и нагоре се радват на свои народни черкви и училища. А в Еникьой и Конгас (северно от Бабадаг) ние намираме и следите на безсмъртния Васил Левски. Тук той като учител просветява българската младеж цели две години и раздухва плам в душата ѝ за политическа свобода.

„Това бе младо момче, разправя дядо Иван Стоянов от Еникьой, живееше у лелина ми дъщеря и се хранеше само с хляб и „триеница“ - нарядко друго да хапнеше; водеше децата по горите, скачаше, играеше с тях и все народни работи приказваше... Две години даскалува в нашето село и замина - отиде в дълбоките места..., а по-рано минавал оттук Караджата...“

Да! Учители, духовници, Левски, Караджата - апостоли на българската просвета и свобода, заработили тук с жар и успели да възпламенят самосъзнанието народно веч в четридесетте години на миналия век...

Народното дело крепнеше безспирно и в 1877 г., когато руските войски завзеха страната, тя всецяло се озаряваше вече от лъчите на българската народна просвета и повсеместно се огласяваше от славословия за народните просветители св. Кирил и Методий.

Българският народен дух израстна и, когато през октомври Карол и Когълничану бяха на път за Добруджа, той бе вече превърнат в незыблима крепост, вършинето на която мятеше сенки над Букурещ...

Такива крепости не могат да бъдат сломенни и само като гост и по доверие може човек да проникне в тях.

Когълничану и цялото румънско държавничество не схвана това. И озлобени те почнаха тяхната навала: заличаваха надписи на училища и църкви и всички такива замениха с румънски; българските учители и свещеници изгониха и ги замениха с румънски; всички български книги се предаваха на поругаване и на изтребление чрез *autodafé*^{11*}; всичко българско се подложи на най-свирепо преследване; българската реч биде забранена под страх на наказание.

Но всички тези тежки удари издаваха само глух екот и причиняваха само драскотини; те бяха безсилни да пробият стените; и сами нападателите, изморени от суетни усилия, паднаха в изнемога пред самоподрозната крепост - духът народен остана непоколебим.

В своята упоритост и борчество за отстояване на черковна и училищна, а чрез това и национална независимост, българинът в Добруджа отиваше и до необикновена крайност. Характерна е в това отношение неговата борба в Кюстенджа и заслужава да я очертаем поне повърхностно.

В архива на българското читалище „Извор“ в Кюстенджа намираме връзка от протоколи и преписки, водена от българското черковно-училищно настоятелство „Св. Кирил и Методий“ с правителствените власти, за да се разреши градежът на черковна сграда, понеже старата, набързо приспособена за целта постройка, беше отдавна вече тясна и негодна за храм.

Българската община тук е имала придобито право за такава постройка още в турско време. През 1878 г. руската окупационна власт отстъпила за тая цел мястото на една срутена турска джамия.

Подир анексията румънските власти съобщават на настоятелството, че не може да се построи църква на място, гдето по-рано имало джамия - „това би засегнало религиозните чувства на мюсюлманите.“

Настоятелството си купува друго място и моли разрешение за строитба; искат му гаранции, че ще може да издържа храма - гаранция се представя. Искат му план за черковната сграда - планът се изработва и представя. Минават години - отговор няма; а през това време прогонват и българския свещеник. Правят се нови постъпки и едва през 1897 г., когато вече румънската катедрала била завършена, издигната на същото джамийско място, гдето по-рано на българите не се дозволи да строят, за да не се засягат религиозните чувства на мюсюлманите,

* Последен изгорил българските книги румънският свещеник Йонеско в с. Малки Гаргалък.

настоятелството получава съобщение, че „не може да се разреши постройката на нова черкова в Кюстенджа, защото всички християни от града образуват само една парохия¹² с черковната катедрала...“

Възмутени от това безправие в страната, българите от Кюстенджа държат събрание на 28 декември 1897 г. в българското училище и решават „да прибягнат към защитата на западната черква под формата на уния“, като подписват следната „резолюция“:

„1) Решихме да се пристъпи колкото по-скоро към полагане в действие това наше решение.

2) Упълномощаваме черковно-училищното настоятелство в гр. Кюстенджа, което и да е то, да действува както намери за добре и да води преговори с черковните власти на западната черква за изпълнение на горепоменатото наше решение.“

Това решение, от естество да компрометира пред външния свят румънското управление в Добруджа, накарва представителите на властта да отстъпят. Започват се преговори чрез професора при Духовната академия Драгомир Димитреску и подир един „бакшиш“ от 5000 лева (последното ми се повери с молба да му се не дава публична гласност) най-сетне през 1898 г. дадено било съгласие за построяване на български храм в Кюстенджа под условие да се внесат там и ликовете на двама нови „светци“ - Карол и румънският митрополит Йосиф, сега след освобождението заличени, и да имат за духовник лице с висше духовно образование, получено в Румъния.

Храмът „Св. Кирил и Методий“ биде издигнат след многогодишна упорита борба - тогава, когато всички други вероизповедни общини свободно разполагаха с техни храмове без никакви условия, а на мюсюлманите дори и джамии се строяха от самата държава, каквато е напр. оная в Кюстенджа.

Румънските държавници се опитаха чрез хубави сгради училищни и черковни да подмамят българското население към асимилация и въздигнаха великолепни такива във всички почти села. Но и това не помогна: сградите, строени за сметка на населението и при колосални кражби и злоупотребления, направиха само данъчния товар по-тежко да легне върху раменете на българина.

Великолепието обаче на сградите не го съблазни: изнесъл на плещите си многовековен политически и духовен гнет под гърци и под турци и кален в борби и в изпитания, българинът се скри в своя вътрешен мироглед и застана в ожидание за по-благоприятни времена... Децата си той пращаше в румънско училище, колкото глобите за да избягва, но не забравяше, кога се прибират в къщи да им разтвори

българския буквар, що внимателно криеше, и всяко от тях по ред да кара, на трапезата кога сядат, молитва на майчин език да кажат.

И сега във всяка българска къща ще намерите извадени и на почетно място наредени разни български книги, пазени като светини в скривалища цели 39 години до своето освобождение.

Духът у народа остана несъкрушим!

И подир тридесет години, след толкова усилия, румънската интелигенция, техните обществени деятели не без тревога признават, че техните старания, целият техен труд да асимилират българина в Добруджа са останали безуспешни. „Добруджа е днес, казва Grégoire Danesco, една страна румънска, макар и космополитическа... Всички други националности считат това за дело свършено. Само българите хвърлят една нота на населението, но рано или късно те ще се убедят в суетността на тяхната съпротива“^{*}.

Изброявайки множество български села, в това число и Бабадаг, M. Vladescu-Olt бележи: „В тези села румънският език не се чува, децата учат румънски в училището, за да забравят хубавия наш език щом завършат първоначалните класове, и когато теглят жребий (за войнска повинност) едва ли вече могат да разбират нещо румънски. Невестите и майките на тези жители не познават ни дума румънски.“

И, като поменува и за преселените там през 1904 и 1905 г. румъни, не без злоба бележи, че те трябва да са имали „кураж за да се настанят в средата на това славянско племе, богато и солидарно“^{**}.

Румъните бидоха обхванати от отчаяние, което се превърна в озлобление, за да се изрази най-сетне в грозни изстъпления спрямо българина..., и само спрямо българина!

Но..., „не се гаси туй, що не гасне!“.

VI. ЗЕМЯ И ПОМИНЪК

Земята - това е стихията на българина. Без своя земя той не може да живее и завзета веднъж от него, той я не напуска за никакви блага на света - живота си дава за нея и върху нея той гради цялото свое битие.

Предаден страстно към земята, българинът тъй добре се запознава със свойствата на почвата и ползите от нея, че и ученият агроном би имал какво да се поучи от него. А на работа той е тук безспирно,

^{*} Gr. Danesco, Dobrogea, с. 186.

^{**} „Constitutia Dobrogea“, с. 51-52.

денонощно - разгъва и холи¹³ земята с най-голяма любов и преданост към нея и тя го възнаграждава с обилност.

Турската власт добре ценеше привързаността на българина към земята и черпейки средства за своите държавни нужди тъкмо от приходите, що дава тя същата, насърчаваше земеделнието с всички улеснения и срещу незначителни плати раздаваше на земеделците обширни пространства за посеви.

И понеже държавата вземаше десятък (юшрие, юшур) от плодовете, нимаки интерес да се обработват колкото е възможно по-големи простори, не се грижеше да измерва с точност отстъпваното по тапия¹⁴ землище, а се задоволяваше да определи пространството наглед - отбелязваха се с точност само границите, в които отстъпеното землище е включено: тя също малко се придирваше и в това - как и с чие разрешение известно пространство е завладяно и разработено - за фиска бе важно само едно: плодовете да не се укрят, десятъкът да се събере.

При такива условия българинът, който най-вече и обработваше земята, предаден ней всецяло и грижлив радетел, който не жали труда си, използуваше обстоятелствата да завладява и без тапия свободните обширни простори, за да ги насажда и добитък в тях да развъжда.

Пасищата и горите, обрасли с крехка и сочна зеленина, бяха му свободно достъпни и в тях той отглеждаше с хиляди едър и дребен добитък. Многобройни стада пъплеха из Добруджа и угоени се откарваха дори от Буджак¹⁵ по сухо през Варна чак в Цариград. Вълна, кожи, масло, сирене в най-голямо изобилие и от превъзходно качество прехранваха и задоволяваха населението до насита, а излишеците, граматни излишци се товареха на параходи и гемии, за да се изнесат по Дунава и по море в замяна на други, нему потребни предмети (сол, захар, кафе, сапун, въжа, памучни прежди, игли, конци и пр.).

„В турско време, разправяше ми дядо Петър Дочов от с. Фрекацей, имане държаха хората: всеки си имаше по 300 - 400 овце и повече, по 30 - 40 коня, 50 - 60 глави добитък - волове, крави, биволи - какво не щеш! А пък кокошки, патки, месирки - кой ти ги поглеждаше! Сами се въдеха, в къщи всичко пълно - боллук! По десетина и повече кучета държахме, с мляко ги хранехме, да го не хвърляме... Яйца, масло, сирене - без пари! Вълна колкото щеш! Жените не можеха да насмогнат да предат и тъкат, за всеки по два-три ката все ново - няма къде да го скъташ... Де онез времена! А пък и нивите даваха - по двацет и по трийсет... Берекет ти казвам! А сега... Гледай, че пиши, това е то: от 40 кожи - сал три, от 55 говеда - една сал крава остана, от 400 овце - сега сал двацет... Няма паша, мерите разграбиха, горите забраниха; да пуснеш крава там - искат ти три лева на месец, за овца - три гроша...

Отделно и за човек да варди... Добиче е - току виж: дръвче открехнало и ето ти глоба...Белята си да вземеш... Ами продай го та се отърви. Не беше то в турско време - харно беше тогава!

Че и нивите сега не раждат - и чейрека¹⁶ на предишното не дават; нивите са измъчени - всяка година ги работим. Не е като едно време, га имаше много земя, та работим една, а другата си почива. Сега за тях почивка няма - за да изкараш прехраната, всяка година трябва да ги ореш, да ги сееш, а пък те се изморяват и престават да раждат, искат тор, но отде да го вземеш - добитък няма...

Измъчиха ни тез молдовани, дявол да ги вземе! И очите му да не видят, който плаче за тях!“

В същия дух разправяха и много други старци от всички села, градове, що споходих.

Всички едногласно потвърдяват, че в турско време поминъкът на населението бил предимно скотовъдство, сега изоставено свършено. За пример сочат тук на селото Башкьой - родно място на покойния държавник Димитър Петков. В турско време тук наброявали (пояснява Кралю Стефанов) 36 000 овце, 12 000 кози, 3000 глави едър добитък и множество коне. След идването на румъните скотовъдството запада: до 1887 г. овцете намаляват до 12 000, едрият добитък - 1600 глави, козите не остават. Сега овце почти няма, а едър добитък има почти всичко стотина глави при 312 къщи!

За крупното скотовъдство тук разправят и румънските писатели: „В минали времена Добруджа бе страна богата в скотовъдство, бележи Когълничану. Писателите чужди я описват като такава. Имала е овце с месо и вълна прочути в целия Ориент, и коне татарски от същата известност.“*

„Всички обитатели, казва Париано, заварени тука при присъединяването на Добруджа, имаха техните стопанства (и още какви хубави стопанства!) създадени още под турците. В Добруджа под турците се наброяваше само едър рогат добитък до 300 000 глави, а сега тук няма повече от 135 000 и те от година на година намаляват, за да останем и без волове за впрягане! Конете и те също намаляха. Овцете - от тези полезни животни не остана и четвъртина от онова, що беше в турско време, и продължават да намаляват. Главната причина е, разумява се, стеснението на пасбищата; но има и други такива.

Така вълната, при всички задължения за фабриките, закриляни от държавата за целта, не се купува навреме и по текущите цени, а чака се да настане конкуренция отвън; и при това, за да продадеш вълна,

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea 1879 - 1909, с. 93.

сирене, кожи, агнета, овце трябва да платиш не само таксите, но и благоволенieto на бирниците, кметовете, ветераните, на които визитите и сертификатите край нямат. Освободен от тези, емват те пък онези от железниците. Тука други визити, други сертификати, други денгуби докато дойде ветеринарът от този участък и други чакащи докле ти дадат вагон.

Към края, след като пристигне на местоназначението с всички свидетелства в редовност, друга каша! Ту ветеринарът да дойде за ново преглеждане на овцете, ту товарителницата недоплатена, ту вагонът не може да се вкара в рампата кой знае докога... И тъй давай и пак давай на вси страни, докато се върнеш в къщи с празни ръце и без овце!

- Дойдоха власите и берекетът се дигна“, така си думат в цяла Добруджа. Подир кратката свобода, що бе осветила душата на добруджанци, настанаха за тях дни на тежки изпитания, никога в турско време непрехивявани. Само градовете, търговските центрове, гдето търговията беше предимно в български ръце, останаха по-слабо засегнати от надошлия гнет. Търговският еснаф се държеше яко и бе решен да отстоява докрай народните правдини. А той наброява изрядно мнозинство - само в Тулча имаше няколко десетки такива и все крупни капиталисти. В техни ръце бе съсредоточена, може да се каже, цялата търговия на областта: целият износ и внос ставаше чрез тях; те имаха големи връзки с чужбина, а от вътрешността тук идваха чак от Пирот, Ниш и от Враня най-вече с въжа в замяна на солена риба, каквато тука се приготвяваше в големи количества от риболовци предимно руснаци. Неволята от влашкия гнет налетя и на риболовството - главен поминък на населението край Дунава и блатата, предимно руси; не че рибата избяга, ами ортаци се явиха: от разни такси и от бакшиши, и главно от бакшиши на множество чиновници и стражари полза за риболовеца не остана. Гнетът обхвана изведнъж цялата страна и всички слоеве на обществото. В селата обаче подтисничеството най-силно се почувствува - угнетителят там удари най-чувствителните места: земевладението и крепящия се на него главен поминък на населението - скотовъдството, най-достъпни за удари. Мнозина не издържаха и се изселиха. „Каталой, Еникьой, Хамамджий, Камена, Канлъ буджак, Караманкьой, Касапкьой, Каранасуф, Саръюрт, Черна, Потур и много други все български села потеглиха през 1903 г. за България... Малцина от селяните останаха...“

* C. D. Păriano, Dobrogea și Dobrogeeni.

Това и преследваше Михаил Когълничану: да изтласка българина из Добруджа или, ако той остане, да го направи роб безмълвен и да задуши неговото народно самосъзнание, като го ограби, като му отнеме земята, за да настани там власи, и като разбие неговия поминък, неговото стопанство, солидарността и богатството на което не даваха на новия властелин да диша спокойно.

„Добруджа трябва да бъде асимилирана!“, викаше в камарата Когълничану, а след него и всички други румънски държавници устремяват всички усилия да румънизират страната: да я населят с румъни, да изпълнят с румънски селища целия простор покрай българската граница от Дунава и до морето в една голяма дълбочина, като откъснат от свободна България компактното българско население, да разделят това последното чрез настаняване във всички български селища множество „ветерански“ и други румънски семейства, „да завладеят чрез заселване с власи всички стратегически пунктове“^{*}.

Целта обаче изисква свободни земи и трябваше такива на всяка цена да се намерят. А нямаше ги дип, защото Добруджа, колкото и слабо населена да беше, имаше земите си разпределени между крупни чифлигари и земевладелци, та свободни землища почти не оставаха.

С колонизирането се заловиха и при липса на свободни земи посегнаха на първа ръка върху чужда собственост и това се извърши в такива размери, че и правосъдието се намеси. От 24 852 румънски „ветерани“ и други, заселени по българската граница и настанени в чужди землища, голяма част биде прокудена от предишните стопани, на които правосъдието не можеше да не възвърне земите. Остават там настанени само 9682^{**}, но и те се задържат в новите си гнезда не защото окупирани от тях земи не са също такава чужда заграбена собственост, а само затова, че онеправданите земевладелци не са разполагали със средства за скъпо платени съдебни процеси, които надминават двойно и повече стойността на земята и се оставят да угаснат техните права.

Този ред на колонизиране обаче се оказа по-нататък невъзможен, защото чуждите представители протестираха и правосъдието пред това не можеше да замижи. Трябваше да се търсят други средства за земи, други видове замеграбежи и румъните не закъсняха да изобретят множества такива, подпомогнати и от „Конституцията“.

Изработен бе набързо „правилник за установяване и проверка на документите по собствеността и владението на селската недвижимост (поземлена собственост) в Добруджа“ от 5 юни 1880 г. и чрез особени

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, c. 168-172.

** V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, c. 178.

комисии събират от населението турските тапин за проверка и ги разпределят по заселища.

Стъкмява се подир това и „закон за уредба на недвижимата собственост (поземлената собственост) в Добруджа“ от 3 април 1882 г. Основната цел на този закон бе да се обезпечи надмощието на румънския елемент в Добруджа чрез масово настаняване на румъни, като им се раздават всички намерени там свободни държавни земи.

Когълничану свързваше с това и политически права на Добруджа, като ги поставяше в зависимост от предварителното уреждане на въпроса за поземлената собственост.

В действителност този въпрос отдавна бе уреден в страната и много правилно от турския закон за земите, в сила там от години; земите бяха отдавна разпределени и всеки си знаеше своето.

Едно само имаше: у фиска не бе останало почти нищо - всичко бе раздадено. И това е то, което спъваше румънския държавник - нямаше свободни земи; без това пък и всяка мисъл за румънизирание на страната чрез населяване угасяваше. „А вие ще разберете, казваше Когълничану на 27 февруари 1882 г., че трябва да направим всичко, за да пратим там много румъни“.

Думата „всичко“ изчерпва всичко, включително и насилието и грабежа..., стига само да бъдат те облечени в закона... и Законът се създаде: поменатият вече закон от 3 април 1882 г., що засяга изключително селската поземлена собственост.

Достатъчно е да отбележим постановлението само на чл. 2 от този закон, за да се разбере какво с него се преследва.

Чл. 2. „Само румъните могат да придобият селска недвижима собственост.

Румъните по произхождение, които съобразно с чл. 9 от конституцията могат да придобият признаване без стаж и чрез просто само гласуване на Събранието, имат същото право.

Земеделците настанени в Добруджа при обнародването на този закон са признати за румъни и се радват на същото право.“

Добруджа се открива, значи, само за румъните - никой друг там не може да проникне, за да се настани трайно като притежател на земи в страната (ал. 1 и 2).

И българин, наистина като обитател на този край, има право по буквата на закона да притежава там земи; но трябва да е непременно земеделец и бидейки заселяването на такива земи всецяло в зависимост от благоволенieto на правителството (чл. 26, 31), то и признатото това право на българина е очевидно само едно въздушно задоволяване.

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 29.

В другите постановления законодателят, като отнема мерите и затваря за населението горите, грижи се как да се приготвят широки свободни простори, годни за населяване - главна цел на закона, и в свързка с това на първо място засяга размера на земевладението, що съществуваше в Добруджа дотогава, като предвижда и следния

Чл. 5. „Владението не може да се простира освен върху онова количество земя, което се съдържа в тапията или владелческия акт, проверен и приет според условията на този закон.“

А тези „условия“, по които именно се извърши проверката на тапиите, по които също стана и измерването на земите, тяхното разпределение, парцелиране и пр. - по силата все на същия закон ние ще видим какви насилия, какви грабежи улесниха те в ущърб на добруджанеца, за да се постигне целта: да се създадат необходимите за „много румъни“ свободни земи.

Възложено бе на отделни комисии да измерят полигона на всяко селище отделно; изчисляват количеството на дюлюмите¹⁷ по събраните тапии и по съответното сборно количество дюлюми отмерват в определения по-рано полигон цяла една площ, която парцелират по числото на тапиите и според означеното в тях количество дюлюми, превърнати в декари и хектари, всеки земевладелец по тапия получава съответния парцел.

Големи суми се изсипват по инженери, по адвокати, по ходатаи и пр. в свързка с тази работа и грабежи тук се извършиха досега незнайни, а изразиха се те между другото и в следното:

а) Никой от земевладелците не получи толкова, колкото в действителност е обладал и обработвал по тапията от деди нему оставено пространство, с точно определени граници - всекиму се отне, кому повече кому по-малко, под предлог че пространството в тапията било точно определено с дюлюми и останалата част от неговото владение, макар и включено в ясно означените граници, трябвало да се счита за произволно завладяно, та следва да му се отнеме и му се отне.

Средно 40 - 50% от владенията си изгуби само по този начин всеки земевладелец в Добруджа и свършено противоправно му се отне тази част: даже и да е вярно възражението на румънската власт за количеството на дюлюмите в тапиите, все пак горницата от землището, владяно и използвано от земевладелеца добросъвестно (въз основа на един официален документ) повече от десет години време, трябва да се признае за негово изключително притежание и според турския Закон за земите, възприет за Добруджа и от румъните, то му се отстъпва безвъзмездно - „дава му се без разноски нова тапия“ (посочения Закон за земите, чл. 78).

б) Мнозина бяха онеправдани чрез криво пресмятане на дюлюма при неговото превръщане в части от хектар. Тук станаха измами в крупни размери. Един пример: Николай Неделчев от с. Чинелий срещу 170 дюлюма земя, в турско време що притежавал с тапии, получил от румънската власт само 12 хектара = 120 декара или, смятайки дюлюма на 920 м², дадени му са 36.4 декара по-малко. „Като ми отнеха, казва той, повече от половината що владеех по границите означени с тапиите, пресметнаха и дюлюма по-малък отколкото си е, та и оттам ме ограбиха.“

в) Земите ниви, макар и притежавани с тапии, бидоха отнети от всички, които не бяха обявени земеделци. За илюстрация само един пример: Иванчо Димитров Бурлаков, роден на 24 юни 1845 г. в с. Налбант, преселен в Тулча 1855 г., притежавал 60 дюлюма ниви в землището на Николицел (Николица) и други 60 дюлюма в землището на Тулча с тапии. Отнели му ги властите и съвършено безвъзмездно под предлог, че не бил земеделец, а обявен търговец! Също така онеправдали и тъща му Мария Панайот Калпакчиева.

Всички оплаквания на онеправданите по този начин, а такива бяха голямо количество, останали без последствие.

г) Насилствено се завзеха изоставените през войната земи, притежателите на които, турци и татари, населени предимно в областта на Кюстенджа и Мангалия, се изселиха в Анадол и в България, бидейки не малко малтретирани от новодошлите владетели и подмамани от разни софти¹⁸ да се преселват в Турция.

д) „Законът за уредба на недвижимата собственост в Добруджа“ даваше на всяко село землище за гора, като не допускаше в никон случаи и под никакви съображения да се изменява тяхното предназначение (чл. 23). Наместо да се тури в изпълнение тази наредба по-бързо, министърът на домените не само не нареди да се засади едно поне дръвче в тези земи, но ги и отне от общините, за да ги дава под наем срещу 3 - 400 000 лева годишно.

е) Селските оборища се заграбиха и превърнаха от администрацията в селища, за да ги разпредели между разни вънкашни пришълци - „румънизатори“, разумява се.

По този и по много други начини са заграбвали от населението земи, за да се създават широки и свободни простори за новите преселници румъни, които на големи маси, с десетки хиляди прииждаха тук от всички краища на Румъния, от Бесарабия, Трансилвания и пр., подкрепяни от властта, за да румънизират страната.

* V. M. Kogălnicianu, Dobrogea, c. 163; C. D. Pariano, Dobrogea și Dobrogeni, c. 54.

** C. D. Pariano, Dobrogea și Dobrogeni, c. 54.

„Законът за уредба на недвижимата собственост в Добруджа“ от 3 април 1882 г., творение на Михаил Когълничану, отвори най-широки врати за злоупотребления. И те достигнаха такива размери, че неговият син възкличава: „В Добруджа и в работите върху Добруджа се разказват по това анекдоти, които имат туй предимство, че са истински. Държавата не знае днес нито колко земя има в Добруджа, нито коя земя е нейна. От време на време се споменуваше, че ѝ липсват 14 000 хектара или дори 30 000 хектара. Где са тези хиляди хектара?“^{*}.

„Инженерите парцелатори вземаха бакшиши по 3-5 и 10 турски лири, според по-малкото или по-голямото число на хектарите що искаха. Други, които успяваха и сами да станат притежатели много по-отрано, за да не им се отнемат земите, сипеха в кесните на инженерите и по 50 лири даже и само по този начин да бъдат оставени да стопанисват.

За да стане ясно злоупотреблението и, може да се каже - грабежът, що се извърши със земите на държавата, отбелязвам, казва Sandovici, че се продадоха земи в малки лотури (късове) дори и на името на уличните псета“^{**}.

„Историята с продажбата на името на кучета е цяла истина“, потвърждава и В. М. Когълничану“^{***}.

Касае се за така наречените „малки лотури“ от 3 - 10 хектара земя, що законът (чл. 26 - 28) разрешаваше да се продават при по-леки условия - на срочни изплащания в продължение на 30 години, по три лева годишно за хектар; всеки земеделец можеше да купи такъв само един къс на свое име и по един от името на всекиго от своето семейство. И ето тук влиза и „уличното куче“, за което отличните румъни ни разправят; всяко семейство се стремеше да се сдобие с повече земя и там, гдето нямаше достатъчно членове в семейството, псетата завзеха мястото на такива и на тяхно име се купуваше отделен къс земя.

За да се изтласка обитателят из неговите поземлени владения, насилието се облече и във формата на „изкупуване“. Същият закон в чл. 11 предвижда: „Дижмата (юшрието = юшурът) на земята се заменява с изкупуване и по този начин владелците придобиват пълна собственост върху владените земи.“ До окончателното изкупуване никой няма право да отчуждава земята си (чл. 30).

А като цена за изкупуване се определя 55 лева за хектар, платими в 15 години по 3 лева годишно през първите пет години и по 4 лева - през последните десет (чл. 12). Който не би платил в продължение на три години, губи земята (чл. 14).

* V. M. Kogălniceanu, Dobrugea, c. 180 сл.

** Chr. Gr. Sandovici, Dobrogea - Consideratiuni supra Constirutionalizarii ei, Bucuresti, 1908, c. 10-11.

*** V. M. Kogălniceanu, Dobrugea, c. 180.

В турско време добруджанецът плащаше десятък (юшрие, юшур) от плодовете, получени от обработеното землище. Същият десятък се вземаше и от приплода на дребния и едрия добитък (впрегнатият добитък се освобождаваше от този налог). Наглед това не е малко, но населението беше доволно: имайки на разположение обширни пространства, населението обработваше земите по части, като оставяше всяка година част от тях да почива, без да плаща данък за нея и това му даваше възможност да съхранява родovitостта на земята и тя го възнаграждаваше с 20-30% придобивка. Десятъкът от това е всичко 2 - 3; има значи сметка и много добра. А добитъкът при обилни и сочни свободни паши - „той сам се въдеше и юшурът никому не тежеше“, според думите на познатия дядо Петър от Фрекацей.

Законът от 3 април 1882 г. превърна юшура в „изкупуване“, за да направи владелеца - „собственик“. Това не е лошо, рекъл би човек, - ставаш поне пълен господар на земята.

Земеделецът обаче разсъждава другояче: На земята си аз и по-рано бях пълен господар - никой не ми пречеше да я обработвам, да я продавам и да я подарявам (Закон за земите, чл. 36-37); десятъка аз плащах само от придобивките на разработената земя, изкупуването на „дижмата“ не ме освобождава да плащам и поземлен данък - изкупувам значи земята, която е моя собственост, платена веднъж срещу издадената тапия. По-рано земята ме възнаграждаваше богато, защото ѝ давах необходимата почивка и храна чрез наторяване - добитък имах за това много; а сега ограбен, земята ми се пресполови и, за да изкарам прехраната си, трябва да я обработвам всяка година без да ѝ давам почивка и без да мога да я наторявам, защото добитък нямам - нямам с какво да го храня като отнеха мерите и забраниха горите; земята сега не ме възнаграждава и при най-голямо изобилие нито с 1/4 от онова, що ми даваше по-рано.

Ето как разсъждава земеделецът и той е прав. Ние чухме по-рано поясненията на добруджанеца по тази неволя, а потвърдихме го и с цитати из описанията на видни румънски критици и наблюдатели върху положението в Добруджа.

Пряката цел, прочее, на „изкупуването“ е да се изцедат соковете и да се подложи на трайна тегоба и без това онеправданият обитател-земевладелец, ако иска тук да остане. Целта бе постигната: населението почна тежко да стене и възползувана от това, властта под приторното желание да облекчи неговата болка, през 1884 г. прокара едно допълнение към чл. 12 от закона: „Онези, които отстъпят на държавата една третина от земята, що им е припозната, освобождават се от платежа на изкупуването за останалите две третини.“

Това привидно облекчаваше неволята на земевладелеца, който, притиснат, бе принуден да приеме „облекчението“, но той претърпя нова и крупна за него загуба - изгуби една цяла третина от земята си, и без това вече значително намалена по-рано от условията на разните измервания и парцелации, както видяхме.

А румънската държава и по този начин, без да плати ни ступен грош, стана обладател на обширни земи, готови и свободни за намислената колонизация.

Средството бе престъпно - едно насилие, но то оправда целта и бидейки „законно“, бе следователно добро..., толкоз повече, че биде изпитано за сметка на едно омразно население!

Останало почти без земя, а според това и с разнебитен поминък, за да смекчи горестите си злочестото земеделско население се помъчи да попълни недостига на земята като използва постановлението на закона (чл. 28), що му даваше възможност да купи на името на всеки член от семейството „малки лотури“ (късове) до 10 хектара със срочни изплащания в продължение на 30 години.

Според поясненията на г. Хаджи Стоянов от Кюстенджа, на българите това право отначало не се допускаше да го упражняват. Пращаната депутация не е имала успех. Ходили при Когълничану с молба да се застъпи пред правителството, а той ги отправил към Йон Борде, който имал достъп до Братиано, министър тогава, за да ходатайствува.

След завръщане от Братиано, Борде заявил на депутацията: „Министърът е против молбата ви - не мога да ви кажа причините“...

Но те са понятни - „българска опасност“!

Подир големи мъчнотии най-сетне разрешението било дадено. Но и в това злощастното население биде сполетяно от нови, свършено неочаквани и твърде тежки неправди - то биде най-отвратително ограбено.

Заслужава всичкото наше внимание този нов и твърде болезнен удар, защото е проява не вече на поквара от страна само на отделни чиновници, а е всецяло организиран от самото върховно правителство безподобен „разбой“ против благосъстоянието на населението, против чуждата собственост. Тези така наречени „малки лотури“ земи се продаваха от държавата по чл. 28 от закона за недвижимата собственост; без да се запазват за тази последната никакви особени права отделно от нея, каквито на общо основание може да има един продавач, нито пък се предвиждаха някои особени условия, особени задължения за купувача.

Според това купувачът бе свободен да обработва и да използва тези земи, без да е задължен да се настанява в тях с домакинство; а държавата в случай на недоразумения не можеше да отнема така продадените земи без съд и съдебно решение.

„Малките лотури“, произхождащи все от заграбените мери и чужди земи, се парцелираха и разпродадоха между 1883 - 1887 г. от особено наредена за целта комисия.

Всяко отделно земеделско семейство сполучи по този начин да допълни празнотата в своето стопанство с по 200 - 300 - 500 декара и повече земя, макар и скъпо на времето платена.

През 1889 г. министърът на домените Александър Лаховари, като забелязал дефицит в отдела за срочните изплащания на продадените „малки лотури“ в Добруджа, възползуван от случая, когато се разглеждал в камарата законът за отчуждаване на имотите в същинска Румъния, обнародван на 7 април 1889 г., промъкнал крадешком между редовете на този закон чл. 45, по който министърът на домените си запазва право да унищожи служебно - без съд и съдебно решение продажбите на лотурите в Добруджа спрямо купувачите, които не биха били редовни със срочни платежи в течение на две последователни години.

Това узаконяване надмина, очевидно, всяко възможно очакване. То видоизменява един двустранен договор вече сключен и без знанието на другата страна - купувача, чрез условия, които не съществуваха в момента на неговото сключване и то в полза само на държавата - продавач; един акт, насочен против всички принципи на правото.

При това, прокарана в един закон, който урежда една материя за земи въвн от Добруджа, тази наредба имаше всички изгледи да остане незабелязана от жителите на тая страна, толкоз повече, че самите изменения на закона за недвижима собственост в Добруджа, прокарани все през същата 1889 г. и само две месеца по-късно, гдето именно бе мястото и на тази новела, не съдържаха никакви указания за нея.

Без да подозират съществуването на това ново и в гънките на чужд за тях закон потулено нареждане, добруджанци усърдно разработваха тези новопридобити земи. И понеже се организираше чрез същото законодателство един формен грабеж в полза на алчната румънска хазна, един удар из засада против омразния добруджански обитател, румънските съответни власти нарочно мълчаха и не обезпокояваха населението, както по-рано, с искания по узаконените срочни платежи докато изминат двете фатални години, уверени че хората, отоварени и с други данъци и по-крупни грижи, непременно ще пропуснат срока.

Така се и случи, и през 1892 г. ударът дойде: по една заповед като гръм от ясно небе на хиляди семейства земите бидоха отнети. Последва стенет, що внесе смут и в Румъния - опозиционната преса заговаря и общественото мнение се обявява против това узаконено престъпление. Апелативният съд в Галац произнесе решение № 174 от 30 октомври 1903 г., потвърдено и от Върховния касационен съд в смисъл, че този закон (чл. 45) не може да има обратна сила и ако държавата има свои

претенции по отношение на тези земи, длъжна е на общо основание да ги предяви, за да ги закрепим чрез съд и съдебно решение, а не самовластно да обявява продажбата за нищожна и да отнема продадените земи.

Купувачите започваха да изплащат и всеки бързаше с окъснените вноски, за да обезпечи правото си.

И при все това земите пак им се отнеха!

Тогава как да се обясни тази неправда, щом и единственото според закона условие за срочните вноски бе изпълнено?

„При един нормален ред на работите, казва d-г Ioan N. Roman, и в една страна, гдето „свещеното“ право на собственост се уважава, тази работа не би могла с нищо да се обясни. В Добруджа обаче, в тази страна на грабежа и на произвола всичко се обяснява, защото всичко тук е възможно“!

Правителството изнамери мотиви, които излизат съвършено вън от закона, и ограби хората - отне земите на всички купувачи: които бяха умрели; които бяха в неизвестност; които не са настанени в земите си; които не са от същото село, гдето са земите; на момите, оженени от 1887 г. насетне, които, напушайки бащин дом, трябваше да отидат при мъжете си на ново стопанство и в друго село.

M. Vlădescu-Olt** наброява 14 такива мотиви, по които правителството чрез извратени тълкования на закона отне земите, за които хората десетина години плащаха узаконените вноски, уверени че са господари на една чиста собственост.

Произволът е очевиден, защото нито законът от 3 април 1882 г., нито чл. 45 от закона от 7 април 1889 г. не обявяват продажбата за унищожена със смъртта на купувача или поради отсъствието му из Добруджа, нито пък задължават купувача да се настани в продаденото нему землище. Наредбата на чл. 28 от закона за недвижимата собственост е за най-обикновена продажба и правото на държавата е само да иска от купувача или от неговите наследници, ако е умрял, стойността на земята, нему продадена. Друго право държавата няма и не може да има по всички правила за продажбата изобщо и по румънския закон специално (Cod. civ., чл. 1294 - 1295).

Произволът обаче отива и по-нататък: правителството не само отне земите по явно противозаконен начин, но и обяви купувачите за наематели, като ги задължава да плащат на държавата за продадените им земи и до деня на тяхното отнемане наемнина, която при това надминава и цената на продажбата...***

* Ioan N. Roman, Dobrodea și drepturile..., с. 102 сл.

** „Inproprietarile din Dobrodea“, București, 1905, с. 102 сл.

*** D-г I. N. Roman, Dobrodea și Dobrogeni, с. 105.

Каква подигравка и с догмите на правото! Но нали се постига целта, какво важи за румънския законодател, че средствата били нелепи и дори мръсни! Важното за него е да придобие земя за „много румъни“, макар и чрез безмилостно разорение на злочестите добруджанци.

В началото на 1903 г. бидоха ограбени и опропадени по този само начин 14 318 семейства, на които се отнеха до 100 000 хектара (1 000 000 декара) земя, тяхна собственост и по право и по закон.

Никакви оплаквания не помогнаха. И поразени тъй безмилостно, обитателите на Добруджа не издържаха и големи множества от тях се изселиха.

Цели български села потеглиха за свободна България. Потеглиха, за да оставят тук като в гроб зарито всичко минало, всички блянове и надежди..., и да отнесат със себе си само спомени - мили наистина, но и скръбни, безутешни...

„Обхванати от милост, от тъга - разказваха ми старци, хората преди да потеглят по цели дни обикаляха наоколо като обезумели...; тук мъж застанал в нивата си, загребал шепа пръст за спомен, а сълзите му едри-едри, търкалят се и нивата оросяват...; там жена прегърнала синовен гроб и жалобно оплаква за сетен път погребана скъпа рожба...; че и децата, и те - отишло, гледаш, момченце на полето, възлязло на някоя могила овце дете е пасло, па надуло свирка да посвири..., ама свири ли, я! Сълзи го задяват и свирката сякаш замира...“

VII. КОЛОНИЗАЦИЯ**

Мрачна бе картината на румънските преобразувания в Добруджа. Но това никого в Румъния не тревожеше - по отношение на Добруджа всички там се солидаризираха с правителството, колкото свирепи и да бяха неговите наредби и похвати в управлението на страната. Нямаше място и за протести, може би защото всичко, що ставаше, беше „законно“, ако и жестоко - такива бяха и самите закони, специално за Добруджа създадени.

Всичко прочее се развиваше, както се и желаше и предвиждаше: местните жители и предимно българите, ограбени, бягаха от страната и грамадни пространства земи ставаха достойни на държавата, за да бъдат населени с румъни.

Блянът на Когълничану се осъществи! Той сам влиза в сношение с румъните в Бесарабия и Ардел¹⁹ и чрез обещани привилегии и улесне-

* I. N. Roman, Dobrugea și drepturile, с. 102; M. Vlădescu-Olt, Inproprietarile, с. 46 сл.; C. D. Pariano, Dobrugea și Dobrogeni, с. 62 сл.

** Статистическите данни по това са черпени из цитираните по-рано описания на В. М. Когълничану, Владеску-Олт, Парiano и д-р Роман.

ния, каквито им се направиха в широки размери, привлича оттам цели маси преселенци в страната.

Бързаха най-първо да населят с румъни „опасната“ област край българската граница - „стратегическите пунктове“, както казва румънецът.

Колонизирането следва усилено, особено през 1893/94 г. и към края на 1903 г. Добруджа е вече значително нахлута от румъни: от 50 915 (при 106 172 други народности) през 1880 г., според тяхно изчисление, достигат до 123 044 души (при 152 028 други народности).

За да се организуват румънските преселници край българската граница за погранична охрана, изработва се особен закон „за въдворяване на подофицери в Добруджа“ от 9 януари 1888 г. и се настаняват там подофицери, на които се дава по 20 хектара земя (а на онези, настанени във вътрешността на Добруджа само по 15 хектара), безплатен материал за постройка на къща и пр., плуг, волове, кола и по 40 лева месечна плата за сметка на общината.

По същия закон се настаняват там и „капорали“, на които се дават по 15 хектара (във вътрешността - по 12) земя, с предназначение предимно да пазят пределите и горите.

Планомерно колонизиране обаче започва от 8 февруари 1904 г., след като биде предварително изработен специален „закон за отстъпване земи в Добруджа на ратниците от войната 1877 - 1878 г.“ от 2 април 1903 г., наречен още закон за „ветераните“.

Българският елемент в размер на около 50 000 души през 1903 г. се простира надлъж по цяла Добруджа от българската граница и по делтата с едно малко прекъсване в областта южно от Кюстенджа. Това задава страх на румъните и за да се успокоят, колонизират цялата междина от Дунава и до морето край българската граница на дълбочина до 15 километра и по брега на Дунава от Силистра до Исакча. Целта е да се откъсне от съседство със свободна България цялата компактна маса и да се притисне към вътрешността.

През първата още година бидоха тук окончателно настанени 3171 ветерански семейства, независимо от другите румъни преселници не по-малочислени.

От тези ветерани 1615 семейства се въдворяват по селата край българската граница, 51 на брой, като се основават там и нови седем села: Корона де Оцел, Драгош, Винтила водъ, Василе Лупу, Фурника, Матей Басараб и Бируинца. Останалите 1556 семейства се разместват из вътрешността по няколко семейства във всяко българско село и в новоосновани още пет села: Генерал Чернат, Смърданул ноу, Принчипеле Николае, Стефан чел Маре, Неатърнареа.

Всичко румънски семейства през 1905 г. на брой 23 111 били са настанени върху земя 429 933 хектара срещу 18 000 нерумънски семейства, настанени върху 236 680 хектара.

Според рапорта на комисията по въпроса за политическите права на Добруджа от 1906 г. румъните в поземелната собственост надделявали веч над всички други народности с две части към една.

По народности работната земя през 1905 г. е била разпределена както следва:

Окръжие Кюстенджа

	Число на притежателите	притежават	Пространство на притежаннето
1. Румъни	13 369	"	332 836 1/2 хек.
2. Българи	2 726	"	43 726 "
3. Мюсюлмани	3 208	"	41 341 "
4. Руси	285	"	3 236 "
5. Немци	261	"	10 064 "
6. Арменци	29	"	962 "
7. Унгарци	2	"	15 "
8. Гърци	100	"	4 038 3/4 "
9. Италианци	2	"	7 1/2 "
10. Евреи	3	"	3 625 "
Всичко	19 994	"	439 941 1/4 "

Окръжие Тулча

	Число на притежателите	притежават	Пространство на притежаннето
1. Румъни	9742	"	97 096 хек. 8903 м.кв.
2. Българи	5794	"	85 504 " 5227 "
3. Руси	1689	"	12 783 " 639 "
4. Липовани	2066	"	7 386 " 7803 "
5. Гърци	272	"	3 112 " 1070 "
6. Мюсюлмани	720	"	8 554 " 7843 "
7. Евреи	27	"	234 " 8121 "
8. Армени	23	"	885 " 3029 "
9. Немци	826	"	11 272 " 9369 "
10. Французи	1	"	470 " - "
11. Италианци	12	"	16 " 2500 "
12. Англичани	1	"	12 " 5000 "
13. Поляци	4	"	35 " 5000 "
Всичко	21 177	"	227 365 " 4504 "
Цяла Добруджа	41 111	"	666 613 " 3004 "

Колонизирането следва безспирно под надзора на държавата и към 1907 г. то достига числото:

5700 семейства ветерани и

4904 семейства други румъни,

независимо от разни други отделни преселенци.

Към края на 1912 г. румънската статистика наброява вече:

В Тулчанското окръжие румъни 86 675 срещу 87 073 общо число други народности;

В Кюстенджанското окръжие румъни 116 470 срещу 93 101 общо число други народности, или в цяла Добруджа румъни 203 145 срещу 180 174 други народности, а цялото население - 383 319 души.

Силният този нараст от румъни се развива, разумява се, и в свръзка с приниждането на разни войскове части (предимно в Кюстенджанското окръжие), що ясно е видно от разликата между числата на мъжете (113 213) и жените (96 358) за същата 1912 г. в Кюстенджанското окръжие.

Колонизирането на страната е следвало в най-широки размери и до последно време и целият устрем на тези усилия е бил да се задуши славянският елемент и специално българския, като се размеси с румъни, на които се дават всички улеснения, за да ги направят земеделци, силни да оспорват попрището на упорития и богат местен обитател - българин.

„Ветераните“, настанени тук, според закона (чл. 2 - 3) се освобождават от всякакви даждия в продължение на пет години и всеки „ветеран“ получаваше място за къща, осем хектара земя за обработване, безвъзмездно материал за постройки, два вола, два коня, един плуг, други земеделски принадлежности и една каруца, независимо от всякакви и всевъзможни улеснения и покровителства, що му се даваха от властта за сметка на обитателя добруджанец, като на негов „избавител“ и „освободител“ от турско иго и робия...

И при все това тези „ветерани“ не прокопсаха. Обхванати от вроден мързел и възпитани да мърсуват, мнозина от тях изпаднаха в положение да бъдат публично злословени от самите румънски дори префекти като „вагабонти или ратаи в Добруджа“ пратени там, на юг, да представляват румънската нация.

VIII. „ПРОЦВЕТ“

В непрекъснатата борба с призраци, румъните през цялото свое владичество в Добруджа изчерпваха всичката си енергия и внимание в

* „Noua Revistă Română“ от 8 ноември 1909 г. D-r Sinionescu, Veteranii Dobrogeni.

работа и в начинания, свършено чужди за нуждите на страната. Частната инициатива не можа да проблесне поради жестокия режим, който гнетеше над всичко и не даваше на един свободен дух да се прояви, а самата власт, представлявана от лица без скрупули, развиваше грижите си най-вече и дори изключително върху това - как без труд и без разходи да се създават приходи, които да задоволяват румънската грандомания и на първо място ненаситната алчност на всевластните чиновници.

Властта се налагаше и само искаше, а населението само даваше без да получи нищо - всички сокове на страната се изцеждаха интензивно, изсмукваха се изчерпателно до кърви без спир и без отдих.

От страната се черпеше безогледно, от населението се смучеше прекомерно. Целта бе - да се приобрати за властта колкото е възможно повече.

Източниците бяха различни, но на първо място - преки и косвени данъци. През 1907 г. събрано !* :

	Преки данъци:	Косвени данъци:
В окр. Кюстенджа	1 281 703	7 174 461
В окр. Тулча	817 596	4 921 904
От митниците постъпило	4 161 132	
От цяла Добруджа събрано	18 366 799 лева	

В тази сума не влизат всички косвени данъци или други приходи. Изоставени са например постъпленията от телеграф и телефон, от акциз, от разни глоби и пр. Не влизат тук и приходите от риболовството, от мините, от карниерите, домените, от продажба на земите, от изкупуване на „дижмата“ и пр. А те са толкова крупни, че повече от двойно надвишават горната обща сума.

Пресметнато повърхно и най-умерено, Добруджа е давала не по-малко от 40 - 50 000 000 лева годишно; през цялото време на румънското управление давала е, значи, до два милиарда на държавата.

Независимо от това, от населението се вземаха даром всички превозни средства за поща и други държавни потреби, въвн от разните и многобройни ангарии, що му се налагаха за всеки отделен случай по съображения на властта и на нейните органи.

Правилото спрямо Добруджа бе: това ще си взема, онова ще ми дадеш. И от нея всичко се взе, тя всичко даде на Румъния. А какво получи тя от нея?

* С по-нови данни по това не разполагаме.

„Твърде малко“, казва Roman^{*}.

„За Добруджа не се прави нищо“, потвърждава Когълничану^{**}.

„Че какво може да се очаква в една страна, казва Ragano, гдето чиновникът, платен с няколко стотин лева, натрупва си още и богатство, прекарвайки в същото време един живот с 40 000 - 50 000 лева годишен разход“^{***}.

В Добруджа, която бях споходил преди 39 години, новото що видях, това са прочутите веч влашки паметници с громки имена и някои други нови сгради из градовете, притежание на чиновници с малки заплати и големи приходи... Всичко друго в Добруджа е само от предишната си хубост лишено - обезобразено.

Една само промяна се забелязва из вътрешността на страната: шосета, мостове, телеграфни и телефонни линии свързват по-големите центрове.

Според обясненията на населението, грижите на властта по това започнуват от 1883 г. и се засилват особено подир усмъртяването на Михаиляно в Букурещ, що, както помним, бе изострило отношенията на двата съседа до конфлаграция.

Вгледани внимателно в мрежата шосейна и телеграфна тук, ще се натъкнем пак на стратегиката румънска и все по отношение на България, разбира се, - „българската опасност“ не даваше покой на алчния съсед: главните насоки на всички пътища и съобщителни линии са устремени на юг, за да завладеят стратегическите центрове и да съсредоточават всички сили против едно евентуално българско нахлуване или по-добре - за едно хищничество против България, защото, знае се, България никога до 1913 г. не е замишлявала да нахлува.

От М. D. Ionescu, капитан от Генералния щаб и член на Румънското географическо дружество, се учим, че в случай на война българската армия, според пресмятането на румъните, би имала за обектив Черна вода и за да го завладее, тя би насочила към Остров - Кузгун няколко само отделения, а с главните си сили отправени от Добрич тя би навалила към Байрам деде - Кубадин - Меджидие, за да завие с дясното си крило напред та да изтласка румънските сили из Добруджа и да завземе тъй страната - ако не цялата, то поне до долината на Карасу.

За да се предотврати тая опасност, предприема се укрепяването на две отбранителни линии:

* „Dobrogea și Dobrogeni“, с. 88.

** „Dobrogea 1879 - 1909“, с. 86.

*** „Dobrogea și Dobrogeni“, с. 68.

а) Първата по долината на Урлуя, южно от с. Алиман, и по на юг по долината на Борунджа, отвесна на първата, с център в с. Енидже, по низините на което да се движат румънските части на юг към с. Кьоселер и да се противопоставят на ядрото на българските войски, що би се насочили към Байрам деде - Кубадин.

б) Втората по долината на Пещера и допирната с нея Икинджи дере с отбранителен център в Меджидие.

Малкият земен Аспарухов окоп, „Кючук герме“ от населението наречен (а от власите - „Траянов“), удължава тези отбранителни линии до Ендек - Каракьой и до Мурфатлар.

А за центрове на пограничната охрана били определени Кузгун и Енгаз с по една дружина всеки и с цяла система проектирани шосета по цялата граница на разстояние от 131 километра !* .

„Pericol bulgar“ караше съседа да бърза с укрепяването на горните охранни и укрепителни линии и той тури в движение всички възможни насилия и произволи, за да не закъснее.

Заправиха се шосета, мостове, телеграфи, телефони в голям мащаб. За тия работи обаче нужни бяха колосален труд и грамадни материали, що трябваше не само да се намерят, но и на място да се доставят, па и да се приготвят за използване.

Тук се тури в ход ангарията в най-широки размери: населението биде запрегнато да носи и да влачи от гори и канари на грамадни разстояния камъни, дървета, пясък, вар и пр. с хиляди и милиони кубатури; стегнато бе мало и голямо да конае, да нарива, да троши, да дяла, да настила, да строи... Денем и нощем с години и без отдих и без никакво възнаграждение населението стене и пъшка под тая тежка и непосилна работа за охрана на властелина и без никаква полза за себе си и за страната!

Да, без никаква полза, защото всички тези пътища и телеграфи, предназначени само за стратегия, не допринасяха нищо на населението: то беше ограбено и нищо не му оставаше по тях да пренася.

Пътища, що бяха нужни за добри и задоволителни съобщения, не се направиха и в това отношение, макар и много заплатила на държавата, Добруджа е останала назад.

Държавата за тия съобщителни средства не е допринесла почти нищо - през цялото време тя едва е построила (в окръга на Кюстенджа) само 41 километра шосе, макар че е събирала редовно всички пътни налози, достатъчни за да йремрежи цялата страна с хубави шосета и

* M. D. Ionescu, Dobrogea in pragul..., с. 914, 923 сл.

** C. D. Pariano, Dobrogea și Dobrogeni, с. 55 сл.

мостове. „Но и тук, казва Когълничану, както и във всички отделни на управлението се вършеха безбройни злоупотребления и произволи“^{*}.

Има и друго още в страната, що прави впечатление и дава изглед на процвет и на култура: това са хубавите училища и черковни сгради - негде вече завършени, а на много места и недостроени или едва започнати.

И те наистина са въздигнати по наложителност от властта. А правено е това, за да се привлече населението, съблазнено от вънкашното великолепие на сградите - да влезе там не толкоз за поука и за молитва, колкото матерния свой език, своите народни светци и просветители да забравят.

Да се не мисли обаче, че държавата е харчила за тези сгради от редовно предвидени държавни приходи - пази боже! Всичко легна върху плещите на населението^{**}.

И не само това! Всичко бе предвидено и тук, както и всъде, пак за да се организуват грабежи и произволи: повикани бидоха архитекти, които споразумени с кметове, свещеници, бирници и учители във всички села и общини строеха по планове, дадени от властта, без търг и без конкуренция, и с материали, доставяни ангария от населението, а стойността се размяташе пак върху същото население, за да я изплаща чрез десятък от храните всяко лято.

И това изплащане продължаваше с години, под предлог за улеснение на населението, а в действителност да се изсмуче от него повече във вид на тежки лихви - комисионни. Самата пък стойност се пресмяташе многократно по-високо от действителната: сгради, които можеха да се построят само с 15 000 до 20 000 лева, се плащаха по 130 000 лева и повече. За пример С. Д. Рагіано ни сочи черковните сгради в Пещера и в Хърсово^{***}.

Със свои средства държавата не е направила нищо за процвета на страната. От румънския режим Добруджа е само опустошена: вместо безбройните стада, що пълеха тук в стари времена, за да огласят черковните простори с мелодията на техните макар и диви, но мили гласове, сега стенанията народни заглушаваха страната; и въздухът, що някога тук бе прозрачен, чист и ароматен, сега от оголелите и разровени равнища той често се изпълня с прахоляци, носители на смрад и на зараза. Едно дръвче от румъните не е засадено тук в полза на страната. Тук-там из градищата ще видиш само някоя казарма или

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 66 сл.

** Ibidem, с. 109.

*** „Dobrogea și Dobrogeni“, с. 47.

монумент издигнат, с помпозни надписи прошарени, за да славословят все величие някакво румънско, никога и от никого незапомнено и нигде в историята незаписано.

Това е то, всичко, що румънският режим е направил за Добруджа. А онова, от което страната най-вече се нуждаеше - една железница например Тулча - Кюстенджа, умишлено и старателно се изоставяше въпреки всички молби и ходатайства, въпреки всички обещания*, защото... би ползувала най-много компактното българско население - „българската опасност“, тъй страшна за всички румънски държавници, и тука се яви, за да ги смуцава...

И страната остана лишена от необходимите подобрения за нейните културни и икономически нужди, за да търпи непосилен гнет от едно алчно, свирепо и проникнато от най-гнъсниви инстинкти управление.

- Но там се въздигнаха, ще кажете може би, колосални съоразения: направи се мост за Черва вода, построен се в Кюстенджа пристанище от многомилionна стойност..., малко ли е това?

Да, не е малко. Но каква полза от това за Добруджа?

„Пристанището в Кюстенджа, казва Benderly, не се строи за Добруджа. Ние нямаме нужда от едно подобно пристанище. За нас поправката на старото пристанище било би достатъчно. Кюстенджа е и ще остане едно пристанище за транзит, що ползува повече държавата“**.

„Досега, твърди Raiano, вие нищо в действителност не направихте за добруджанци. Мостът и пристанището бидоха направени в интерес главно на държавата, но не за тях, защото те не изнасят техните храни в страната“***.

„Разходите, що се извършиха, потвърждава и Когълничану, имаха пред вид само да свържат държавата чрез моста през Дунава и чрез пристанището в Кюстенджа с чужбина. За Добруджа не се направи нищо.“#

И това единствено значи - мостът и пристанището, направено със средства изсмукани пак из Добруджа, направено бе, признато и от тях, не в полза на страната.

От Добруджа се само изцеждаше, изсмукваше се всичко, каквото можеше да се изсмуче - на нея се гледаше като на нещо чуждо, случайно паднало в ръцете на новодошлия, за нажива жаден властелин.

* C. D. Benderly, Un Dobrogean di Baștina, c. 17.

** C. D. Benderly, Un Dobrogean di Baștina, c. 16.

*** „Dobrogea și Dobrogeni“, c. 74.

„Dobrogea 1879 - 1909“, c. 66.

И цялата страна по оголеност и опустошение, оставена без никакви подобрения, прави впечатление, че този властелин и сам никога не се е считал сигурен да остане тук завинаги, та бърза да използва каквото може, без да се грижи за бъдещето на страната. Съзнанието му че той е тук временен само пришълец не го напускаше отначало и докрай: Димитър А. Струдза, бивш министър председател, още на 28 септември 1878 г. в сената, като въстава против анексирането на Добруджа, открито заявява, че това е „страна, за която никой не знае колко време ще можем да я удържим“*.

А С. D. Raiano, възмутен от работите там, и през 1905 г. бележи: „Фактът, че не дадохте досега права на Добруджа и я държите в едно изключително положение не е ли доказателство най-мощно, че румънското владичество в Добруджа е преходно“**?

И само тъй единствено може да се обясни безмилостното онова скубачество и грабеж, що съставляваха цялата система на румънското тук управление.

Добруджа, според изявленията на министър Когълничану, бе предназначена да служи за дихателни органи на държавата, за крила на Румъния... Крила обаче на шовинизъм, олицетворение на който е съща Румъния; естествено слаби за да издържат, те се сломиха, за да се разбие от собствено падение грешното тяло на алчника, измъчван от нечиста съвест пред призрака на „българската опасност“...

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Добруджа, откъсната безмилостно от снагата на българската Родина и безсрамно продадена от Европа, за да се изкупят егоистичните цели, никога не е давала своето съгласие да остане под владичеството на една чужда за нея нация и нейните права - сама да определи своето бъдеще, да реши своите съдбини, и сега са всецяло запазени.

2. Макар и подложена на най-жесток режим цели 39 години и притискана от чужда раса чрез насилствена колонизация, Добруджа неизменно е запазила националния свой български характер. Българският елемент не само нищо не е изгубил от чистотата на своите нрави и обичаи, но успял е да наложи повсеместно и своя език на другите народности в страната и дори е погълнал на много места колонистите румъни, преселени тука да го завладеят.

* V. M. Kogălniceanu, Dobrogea, с. 27.

** „Dobrogea și Dobrogeni“, с. 74.

3. От самото начало чужда за Румъния, Добруджа никога не е била обикната от нея. И бидейки винаги подозрителна спрямо нейните обитатели - чужди за румънската нация и по раса, и по чувства, и по цялото битие - Румъния и до разгрома на нейното владичество тука гледаше на Добруджа като на област насилствено завладяна и като такава държеше я под особен режим, без права и свободи за населението, за да я използва за свои само изгоди, без да допринесе нищо за нуждите и напредъка на страната.

4. От начало и докрай считана за българска от тях, румъните никога не преставаха да виждат в Добруджа „българска опасност“ и във вечна борба с този призрак цяла Румъния устреми зора си на юг, за да търси стратегически граници под предлог да осигури своите владения, а в действителност чрез това и нови завладявания да постигне. Румъния тъй стана опасен съсед и голям препон за спокойното развитие и напредък на България. Нейното поведение през времето на нашата Освободителна война и безчинното нахлуване в страната ни без никакво от нас предизвикателство не се нуждаят от пояснения.

5. Поприще на българското национално-политическо устройство, страна на първото българско царство, Добруджа е незаменима ценност за България и е при това и географически неразделна част от нея, за да не може тя да бъде чуждо владение, без да се чувствуват негодите от това във всяко отношение и за българи, и за румъни.

6. Всецяло свои и по кръв, и по минало, българският воин и обитател на Добруджа с отрада се прегърнаха като освободител и освободен след многогодишна и непосилна раздяла, за да не могат никога вече да бъдат разлъчени без опасност за съдбините на България и за нови сътресения на Балканите.

Добруджа е българска и цяла, неделима трябва да остане само на България - за двама владетели няма място в нейните простори, каквито и да са те и по размер, и по значение за вънкашния свят.

Уверенията на Румъния, че тя има нужда от море за нейното икономическо развитие, колкото сериозни и да са - а те са сериозни, това не може се откаже - те имат и своите още по-сериозни възражения:

а) Добруджа, изпитала на себе си румънското иго, не допуска и мисъл за ново румънско или друго чуждо владичество над нея. Жадна за свобода и за мирно развитие в пътя на прогреса, тя настоява за присъединение към нейната освободителка - Мати България, от която насилствено бе откъсната.

б) България има нужда от спокойствие и безопасност; а Румъния даде безбройни доказателства, че по възжеления нейното непосредствено съседство е колкото обезпокоително, толкоз и опасно за Бълга-

рия: цели десетилетия България бе държана нащрек, за да се брани и не без затруднения срещу безспирните и от всякакъв вид агресии на Румъния. За охрана от тях нужно е да се оградят това съседство с по-сигурна граница, естествено каквато е от памтивека и за двете страни Дунав.

в) Събитията показаха, че Румъния в Добруджа в дни на изпитания за България е преграда на пътя ѝ за нейните сношения с външния свят: през 1912 и 1913 години тя пречеше на България да се защити чрез преса, поща и телеграф пред другите народи срещу хулите и клеветите, що сипеа върху нея враговете, подпомагани от Румъния, и не ѝ допушаше да се снабди с потребните за борба материали; а това не би се случило, ако Добруджа беше свободна.

Бъдещето е пълно с неизвестности, а близкото минало ни убеди, че Румъния е непримирим враг на България и няма да изпусне случай наново да ни се изпречи на пътя. Поради това вратите ни за демократическа Русия трябва да бъдат свободни.

Русия не е само държава, тя е свят откъдето можем всичко да си доставим и през където можем навсякъде да отидем. Да си затваряме вратите пред такъв шир, значило би да се лишаваме от свободен простор за дишане.

г) За икономическото си развитие Румъния може да има на разположение български морски пристанища и чрез конвенции. А специално за петрола, за бензина и солта и дори за дървения материал, що изнася, България може да ѝ гарантира за вечни времена и целия откуп за свои собствени потреби.

Ако пък чрез Румъния Добруджа служи и на Германия за нейните връзки с Ориента, това може да следва еднакво и чрез България - вратите за споразумение по това са най-широко разкрити.

д) Това, което е особено важно за България, то е - бъдещето на населението и специално на българите в Добруджа. След свирепия гнет, завършен с нечувани в света изстъпления, едно ново въдворяване на румънското владичество в страната е немислимо без сътресения: нито един обитател не би останал без страх да бъде смазан, унищожен всецяло и всички безусловно би избягали оттам, както и сега населението ѝ заявява. А това са стотици хиляди народ и само за някакви икономически интереси на една свирепа държава да се подлага той на неизмерими беди и неволи - България, а заедно с нея и целият справедлив свят това не могат и сигурно няма да допуснат.

За да има мир и напредък у народите, трябва да се даде всекиму своето. И Румъния - този appendice на „Съглашението“, трябва да се

открена от Балканския полуостров и да се вкара в собствените и единствено естествени граници - отвъд Дунава.

Добруджа е страна българска и на България трябва да се даде. Оросена от кръвта на българския воин, Добруджа възкръсна! И окрилена от духа на Испериха, тя принадлежи и трябва да остане само на неговите потомци!

Варна, 30 август 1917

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

- 1 ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 943, л. 149-217, и 218-325.
- 2 Дн. с. Кранево, Балчишко.
- 3 Фасада, възшен вид, облик.
- 4 Вид румънска войска.
- 5 Запустяло дворно място.
- 6 Лоша миризма, зловоние.
- 7 Пограничен пост; погранична кула.
- 8 Изгубване на правоспособност, т.е. гражданска смърт на личността.
- 9 Пресилено е твърдението за доброто положение на немохамеданското население под турска власт.
- 10 Влашки пастири.
- 11 Публично изгаряне.
- 12 Енория.
- 13 Грижи се за нещо.
- 14 Документ за правото да се владее дадена земя.
- 15 Пристанище в делтата на р. Дунав; област в Бесарабия, северно от устието на р. Дунав.
- 16 Четвъртина.
- 17 Мярка за повърхнина, равна на 913.3 кв. м.
- 18 Мохамедански религиозен учител или проповедник.
- 19 Унгарско название на Трансилвания.

ДОКЛАД ЗА КОМАНДИРОВКАТА МИ В ДОБРУДЖА¹

Многоуважаеми господине генерале,

Изпълнявайки мисията мен възложена - проучването на социално-политическо и икономическо положение на Добруджа под румънския режим и специално отношението на румънската власт спрямо българското население в страната, аз успях да събера значителен материал, що в недалечно бъдеще ще Ви представя в отделно изложение.

Знайно Ви е обаче, че в моите изследвания аз се натъкнах на необходимост да се занимая, с Ваше съизволение, и с организацията на населението, за да го приготвим към борба против всяко евентуално насилие, целящо да възстанови стария режим, да възобнови румънското владичество, по жестокост и безчеловечност що е безподобно в историята на народите.

И било би най-голямо злощастие за нашето там население едно въдворяване най-ново румънско или дори и чуждо друго владичество в Добруджа, па макар и в най-правова форма на управление в страната - Добруджа би била завинаги откъсната от измъчената снага на нашето отечество, за всички времена тя би била обезбългарена, загубена за българите при съвременните условия на „мирно“ завладяване и икономическо заробване.

А Добруджа, цяла Добруджа, тази рай земя на нашата родина, трябва да остане българска на всяка цена, тя трябва да бъде запазена за България, за да може нашето отечество да укрепне, та да надделее над бъдещите мъчнотии в гигантския устрем на народите по пътя на тяхното политическо и икономическо развитие.

Нам предстоят обаче редица борби усилни, за да осъществим това възжеление всенародно. И нека го кажем - това никого да не учудва - на първо място нам предстои за отстояване на Добруджа да водим борба най-упорито против нашите сегашни съюзници - германците.

Аз имах не един случай в моите обиколки по селата да видя как германските етапни интендантски команди хазайничат над българското и най-вече над българското население, как те го ограбват и малтретират, като проявяват един безподобен егоизъм и всякак се стремят

да го обезличат поне на книга като етнически елемент, за да му придадат образа на чисто румънска култура. Позволявам си тук само няколко примера за подкрепа на горното уверение.

В с. Малки Гаргалък, в североизточния кът на ез. Гаргалък, източно от ез. Ташавлу, чисто българско поселище със 120 къщи и 584 жители, преселенци от 1828 г. из Ямболско, Сливенско, Бургаско, настанени тук при завръщане от Бесарабия - в това село, гдето аз пренощувах на 19 април у Добри Хаджийски, бях свидетел на следното германско своевластие.

Аз пристигнах изморен вечерта вече късно, когато не бе възможно да се явявам в коменданството. Надошлите там селяни (Юрдан Симеонов, Колю Влаев и др.), които бях поканил на беседа, между другото оплакаха ми се от произволите на германците с молба да настаним там наши войници.

- Ние ще ги храним и гледаме като наши деца, само да ни пазят от тези неканени гости, молеха се те. И за да бъда сам очевидец на произвола, предупредиха ме, че утринта в тъмни зори още съюзниците ще тръгнат по къщята млякото да събират...

И утринта случката не закъсня: германски войник, въоръжен със сопа в една ръка и със съдина в друга, влиза в двора, посрещнат от лая на псетата, и съвсем безцеремонно нахлува право в хаша, гдето през това време децата (4 по-малки и едно от тях болно) бяха насядали около огнището в очакване на утринна закуска. Шум голям, вик и тропот долетяха до мене с навлизането на съюзника...

Побързах да отида и влязох незабелязано от него.

- Milch, Milch! (мляко, мляко!), викаше той яростно и блъскаше с тоягата пред смутената домакиня и ревнолите от уплаха деца... (Самият домакин Добри Хаджийски, баща на 9 живи чада, беше вече заминал със синовете си на нива).

Аз се обадох и, изненадан, съюзникът занемя. Взех го под ръка и го изведох навън, като му обясних кротко, че жителите са българи, а той е човек на висока култура и при това съюзник, та следва да бъде благ и учтив.

Германецът се извини, че върши това по заповед на коменданта и отмина.

Не изтече и четвърт час, когато домакинята влезе при мене разтреперана:

- Викат ме в коменданството, каза тя уплашена. Беше още рано - 7 часа утринта.

Придружих я и вече отдалеч съгледах на двора цялата етапна команда с коменданта начело. Отправих се направо към тогава и му се пре-

поръчах, като му предях и моя „открит лист“. Той се изчерви и стана много любезен. Обясни ми че домакинята е викана, за да узнаят кой гостува у тях, но сега вече тя е свободна... а пък аз лично бидох поканен на кафе в квартирата на коменданта г. Hauptman Schatz.

Оказа се, че това не бе един само прост инцидент - това е система. На излизане от квартирата на г. Schatz аз бях зрител и на следната много смешна, но твърде характерна картина:

В дворище едно куткудяче кокошка, а през улицата германец, наричал тояга лети като в атака и навлиза в двора, посрещнат от кучетата...

- За да прибере яйцето, обяснява ми селяк един. Такова чудо и от молдованите не бихме видели, добави той не без злоба.

- И всеки ден все така с всички български къщи, присъедини се и дядо Юрдан Симеонов.

- А молдованите?, полюбопитствувах.

- Тях не закачат, тук има седем къщи ветерански, но те им трябва за друго...

Това направи да си спомня думите на г. Фон ден Шайнен, публицист от групата около "Balkanzeitung" и агент на германския държавник Цимерман:

- Ние (немците) трябва да запазим симпатиите на Румъния, казал той на нашия г. Чилингиров, за да оправдае отказа да се помести в "Balkanzeitung" една негова статия за Добруджа като страна българска.

Мисълта на г. Фон ден Шайнен е много ясна; а придобива тя и голямо значение като се съпостави и с факта, че и друг един също такъв агент, г. Skott, бе предприел в страниците на информационния божем немски вестник в Кюстенджа "Dobrudscha-Bothe" тенденциозно да доказва, че Добруджа не е била българска - писания, що бидоха спрени само подир енергичния протест на нашия там представител г. генерал Назлъмов.

На 20 април отпътувах на север за Касапкьой, богато българско село (270 къщи), с наета от Гаргалък талига, за която возачът трябвало да даде залог на германците.

В Касапкьой заварих да пишат в кметството билети на влашки.

- А защо не на български?, питах.

- Така иска коменданството (немско, разбира се), отговориха и ми поясниха следната история:

Коменданството изготвило легитимационни карти за всички семейства и ги записало в тях „румъни, говорещи български“, макар че жива душа румънска там няма. Възмутени, жителите възвърнали кар-

тите със заявление, че те са българи. И съюзникът се принудил, не без препирни, разумява се, да заличи думата „румънин“ и да напише „българин“.

В свръзка с тия легитимационни карти, чрез които германците изготвяват една своеобразна статистика за страната, в с. Анадолкьой (предградие на Кюстенджа) българският кмет Иванов, под предлог че скъсал една такава карта, поради също такава „румънизиране“ на българите, набеден от подставени двама власи и един грък за свидетели, бил осъден от сглобения там германски съд на година и половина затвор и откаран безмилостно в Хале (Германия) без дори да си вземе сбогом от жена и деца...

- И отгоре на това откраднаха ми кравата, за да не мога и децата си да прехраня, обясни ми просълзена жената на злостастния българин, семейството на когото споходих, придружен от г. Иширков.

Това са примери не малко характерни за настроенята на съюзника спрямо българизма в Добруджа. Но има и други от по-крупно значение за техните там намерения:

Dr. Traeger, чиновник в Kuns-Historisches Museum - Berlin, пътува до Добруджа с мисия да изучава немските колонии с достъп в свръзка с това навсякъде из Румъния - и в Букурещ, където нас не пускат.

За тенденциите на Германия да владее Добруджа заедно с петролните резервоари, като се компенсира Русия с Молдова, говорил е пред наши офицери в щаба на конната дивизия германецът, доцент по химия г-н Scholer, който и сега държи пред нашите там войскови части беседи по задушливи газове.

Подпор. Ludenheitn от разузнавателната секция и подпор. Falch, зав. укрепения пункт в Саръгол, преди месец, в разговор с капитан Билдирев не се посвенил да каже: „Защо ви е Добруджа? Няма да можете да я управлявате.“

Сега пък имаме вече и решението на германските политически и финансови кръгове да се прокара безотложно и канал между Дунав и морето по линията Черна вода - Кюстенджа (сигурно южно от тая линия), за да ни откъснат тъй по-лесно от Делтата и от беззаветния за нас „Онгъл“ на Аспарух - от двата Буджака с цялото българско население и с неизмерните там природни богатства в най-изобилни рибняци, рудници, плодородни земи и единствени на Балканския полуостров вековни липови плантации.

Това в свръзка и с усилената в последно време немска колонизация^{*} трябва да ни накара да се замислим.

* Прибавете към това и най-новите изявления на германските и маджарски социалисти, които за Македония и Добруджа ни канят да се споразумяваме със сърби и румъни.

Този колонизация е напредвала, според капитан М. D. Ionesco (Dobrogea in pragul veacului al XX-lea) и според Gr. Danesco (Dobrogea) както следва:

1880	1885	1890	1895	1900
2461	4237	4568	8663	8853

Това представлява едно учетворяване за 20 години и сега, съдейки по тези бройки, числото на немските колонисти в Добруджа не ще да е веч по-малко от 15 - 20 000, елемент, който заедно с крупните германски капитали, вложени в разни предприятия, прави да се чувствава там влиянието на чужда сила, що грози да вземе надмощие във всички отрасли на народното развитие, а заедно с това и над цялото политическо и икономическо състояние на страната.

Германецът, най-малко разположен към сантименталности, в политиката е абсолютен реалист и даже егонст, пред когото и студеният пресметлив англичанин отстъпва дори и в своята родина.

И съдейки по себе си, той разсъждава и не безосновно, може би: една демократическа Русия неминуемо ще се сближи с родствена България. И тогава, понеже в политиката интересът е повелител, гръбнакът на обединения български народ едва ли ще продължава да бъде златен мост за германизма на Изток. Ще трябва следователно, да се „запазят симпатиите на румъните“, да се закрепят Добруджа за Румъния, за да направи от нея едно голямо стоварище за германската индустрия и капитали, едно предмостово укрепление за завладяването на Изтока.

И на това завладяване, може би, ние българите няма да имаме причини да се противопоставяме; но нека то да става и да се развива не за сметка на нашата свобода и народно обединение; нека запазим своето, та при нужда, ако трябва да улесняваме нашите мощни съюзници в техните тежнени на изток, да става това при реципроцитет - с права на взаимни отстъпки и улеснения.

При такива условия само ще бъдем силни и уважавани от съюзниците като народ и държава.

Горните размишления не са само едно въображение: за Румъния, оголена и изтощена всецяло, с една германска династия, на която цялата влашка олигархия бе и ще остане в пълно подчинение, за румънската държава, финансово и икономически завладяна от германски капитали, Добруджа би била номинално само владение румънско, а в

действителност - една германска провинция, гдето българският елемент и нашите там народни възделения ще загинат безвъзвратно...

Сянката на Аспарух, що витае над Делтата сега и с гордост развява знамето на българското народно обединение, е смутена и бие тревога пред тая нова и твърде грозна за нас опасност - германска опасност.

Трябва да се приготвим за борба с нея и веч отсега, безотложно да заработим с всички сили за това.

Не са достатъчни тук само нашите изучавания и изследвания по историята, географията, етнографията, икономиката и стратегията на страната в свръзка с нашите държавни интереси. Безспорно е, че и това са елементи от голямо значение при разрешаването на въпроса: чия е била и чия трябва да остане Добруджа. Но при обсъждането на тези елементи ние неминуемо ще се натъкнем на силни възражения в полза на нашите противници, издигнати, обосновани пак на същите тия елементи, като си послужат даже и с учените изследвания на наши народни труженици.

Г-н Иширков, например, преди години веч на всеуслушание каза, че етнографически Добруджа не е българска. Строго преценявано, това умозаклучение, разумява се е, погрешно. Не трябва, ала, да си затваряме очите пред една действителност, която еднакво почти говори и в полза на враговете: от 1815 г. цяла Дунавска Добруджа била отворена за влашки поселища от турската политика, целяща да сломи надмощието на българския елемент; а от 1880 г. насам ликът на този български кът е и значително веч изменен в наш ущърб. Това, разумява се, е станало насилствено и не е насието, което трябва да се възвежда в право - теоретично това е аксиома; но в политиката, Вие знаете, *un fait accompli*² важи често повече от всяко право и не е разумно да се опираме само на него.

Икономически трябва да признаем - за Румъния, лишена от открито море, Добруджа е винаги от по-голяма необходимост. С този аргумент ние сме и ще бъдем съвсем слаби пред един конгрес на народите.

Географически Добруджа е очевидно неотемлима част от България; но при днешните условия на пътища и съобщения в свръзка с ония по разпределението на териториите, географията не може да има успех като аргумент в наша полза.

Стратегията също малко ще ни спомогне: войната доказва, че е достатъчно да владеем Силистра и Добрич, за да бъдем обезпечени от всяко нахлуване на неприятеля от север във вътрешността на нашето отечество, бидейки сами ние в същото време един кошмар за северния враг с мощен замах направо към неговото сърце.

Остава ни историята. И тя наистина говори всецяло за нас, за България - това ще признаят, уверен съм, и всички наши врагове, и особено когато чуят и проучат събраните от мои другари нови материали и изследвания, за които в скоро време ще Ви бъде представено едно отделно обстоятелствено изложение.

Но историята сама по себе си достатъчно силна ли е да ни запази Добруджа? Същата история ще ни посочи безброй много примери и данни неоспорими, свършено противно на нашите домогвания и в критическия момент тя ще ни оповъргне, за да останем безпомощни при разрешаването на въпроса кому да принадлежи този хубав край.

Историята на Добруджа, тъй звучно български що говори, ще бъде наистина мощен аргумент, ако само тя бъде подкрепена и от волята на народа, който сега населява страната. А тази воля, в това съм убеден, е само българска, както е неизменно българско и хубавото име Добруджа.

И при условията, що има да послужат за основа на преговорите за мир - без анексии и без възмездия, само волята на народите, изразена чрез плебисцит или референдум, ще остане единствен най-мощен императив, еднакво задължителен и за врагове и за приятели, в разрешението на въпроса за тяхната съдба, за тяхното бъдещо управление.

Такава е поне формулировката, що преобладава засега в умовете на широките маси народни.

И изглежда по всичко, че плебисцитът пак ще се наложи по отношение на Добруджа, а може би и на други нови части от обединеното отечество.

И ето към това на първо място ние трябва да се приготвим, като просветим населението и организуваме неговите морални сили, за да прояви своята воля и в уречения час да реши своята съдба с готовност - и борба да развие за отстояване на своето решение.

От един плебисцит, впрочем, в Добруджа ние не трябва и да се отклоняваме: аз споходих почти всички поселища в северната област

* От голяма необходимост е предполагам, да помислим и да поработим в същата посока и в Поморавия, па даже и в част от Македония, като прокараме вече сега Кумановската линия. Без това последното ние рискуваме да оставим Македония откъсната от отечеството и заобиколена от врагове, ако Ниш не остане у нас - възможност, каквато всякога трябва да очакваме. Тунелите и платното по тази линия трябва да бъдат приготвени на всяка цена и ако липсват материали, можем да пренесем там даже линията София - Цариград, но Кумановската линия, за да владеем Македония в действителност, трябва да се прокара безотложно и безусловно.

и мога с увереност да кажа, че цялото население живее с надежда да остане обединено с България. И турци, и татари, еднакво пострадали от последните злополуки на власите и не малко гнетени и морално и материално през цялото време на румънския режим, не искат и да чуят за неговото възвръщане и с трепет слушат за такава евентуалност, готови поголовно да се изселят при най-малка опасност за това. А у русите (липовани и малоруси) е вкоренена при това и органическа омраза спрямо вечно и мръсно псуващите бога румъни - „эта поганна раса, не чтующая ни бога, ни светаго“, омраза, засилена сега от презрение и поради тъй безславното румънско воюване. (Русите са във възторг от вниманието на Н. В. Царя с отговорите на техните поздравления по случай на празника - именния ден. Такава чест те никога не са преживявали по-рано и са сега твърде задоволни от нашето военно управление, като молят и училища да им се отговорят).

Като начало в организирането и подготовката на населението към неизбежния плебисцит аз чертая да се свика в едно скоро бъдеще един народен събор³ от представители на всички общини (без румънските) в Добруджа, за да одобрят и подпишат един мемоар - проект за какъвто Ви представям, чрез който веч отсега да се прояви волята на населението за по-нататъшните негови съдбини.

Успехът ще бъде във от всяко съмнение: Народният събор, сам като такъв, ще направи нужното впечатление преди всичко на нашите съюзници; а мемоарът, подписан от целия събор и поднесен комуто трябва от негови избрани делегати (предполагам: българи, турци и руси, а може би и немци), ще направи, уверен съм, да се заговори по-громко и от европейския и американски печат за българското право над Добруджа.

За успеха на делото ние можем да разчитаме и само на населението от Северна Добруджа (така наречена - румънска или стара); но разумно е да използваме и румънската лакомия, като присъединим за целта и заграбената от тях южна част и да обезпечим тъй чрез цялостта на Добруджа едно абсолютно мнозинство, та при един плебисцит българската народна воля да се наложи на всички евентуални европейски или американски комисии и делегации, натоварени с изследване по това.

С подготовка на населението в свързва с предполагаемия Народен събор аз се занимавах досега само в северната област и имах пълен успех: при първа покана (обща) представителите ще бъдат избрани от общините и пригответни за събор. В южната област, Тутракан, Силистра, Куртбунар⁴, Добрич, Балчик, Каварна - оставих за най-сетне, за да взема предварително и Вашето съгласие. И ако то ми бъде дадено,

ще предприема обиколките си веднага и ще ги привърша, аз вярвам, с успех в най-скоро време: в главните центрове там ние имаме достатъчно хора верни, опитни и енергични, за да организираме работата с голяма експедитивност.

Ще ми трябва само съдействието на военните власти, за да се дава улеснение за целта на отделни лица-агенти по мое указание.

Така на Илинден, предполагам, ако не и по-рано Добруджанския народен събор ще се открие в един от главните центрове по Ваше указание, за да се тури тъй незिблими основи за бъдещия плебисцит.

За да се популяризира идеята за обединението на Добруджа особено между чуждите народности елементи, нужно е обаче вече сега да се всели у тях пълна вяра, че под българско управление народите в действителност ще се радват на пълно благоденство.

За тая цел ще трябва:

1. Да се отворят навсякъде училища за всички народности отделно и читалища български;

2. Да се пратят навсякъде учители, като се освободят от войсковите части войниците такива. Те ще ни служат и за агитатори по плебисцита;

3. Да се освободят от плен всички добруджанци-войници от румънската армия (освен румъните), гдето и да са сега - българи, руси, татари, турци, за да могат да си отидат по местата, гдето ще ни трябва, между друго и за народна милиция. Такива имало твърде много в Германия, гдето (имам сведения) били третирани (българите поне) твърде зле.

Завръщането на тези синове на Добруджа по техните огнища ще се посрещне с неизмерима признателност спрямо България от опечаленото население.

4. Да се изключат из циркулация в Добруджа новите „румънски“ банкноти - германски тип, с които населението (без разлика на народност) безмилостно се обира в полза само на съюзниците, без никаква за България придобивка.

В очите на населението тази „банкнота“ е фалшива - една измама от страна на нейния издател и разпространител. И бидейки в действителност една особена форма на контрибуция, пласирането на тези „банкноти“ в една братска нам страна прави само да страда нашето народно там обаяние и да държи населението в недоумение - действително ли е Добруджа освободена и с Майка България обединена или сме ние там временни само завоеватели.

Ако е вярно, може би, че отстъпеното нам от съюзниците количество от тези „банкноти“ е дял в наша полза от контрибуцията, мълчаливо наложена на Румъния, то нека ни се позволи да

използуваме този дял срещу покупки отвъд Дунава - в самата Румъния, а не тук да се разплаква нашето и без това по-рано измъчено население.

5. Да се организира с всички средства прехраната на населението и да се обезпечи неговият поминък, като му се предостави безплатно да използва всички пасбища за добитъка, както и да разработва също безплатно свободните земи.

Твърде тежко впечатление прави на населението, че нашите съюзници вземат от него наем по 10 лева на разработен характер земя (оплакване в с. Гаргалък), находяща се в „германска зона“ и няма кой да се застъпи в тяхна защита. Интересно е да се провери въз основа на какви договори съюзниците упражняват такова "право" и какъв дял от този наем отделят за България.

Горните начертания, турени в изпълнение вече сега, разумява се, ще направят да завладеем сърцата на народностите и Добруджа остава безвъзвратно българска.

Независимо от гореизложеното, има още един въпрос за уреждане в свързка със свободата на Добруджа, в случай че враговете надделяват, за да наложат нейното повторно отцепване от целокупното българско отечество.

Потайна мълва една за такава възможност прави населението (и особено българи и мюсюлмани) да тръпне пред мисълта за нея и вече отсега то е замислило да се изсели при първа опасност за завръщане на румъните.

За да се избегне такава злополука, едно единствено е само средството: да се обяви цяла Добруджа за страна автономна, като се приготви населението ѝ за въоръжен отпор срещу едно ново нахлуване там на румъните или въдворяване на какво и да е друго чуждо владичество в страната.

Тази идея се посреща с отрада от българите, на които единствено съм я поверил засега: тя ще се възприеме, не се съмнявам, единодушно и от руси и мюсюлмани, там настанени.

За да може обаче да се реализира тази мисъл, приложима, разумява се, в случай само на нужда, потребни са ред мероприятия, за които считам неудобно тук да Ви излагам. Ще ми позволите по това, па и по другите въпроси лично да Ви видя и в очакване на Вашето съизволение моля да приемете моите отлични почитания.

Кюстендил, юни 1917

Неизменно предан

А. Дякович

П.п. Проектът за мемоар⁵, що Ви представям, ще претърпи вероятно някои изменения и допълнения в свързка с по-нататъшното развитие на начинанието и, завършен, той непременно ще се придружава от приложения: списък на варварски отвлечените добруджанци и в оригинал всички документи, поменати в него (студии, монографии, брошури, закони, правилници и пр.) с преводи на френски, немски, английски и руски на съответните, цитирани в мемоара пасажи.

27 VI 1917

А. Дякович

[Резолюция на началник щаба]. Препоръчано му е да се обърне към министър председателя, комуто да изложи идеите и проектите на Добруджанската организация. 18 VII 1917. Ген. Луков.

ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 ЦВА, ф. 40, оп. II, а. е. 943, л. 112-124.

2 Свършен факт.

3 Добруджанският народен събор бил проведен от 16 до 19 декември 1917 г. в Бабадаг.

4 Дн. гр. Тервел.

5 Проектът за мемоар в обем 17 машинописни страници е поместен тук, по-долу.

Приложения
МАТЕРИАЛИ НА ДОБРУДЖАНСКИЯ
НАРОДЕН СЪБОР

I. МЕМОАР

(Проект на Александър Дякович, 20 юли 1917 г.)

До почитаемото правителство на Негово
Величество Фердинанд I, цар на българите, и
до всички уважаеми г.г. представители на
държавите призовани да въдворят мир между
народите

От представителите на ДОБРУДЖА

Ваше Превъзходителство,

Населението на Добруджа, подлагано на тежки изпитания в продължение на десетки години и смутено сега от мълва потайна за някакво възстановление на румънско пак или на друго чуждо управление, възложи ни в свръзка с това да станем изразители на неговите чувства и желания пред неговата освободителка МАЙКА БЪЛГАРИЯ и пред уважаемите представители на държавите, призовани да въдворят справедлив мир и да обезпечат благоденствието на народите.

В изпълнение на нашата мисия, поднасяйки този мемоар на просветеното внимание на държавите и на справедливото обществено мнение на цивилизования свят, дължим да заявим веч на първо място, че добруджанци, основани на усвоените принципи за справедливост и разрешението на международните проблеми, застават на неизменно решение сами като народ, досега под чуждо робство, да определят своите съдбини занапред - бъдещето на своята родина, ако е предопределено и сега да се иска от заинтересовани страни насилственото тяхно отцепване от родната Мати България.

Безмилостно откъсната от целокупното Отечество преди 40 години, Добруджа биде присъединена към Румъния.

Този акт на жестока неправда веч тогава болезнено се отзова в душата на добруджанци. Но изпълнени от признателност за освободението на по-голямата част на татковината и обнадеждени от непоколебима вяра, че натрапеното румънско управление ще бъде само едно преходно състояние, те се примириха със създаденото положение, за да не предизвикват и други тежки грижи на едва що освободеното отечество и предпочетоха, в ожидание на неговото закрепване, да се подложат временно на ново чуждо владичество.

Нека се знае, обаче, че нищо отраднo не очакваха добруджанци от новите свои властелини.

Веч самият манифест на княз Карол I от 14 ноември 1878 г. беше за добруджанци един предвестник на нови бури, на предстоящи нови борби и неволи за отстояване на национални правдини и интереси: „Добруджа, принадлежаща от древни времена на Мирчо Стария и на

Великия Стефан, от днес прави част от Румъния.“ - „Ние днес вземаме във владение Добруджа, която става пак румънска земя“. Това са началото и краят на този манифест, за да насили историческата истина и да ни накара да повярваме, че нашата хубава родина е древна румънска област и че, следователно, жителите на тази „древна румънска област“ ще бъдат третиранни като румъни...

Печална перспектива за бъднината... и времената, усилените времена що настъпиха подир това, не закъсняха да ни донесат редица и редица разочарования от новото управление, тежки неволи от него наложени и тъга дори, искрена тъга за миналото робство.

Смутени от мощния български дух на Добруджа, румънските власти още от началото замислиха с всички средства безогледно и на всяка цена да я претопят и да я направят да изглежда тя действително румънски край.

И ето, първото начало на това претопяване създава самият княз Карол. На 16/28 октомври 1879 г. той предприема едно пътуване по Добруджа и, придружен от Михаил Когълничану (министър на вътрешните работи тогава), подполковник Д. Лека (министър на войната) и от галацкия митрополит Йосиф, слиза в Тулча. Тук на 18/30 октомври той поканва консулите на чуждите страни и под предлог да се отслужи литургия, навлиза с цялата си свита и с министрите в българския храм „Св. Георги“, като насилват клира да признае тъй румънското църковно върховенство и юрисдикция...

Настава смут; тулчанци държат събрания; цялата страна протестира, развълнувана от извършеното светотатство, небивало в историята на народите. Страх и злоба обхваща новите потисници и на българската депутация, чрез която населението отпрати своите протести, Когълничану отвърна с бруталност и посочи към свободна България - „да си върви там всеки, комуто тук не харесва“...

Ето какви бяха първите дела на новото управление след громките думи на манифеста: „От днес вие зависите от государство, гдето не произволът, но само закон обсъждан и одобрен от народа решава и управлява“. „Вашата вяра, семействата ви и прагът на жилищата ви ще бъдат защитени със законите ни и никой не ще ги наруши без законни наказания за туй“.

Така манифестът възвестяваше широки свободи, правдини и големи гаранции за добруджанци, за да бъде безсрамно и публично погазен при първия удобен случай от самия негов автор. Но това бе само начало на една цяла и смело замислена система от безконечни насилия и произволи, облечени във форма на закони и правилници, специално изработени за този край, за нашата многострадална Добруджа.

Скоро подир Тулчанския подвиг на княз Карол и на неговите министри, страната почна да получава обещаваните в манифеста „окончателни преобразувания“. На 9 март 1880 г. бе турен в изпълнение промулгираният „закон за организуване на Добруджа“ - „конституция Добруджанска“ наречена още, „крайната цел на която бе пълното претопяване на Добруджа“ (asimilațiunea deplină), както дословно се изразява авторът на законопроекта, самият министър Когълничану в изложението на мотивите.

И чрез тази „конституция“, в съгласие с манифеста, се възвестяваше нова ера, нов живот, пълен с права и светлина, за да се покрие страната ни с грозни и черни теглила, за да потъне населението в гнет и неволя, невидени и нечувани дотогава.

„Lege pentru organizarea Dobrogei“, провъзгласявайки добруджанци за румънски граждани, обещаваше им особен закон за условията, „по които те ще могат да упражняват техните политически права и да купуват полски недвижимости в собствено казана Румъния“. И друг закон - за представителството на добруджанци в румънския парламент (art.3).

Но и това бе само безподобна измама, последиците от която дойдоха по-сетне да ужасяват и самите „организатори“ на Добруджа. Подмамените надежди не закъсняха да се разбият в грозни разочарования. Скоро стана ясно за всички, че Добруджа е обречена на нови изпитания, предадена в ръцете на двама с неограничена власт префекти, пред произвола и тиранията на които кървавата епоха на миналото робство остана само една бледна сянка.

„Конституцията“ създаде положение нетърпимо в никое човешко общество - такова, че и двадесет години подир това (март 1899 г.) сам лично М. Когълничану, уплашен от своите собствени преобразувания, оплака в парламента Добруджа като страна, изпаднала под гнета на „управници и чиновници, които са по-ужасни и по-лоши и от еничарите в Турция,... които експлоатират местното население без всяка съвест, по начин най-безбожен“, както потвърждава и Ласкар Катарджиу в доклада си до министерския съвет от 2 август 1899 г.: „Добруджа бе превърната в страна на грабежа и на произвола... Наместо пашите и беювете турски, които бяха наистина с грешки, но имаха и качества, много качества, прати ни се един административен персонал, рекрутиран от всичко, що Румъния имаше най-негодно в Бесарабия, експедира ни се тук, за да ни цивилизова, всичко що московецът не търпеше и прогони... Всичко що бе покварено и корумпирано до мозъка на костите“.

„Всички обесници, квасът на румънското общество нахлува в Добруджа, в този Сибир на Румъния“.Ето как величат румънското управление в Добруджа самите румъни, видни обществени деятели и учени (Constantin D. Benderly. Un Dobrogean de baștina despre Dobrogea.

București, 1903; C. D. Pariano. Dobrogea și Dobrogenii. Constanța, 1905; Dr. Joan N. Roman. Dobrogea și drepturile politice ale locuitorilor ei. Constanța, 1905; M. Vlădescu-Olt. Constituția Dobrogei. București, 1908; Vasile M. Kogălniceanu. Dobrogea 1879 - 1909. Drepturile politice fără libertăți. București, 1910).

Феноменалната „Constituția Dobrogei“ бе нагодена само за тиранизиране на населението.

Земеделецът бе отскубнат от нивата, за да бъде завлечен да прави пътища, мостове и телеграфи и все ангария, разумява се. По селата плъзнаха разни големци, чиновници, жандари и не минаваше ден да не дойде някой неканен „гост“, за да напомни не само, но и да надмине по своята дързост и поквара предишните чауши, башибозуци и черкези с техните золуми и мракобесия.

Във всяко село край кмета се настаниха полицай, бирник и учител, а гдето имаше църква - влашки свещеник, целта на които бе: с всички средства да гнетят българския дух, да прогонят българските учители и свещеници, да направят да замлъкне всяка българска реч. Българските училища и църкви бидоха закрити, превърнати във влашки. Всеки българин се подлагаше на чудовищни глоби за най-неопределени и съвършено измислени причини; глобите се събираха безмилостно и веднага, за да се подели „по право“ половината от тях между „цивилизаторите“. Под страх на наказание (глоба за родителите) на децата се забраняваше да говорят български в училището и по улиците, а всяка българска книга се предаваше на поругание; всички български надписи трябваше да се заменят с румънски.

Целият чиновнически персонал, в това число и поповете, със семействата им заедно настанени в селата, се охраняваха чрез изнудване от населението и тежко на оногова, който би отказал да даде - от глоби и гонитби той не можеше да си откъдне. И за всичко това тези нови „еничари“, наричани цивилизатори, отплащаха с оскърбления, с псувни и сквернословия по адрес на всичко българско, бидейки пратени, според думите на манифеста, „с единствената цел да турят край на скръбните изпитания, да защищават личността, имота и законните наши интереси и да развият нашето морално и материално благосъстояние“.

Свръх това разни „доробанци“ и „ветерани“, всевъзможни подофицери и капорали, загнездени по селата и облагодетелствувани чрез специални закони със заплати за сметка на общините и настанени върху наши земища и все за наша сметка, разбира се, дохождат чрез насърчавани от властта и вършени от тях систематически кражби, нощни нападения и всевъзможни безчинства, що туряха във от всяка сигурност и живот, и чест, и имот - всички тези „организатори“ идват пратени тук, за да допълнят грозната картина на произвола и безпра-

вието, що дойдоха да затъмнят един тежък, може би, но сравнително благ режим на турското управление в тая хубава страна.

Но имаше съд, би казал някой, населението можеше да се оплаче! Лесно е да се каже! Имаше съд, наистина, но тежко томува, който би се оплакал! Всеки чиновник, всемогъщ тук господар, всевластник е по делегация отгоре и разполага с всичката свобода най-чудовищно да приспособява закона и да ти създаде хиляди мъчнотии в живота, за да не помислиш никога да търсиш съд и правда. И достатъчно бе да си българин, за да нямаш тук никога право, за да нямаш никаква гаранция за личността си и за твоите ближни.

Устремени да сломят българския елемент, най-мощен по численост, култура и благосъстояние в страната, новите власти посегнаха на първо място да разклатят стожерите на неговата мощ - поминъка на населението, за да го накарат да напусне бащино огнище. По стъкмен набързо „правилник за установяване на титрите върху собствеността и владението на полските недвижимости в Добруджа“ (от 5 юни 1880 г.), събират веднага от всички жители турските владала (тапии). А през 1882 г. последва и „закон за регулиране на недвижимата собственост в Добруджа“, по който населението формено биде ограбено: от всички земевладелци бидоха отнети големи части от землищата, що те владееха и обработваха от стародавни времена, под предлог, че тапиите не им давали право на такива пространства, макар че тези пространства се включват тъкмо в границите, означени подробно в тапиите. (А знае се, че границите на землището по тапиите са единствени меродавни за пространството, понеже това последното никога не е било измервано с точност от турските власти - всякога с приблизителност се определяше един размер, защото и с това и без това земевладелецът повече от десятък на държавата не плащаше).

Дюлюмът бе превърнат в декар, десет дюлюма се подравниха на един хектар и на земевладелците биде оставено свободно една незначителна част от землището им, останало тем от бащи и деди. Заграбените наши земи се раздадоха на разни пришелци - на чиновници, мокани, „ветерани“, „доробанци“, които в големи маси се препращаха тук от правителството из разни краища на Румъния, за да се постигне едно надмощие над местното българско население, против което единствено бяха и насочени всички усилия на румънското правителство.

Но не бе само това. По същия закон земята, що бе оставена на населението, биде подложена на изкупуване под формата на „*găscuțragare dijmei*“ (art. 11) без да се смятат, разумява се, всички други налози под разни наименования все върху приходите от същите земи.

Голяма част от жителите не изтърпя и се изсели - това, което и преследваха румънските власти. Мнозинството обаче, решено да отстоява докрай бащино огнище, остана по местата си, въоръжено с търпение да понесе тегоби и неволи в очакване на по-добри времена. Спротиво това произволът на властта се засили. Мерите бидоха разграбени, горите разхитени и завладени, добитъкът остана без паша. Трябваше да се отдели част от нивите, и без това вече значително намалени, и да се приспособи земята за паша на добитъка; но и това по-сетне им се отне (все безвъзмездно, разбира се) под предлог, че не било обработвано, за да се даде пак на „ветерани“ и „доробанци“, новодошли и настанявани по няколко семейства в селата за пакост само на българите - за шпионаж и мърсотии от най-разнообразно естество.

Но има и още! Останало без достатъчно за потребите му земя, населението поиска да използва наредбите на същия закон (art. 27 - 28) и мнозина купиха от държавата на името на своите синове и дъщери по няколко къса (loturi) земи по 90 лв. за хектар с годишни платки по 4.50 лв. през 20 години. Законът не предвижда никакво право на държавата-продавач да унищожава договора и да отнема земята от купувача без съд. По това има и решение № 174/30.X.1903 г. на апелативния съд в Галац, потвърдено и от касацията.

Така продадените земи бидоха записани и разпределени от установената в закона комисия между 1883 и 1887 г. Купувачите следваха редовно платките в очакване да получат с време и документите за чиста собственост. Но нали страната е „земя на грабежа и произвола“? Агентите на министъра на домовете изнамериха множество мотиви, всецяло противозаконни, разбира се, и обезстопаниха, отнеха земите на купувачите без никакъв съд и предизвестие, като ги накараха още и наем да плащат за същите земи, отстъпени тем по продажба.

Грабежът бе чудовищен - ограбени бидоха до 1903 г. 14 318 семейства! Дигна се шум, заговори и пресата, последваха жалби и процеси, но нищо не помогна: населението остана ограбено и му бе предоставено да се изсели, ако не желае да използва тук румънската култура и цивилизация.

Ограбени, оставени без учители и свещеници, прогонени из народни училища и църкви, разкарвани по работа или ангарии, всекидневно оскърбявани от румънската власт що сквернеше системно нашите национални чувства и газеше всяка чест и правда, ние бидохме обезличени, отнето ни бе всяко право на гражданство, бяхме лишени от всички блага, що могат да се отнемат само чрез присъда. От нас се събираха само данъци, с всички средства изнудваха пари и само пари, за да не ни се даде нищо, за да не се направи нищо полезно за страната.

От завладяването (анексирането) Добруджа даде на Румъния само всевъзможни данъци повече от милиард, без да се смятат несметните придобивки от множество природни богатства. А какво е сторено, какво е изразходвано за Добруджа, за нейните нужди през това време? „Твърде малко!“, според д-р Роман (с. 88), а по думите на Когълничану „всички направени разходи са имали пред вид само свързването на страната (Румъния) с чужбина през моста на Дунава и пристанището Кюстенджа. За Добруджа не се направи нищо“ (с. 66). Всичките разходи (около 490 000 лв. годишно) са били предназначени за да се задоволят само алчните апетити на управниците в страната.

„Anuarul statistic al Romaniei“ за 1909 г. (а оттогава не е последвала разлика) потвърждава на с. 430 - 431, че пътища в Добруджа има направени всичко 59.245 км. на 1000 кв. км. И това малко, що има извършено тук - пътища и мостове, е продукт само на личен труд на населението; държавата е построила и пак не без ангария, разбира се, в окръга на Кюстенджа само 41 км. шосе, макар че редовно е събирала пътните налози от населението.

Всички училища и църкви са построени изключително от населението - държавата не е дала ни стотинка (виж Когълничану, с. 109) и те са заграбени от властта, за да останем ние и нашите деца покрити в мрак и лишени от всяка грамота на майчин език, за да славим бога и да крепим нашето народно съзнание.

От всички грамадни суми, що Добруджа е дала, само една малка част е употребена в съоръженията на пристанището на Кюстенджа, но и то за да ползува само интересите на Румъния и управляващата там олигархия - всички тези съоръжения, предназначени за експорта на държавата, да направят от Кюстенджа „дихателни органи на държавата“ (plămălii țării), според думите на министър Когълничану, за Добруджа нямат никакво значение и никаква полза добруджанци от тях не извличат (Benderly, с. 16). А онова, от което страната най-вече се нуждаеше - една железница Тулча-Кюстенджа, умишлено и старателно се изоставяше, въпреки всички молби и ходатайства, въпреки всички обещания, защото... би ползувала най-вече компактното българско население в страната. „Българската опасност“, тъй страшна за всички румънски държавници, и тук се яви с всичката си грозота, за да ги смуцава...И страната остана лишена от най-необходимите подобрения за нейните културни и икономически нужди, за да търпи непосилен гнет от едно алчно, безчовечно и проникнато от най-гнъсни инстинкти управление.

Неволята, подтисничеството бяха непоносими. Но това, което още ни и унижаваше като човечи, бе нашето безправие, нашето обезличаване като носители на правото.

„Жителите на Добруджа, станали румънски граждани, са равни пред закона, радват се на всички граждански права и могат да бъдат назначавани на публични служби, без разлика на вяра и произход“. Това обещаваеше законът за организирането на Добруджа (art. 5), но суетни бяха нашите многогодишни ожидания! Добруджанецът бе подложен на *capitis deminutio* - като гражданин той бе обезглавен, всички права на които той се радваше като отомански поданик му бидоха отнети.

В Турция равенството между всички отомански поданици, без разлика на вяра и народност, бе пълно и досега остава такова: там никой не е стесняван да се моли богу на майчин език, всеки е свободен да се учи в свое национално училище, да изучава своя роден език, историята на своя народ, да използва права и свободи, присъщи на всеки човек без разлика на произхождение; там в цялата държава службите бяха и остават еднакво достъпни за всички поданици без разлика на вяра и народност и не бе само един случай, па ги има и сега твърде много арменци, гърци, евреи, българи и пр. да завземат най-високи постове в управлението на страната. А жителят на Добруджа бе само данъкоплатец, носител на всички тегоби - един безправен роб, той не можеше да получи никаква служба нито дори в своята родна страна; всички служби в Добруджа бяха резервирани само за румъни, цялото управление беше само в ръцете на румъни (срв. *Benderly, Roman, Kogălniceanu* и др.).

Ние бидохме лишени от всички човешки права, префектът можеше нас да ни изгони из страната само с една заповед и без никаква отговорност за него (*Lege pentru Org.*, с. 29 - 30). Между нас и гражданина на Румъния не се признаваше равенство; тук ние бяхме обявени въвн от законите на държавата - „по-долу и от алжирци или дори индианци“, според признанието на *Benderly* (с. 15).

Положението бе непоносимо. Нашата хубава родина бе превърната от румънските закони и власти в страната, гдето всеки човек, настанен в нея, престава да бъде носител на права - един вид „Дяволски остров“, населен с „опасни“ хора (българи) и предназначен за заточаване на всички румъни, осъдени за злодеяния с лишение от права и значи достойни за управници на този „опасен“ край.

Така си остана Добруджа и до последния момент на нейното освобождение - все така „опасна“ страна за румъните и без права за населението, страна всецяло чужда за Румъния, както що доказаха и най-сетните румънски зверства и изстъпления над мирните жители добруджанци.

Та и никога Добруджа не е била страна на румъните. Всегда българска включително до делтата, тя е била открита от турската власт за разни преселници едва в началото на миналия век, за да може чрез

тях да се сломи българското надмощие. И наистина, тук едва в 1815 г. по бреговете на Дунава между Мачин-Исакча-Тулча (вж. F. W. Putzgers, Historischer Schul-Atlas, 33 изд., Leipzig, 1909, карти 14°, 16, 19°, 29) власите са били и си останаха едно незначително малцинство, носител на шпионаж и ратайство дори до 1882 г. - начало на тяхното усилено преселване из Румъния, Бесарабия и Трансилвания, насърчавано от разни закони и привилегии и чрез заграбване на земите от местното население.

И в дните на Берлинския конгрес цялата румънска интелигенция, цялата им преса, всички техни видни държавници, румънският сенат, румънската камара - всичко мислещо в Румъния след дълги и всестранни изследвания и размишления не без съзнание и велегласно призна, че Добруджа е страна чужда за Румъния и „не приема нейното анексиране по никакъв начин и по никакви условия“ (sub nici un cuvânt și sub nici un titlu).

Претенциите подир това на Кароловия манифест от 14.XI.1878 г. да направи от Добруджа една „древна“ румънска област е само една самоизмама и самите събития отбелязани там, приети дори както са представени за действителни, са без всяка реална мощ, за да изменят националния образ на една страна, от векове преди и подир това мимолетно събитие считана за българска и чужда за румъните, според признанието и на целия румънски учен и политически свят. „Великият Стефан“ никога не е владял тая страна, а Мирчо войвода (Mircea Voda), наречен Мирчо Стария, и според Ксенопуло (най-именития румънски историк) нито е румънин, нито пък е бил румънски владетел. Чист българин, както и името му потвърждава, Мирчо е бил български пълководец - воевода при българския тогава владетел, комуто той и изменил в боя с турците през 1387 г., за да получи от последните, за награда на своята измяна, Добруджа. Този факт, впрочем, колкото верен и да е според както го рисува манифестът, бидейки само едно временно завладяване с оръжие, никога не е в положение да изврати историческата истина, че Добруджа е страна на първото българско царство, стара българска страна, от векове подвластна на български владетели.

Само голите и надуты фрази в разни манифести и в скъпо платени печатни издания не могат да сринат и да заличат многообразните развалини-паметници, каквито са например ония в Прислава, Исакча, Николицел, южно от Траяновия вал и множество други, що покриват цялата покрайнина за да свидетелствуват с несъкрушима убедителност за старото българско величие тук, нито пък те са в състояние да видоизменят съвременния български характер и физиономия на този край.

В борбите на българския народ за правдини и за самостоятелна църква Добруджа стоеше в първите редове и тя бе една от първите с

признати права да си открие национални български училища, първа бе вписана в границите на българската църква - тогава, когато нито Румъния, нито даже поне един румънин не бе проявил интерес поне за съществуването на тази област и безучастно гледаше през цялото време на исполинската тая народна българска борба. Напразно ще търси човек в анализите на румънското държавничество, в цялото битие на румънската нация проява на каква годе политическа или културна румънска деятелност в свързка със съдбините на Добруджа или дори само и помен за нея до дните на фаталния Берлински конгрес - тогава, когато още от 30-те години на миналото столетие тук кипеше народна борба за българска просвета и в множество села имаше вече открити български черкви и училища при липса дори на едно румънско.

Добруджа, винаги признавана за българска от всички учени и народи, включително и от турските власти, всякога отбелязвана като такава във всички международни договори, във всички акти на званичните държавни власти, огнище на българската пробуда и възраждане, родина на ратници безсмъртни за всенародната българска свобода, Добруджа - страна осквернявана десетки години и що бе разпната на кръст от нейните натрапени владетели - какво общо има тя с Румъния?

Добруджа, отделена естествено от Румъния, българска от памтивека и по име, и по население, исторически и географски, не може да стане румънска само с фалшиви статистики и с измислици из историята, нито пък засилването на румънската численост чрез насилствена колонизация от десетки години насам, а още по-малко отслабването на местното българско население чрез прогон, принудително емигриране, чрез зверски отвлечения и погубване мирните жители - тези варварски похвати не са в състояние да възведат в право едно насилие и да направят да се признае за господар в страната една раса, насилствено натрапена, етническото име на която е за нас, за Добруджа, синоним на най-ужасно робство, мръсен и безподобен гнет в историята на народите.

Не, не! Каквато и да е историята на Добруджа, нищо не може вече да ни възвърне към недавното грозно минало - за никакви облаги на света Берлинската неправда от 1878 г. в Добруджа вече никой не може да въдвори. Това сме само ние, местните жители на Добруджа, които ще определим по-нататъшните наши съдбини, съдбините на нашата страна.

Възстановяването на румънското управление в Добруджа е равносилно на нашето изгонване от бащино огнище. Румъните, останали тук, и тези, които се завръщат, още сега имат смелост да се заканват с отмъщения - сега, когато освободителните български войски са още тук! А какво би настанало, ако в действителност те наново станат господари, това светът може да си представи само като си припомни безчовечния

румънски режим, терзанията на народа и последните само жестокости на варварска Румъния, що изпитаха жителите на Добруджа, опожарени, поругани, грабнати безмилостно, без разлика на пол и възраст и с хиляди и хиляди зверски погубени и безследно отвлечени. И само мисълта за това въздействува да накупяват в нашата измъчена душа чувства на погнуса и негодувание спрямо оная европейска несправедливост, що безогледно ни бе подложила на гнет и тиранизиране от една раса без свян и без чувства на съвест и уважение към правата на човека.

Научени от вековете, ние най-добре от всички знаем, че едно повторение на миналото, макар и в най-смекчена форма, би направило от нас наново най-нешастни същества под небето, би ни обезглавило като народ, би ни обезличило като човечи. И добре затвърдени в тази поука, всяко решение на силите да ни се натрапи чужда власт би ни наложило неминуема борба, борба за живот и за смърт, за отстояване на нашето съществуване. И нека се знае - ние сме готови за тази борба!, даже и тогава, когато нашите освободители биха решили да ни изоставят, когато българските войски биха се оттеглили.

Сега, в този век на сублимни борби за свобода, когато на всеки народ е запазено правото сам да решава съдбините си, сам да гради и обезпечава своето съществуване и развитие, ние, добруджанци, синове на народ по численост малък, но велик по дух, по борби и страдания за отстояване на народни правдини и идеали, решени да запазим свободата, що нашите братя ни донесоха, искаме да вярваме, че нашата воля ще бъде единствено меродавна, нашият глас единствен повелител в разрешаването на въпроса за съдбините на нашата страна. А тази воля, тоя глас, проявени и в нашето битие - в нашия език, в нашата култура, в нашите борби и страдания, са били всякога само български и неизменно такива си остават, въпреки всички жестоки свирепости и гонитби на румъните и румънските власти спрямо нас, въпреки всички усилия на румънски учени и държавници да романизират и асимилират страната с помощта на закони и фалшификации.

И горди сега, че свободата на Добруджа ни иде от майка България, дължим особена признателност към провидението, че ни спомогна да се обединим най-сетне с целокупното наше Отечество. Свързани с България чрез непрекъснати исторически, географски, етнически и икономически елементи, нашето единство с нея биде санкционирано и с редица най-мощни и несъкрушими събития, какъвто е ферманът за Българската екзархия, каквото е решението на Цариградската конференция от 1876 г., еднакво повелителни и за враговете на нашето обединение и за силите, призовани да турят край на международните крамоли и недоразумения.

Към тия незаличими скрижали, що очертават тъй релефно българския лик и характер на Добруджа, нека добавим и нашите общи борби и страдания, нашите общи възделения, нашата обща народна култура - светли и мили прояви, сублимни моменти в историята на българския народ за създаване на самостоятелна българска църква, за извоюване на независима българска държава, за да се преизпълним от непоколебима вяра, че няма да се намери сила, за да ни откъсне от целокупното Българско отечество, пред олтаря на което и Добруджа е положила костите на хиляди свои синове.

Изпълнени от тази вяра, добруджанци чрез подписаните тук техни представители отправят своята молба към своята народна власт - царското българско правителство и към всички държави, проникнати от справедливост и желание да възстановят тържеството на поруганата правда и да турят основите на благоденствие на народите чрез признаване на техните права сами да решават съдбините си, - добруджанци молят да не се допуска разрушаване на постигнатото народно обединение и да се признае свършеният факт, за да се тури край на страданията и безправието в Добруджа.

Добруджа е земя българска и само обединена с Майка България тя може да бъде люлка на мира и на трайно благоденствие.

Представители на Добруджа:

(ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 943, л. 125 - 141)

II. РЕЗОЛЮЦИЯ НА СЪБОРА НА ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ СЕЛА И ГРАДОВЕ, ПРИЕТА С АКЛАМАЦИИ В ЗАСЕДАНИЕТО МУ НА 17 ДЕКЕМВРИ 1917 г.

Съборът на представителите на добруджанските села и градове, като размени мисли върху миналата, сегашната и бъдещата политическа съдба на Добруджа и като взе пред вид:

1. че цяла Добруджа до устията на Дунава по географско положение, по история и население съставя неразделна част от общото българско отечество; че от основаването на българската държава в 679 г., санкционирано с писмен договор между българския княз Аспарух и византийския император Константин IV Погонат, до 1878 г. тая балканска провинция и в дни на робство, и в дни на свобода е споделила общата политическа съдба на България;

2. че турските завоеватели на Балканите в края на 14 век отнеха Добруджа от последния ѝ владетел, българския княз Иванко, син на Добротич, който даде името си на цялата област;

3. че през петвековното турско владичество Добруджа бе колонизирана с мюсюлмани и други народности, но въпреки туй тя не изгуби българския си характер;

4. че след руско-турските войни в края на 18 и началото на 19 век, които разориха, опустошиха и обезлюдиха цяла Добруджа, пропъденото към Балкана българско население се върна на компактни маси в своите разорени родни огнища и с творческия си труд и безпределната си енергия облагороди запустелите поля и пресъздаде най-ценните ѝ богатства;

5. че още в първите дни на българското възраждане, започнато в началото на миналия век, добруджанските българи с добре уредените си черкви, училища, стопански и културни сдружавания участваха активно в борбите за духовната и политическа независимост на целокупния български народ и благодарение на своето превъзходство станаха пръв ръководен фактор в обществения, културния и стопански живот на провинцията;

6. че българският характер на Добруджа бе признат със султански ферман за учредяването на Българската екзархия, издаден на 28 февруари (12 март) 1870 г., и от Цариградската конференция на представителите на великите сили в 1876 г.;

7. че Берлинският конгрес в 1878 г. даде Добруджа на Румъния не защото последната имаше някакви права върху тая провинция, а защото вярваше, че с това ще гарантира свободата на плаването по

Долния Дунав и ще създаде една преграда за завоевателните стремежи на царска Русия в Близкия изток;

8. че в сегашната велика война Румъния не изпълни задълженията, които великите европейски сили ѝ възложиха в 1878 г., че тя дезертира от поста си „страж на Дунава“, стана проводник на руските империалистически домогвания на Балканите и причини опустошенията и разоренията в тоя край, които хвърлиха в нечувана мизерия и страдания хиляди невинни добруджански семейства;

9. че румъните в 1878 г. сами признаха, че Добруджа не им принадлежи нито исторически, нито географски, нито етнически и затова не искаха да я приемат, за доказателство на което служат решенията на румънския сенат и румънската камара от 26 януари 1878 г., мемоарът на румънското правителство, подаден на 25 февруари (9 март) 1878 г. до силите покровителки на Дунавските княжества, изявленията на румънския пълномощник Махаил Когълничану в заседанието на Берлинския конгрес на 1 юли 1878 г. (протокол 10) и редица други официални и официозни румънски изявления;

10. че през 38-годишното си владичество в Добруджа румънските правителства не изпълниха обещанията, които тържествено даде на добруджанското население покойният крал Карол в манифеста си от 14 (26) ноември 1878 г.; че те поставиха добруджанските жители под един непоносим административно-полицейски режим, отричашщ най-елементарните, граждански и политически свободи и права, унищожиха гражданското им равноправие, на което се радваха под турското владичество, отнеха по-голямата част от поземлената собственост на коренното добруджанско население и я раздадоха на колонисти румъни, докарани отвъд Дунава, посегнаха върху религиозната свобода на схизматичите българи, като ги насилиха да се откажат от своята автономна народна черква и да признаят юрисдикцията на румънската държавна черква;

11. че през сегашната война Румъния доказва още веднъж по един безспорен начин своите мащенски отношения към чуждата ней Добруджа, като отвлече в изгнание и бедствие повече от 25 000 невинни добруджански жени, мъже и старци;

12. че добруджанското население с радост посрещна българските и съюзните тем войски като носители на свобода и правда и в тяхното кърваво дело видя сбъдната своята съкровена мечта - духовното и политическото си освобождение от непоносимия румънски гнет;

13. че връщането на румънското владичество в Добруджа ще бъде една от ония големи неправди, за премахването на които днес човечеството пролива кръвта си, и ще стане причина за нови сътресения и конфликти, от които ще страда пак добруджанското население, изпитало всички ужас на войните, които през последните три века опустошиха родния му кът;

14. че добруджанското население, без разлика на вяра и народност, под българското управление ще има най-широки граждански и политически свободи и правдини, от каквито се ползват всички граждани в България, и че под закрилата на демократичната българска конституция ще намери всички условия за свободно културно, политическо и стопанско развитие;

15. че Добруджа принадлежи сега на нейното население, и че съгласно принципа за свободното самоопределение на народностите то има безспорното юридическо и морално право да определя своята бъдеща политическа свобода;

16. че Добруджа не бива да става разменна монета за чужди егонистични и империалистически домогвания, защото нейното население не може и не бива повече да се третира като едно стадо от роби.

Като взе пред вид всичко това, Съборът единодушно реши:

1. Иска незабавното присъединяване на цяла Добруджа до устията на Дунава към България.

2. Заявява, че добруджанското население няма да допусне връщането на румънското владичество отсам Дунава и ще се бори дори с оръжие в ръка против всяко чуждо посегателство върху правата и свободите му.

3. Апелира към българското правителство и целия български народ да подкрени и защити справедливата добруджанска кауза.

4. Моли всички народи и всички правителства на държавите, призвани да възворят мир между воюващите народи, да се вслушат в настойчивите искания на добруджанското население и въз основа на тях да определят бъдещата му политическа съдба.

5. Натоварва Централния добруджански народен съвет да изработи в духа на настоящата резолюция обстоен мемоар и да го поднесе чрез особена делегация на правителствата на централните и воюващите държава.

Бюро на Добруджанския народен събор:

Председател: д-р Иван Огнянов

Подпредседатели: Ангел Люцканов

Станчо Маринов

Сава Добрев

Салим Хасан

Стоян Х. Николов

Секретари: Васил Чобанов

Петър Сивков

Тодор Ракъджиев

Иван Василев

Следват подписите на всички делегати.

(ОДА Варна, ф. 80, оп. 1, а. е. 8, л. 156, с. 28 - 30)

III. МЕМОАР ОТ ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА ДОБРУДЖА

До представителите на държавите, призвани да въдворят мир между народите

Ред официални изявления показаха, че правителствата на някои от воюващите държави възнамеряват при сключването на предстоящия мир да определят бъдещата политическа принадлежност на Добруджа без оглед на желанията, аспирациите, правата и интересите на нейното население. От своя страна Румъния, изгубила тая провинция на бойното поле, се опитва да я спечели на дипломатическото поле; още от сега тя се мъчи чрез фалшиви статистики и чрез изопачаване на историческите факти да заблуди безпристрастното европейско обществено мнение, че румъните имат безспорни исторически, етнографски и стопански права върху Добруджа.

Предизвикано от тези изявления и загрижено твърде много за своята политическа съдба, добруджанското население изпрати на 16 и 17 декември м. г. своите представители на общ събор в гр. Бабадаг, за да изявят волята му, да защитят правата и интересите му и да посочат на цял свят под чие владичество иска да остане занапред. Съборът, след като обсъди миналото, сегашното и бъдещето политическо положение на Добруджа и всички досегашни проекти за нейната бъдеща политическа принадлежност, единодушно взе следните решения:

1. Иска незабавното присъединяване на цяла Добруджа до устията на Дунава към България.

2. Заявява, че добруджанското население няма да допусне връщането на румънското владичество отсам Дунава и ще се бори с оръжие в ръка против всяко чуждо посегателство върху правата и свободите му.

3. Апелира към българското правителство и целия български народ да подкрепи и защити справедливата добруджанска кауза.

4. Моли всички народи и всички представители на държавите, призвани да въдворят мир между воюващите народи, да се вслушат в настоящите искания на добруджанското население и въз основа на тях да определят бъдещата му политическа съдба.

5. Натоваарва Централния добруджански народен съвет да изработи в духа на настоящата резолюция обстоен мемоар и да го поднесе чрез особена делегация на правителствата на неутралните и воюващите държави.

В изпълнение на възложената ни мисия ние, членовете на Централния добруджански народен съвет, считаме за свой повелителен дълг да обосновем и обясним мотивите и становищата, на които е основано решението на събора, и да изложим пред правителствата на воюващите и неутралните държави и пред безпристрастното обществено мнение на целия цивилизован свят поне една незначителна част от ония сведения, които могат да дадат верни представи за историческата правда върху Добруджа, за миналия и сегашния ѝ етнически и културен образ, за правата, интересите и аспирациите на нейното население. При това, като теглим всички логически консеквенции от формулата „мир без анексии, но с право за свободно самоопределение на народностите“, прокламирана от Руската революция, ние заставаме в нашето изложение твърдо на становището, че никой няма право да определя бъдещата политическа принадлежност на Добруджа без съгласието на нейното население.

Под светлината на идеите, от които произтича тоя принцип, и съгласно ясно и категорично изразената воля на добруджанските граждани, ние привличаме благосклонното внимание на представителите на държавите, призвани да възворят справедлив мир между народите, върху следните факти и обяснения:

1. Добруджа по географско положение, по история и по население е българска провинция. Един поглед върху картата на Балканския полуостров е достатъчен да убеди всекиго, че тя е част от земята на България. В нея българският княз Аспарух към средата на VII век основа първото българско царство, санкционирано с договор от византийския император Константин IV Погонат в 679 г.^{*} От тая година до Берлинския конгрес - в продължение на цели 12 века - политическата съдба на Добруджа се слива всецяло с тая на България. През време на първото българско царство (679 - 971) и на второто (1186 - 1393) тя влиза в пределите на българската държава. Заедно с цяла България тя понесе двувековното византийско иго (971 - 1186) и петвековното турско владичество (1393 - 1878). Турците я превзеха в края на XIV век от последния ѝ владетел, българина Иванко, син на деспот Добротич, който ѝ даде името си.

Преди това - през X, XI и XII столетие - по свидетелството на византийския император-историк Константин Порфирогенет (912 - 959)^{**}, на руския хроникьор Нестор (1056 - 1116)^{***} и други среднове-

* Вж. Le comte de Ségur. Histoire du Bas Empire. Paris, 1858. Vol. II, p. 558.

** Const. Porphyrogenete. De administrando imperio. C. 12, p. 62 и с. 42, p. 113.

*** Cronicon Nestoris, 28

ковни летописци, тая провинция се е наричала „Черна България“. Баварецът Шилтбергер, който пропътувал дунавските земи след падането на България под турското владичество, нарича Добруджа „трета България“. „Аз посетих, казва той, три Българии. Първата България лежи срещу Железните врата; главният ѝ град се нарича Видин (Pudem). Втората България лежи на срещната страна на Влахия; нейната столица е Търново (Ternau). Третата България лежи при Дунавските устия; нейната столица е Калиакра (Kallacserka) .

2. През време на турското владичество Добруджа, както и цяла Източна България, по стратегически и политически съображения бе колонизирана с мюсюлмански елементи - турци и татари, но при все туй тя не изгуби българския си характер. Чужди пътешественици, които през 17 век и по-късно са минавали през тая област, свидетелствуват, че в нея съществували големи български поселища, които строго пазили своите национални и вероизповедни особености^{**}. Каква сила и значение са имали тия български поселища в началото на миналия век показва фактът, че през руско-турската война от 1806 - 1812 г. главнокомандующият на руските войски княз Баграцион (Bagration) е счел за нужно да се обърне към българското население в Добруджа с особена прокламация и да го съветва да стои мирно по домовете си^{***}.

След руско-турските войни от втората половина на XVIII и първата половина на миналия век, в Добруджа покрай българските и турските поселища се заселват на малки групи и други народности: украински казаци, московски липовани, кримски татари, цариградски гърци и арменци, елзацки немци, италианци, власи, молдовани и трансилвански мокани. Тласкани от нуждата и привлечани от обширните добруджански поля, опустошени от войните, всички тия народности идват като изгнаници от своите отечества да дирят подслон, поминък и леки печалби между туземното население. Новите колонисти, обаче, поради своята малобройност и стопанска немощ не изменят българския характер на областта. Заселени в компактни маси

* *Reisen des Johannes Schiltberger. München, 1859, p. 93.*

** Вж. а) *The Travers of Macarius Patriarch of Antioch, transl. F. C. Balfur. A. M. Oxon. London, V.I. p. 42.* б) *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Vol. XVIII. Acta Bulgariae ecclesastica ab a. 1565 usque a. 1799, p. 264.* в) *Boscovich J. Voyage de Constantinople en Pologne, p. 153.* Немско издание: *Des Abt Joseph Boskovich. Reise von Konstantinopol durch Romanien, Bulgarien und die Moldau nach Lemberg in Polen. Leipzig, 1779.*

*** *Journal de campagnes faites au service de la Russie (1809) par le comte de la Langeron, c. Baron Eudoxiu de Hurmuzaki. Documente private la Istoria Romănilor. Vol. II, supl. 1 (1709 - 1812), p. 176.*

в най-плодородните добруджански земи, българите през миналия век стават почтена морална и стопанска сила, която се налага като ръководен фактор в обществения, културния и икономическия живот на областта. Тази сила особено осезателно се проявява след руско-турската война от 1828 - 1829 г. С пословичното си трудолюбие и безпределната си енергия само в няколко години българското население заличава следите на опустошителната война. Неговата творческа ръка превръща развалините в цветущи села, буренясалите поля - в хлебородни ниви, западналите и обеднелите градове - в оживени и богати търговски и занаятчийски центрове. Стопанският живот на цялата област се възстановява, поддържа и развива от енергичните български търговци, занаятчии, земеделци и скотовъдци. Заедно с това започва и културният подем на провинцията. В села и градове се отварят български училища и читалища, съграждат се български черкви, създават се български просветителни, благотворителни и стопански дружества. Още в 1811 - 1812 г., когато българите в Тракия, Мизия и Македония, угнетявани от гръцката духовна власт, се учат в гръцки училища, българите в Тулча си отварят училище за родно четмо и писмо. В 1855 - 1856 г. Тулча кръщава своето обществено училище „Светла България“ и в неговото име изразява идеалите и стремежите не само на добруджанските българи, но и на целия български народ.

Когато към средата на миналия век българите поведоха борба против духовното иго на Цариградската патриаршия, добруджанци застанаха в първите редове на борците, които ратуваха за черковната независимост на българския народ. Добруджа стана светъл източник на българска енергия, на високо българско национално съзнание и твърд борчески дух. Тя роди и даде на България един от легендарните герои на българската революционна епоха - Стефан Караджа. Тя прати свои представители в българското народно събрание, свикано през 1871 г. в Цариград да устрои българската автономна църква. Тя прати българин депутат в първия турски парламент (1876 г.). Нейните села и градове дадоха много свои синове на българските революционни организации, на бунтовнишките чети и на народното опълчение, което участва в руско-турската война от 1877/78 г.

Между 1870 - 1877 г. българската културна и стопанска мощ в Добруджа достигна пълния си разцвет. Войната от 1877 - 1878 г. завари в нея около 80 български градски и селски първоначални училища, близо толкова български черкви и 10-на български читалища, една българска четирокласна гимназия, една българска епископия със седалище

в Тулча, едно българско акционерно дружество за внос, износ и банкерски операции, едно параходно такова, едно благотворително женско дружество, десетки еснафски сдружавания и, главно, едно българско гражданство, назряло за политическа свобода.

3. Борбите, които добруджанци водиха заедно с целия български народ за духовното и политическото си освобождение, общобългарските им идеали и аспирации, дейното им участие във всички общобългарски дела и начинания - всичко това още веднъж подчерта ясно българския характер на нашата родина. Етническото, културното и стопанското единство на Добруджа с България бе толкова очебиешо и толкова рязко проявено в посочените дела, че то не можа да бъде отречено нито от турското правителство, нито от великите сили, които бяха поели покровителството на християнското население в Турската империя след паметните събития от 1876 г. Това единство бе признато официално в два политически акта от международно значение и известност: 1) в султанския ферман от 28 февруари (12 март) 1870 г. за учредяването на Българската екзархия, и 2) в протоколите на Цариградската конференция от 1876 г., заедно с реформените проекти, приготвени от великите сили за реорганизацията на Турция.

Султанският ферман включи в териториалната област на Българската екзархия всички ония български земи, в които населението беше се самоопределило като българско в борбите против духовното иго на Цариградската патриаршия. В числото на тия земи бе поставена и Добруджа.

Цариградската конференция бе решила да се даде автономно управление на България, като се раздели последната на две области: източна с главен град Търново и западна с главен град София. В пределите на източната автономна българска област бе включена и цяла Добруджа до устието на Дунава (Тулчанския санджак)*.

Пълната обективност на този проект е вън от всяко съмнение. Негови автори и гаранتي за неговото безпристрастие са най-авторитетните представители на всички европейски сили и от двете днес воюващи групировки: барон Вертер, граф Зичи, барон Калич, граф Бургон, граф Шодори, маркиз Сализбури, граф Корти, граф Игнатиев, Мюнстер, Veust, D' Harcourt, Manobrea и Шувалов.

В първото заседание на конференцията, станало на 26 декември 1876 г., маркиз Сализбури заявил, че „проектите са съставени по основите, които е представила Англия“. Граф Шодори казал, че „за съставянето

* Вж. Протокол № 1 от 11 (23) декември 1876 г. на Цариградската конференция. Притурка С: За България - проект за органически устав.

на тия документи се е черпило из по-предишните документи по въпроса и из разменените между силите ноти“. Австрийският пълномощник граф Зичи добавил, че „по-голямата част от мотивите им се намират в австрийската нота от 30 декември 1875 г., която са приели всички сили“.

Тези категорични изявления говорят ясно, че решенията на конференцията на са нито случайно, нито произволно дело, а са резултат от предварително грижливо изучаване и обсъждане на всички ония условия, които можеха тогава да гарантират мира на Изтока. Едно от тия условия, изрично показва в цитирания проект, бе и политическо единство на Добруджа с България. Солидарна Европа в 1876 г. ни призна не само правото за свободен живот и автономно управление, но и правото да обединим родния си кът с нашето отечество - България.

4. Събитията, които последваха след историческите решения на Цариградската конференция, разрушиха нейното справедливо дело. Свещеното право на народите да определят сами своята политическа съдба бе потъпкано. Международните договори, с които завърши войната от 1877 - 1878 г., вместо да осветят равноправието на балканските народи и да заякчат мира на Изток, създадоха условия за нови бъдещи кървави конфликти, епилог на които е днешната велика война.

Санстефанският и Берлинският договори (1878 г.), въпреки всяко право, откъснаха Добруджа от България и я подариха на Румъния. Със Санстефанския договор царска Русия взе Добруджа като разменна монета, за да заплати с нея Бесарабия, която Европа бе ѝ отнела в 1856 г.

Чл.19 от тоя договор ни показва, че с политическата съдба на Добруджа се целеше да се извърши една обикновена търговска сделка, каквато историята рядко познава. Той гласи: „Определя се размерът на военното обезщетение на една сума от 1410 милиона рубли, която Турция изплаща: а) с Добруджа, която Русия приема не за себе си, а да замени с Румънска Бесарабия, анексирана към Румъния в 1856 г. по Парижкия договор; б) с Армения. Тия две провинции се оценяват на 1100 милиона рубли, а остатъкът от 310 милиона рубли ще се изплати по-късно“.

Неправдата в тоя акт е очевидна: чрез него ние се връщаме в епохата на търговията с човешки същества. От политико-правно гледище той не може да съставлява титул за политическо владение и за права, защото политическото владение над една територия не прави тая територия вещ на търговски спекулативни транзакции.

Берлинският конгрес изключи в своите решения мотивите на Санстефанския договор за търговската транзакция на двете земи. Той не даде Добруджа на Румъния в замяна на Бесарабия. Добруджа, според неговите решения, не е цената, с която се заплати Бесарабия на Румъния.

Това се вижда ясно от постановленията на чл. чл. 43, 44 и 45 от Берлинския договор. В чл. 43 се казва: „Високодоговарящите се страни припознават независимостта на Румъния под изложените в следующи-те два члена условия“ (чл. 44 и 45).

Чл. 44 задължава Румънското княжество да гарантира гражданско, политическо и религиозно равноправие на своите поданици, а чл. 45 - да върне Бесарабия на Русия. Бесарабия, следователно, бе заплатена на Румъния с признаването на румънската независимост.

Добруджа бе откъсната от България по съображения, които нямат нищо общо с постановленията на чл. 19 от Санстефанския договор.

Явните домогвания на царска Русия да наложи хегемонията си на Балканите, да възстанови и разшири своето влияние в Близкия изток, заставиха Европа да пренебрегне справедливите аспирации на българския народ и да унищожи неговото единство, за което Цариградската конференция бе работила. Непознавайки качествата и силите на българския народ, неговата безгранична любов към свободата и неговата упорита решителност да брани цялостта и независимостта на родината си, творците на Берлинския договор виждаха в новата българска държава само един руски аванпост, едно сляпо руско оръдие на Балканите. И жертва на това заблуждение, опровергано най-категорично от послешните събития, стана Добруджа. От нея искаха да направят една преграда, един тампон за руските завоевателни аспирации на Балканите. Дадоха я на Румъния не защото последната имаше някакви исторически, етнически и други права върху тая провинция, а защото вярваха, че Румъния ще бъде верен страж на Дунавското устие и на пътя, който води през тях към Проливите.

Сегашната велика война разкри до очевидност колко много се е лъгала европейската дипломация от 1878 г. в своите цели, съображения и надежди. Румъния не оправда доверието на Европа, изневери на своите задължения. „Верният дунавски страж“, поставен от Берлинския конгрес при устията на Дунава да брани Балканите от руските нашествия, дезертира от своя пост, стана проводник на завоевателните домогвания на руския царизъм и с това изгуби привидните права, които бе получил заедно със задълженията си върху Добруджа.

Впрочем в 1878 г. самите румъни признаха, че нямат никакви права върху тая провинция и не искаха да поемат задълженията, които им се възлагаха. Добруджа за тях беше тогава натрапен, нежелан и опасен подарък. Още в надвечерието на Санстефанския договор, когато станаха известни намеренията на царска Русия, румънските държавници, обществени дейци, книжовници и публицисти единодушно и катего-

рично заявиха, че не искат Добруджа, защото тя е българска земя, и като такава рано или късно ще я изгубят.

На 26 януари (7 февруари) 1878 г. румънският историк и виден депутат В. Ал. Урекия в румънската камара и видният сенатор княз Д. Гика в букурещкия сенат интерпелират правителството по руските намерения и решително се обявяват против тях. В. А. Урекия, след като посочва историческите права на Румъния, заявява при бурните и еднородни ръкопляскания на камарата следното: „Не можем да дадем Бесарабия срещу каквито и да е териториални компенсации. Не, не сме ние един завоевателен народ: като изтеглихме меча си, за да извоюваме нашата независимост, ние не мислехме да отнемаме независимостта на други. Ние не искаме да сеем бури в нашето бъдеще, като анексираме земи, които не са наши“^{*}.

В същото време княз Гика в сената, развивайки своята интерпелация, казва: „Искам да потвърдя, че румънският народ не иска да разменя земята на своите деди. Искам да потвърдя, че ние не влязохме в борбата, за да правим завоевания“^{**}.

След двете интерпелации камарата и сенатът приемат една и съща резолюция, заключението на която гласи: „Сенатът и камарата декларират, че са решени да поддържат териториалната цялост на държавата и да не допуснат едно отчуждаване на земята ѝ под никакво наименование и срещу никакви компенсации или обезщетения“^{***}.

По повод на тая резолюция официозът „Romănul“, орган на либералната партия, в броя си от 27 януари (8 февруари) 1878 г. пише уводна статия, в която четем: „Не приемаме като компенсация нито едно късче от отечеството на други. Искане да останем, много или малко, с това, което е наше, чисто наше, колкото и да са съблазнителни обещанията, които ни се предлагат. Когато румъните проляха кръвта си и имота си за освобождението на отвъддунавските християни, те не разбираха, че това трябва да им бъде платено. Те не отидоха да освобождават един поробен от векове народ, за да загубят отпосле част от земята на неговите деди“.

Органът на румънската консервативна партия „Timpul“, бр. 26 от 26.I.1878 г., в уводна статия казва: „Цяла Румъния е разположена на левия бряг на Дунава и в положението, което имаме сега, притежаваме тоя бряг до Черно море. Според териториалната промяна, която ни се предлага, ще следваме левия бряг на Дунава до Галац и оттам ще

* Вж. Monitorul oficial al Romăniei, № 21 от 27 януари (8 февруари) 1878 г., с. 499.

** Там, с. 445.

*** Там, с. 446 и 451.

минем на десния и ще притежаваме далеч от нас, разделено 4 - 5 месеца чрез дунавските ледове, едно късче от България, всякога завиждано, желано от нашата държава, и по-късно, може би, взето назад, защото всяко нещо, което не е естествено, не е трайно. От онова, което ни се предлага, ние нямаме интереси да претендираме освен за частта, която ни принадлежи, която е била винаги наша и която не е нито България, нито Добруджа, а чисто част от Бесарабия. Тая част е дунавската делта с Килия, Сулина и Св. Георги, островците в тия три ръкава, морските острови, които стоят срещу тях, и Змийският остров“.

На 25 февруари (9 март) 1878 г. румънското правителство подава до великите сили мемоар, в който заявява, че не приема да размени Бесарабия с Добруджа, защото владението на последната „ще съставлява едно усложнение, едно бreme и една постоянна опасност“*. Повикани в заседанието на Берлинския конгрес на 1 юли 1878 г. „да изложат исканията и правата на Румъния“, румънските пълномощници Михаил Когълничану и Йоан Братиану развиват прокараните в мемоара гледища и не извяват никакви претенции за Добруджа**.

Когато решението на Берлинския конгрес относно Добруджа и Бесарабия става известно, в Румъния се повдига буря от негодувания и протести. Само министрите Когълничану и Братиану и техните най-близки приятели отстъпват от първоначалното си становище по бесарабския и добруджанския въпрос и се мъчат да намерят доводи, за да убедят своите съотечественици, че Добруджа е една жизнена необходимост за Румъния. В отговор на техните доводи 46 депутати от камарата се събират на частно заседание и приемат следната резолюция: „Камарата, като изслуша отговора на правителството и като настоява на единодушното решение на народното представителство от 26 януари 1878 г., протестира против разчленяването на държавата чрез вземането на Бесарабия от Русия и като счита, че каквото и да е присъединяване на територии отвъд Дунава не е в интереса на Румъния и ще бъде причина за бъдещи усложнения и бъркотии, не приема анексирането на Добруджа към Румъния под никакво условие и под никакво наименование“***.

„Това е, казва депутатът N. V. Lăcusteanu, един протест против заграбването на Бесарабия от Русия, както и един отказ да участвуваме в подлата търговия, която отчуждава една румънска земя в замяна на едно пространство, населено с чужди племена, един отказ да станем

* Вж. *Timpuł*, бр. 64 от 22 март 1878 г. и *Românul* от 7 март с. г.

** Вж. Протокол на Берлинския конгрес под № 10 от 1 юли 1878 г.

*** *Timpuł*, № 153, 14 юли 1878 г.

съучастници на ония, които разпореждат минаването от едно чуждо владичество под друго на едно население, което принадлежи на себе си, чрез незачитане неотчуждаемите права на народите и чрез потъпкване вечните принципи на правдата, като ни заставят да играем двойната роля на жертви и палачи, на ограбени и грабителни - унижителна роля, която не искаме да играем“*.

По повод цитираната резолюция същият депутат N.B. Lăcusteanu издава цяла брошура, в която, след като оборва доводите на румънското правителство и след като посочва, че Румъния няма никакви права върху Добруджа, заключава: „След всичко, което изложихме, не приемаме Добруджа.

От географско и етнографско гледище: Защото, като е отделена от Румъния не само чрез една голяма река, но и чрез няколко реки, каквито са различните ръкави на Дунава, които правят през по-голяма част на годината съобщенията между тия две земи не само твърде трудно, но и почти невъзможно, и като е населена с едно население, което в голямото си мнозинство е от чужда народност и вероизповедание, - тя не ни принадлежи нито географски, нито етнографски.

От гледището на правата на народите: Защото отстъпването на една територия от една държава на друга, дори когато става доброволно, както и по силата на едно завоевание, е чуждо на правните идеи. Защото анексията на една територия към друга може да бъде законна само тогава, когато е основана на правилно изразената воля на населението от тия две територии - нещо, което не бе изпълнено нито от Русия по отношение на Бесарабия, нито от Румъния по отношение на Добруджа, без което присъединяването на тия две земи е едно насилническо завоевание, което ние не трябва да допуснем, като противно на нашите нрави.

От политическо гледище: Защото онова, в което се състоеше и в което ще се състои нашето политическо значение в тая част на Източна Европа е, че ние сме един хомогенен народ от латински произход; защото като нарушаваме единството на славянската раса и като отиваме да влезем в контакт, да се смесим със славянското племе от България, изгубваме това значение. Защото, като вземаме една земя, върху която нямаме етнически права, ще оправдаем и ще признаем ограбването, което в 1775 г. Австрия и в 1812 г. Русия извърши спрямо нас. Защото, като анексираме Добруджа, една част от същинска България, ще дадем пример за неправдата, която един ден може да се обърне против нас. Защото Румъния не може да владее трайно една чужда земя, заградена

* Там.

от чуждо завоевателно племе. Защото присъединяването на една част от България към Румъния ще бъде една вечно отворена рана, една ябълка за раздор между тия две държави, която ще бъде постоянно и успешно експлоатирана от ония, които имат интерес да ни видят във вражди и в конфликти с българите. Защото това ще породи в недалечно бъдеще един нов български въпрос, с който постоянно ще се размътват работите на Изток от ония, които търсят лов в мътна вода“*.

5. Румънското правителство, въпреки всяка политическа етика, пре-небрегната волята и на румънския народ и на парламента: то прие Добруджа със съзнанието, че влиза във владение на една българска провинция, която нямаше право да владее. Ръководена от това съзнание, официална Румъния от първия до последния ден на своето владичество управлява нашия роден кът по начин, който изключва и най-елементарното понятие за право, справедливост и свобода. Нейното 38-годишно владичество бе една непрекъсната верига от систематични административни произволи и беззакония, от правосъдно пристрастие, от организиран грабеж, от духовно и политическо подтисничество, крайната цел на което бе да се умаломощи коренното добруджанско население, да се румънизира и, ако това е невъзможно, да се пропъди и да се замести с румънски колонисти, докарани отвъд Дунава.

Когато на 14 (26) ноември 1878 г. румънските власти за пръв път стъпваха в нашия роден край, покойният румънски крал, тогава княз, Карол с манифест, написан и на български, тържествено обеща на добруджанското население, че честта, животът и имотът му, гражданското и политическото му равноправие и религиозната му свобода ще бъдат напълно гарантирани от румънските закони. „Най-светите и най-скъпите човешки добрини, се казваше в манифеста, като живота, честта и имота са турени под защитата на една конституция, за която нам завиждат много народности. Вашата вяра, семействата ви и прагът на жилищата ви ще бъдат защитени от законите ни и никой не ще ги наруши без законно наказание за туй... Вие християни и вие мюсюлмани, с доверие приемете румънските власти; те идат с единствената цел да турят край на онези скръбни изпитания, през които преминахте, да излекуват раните, които ви докара войната, да защищават личността, имота ви и законните ви интереси и после да развият моралното и материалното ви благосъстояние... И тъй, посрещнете с любов румънското знаме, което за вас ще бъде знаме на свобода, справедливост и мир“.

* Dobrogea de N.B.Lăcusteanu. Representatul colegiului II de Romanati in Adunarea Legislativa. Bucureşti, 1878.

Тия тъй щедри обещания не бяха едно благоволение на румънското правителство, а едно императивно задължение. Чл.43 от Берлинския договор изрично постановява, че независимостта на Румъния се признава при условията, посочени в следващите чл.чл. 44 и 45. В чл. 44 се казва: „Разликата на вярата и на изповеданията не може да се вземе в Румъния за причина да се ограничават някои от гражданите в пълното и всецялото ползуване с граждански и политически права, с приемането в публични служби, звания и почести или с упражняването на различните занятия и промисли, на което място и да е.

Свободата и външното упражняване на всички богослужения се осигуряват за всички румънски и чужди поданици, и никакво препятствие не може да се постави нито на йерархическото устройство на различните вероизповедни общини, нито на отношенията им към техните духовни глави.

Поданиците на всички сили, от търговско или друго съсловие, ще се ползват в Румъния без разлика на религията си с пълно равенство“.

Румънските правителства не изпълниха нито тържествените обещания на крал Карол, нито задълженията, които Европа им възложи. Още в първите дни на своето владичество в Добруджа те потъпкаха религиозната свобода на местното българско население.

Схизматиците, добруджански българи, бяха насилени да се откажат от своята автономна екзархийска черква, за създаването на която половин век се бяха борили, да прекратят сношенията си със своите духовни началници и да признаят юрисдикцията на румънската държавна черква. Черковно-училищната автономия, която нашите бащи след дълги борби бяха си извоювали през време на турското владичество, беше унищожена с брутални полицейски мерки. Българските училища и читалища бяха затворени, а имотите им конфискувани в полза на държавата. Българските учители и свещеници бяха преследвани, малтретирани и екстернирани. В българските черкви бе забранен славянският богослужебен език и заменен с румънски, който населението не разбираше. Иконите на българските светци „Св.Кирил и Методий“ и „Св.Иван Рилски“ бяха смъкнати от олтарите на черквите и изхвърлени. Българската книга бе обявена за престъпление. Най-после румънските власти увенчаха своята цивилизаторска мисия с едно дело, което не може да прави чест на никой културен народ: на 25 март 1895 г. те изгориха най-богатата библиотека в цяла Добруджа - библиотеката на българското читалище „Съгласие“ в гр. Тулча.

Тържественото обещание на княз Карол, че имотите на добруджанското население ще бъдат защитени от румънските закони, бе нарушено също тъй, както и обещанието за вероизповедната свобода. Със

закон от 3 април 1882 г., наречен „закон за урегулиране на недвижимата собственост в Добруджа“*, всички частни земи, квалифицирани от турското законодателство като земи „мерие“ и владени от местните жители с редовни турски документи (тапии) бяха обявени за държавна собственост. Частните права за владение, придобити през време на турското владичество, бяха унищожени. На бившите притежатели на земи „мерие“ се даде само правото, ако желаят, да ги откупят от държавата и то при условие, ако турските им документи бъдат признати от румънските власти. Но от това право малцина можах да се възползват, защото повечето от турските документи чрез една пристрастна и своеволна административна проверка бяха обявени за невалидни. Нещо повече: документите на стотици владетели на земи бяха направо унищожени, без каквато и да е проверка. Освен туй всички земи, които турското правителство бе раздало на татарите, заселени след Кримската война в Добруджа, бяха безвъзвратно и безусловно обсебени от държавата. По тоя начин румънската държава заграби хиляди хектари работна земя. Стотици земеделски семейства бяха обезземлени, оставени без средства за живот, хвърлени в мизерия или заставени да се изселят в България, Турция и дори в Америка**.

Целта, която се преследваше с тая безчовечна мярка, скоро се изясни. Големи пространства от заграбените земи бяха продавани на извънредно износни условия на няколко пришълци из Румъния, които върху унищожените дребни земеделски стопанства основаха големи чифлици и въведоха в земеделския живот на Добруджа румънския чокыйски режим.

В княжеския манифест от 14 ноември 1878 г. се обещаваеше, че добруджанските жители ще бъдат поставени под закрилата на румънската конституция, че гражданското им положение „ще бъде турено на здрави основи по конституционен път“. И това обещание не беше изпълнено. Румъните през 38-годишното си владичество не посмяха да приложат своята конституция в Добруджа. Вместо под обещаната закрила, те ни поставиха под гнета на един изключителен закон - „закон за организацията на Добруджа от 9 март 1880 г.“***, с който се потъпкваха най-елементарните конституционни принципи. Какъв беше тоя закон, ще оставим да кажат самите румъни. В 1880 г., когато бе внесен за разглеждане в сената и камарата, ред видни румънски парламен-

* *Legea pentru regularea proprietatei imobiliare in Dobrogea.*

** *Ioan N. Roman. Dobrogea și drepturile politice ale locuitorilor ei. Constanța, 1905, p. 105.*

*** *Legea pentru organizarea Dobrogei din 9 Martie 1880.*

тарни дейци^{*} го осъдиха най-строго, защото те го намираха, че е антилиберален, че не зачита елементарните човешки и граждански права, че осветява отстъпването на парламентарния суверенитет в ръцете на администрацията, че с него се извършва една въпяюща неправда към добруджанското население, че от гледището на държавническата политика с него Румъния се поставя по-долу от България и Сърбия, които приложиха своите конституции във всички свои територии, придобити след войната от 1877 - 1878 г. Всички тия дейци заявяваха, че ще гласуват против него, защото „той не зачита и не третира добруджанските жители като свободни граждани, а като едно стадо от робини“^{***}.

Законът за устройството на Добруджа не даде политически права на добруджанските жители, не призна равноправието им с гражданите от същинска Румъния, унищожи общинското самоуправление, ограничи свободата на словото, печата и събранията и създаде всички условия за административни своеволия и неправди. Гражданското положение на добруджанските жители стана много по-лошо от онова през време на турското владичество. „Ние се ласкаем от празната вяра, казва румънският юрист д-р Роман, че сме освободили добруджанците от робство, че сме ги направили свободни граждани. В същност работите не стоят така. В нормалните времена старите жители на Добруджа имаха и под турците всички свободи и почти всички гаранции, които имат и под румъните. Те имаха, обаче, нещо повече, отколкото под румъните: те бяха равноправни с другите граждани на турската империя“^{***}. „Анексията, казва француският публицист Bellesort, прикачи на добруджанските жители титула „румънски граждани“, но ако те имат нещастieto да минат Дунавския мост и поискат да вземат сериозно тоя титул, касационният съд ще им каже веднага открито, че те не го притежават и ще им докаже, че, бидейки румънски граждани в Добруджа, във от Добруджа те не са вече нито румънски поданици, нито граждани и че не се числят към никоя позната категория“[#].

Първата последица от изключителния режим бе установяването на една своеволна и безскруполна администрация. „Добруджа стана колония, в която се заточаваха своеволните чиновници, които се оставяха да обират свободно местното население. Никой не се интересуваше от стопанските, народните и общинските проблеми. Администрацията

* Pantazi - Chica, Joan Ionescu de Ia Brad, D. J. Chica, N. Fleva, General Manu, Joan Chica, C. Cantilii и други.

** Вж. Dr. Joan N. Roman. Dobrodgea și drepturile politice ale locuitorilor ei. Constanța, 1905, p. 41.

*** Ibid., p. 117.

Bellesort. A travers la Roumanie. Revue des deux Mondes, 15 Mars 1905.

стана една от най-лошите. Политическите мерки на закона за устройството на Добруджа се превърнаха в административни мерки, в източници за безбройни притеснения, злоупотребения и беззакония. Префектът беше станал всичко. Той назначаваше кметове, чужди на местността - хора изотвъд Дунава, преследваше вестниците, изменяваше и преправяше избирателните списъци и избирателните колегии, прогонваше адвокатите, които по силата на специален закон за съдебното устройство на Добруджа бяха изоставени на произвола на префектите, пълнеше селата със свои фаворити, които вселяваха страх и трепет между населението“*.

Под натиска на силно възбуденото обществено мнение в Добруджа и под моралното влияние на събитията, които дадоха конституция на Турция и политически права на Босна и Херцеговина, румънското правителство в 1909 г. се видя принудено да изработи „закон за даване политически права на Добруджа“. Новият закон, обаче, не измени съществено старото положение; той не унищожи изключителния режим и административната диктатура, създадени с устройствения закон от 1880 г. На добруджанските граждани се дадоха политически права без условията, при които те биха могли да се ползват свободно от тях. Създаде се един режим на политически права без политическа свобода; един режим, който постави упражнението на политическите права под опеката на префектите, на които по силата на неотменения устройствен закон бе запазено неограничено право да стъкмяват и разтурят общинските и окръжните съвети по волята си, да изменят избирателните списъци и околии според интересите си, да назначават и уволняват кметове и съветници, да потъпкват свободата на словото, печата и събранията - с една реч да задушават волята на избирателите“**. Добруджанското население, следователно, и след закона от 1909 г. в действителност си остана без политически права и свободи.

Добруджа не бе приравнена и обединена в конституционно отношение с Румъния. Причините за това лесно могат да бъдат посочени и обяснени. Те са много пъти изтъквани и в дебатите на румънските законодателни тела, и в румънския печат. Те са ясно посочвани и в мотивите на почти всички изключителни закони за Добруджа. Добруджанското население трябваше да се румънизира, националното му съзнание трябваше да бъде заличено, духът му трябваше да бъде сломен, за да му се дадат пълни граждански и политически права и свободи.

* Vasile M. Kogălniceanu. Dobrogea 1879 - 1909. Drepturi politice fără libertati. Bucureşti, 1910, p. 128.

** Ibid., p. 255.

боди. В мотивите на закона за устройството на Добруджа от 1880 г. се казва изрично: „Крайната цел на тоя законопроект е пълната асимилация на Добруджа с Румъния“*. Законът за урегулиране недвижимата собственост в Добруджа, с който се ограбиха имотите на добруджанското население, бе защитен от неговия автор М. Когълничану на 27 февруари 1882 г. в камарата със следните думи: „Нашият главен интерес е да заселим, да цивилизоваме тая част на Румъния; да я населим, заявявам го, като ѝ дадем характер, душа и чувства румънски; като казвам това, вие ще разберете, че трябва да заведем там много румъни. Нещо повече от това: населенията, които отиват там сами, трябва по какъвто и да е начин да ги направим румънски. В няколко години да направим румъни дори и мюсюлманите“**.

Тая цел румъните преследваха с всички свои обществено-политически мероприятия в Добруджа: и с потъпкването на черковно-просветната свобода, и с ограбването на частната поземлена собственост, и с принудителната колонизация на румънски елементи, и с всички насилия и неправди, които извършиха над местното население.

6. Днес, за да оправдае своите нови претенции, Румъния твърди, че е успяла да придаде „румънски характер и чувства“ на добруджанското население. За доказателство на своите твърдения тя посочи дори цифри. Истината, обаче, е по-друга: румъните действително успяха да „румънизират“ Добруджа, но само на книга, като вписаха в своите статистики като румънско голяма част от българското население в Добруджа. При това трябва да забележим, че статистическите данни, които се дават от румънски източник за народността на добруджанското население, не произхождат от румънската дирекция на статистиката. В годишниците на последната, както и във всички други нейни публикации, се дават статистически данни за вероизповеданието, поданството, семейното положение и грамотността на населението в Румъния, но не и за неговата народност. Румъния, доколкото знаем, е единствената държава в Европа, която не участва в международната конференция за събиране статистически данни, според която всяка от държавите, които са я подписали, трябва по определен строго научен метод да събира и дава статистически данни и за езика на своето население.

Официалната румънска статистика за народността на добруджанското население досега е давана само в годишните отчети на префектите с явната политическа цел да се докаже, че Добруджа постепенно, от година на година все повече и повече се румънизира. Начинът, по който

* Ibid., p. 115.

** Ibid., p. 29.

тя е събирана и съставяна, няма нищо общо с общоприетите методи на обективната, строго научна статистика. Нейните данни са извлечени из общинските семейни книги, в които всички деца, раждани след 1878 г. в Добруджа, са вписани като румъни, макар че родителите им са от българска народност. Ние притежаваме цял куп от официални „актове за раждане“, в които може да се види тая явна фалшификация на истината. Но и без това тя може да бъде констатирана и чрез просто сравнение на статистическите таблици, давани в годишните отчети на добруджанските румънски префекти от 1880 до 1916 г. Едни и същи села през различни времена в тия таблици са показвани ту като български, ту като румънски, ту като гагаузки, ту като такива със смесено население, макар че в тях не е ставало никакво преселване или изселване на населението.

И досега за народността на населението в Добруджа не съществува една безпристрастна статистика, въз основа на която могат да се правят напълно обективни заключения за сегашния етнически образ на тая страна. Но ако такива данни не съществуват, има достатъчно факти, които красноречиво и убедително говорят, че добруджанското население в голямото си мнозинство не „чувства и не диша румънски“. Фактът, че до последния ден на своето владичество румъните управляваха Добруджа с изключителни закони, че никога не признаха добруджанските жители за пълноправни граждани на Румъния, че през сегашната война отвлякоха в изгнание и бедствие като граждански пленници и заложници повече от 25 000 добруджански жени, деца, мъже и немощни старци, че третираха добруджанското население като неприятелско и извършиха безброй издевателства и жестокости над него - тоя факт само достатъчно категорично отрича истинността на всички твърдения, че Добруджа е румънизирана страна, защото, ако тя беше такава, тия безчовечни дела не щяха да бъдат извършени.

Независимо от това, сегашните румънски твърдения се отричат и от безпристрастните признания на неколцина добросъвестни румънски публицисти и учени, които през последните две десетилетия изнесоха пред румънското общество в свои научни трудове истината върху характера, чувствата, желанията и стремежите на добруджанското население.

Румънският географ Григоре Данеску в своите два големи географски, статистически и исторически речници за Тулчанския и Кюстенджанския окръзи - речници, наградени от румънското министерство на просветата и вероизповеданията и от румънското географско дружество, - като излага етнографията на Добруджа, казва: „Българите са дошли по-рано от румъните. В VII и VIII век те са се заселили от

десния бряг на Дунава чак до Черно море. Те съставляват чак до наши дни голямото мнозинство на полуострова. (Добруджа е един полуостров - н.б.). Те се занимават със земеделие, което е един от главните източници за тяхното забогатяване. Тяхното земеделие е систематично и може да бъде сравнено с онова на германците, които са единствените им съперници в тая област. При това трябва да се добави и скотовъдството им, в което те работят по особен начин. Българите гледат с криво око на румъните. Те още мечтаят да видят Добруджа присъединена към тяхното отечество България. Спрямо румънските власти са малко непокорни, но мерките, взети своевременно, попречиха на съюза, който искаха да сключат с другите народности против румъните, и ги накараха да бъдат покорни и послушни“.

Юристът Г. Н. Георгиу-Бърла в една политико-обществена студия пише: „Северна Добруджа бе под влиянието на българското население. Българите се считаха като в своя държава и бяха започнали да разполагат с всичко и да се мислят за господари на положението. Така, избирателните списъци, общинските и окръжните съвети се съставяха само от българи. Чиновниците всички бяха българи. Българските училища бяха посещавани от многобройни ученици и дори от деца на румъни. Иредентски комитети работеха открито за пославянчването на Добруджа“.

7. Освен с фалшиви статистики и с безосновни твърдения днешна официална Румъния се опитва да спечели съдействието на Европа, за да наложи повторно своето владичество върху Добруджа, и с доводи от по-друго естество. Тя посочва като главен аргумент на своите претенции стопанските си интереси, които изисквали да има непременно излаз на Черно море през Кюстенджанското пристанище. Отстранена от Добруджа, тя щяла да бъде лишена от такъв излаз и нейното правилно стопанско развитие щяло да бъде спънато и спряно.

Един поглед върху картата на Румъния и на Добруджа е достатъчен да ни увери, че и това румънско твърдение е толкова безосновно, колкото и ония, които разгледахме вече. Румъния и без Кюстенджанското пристанище има изход на море през своите две отлични дунавски пристанища - Галац и Браила, които след корекцията на Долния Дунав станаха достъпни и за най-големите морски параходи. Кюстенджанското пристанище никога не е играло в стопанския живот на Румъния

* Gregore Gr. Danescu. Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Tulcea. 1896, p. 521. - Dicționarul geografic, statistic, economic și istoric al județului Constanța. București, 1897, p. 265.

** G. N. Gheorghiu - Bărla. Dobrogea. 1898, p. 29.

оная роля, която сега искат да му придадат. И след неговата постройка по-голямата част от румънския износ се насочва през пристанищата между Турно Северин и Галац и се отправя към морето по Дунава. От целия румънски износ само около 25% минава през Кюстенджа. Прекият, евтин и удобен речен път до морето никога не е могъл да бъде заместен напълно от скъпия и неудобен железен път Букурещ - Черна вода - Кюстенджа. Обстоятелството, че до постройката на Дунавския мост при Черна вода Румъния се развиваше стопански съвършено правилно, като си служеше за своя внос и износ почти изключително с дунавските пристанища, показва че Кюстенджанското пристанище не е една жизнена необходимост за нея, а един лукс, платен с много милиони, които според видни румънски икономисти не се рентират^{*}. Против тоя лукс предвидливи румъни още в 1878 г. и по-късно енергично въставаха. Депутатът N. V. Lăcusteanu в 1878 г. казваше: „Ние притежаваме Дунав, плаването по който е толкова свободно, както и плаването по моретата. И който има античния Истрос, той е в контакт с морето. Ние, имайки тая голяма артерия, чрез нея без Мангалия, без Кюстенджа, без железопътната линия Бараклей (линията Черна вода - Кюстенджа, н.б.), без железния мост, който се проектира да се хвърли върху Дунава, без големите предприятия, които ще се извършат там и които ще ни струват стотици милиони, без да ни ползват; без хилядите войници, които трябва да държим и без военните постройки, които ще трябва да построим там, ние сме в съобщение с Черно море и чрез него с южните морета, с океана, с Европа, с Америка, с цял свят“^{**}.

Не повелителни стопански нужди, а политически съображения заставиха Румъния да построи Кюстенджанското пристанище и Дунавския мост. С тия две постройки тя искаше да оправдае и заздрави своето владичество в Добруджа. Това ясно се изтъква в докладите, с които в 1885 г. се внесоха за разглеждане в румънския парламент законопроектите за посочените постройки. В изложението на мотивите за построяването на Дунавския мост се казва: „Трябва да свържем новата румънска провинция с отечеството майка, като направим да изчезне оная преграда, която ни отделяше“^{***}.

* Вж. а) Ch. Cristodorescu. Portul Constanța, 1909. б) Cristodorescu. Din nevoile portului Constanța. в) Cristodorescu. Constanța, miscarea comerciala și maritima în 1903. д) Paul Florinescu. Portul Braila și importanța lui, 1911.

** N. B. Lăcusteanu. Dobrogea. București. 1878, p. 26 - 27.

*** Вж. Desbaterile Corpurilor Legiuitoare, 1885, p. 1549.

Същата мисъл още по-категорично е изразена в доклада към законопроекта за Кюстенджанското пристанище. „Като политическа необходимост или по-добре казано, като сила, която владее почти 300 километра море, ние трябва да установим своето господство твърдо и безспорно над тази част от черноморското крайбрежие. Постройката на пристанището и Дунавския мост открива нова епоха за благосъстоянието на Румъния и ерата, която решително потвърждава нашите права на господство по Черно море, от устията на Дунава до границите на България. Тези постройки ще казват на света, че понеже сме се установили там, ние ще останем“*.

Изложените мотиви доказват пълната безосновност на главния аргумент, с който румъните се опитват сега да защитят своите претенции върху Добруджа. Но дори да не беше тъй, дори Румъния да нямаше пряк излаз до морето по Дунава, пак с нейните само стопански интереси не може от гледището на международната справедливост да се оправдае в никой случай владичеството ѝ върху тая провинция. Развитието на международните търговски сношения през миналия и сегашния век показва, че пътищата на икономическата експанзивност на всяка държава могат да бъдат гарантирани напълно чрез взаимни спогодби между държавите, без да се жертва свободата на един или друг народ.

8. Срещу румънските претенции каквито и да са те, ние, добруджанци, противопоставяме нашето право за свободен живот, нашите интереси, желаниа и стремежи. Под 38-годишния непоносим румънски режим свободното проявление на нашата воля бе задушено, но нашите идеали и възжеления не бяха унищожени: ние живяхме с непоколебимата надежда, че рано или късно веригите на духовното и политическо робство ще бъдат строшени и слънцето на свободата ще огрее и нашия многострадален роден кът. Ето защо с безпределен възторг, с широко отворени обятия ние посрещнахме освободителните български и съюзните тем войски. В тяхното кърваво дело, увенчано със слава и победи, ние видяхме осъществената наша мечта. Свободни днес, ние, добруджанци, издигаме високо нашия глас да посочим на цял свят нашите желаниа и стремежи. Издигаме нашия глас да протестираме против всеки нов опит да ни се натрапи ненавистното нам румънско владичество и да заявим, че сме готови дори с оръжие в ръка да защитим нашите права и свободи от всяко чуждо посегателство, което би дръзнало да превърне нашата родина в път на империалистически домогвания.

* Ibid., p. 1541 - 1544.

Румънското владичество бе за нас символ на безправие, своеволие и подтисничество. В бъдеще то ще бъде източник за нови неправди и причина за нови сътресения и конфликти на Балканите - конфликти, които без друго ще превърнат нашата родина в театър на нови разорения, опустошения и страдания.

Достатъчно бяха страданията, които войните от три века насам ни причиниха. Ние изпихме тяхната горчива чаша до дъно. Стига толкова. Ние искаме мир, свобода и правда. Ние искаме условия и гаранции за мирно стопанско, културно и политическо развитие. В продължение на 38 години Румъния не ни ги даде; тя няма да ни ги даде и в бъдеще, защото ние сме чужденци за нея, защото и в бъдеще, както и в миналото, нашата родина ще бъде за нея един Сибир, едно дебуше не за нейната търговия, за нейните зърнени храни, дървени материали и петролни богатства, а едно дебуше за излишъка от нейните неспокойни крепостни, чифлигарски елементи, чрез принудителното преселване на които румънските правителства винаги са се стремили да отложат разрешението на болния за чокойска Румъния аграрен въпрос и да закрепят за по-дълго средновековния режим на крепостничеството, под който и до днес пъшка трудолюбивия, но твърде нещастен румънски селянин.

Ние, добруджанци, без разлика на вяра и народност, настойчиво искаме да останем в пределите на България, защото в българското владичество виждаме безспорни гаранции за гражданското и политическото ни развитие и за свободното ни самоопределение. Под българското владичество ние вярваме, че ще намерим всички необходими условия за мирно стопанско и културно развитие. И нашата вяра не е основана на един предразсъдък или на едно внушение, а на доказателства, които България даде в своя политически живот от Берлинския конгрес до днес. Когато ние всички в Добруджа изнемогахме под гнета на изключителния румънски режим, превърнати в едно стадо от безгласни роби, когато нашите имоти се ограбваха чрез несправедливи закони, когато нашата черковно-училищна свобода се тъпчеше, когато гражданското и политическото равноправие ни се отказваше, в България всички граждани без разлика на народност и вяра се радваха на най-широки граждански, политически и вероизповедни свободи и права. Знамето на България бе за всички нейни граждани знаме на широк демократизъм и на обществена справедливост.

Нейната напълно демократична конституция с всеобщо гласоподаване по пропорционално-избирателната система дава пълна възможност на всички граждани да участват най-дейно в политико-обществения живот на страната, гарантира им всички условия за мирно стопанско и културно развитие. Нейният стопански строй, основан върху равномерното разпределение на работната земя между народните маси, осигурява сносното и свободно съществуване на всекиго.

Горчивият опит на миналото стократно ни убеди и увери, че не можем да очакваме тия блага от Румъния, чийто стопански и обществен строй е живо отрицание на всяко понятие за право, свобода и справедливост. Може би ще ни се възрази, че след тая война Румъния ще се реформира, че великите сили ще я задължат да осигури правата и свободите на своите поданици. Но силите и в 1878 г. бяха ѝ наложили това задължение като първостепенно условие, за да признаят независимостта ѝ. Изпълни ли го тя? Гражданското и политическото положение на евреите отвъд Дунава и на всички народности в Добруджа от Берлинския конгрес до днес е най-красноречивият отговор.

И този именно отговор ни казва, че връщането на румънското владичество в Добруджа не бива под никакво условие и в никакъв случай да бъде допуснато не само за благо на българите, но и за благо на всички народности, които населяват тая област.

9. Добруджа, естествено отделена от Румъния, българска по история, по географско положение, по население, по име, по желания и стремежи - не може да стане румънска чрез фалшиви статистики, чрез исторически легенди, чрез изкуствено икономическо обвързване, чрез насилствена емиграция, чрез принудителна колонизация, чрез отвличане и избиване на мирното ѝ население; защото в сегашния век на съблемни борби за правда и свобода тия противоправни средновековни похвати не могат да въздигнат в право насилията, които отрицават правото на народите за свободен живот, защото никоя власт, натрапена насилствено върху една земя въпреки волята на нейното население, не е придобивала никъде и никога правото на непоколебима историческа давност. Днес народите не са собственост на никого. Според свещените човешки права те принадлежат на себе си и само те имат право да определят своята политическа съдба.

В името на тия принципи и съгласно формулата „мир без анексии“, прокламирана от Руската революция, ние молим настойчиво

представителите на държавите, призвани да възворят справедлив мир между народите:

1. да обявят дезанексията на Добруджа от Румъния, и
2. да признаят свършения факт - политическото ни обединение с България, която проля скъпата кръв на хиляди свои синове, за да тури край на страданията и безправие то в нашия роден кът.

Добруджа е българска земя и българска трябва да си остане завинаги.
Гр. Бабадаг, 7 януари 1918 г.

**ЦЕНТРАЛЕН ДОБРУДЖАНСКИ
НАРОДЕН СЪВЕТ**

Председател: д-р Ив. Огнянов

Подпредседатели: Никола Стоев

Иван Станчев

Главен секретар: Ант. Горлаков

**Съветници: Драгомир Пачов, Христо Попов,
Димо Ничев, Димитър Нейков, д-р Иван
Пенаков, Слави Дреновски, Н. Котаров, Т.
Ракъджиев, Салим Хасан, Неджиб
Демерджан, Ислям Ариф Санд, Хюсени
Сюлейман**

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Дял първи. ОРГАНИЗИРАНЕ НА ЕКСПЕДИЦИЯТА.	15
Доклади на зап.поручик Стефан Димитров Недев	17
Ролята на организация „Добруджа“ за организиране на мисията	31
Открит лист	33
Участието на поручик Милан Г. Марков	34
Участието на проф. д-р Михаил Арнаудов	41
Участието на проф. д-р Стоян Романски	45
Участието на Стилиян Чилингиров	50
Участието на Карел Шкорпил	56
Участието на Богдан Филов	61
Отчет за резултатите от експедицията	65
Дял втори. СТАТИИ ОТ СБ. „ДОБРУДЖА“	67
Анастас Иширков — Физическа география	69
Васил Златарски — Историко-политическа съдба	92
Любомир Милетич — Българи и румъни в техните културно-исторически отношения	107
Михаил Арнаудов — Фолклор	136
Стилиян Чилингиров — Възраждане (1810 - 1878 г.)	159
Карел Шкорпил — Старобългарски паметници	181
Стоян Романски — Народностен характер	206
Димитър Мишайков — Стопанско значение	231
Владимир Моллов — Държавно-политическо значение	267
Дял трети. ДОКЛАДИ НА ДРУГИ УЧАСТНИЦИ В ЕКСПЕДИЦИЯТА	285
Антон П.Стоилов — Рапорт за командировката ми в Румъния	287
* * * — Окръг Кюстенджа - територия и население	290
Любомир Попов — Пътуване във Влашко	306
Милан Г. Марков — Историческите права на България върху Добруджа	319
Иван Пенаков — Кюстенджанското пристанище	338
Петър Габе — Жестокостите	346
Александър Дякович — Добруджа под гнета на румъните	364
Александър Дякович — Доклад за командировката ми в Добруджа	426
Приложения. МАТЕРИАЛИ НА ДОБРУДЖАНСКИЯ НАРОДЕН СЪБОР	437
I. Мемоар (проект на Ал. Дякович)	439
II. Резолюция на събора	451
III. Мемоар от представителите на Добруджа	454

Петър Петров

**НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЯ В ДОБРУДЖА
1917 г.**

**Българска
Първо издание**

**Изд. редактор Валентин Радев
Художник на корицата Асен Стоянов
Художествен редактор Борис Драголов**

**Формат 70x100/16
Печ. коли 30,25 Изд. коли 39,32**

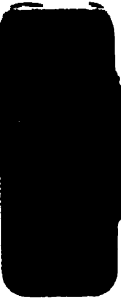
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

1 2728/94

U. C. BERKELEY LIBRARIES

C043475528

Цена 120 лв.

Digitized by Google